

ISSN 0135-0536
eISSN 3045-302X

Պ Ա Տ Մ Ա Ֆ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Վ Յ Ա Ն
Կ Ա Ն Ա Դ Ե Ս

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL AND PHILOLOGICAL JOURNAL

1

2026

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA

Պ ԱՏՄԱԲԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ
ՏԱՆԴԵՍ

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL AND PHILOLOGICAL JOURNAL

2026, 1 (231)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
PUBLISHING HOUSE «GITUTYUN» NAS RA

Հանդեսը լույս է տեսնում 1958 թվականից
Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան

Журнал издается с 1958 года
Редактор-основоположник М. Г. Нерсисян

The journal has been published since 1958
Editor-founder M. G. Nersisyan

Խ մ բ ա գ ր ա կ ա ն խ ո Ր Հ ու Ր Դ

Ն ա խ ա գ ա հ՝ ԱՇՈՏ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ

Գ լ խ ա վ ո Ր խ մ բ ա գ ի Ր՝ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Գ լ խ ա վ ո Ր խ մ բ ա գ Ր Ի տ ե ղ ա կ ա լ՝ ՍՏՅՈՊԱ ՊԵՏՈՅԱՆ

Ա ն ղ ա մ ն ե Ր՝ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ ԼԵՎՈՆ, ԱՍԱՏՐՅԱՆ ԱՆՆԱ, ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՊԱՎԵԼ, ԲԱՐԴԱԿՅԱՆ
ԳԵՎՈՐԳ (ԱՄՆ), ԴՈԼՈՒՔԱՆՅԱՆ ԱԵԼԻՏԱ, ԴՈՒՄ-ԹՐԱԳՈՒԹ ԺԱՍՄԻՆ (Ավստրիա),
ԶԵԿԻՅԱՆ ԼԵՎՈՆ (Իտալիա), ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ ՎԻԿՏՈՐ, ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ, ՏԵՐՅԱՆ
ԱԲՐԱՀԱՄ (ԱՄՆ), ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ (Ֆրանսիա), ԿՈՆՏԻՆ ԲԵՆԵԴԵՏԱ (Ավստրիա),
ԿՐՅՈՒՉԿՈՎ ԻԳՈՐ (Ռուսաստան), ՈՐՍԿԱՆՅԱՆ ՀԵՐԻՔՆԱԶ, ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ ՀԱՄՈ

Редакционная коллегия

Председатель – АШОТ МЕЛКОНЯН

Главный редактор – АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Заместитель главного редактора – СТЕПА ПЕТОЯН

Члены – АБРАМЯН ЛЕВОН, АВЕТИСЯН ПАВЕЛ, АСАТՐՅԱՆ ԱՆՆԱ, ԲԱՐԴԱԿՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (ՍՄԱ),
ՎՈՐՏԿԱՆՅԱՆ ԵՐԻԿՆԱԶ, ԴՈԼՈՒՔԱՆՅԱՆ ԱԵԼԻՏԱ, ԴՈՒՄ-ԹՐԱԳՈՒԹ ԺԱՍՄԻՆ (Ավստրիա),
ԶԵԿԻԱՆ ԼԵՎՈՆ (Իտալիա), ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ ՎԻԿՏՈՐ, ՕԳԱՆԻՍՅԱՆ ԴԵՆՐԻԿ, ԿՈՆՏԻՆ ԲԵՆԵԴԵՏԱ (Ավստրիա),
ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ (Ֆրանսիա), ԿՐՅՈՒՉԿՈՎ ԻԳՈՐ (Ռուսաստան), ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ ՀԱՄՈ

Editorial Board

Chair: ASHOT MELKONYAN

Editor-in-Chief: ANUSHAVAN ZAKARYAN

Deputy Editor-in-Chief: STYOPA PETOYAN

Members: ABRAHAMYAN LEVON, AVETISYAN PAVEL, ASATRYAN ANNA, BARDAKJIAN
KEVORK (USA), VORSKANYAN HERIKNAZ, DOLUKHANYAN AELITA,
DUM-TRAGUT JASMINE (Austria), ZEKIYAN LEVON (Italy), KATVALYAN VIKTOR,
HOVHANNISYAN HENRIK, TERIAN ABRAHAM (USA), TONAPETYAN ANAHIT (France),
KONTIN BENEDETTA (Austria), KRUCHKOV IGOR (Russian), SUKIASYAN HAMO

© Պատմաբանասիրական հանդես, 2026

© Историко-филологический журнал, 2026

© Historical and Philological Journal, 2026

Հապավումը՝ ՊԲՀ

Аббревиатура – ИФЖ

Abbreviation: HPhJ

ՀՏԴ: 929:947.925 Ազաթանգեղոս

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.1-3

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՍՏԵՂԾՄԱՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ-ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ*

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ազաթանգեղոս, «Հայոց պատմություն», քաղաքական օրակարգ, կրոնական իրավիճակ, ազգային ինքնություն, զինվորական խավ, եկեղեցու իշխանություն, Աստվածաշնչի թարգմանություն:

Ամփոփում

Հայ քաղաքական միտքը IV–V դարերի սահմանագլխին ձևակերպեց ազգային (աշխարհիկ ու հոգևոր) իշխանության պահպանման օրակարգ՝ դրա լուծման միջոցը համարելով քրիստոնեության լիակատար ու վերջնական տարածումը, այն ջերմեռանդ հավատի, հայ մարդու ինքնության առանցքի վերածումը:

Ըստ Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմության»՝ IV դարի սկզբին Տրդատ Գ թագավորի և Գրիգոր Լուսավորչի ջանքերով քրիստոնեությունն ընդունվել, լիակատար տարածվել ու արմատավորվել է ամբողջ երկրով մեկ: Մինչդեռ V դարի պատմիչները բոլորովին այլ պատկեր են ներկայացնում՝ համարելով, որ նոր կրոնի տարածումը խիստ մակերեսային էր, իսկ դրա պատճառը Աստվածաշունչը հայերենով չունենալն էր: Իրականում նաև այլ, ավելի լուրջ խոչընդոտներ են եղել նոր կրոնի տարածման և արմատավորման ճանապարհին, որոնց մասին պատմիչները լռում են կամ նրանց տեղեկությունները անուղղակի են:

Շուրջ 600-ամյա անկախ պետականության ընթացքում հայաստանյան հասարակությունը բնորոշվում է լեզվական ընդհանրության առանձնահատկությամբ: Մի այլ առանցքային բաղադրիչի՝ ավանդական հեթանոսական կրոնի հետ դա պիտի պայմանավորեր նաև ընդհանուր սովորությունների, աշխարհընկալման, ընդհուպ՝ միանման կենցաղի գոյացումը: Երկրորդ առանձնահատկությունը հայաստանյան հասարակության մեջ ազատ բնակչության բացարձակ մեծամասնությունն էր: Երրորդը՝ զինվորական զբաղմունքի խիստ հարգի լինելու պարագան՝ կոշտ կյանք, կայուն մտածելակերպ ենթադրող, և դժվարությամբ փոփոխության տրվող զինվորականության մեծ տեսակարար

* Ներկայացվել է 20. XII. 2025 թ., գրախոսվել է 01. II. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

կշիռը՝ ազնվականության գլխավորությամբ: Այդ ամենի վրա հենվող ընդհանրական արժեհամակարգը, որպես ազգային ինքնության հիմք, բնական ու լուրջ խոչընդոտ էր նոր կրոնի ճանապարհին:

Հայ քաղաքական միտքը այս հանգամանքների գիտակցմամբ ու մեկդարյա սակավ արդյունավետ փորձով Աստվածաշնչի (նաև կրոնական այլ գրականության) թարգմանությունը բավարար չի համարել նոր կրոնի դեմ եղած խոչընդոտների հաղթահարման, քաղաքական հիմնական խնդրի լուծման համար: Համազգային քաղաքական օրակարգի մեկնակետից ու տրամաբանությամբ՝ Ազաթանգեղոսի Պատմությունը գործնական առաջնահերթություն պետք է ունենար քրիստոնեության դեմ ծառայած խոչընդոտները հաղթահարելու, նրա համար արդյունավետ քարոզչության ճանապարհ հարթելու գործում: Ըստ այդմ՝ այն պետք է մտահղացված լիներ դեռ գրերի ստեղծումից առաջ ու ստեղծված՝ առնվազն Աստվածաշնչի թարգմանությանը զուգահեռ:

Նախաբան

Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև Հայաստանի երկու մասի բաժանվելուց հետո (387 թ.), ու քիչ անց բյուզանդական մասում թագավորության վերացման (389 թ.), իսկ պարսկական մասում սպասվող նման մի հեռանկարի հանդիման, երկիրը հայտնվել էր ազգային իշխանության կորստյան ճակատագրական մարտահրավերի առջև: Հայաստանի՝ ավանդաբար ունեցած միասնական պետական իշխանության հետ մեկտեղ վտանգված էր նաև քրիստոնեական եկեղեցու հոգևոր իշխանությունը¹: Վերջինս վտանգված էր երկակի՝ ունեցած ինքնիշխանության կորստի, և առաջին հերթին՝ զսպված, բայց չհաղթահարված, դեռևս կենսունակ հեթանոսության վերականգնմամբ եկեղեցու իշխանության օբյեկտ «հոգևոր հոտի» տարրալուծման, քայքայման հեռանկարներով: Այս պայմաններում անհրաժեշտ էր հաղթահարել հայաստանյան հասարակության մեջ նոր կրոնի նկատմամբ եղած ներքին խոչընդոտները, դեռ միայն պաշտոնապես ու ձևական ընդունված քրիստոնեությունը դարձնել հայ հանրության ազգային ինքնության անկապտելի առանցքային հատկանիշ: Դա նպաստող, բայց դեռ բավարար պայման չէր լինի սասանված միասնական թագավորական իշխանության վերականգնման ու պահպանման համար, սակայն բավարար կարող էր լինել Հայ եկեղեցու հոգևոր իշխանության ապահովման գործում, մանավանդ այլ միջոց պարզապես գոյություն չունեին:

Ոսկեդարյան հայ մատենագրությունը՝ թարգմանական թե ինքնուրույն, ստեղծված նախապես կազմված և ընթացքում լրացվող համապարփակ ծրագրով², սպասարկել է ազգային իշխանության պահպանման ճակատագրորեն կենսական դարձած քաղաքական օրակարգը: Միայն իշխանության համար պայքարի հարթության վրա կարող է բացատրելի լինել հսկայական ծախսեր

¹ Ամբողջ IV դարում թագավորական իշխանության «հովանոցն» էր ապահովել Հայոց եկեղեցու կայացումը և զսպել նման վտանգների առարկայացումը (հիմնավորումները տե՛ս Ս ա ր գ ս յ ա ն. 2024թ, 64):

² Մանրամասները տե՛ս Ս ա ր գ ս յ ա ն. 2024թ, 48–56:

ու ջանքեր ենթադրող նման մի ծրագրի մտահղացումը և իրագործումը³: Ոսկեդարյան մի քանի տասնյակ մատենագրական (թարգմանական և ինքնուրույն) հուշարձաններից յուրաքանչյուրը համապարփակ այս ծրագրի իրականացման գործում յուրատեսակ մի սեկտոր է ծածկել, առանձին մի հարց լուծել՝ ի վերջո հասնելով տվյալ քաղաքական խնդրի վերջնական լուծմանը:

Ժամանակի անմխիթար կրոնական իրավիճակի, հայ հասարակության ազգային, սոցիալական կառուցվածքի առանձնահատկությունների հետ կապված իրողությունների համատեքստում ակնհայտ է դառնում, որ քրիստոնեական հավատի լիակատար տարածման և ամրապնդման հրատապ քաղաքական խնդրում ամենամեծ ծանրաբեռնվածությունը ու վճռական դերը պիտի ունենար Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը»: Համազգային քաղաքական օրակարգի մեկնակետից այս գործի դիտարկումը, դրան տրված տեղի, հատկացված դերի, ստեղծման շարժառիթների, նպատակի պարզումը կարող է նաև թվագրման ու ստեղծման այլ հանգամանքների որոշակիացման վստահելի հիմք հանդիսանալ:

Լեզվական խնդիրը

Ագաթանգեղոսի պատումով՝ Հայաստանում քրիստոնեության ամբողջական ու վերջնական տարածումը, ըստ էության, որպես հեղափոխական ակտ է ներկայանում, մի հաղթարշավ՝ իրականացված կարճ ժամանակում Գրիգոր Լուսավորչի գլխավորությամբ (Վիրապից դուրս գալուց հետո) և Տրդատ թագավորի աջակցությամբ: Մյուս պատմիչները, ուղղակի չհակադրվելով հանդերձ այս արձանագրմանը, կրոնական իրավիճակի բոլորովին այլ՝ խիստ անմխիթար պատկեր են ներկայացնում հաջորդած մեկ դարի համար:

Ընդհանրապես, բնական է, որ ամեն մի նորի հաստատվելը դիմադրության է հանդիպում: Նույնը պետք է լիներ նաև քրիստոնեության դեպքում: Առավել ևս, երբ վերջինս ոչ թե եղածի կողքին, այլ նրա փոխարեն հաստատվելու, այն բացառելու հավակնություն ուներ, ուստիև հնի, ավանդականի դիմադրությունը առավելագույնը պետք է լիներ: Եվ դա ոչ միայն հոգևոր իշխանություն կրող շահագրգիռ կրոնական կառույցների (հեթանոսական և քրիստոնեական), այլ նաև հասարակության յուրաքանչյուր անհատի ազատությունների, մտածողության, ունեցած արժեքային համակարգի, ընդհուպ՝ կենցաղի մակարդակում:

Պատմիչների համերաշխ վկայությունները քրիստոնեության մակերեսային տարածման մասին, ըստ էության, վերաբերում են ամբողջ IV դարին, մասնավորաբար՝ IV–V դարերի սահմանագլխին: Նրանք նույնպիսի համերաշխությամբ այդ վիճակի համար որպես միակ պատճառ մատնանշում են Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության բացակայությունը: Եվ դա, ընդհանուր առմամբ, բնական է. քրիստոնեությունը գրավոր վարդապետություն էր և չէր կարող

³ Այդպիսի վտանգ չկար, օրինակ, Բյուզանդիայում, որտեղ ապահով պետական իշխանության պայմաններում քրիստոնեության տարածումն ընթացավ աստիճանական, շուրջ մեկուկեսդարյա գործընթացով՝ առանց արտակարգ, «հեղափոխական» քայլերի ու նման ջանքերի (տե՛ս Ս ա ր գ ս յ ա ն. 2024ա, 41–44):

հենվել բանավոր պատմությունների, ավանդությունների վրա, ոչ էլ ներկայանալ նյութական առարկաների՝ կուռքերի, պատկերների, արձանների տեսքով, տարածվել միայն բերանացի: Հիմնական, սկզբի համար առաջնային «դասագիրքը», բնականաբար, պետք է լիներ Աստվածաշունչը՝ Հին և Նոր կտակարաններով: Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը չուղեկցվեց հայերենի համար գրերի ստեղծմամբ: Գրավոր լեզուն ասորերենն ու հունարենն էին, և այդ լեզուներով էին եկեղեցիներում կատարվում քարոզները, արարողությունները, ինչը դժվարամարս պիտի լիներ, եթե անգամ այն ուղքի վրա բանավոր թարգմանվեր: Այսպիսին են ժամանակի պատմիչների համերաշխ վկայությունները ինչպես քարոզչության ու պաշտամունքի լեզվի, այնպես էլ շատերի համար դրա անհասկանալի լինելու պատճառների մասին:

Լեզվական խոչընդոտի հանգամանքին վերաբերող ամենապերճախոս վկայությունը Բուզանդինն է. «Որովհետև վաղուց ի վեր, երբ նրանք քրիստոնյա անունն ստացան՝ այդ (կրոնը) հանձն առան հարկադրաբար՝ իբրև մի մարդկային մոլորություն, առանց ջերմեռանդ հավատի: /Կրոնն ընդունեցին/ ոչ գիտակցաբար, հույսով ու հավատով, ինչպես որ հարկն էր: Միայն քչերը, որոնք փոքր ի շատե ծանոթ էին հունական կամ ասորի գրագիտության, մասամբ հասկանում էին այդ (կրոնը): Իսկ որոնք գրագիտության արվեստից զուրկ էին, այսինքն՝ ժողովրդի՝ նախարարների ու շինականների խառնիճադանջ բազմությունը – եթե ուսուցիչները նստելով գիշեր-ցերեկ ամպերի նման ուսումը ինչպես հորդ անձրև նրանց վրա հոսեցնեին, նրանցից ոչ մեկը ոչ մի խոսք, ոչ կես խոսք, ոչ մի բան, ոչ մի նշույլ իրենց լսածներից չէին կարող մտքում պահել կամ հասկանալ»⁴:

Մյուս պատմիչների (Խորենացի, Փարպեցի, Կորյուն) նույնաբովանդակ արձանագրումների⁵ և այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, թե, կարծես, նախընթաց մեկդարյա շրջանում որևէ մեկը չի տեսել կամ չէր կարող տեսնել, որ խնդրի լուծման բանալին պետք է լիներ հայոց գրերի ստեղծումը, միջոցը՝ օտարալեզու կրթական համակարգն ազգային լեզվով դարձնելը, Աստվածաշնչից սկսած՝ քարոզչական նյութերը, անհրաժեշտ այլ գրականությունը թարգմանելը, եկեղեցիներում ասորերենը և հունարենը հայերենով փոխարինելը: Սա այն եզրահանգումը չէր, անշուշտ, որին կարելի էր գալ միայն հարյուր տարի հետո, ինչպես պատմիչներն են դա մատուցում՝ նույնիսկ դա որպես մտքի յուրատեսակ մի գյուտ⁶ ներկայացնելով: Դրանք այն խնդիրներն էին, որոնք պետք

⁴ Բ ու զ ա ն դ. 1968, 91:

⁵ Տե՛ս Խ ո Ր Ե Ն ա ց ի. 1991, 317, Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան. 1904, 13, 16, Կ ո Ր Յ ու ն. 1941, 40:

⁶ Կորյունը այդ «գյուտը»՝ որպես Մաշտոցի ներկայացրած խնդրի («հոգսի») պատասխան, վերագրում է «երանելի միաբանյալների աշխարհահոգ խորհրդին» (Կ ո Ր Յ ու ն. 1941, 42): Մովսես Խորենացին գրերի ստեղծման գաղափարը հստակ վերագրում է անձամբ Մաշտոցին (Խ ո Ր Ե Ն ա ց ի. 1991, 317): Արդի պատմագիտությունը, շրջանցելով քրիստոնեության ընդունման հետ նաև գրերի ստեղծման

է գիտակցվեին ու ձևակերպվեին քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձնելու դեռ նախապատրաստական շրջանում, էլ չասած՝ այդ քայլը կատարելուց անմիջապես հետո: Առ այդ իրավացիորեն իր տարակուսանքն է հայտնում Ղևոնդ Ալիշանը. «Գուցե այն ատենէն ոմանք փորձեցին որևէ ձևով կամ կերպով՝ հայերէն կարդալու, գրելու հնարք կամ օտար լեզուաց տառերով գրել հայերէնն, վասն զի անկարելի թուի՝ թէ ամբողջ դար մի ժամանակի, ի Լուսաւորչէն մինչև իր թոռան թոռն թարգմանիչ Ս. Սահակ՝ մէկն մտածած չլայ այդպիսի բան մի ռամիկ ժողովրդեան հոգևոր օգտին համար, թող զուսումնականն»⁷: Եվ իրոք՝ այլ ժողովուրդներ, որպէս կանոն, այդպէս են վարվել քրիստոնեությունը որպէս պետական կրոն ընդունելիս⁸: Մեր՝ առաջինը լինելու հանգամանքն այս դեպքում բավարար արդարացում, բացատրություն չի կարող լինել, քանի որ խնդիրը ոչ թէ փորձի ու փորձառության, այլ պարզ տրամաբանության ու ակնհայտ տեսանելիության հարթության վրա էր: Պարզապէս, ժամանակի հայ քաղաքական միտքը, որոշակի իրողությունների հիմքով արած բացատրելի հաշվարկներով, չի տեսել դրա գործնական անհրաժեշտությունը⁹:

Այսինքն՝ եթե պատմիչները հավաստի և ճշգրիտ են IV–V դարերի սահմանազլխին Հայաստանի անմխիթար կրոնական իրավիճակի և այն շտկելու միջոցների հարցերում, ապա, գիտակցված թէ ոչ, չափազանցում են լեզվական խնդիրը՝ այն քրիստոնեության արմատավորման համար որպէս միակ խոչընդոտ համարելով: Դրանով, գիտակցված թէ ոչ, նաև բացարձակացվում է Աստվածաշնչի դերն ընդհանրապէս:

Մայրենի լեզվով Աստվածաշունչը և դավանական այլ ձեռնարկներ ունենալը, հայերենով ուսուցումն ու քարոզչության ապահովումն անհրաժեշտ, բայց նաև բավարար պայման չէր կարող լինել քրիստոնեության լիակատար ու վերջնական տարածման խնդրի լուծման համար: Հայաստանում լեզվական անհարմարության կողքին, որպէս առանձնահատկություն, կային ավելի կարևոր

օրինաչափ պահանջի հարցը, մի դեպքում՝ համարում է, որ հենց «IV դարի վերջերին էր հայկական գրերի ստեղծումը դարձել անհետաձգելի անհրաժեշտություն» (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, 423), մյուս դեպքում՝ այդ «անհրաժեշտությունը» դիտարկվում է որպէս նույն շրջանում առաջացած «խայտաբղետ գրային իրավիճակի» հաղթահարման տեխնիկական մի խնդիր (Հայոց պատմություն. 2018, 501):

⁷ Ալիշան. 1920, 206–207:

⁸ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության պատմությանը վերաբերող իր ուսումնասիրության մեջ դա օրինաչափ անհրաժեշտություն է համարում Մետրոպոլիտ Տեր-Մովսիսյանը՝ մատնանշելով մասնավորապէս գոթերի և սլավոնների օրինակը (տե՛ս Տէր-Մովսիսյան. 2018, 38):

⁹ Այլ առիթով մենք որպէս դրա բացատրություն առաջ ենք քաշել այսպիսի դրոյթ. անկախ ու միասնական ազգային պետության հովանու տակ՝ եկեղեցին իր իշխանությանը սպառնացող ներքին և արտաքին լուրջ վտանգներ չի տեսել, ուստիև նոր կրոնի աստիճանական, անցնում տարածման ընթացքը կտրուկ արագացնելու, ջանքեր ու ծախսեր ենթադրող քայլերի ու միջոցառումների չի դիմել (տե՛ս Սարգսյան. 2024բ, 64):

խոչընդոտող օբյեկտիվ հանգամանքներ, որոնց մասին, սակայն, պատմիչները կա՛մ շատ հստակ և ուղիղ չեն խոսում, կա՛մ չէին կարող խոսել: Մինչդեռ դրանք շատ լավ գիտակցվել ու դրանց հաղթահարման ուղղությամբ լուրջ քայլեր են արվել: Դրա ընդհանրական ապացույցը կարելի է համարել, թեկուզ, թարգմանականին փաստորեն զուգահեռ նաև ինքնուրույն առատ մատենագրության ստեղծումը (որ ամենևին բնորոշ չէ այլ ազգերի), որի մեջ, ահա, Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» քրիստոնեության տարածման ու ամրապնդման հարցում իր թեմատիկ նպատակամղվածությամբ և գործառության ղեկավարող անցքային է:

Նոր կրոնին խոչընդոտող ազգային առանձնահատկություններ

Ա) Ավելի քան կես հազարամյակ պետական սահմաններով ամփոփվող հայաստանյան բնակչության «միալեզու» լինելու մասին Ստրաբոնի (մ. թ. ա. 1-ին դար) վկայությունը, ըստ էության, Հայաստանը հարևաններից տարբերակող, բնութագրող մի հատկանիշի արձանագրում է¹⁰: Խորենացու մոտ տարբերակիչ նույն հատկանիշի մի քանի արձանագրումներն արդեն մի համակարգ են կազմում, որ արդեն ոչ թե բնակչության բնութագրման, այլ քաղաքական հանգամանքի իմաստ ունի¹¹: Այսինքն՝ առնվազն Արտաշիսյաններից սկսած, Հայաստանը, միայն լեզվական միատարրության հանգամանքով, իրոք, մի «միաձույլ էթնիկական թագավորության»¹², յուրատեսակ ազգ-պետություն էր¹³, ինչը տեսանելի էր «դրսից» ու շատ լավ գիտակցվում և իմաստավորվում էր «ներսում»:

Պետական սահմաններով առանձնացող հանրությամբ, եթե արդեն որպես պատմական փաստ դարեր շարունակ բնորոշվում է ազգային առանցքային հատկանիշ լեզվական միասնությամբ, դրան շաղկապված ու դրա շուրջ պետք է գոյանար նաև քաղաքակրթական, մշակութային, սովորութային, կրոնական հատկանիշ-բաղադրիչների տարբերակիչ այլ ընդհանրությունների մի համալիր: Այս հատկանիշ-որակներով կազմված, ժամանակի մեջ ամրացած ու ավանդաբար սրբագործված արժեքային համակարգի հիմքով ազգային ինքնությունը, դրանով պայմանավորված կենցաղը և այլն, դժվարությամբ պետք է նորություն ընդուներ, առավել ևս՝ այնպիսի արմատական, հեղափոխական վերափոխման տրվեր, ինչպիսին ենթադրում էր քրիստոնեությունը:

Բ) Հայաստանի մյուս առանձնահատկությունը նրա բնակչության մեծագույն մասի ազատ լինելն էր, ստրկատիրության խիստ ցածր մակարդակը: Այս խնդիրը հիմնավորապես ուսումնասիրված է¹⁴:

¹⁰ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն. 1971, 530, Հայոց պատմություն. 2024, 224:

¹¹ Այս խնդրի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ս ա Ր Գ Ս Ե Մ Ն. 2019, 237:

¹² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն. 1971, 707:

¹³ Ազգ-պետությունների առաջացումը որպես երևույթ բնորոշ է ուշ միջնադարին:

¹⁴ Անգամ խորհրդային գաղափարախոսականացված պատմագրությունն արձանագրել է, որ Հայաստանը «կլասիկ» ստրկատիրական հասարակարգ չի ունեցել (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն. 1971, 652, նաև՝ Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. 1978, 416): Անգամ հարյուր հազարներով գերեվարվածները հիմնականում բնակեցվում

Գ) Պատմական նյութը հիմք է տալիս որպես հայաստանյան հասարակության մի այլ առանձնահատկություն կամ տարբերակիչ դիտել նրա ռազմունակությունը և ռազմականացվածության բարձր աստիճանը: Արտաշիսյան շրջանի համար հունահռոմեական աղբյուրները վկայում են զինվորականության վեցանիշ տպավորիչ թվեր¹⁵: Արշակունյաց շրջանում ևս նույն պատկերն է, մասնավորապես, ըստ «Ձորանամակի»¹⁶: Իսկ դրա հիմքը իրավացիորեն համարվում է Հայաստանում ազատ քաղաքացիական բնակչության մեծ տեսակարար կշիռը՝ ընդգրկելով գյուղացուց, շինականից, քաղաքաբնակից մինչև ողջ ազնվականությունը: Նկատի ունենալով հայկական ռազմուժի և զինվորականության կարևոր դերակատարումները տարածաշրջանում, մասնավորապես պարսկական և հռոմեական/բյուզանդական պատմության տարբեր դրվագներում՝ Հայաստանը արդի գիտության մեջ բնորոշվում է որպես «ռազմական ուժի մի ամբար», իսկ դրա հիմքը համարվում է տվյալ ժողովրդի «հերոսներ գնահատող մշակույթը»¹⁷:

Ներքաղաքական հարցերում ևս զինվորականությունը առանցքային գործոն էր: Այդ մասին վկայող մի արձանագրում կարելի է համարել Ազգաթանգեղոսի այն հաղորդումը, թե Տրդատը Գրիգորին Հայոց հովվապետ կարգելու հարցը լուծում է ոչ թե միանձնյա կամ պալատական վերնախավով, այլ հրավիրում է ամբողջ զորքը և ստանում նրա համաձայնությունը¹⁸: Նույն կերպ է վարվում նաև Արշակ թագավորը Ներսեսին կաթողիկոս դարձնելու դեպքում¹⁹: Աշխարհիկ կյանքը և զինվորականի զբաղմունքը հովվապետի բարձր պաշտոնից անվերապահ գերադասում են անգամ Լուսավորչի տան ժառանգները: Հուսիկ կաթողիկոսից հետո նրա որդիներ Պապը և Աթանագիները այդ հիմքով հրաժարվեցին կրոնական դառնալ և ստանձնել կաթողիկոսական

էին քաղաքներում՝ որպես ազատ բնակչություն (Հայ ժողովրդի պատմություն. 1971, 1659): «Հայկական զորքի գերակշռող մասը բաղկացած էր հասարակության ամենաստվար դասակարգի՝ համայնական գյուղացիության ներկայացուցիչներից» (Հայ ժողովրդի պատմություն. 1971, 688):

¹⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն. 1971, 686:

¹⁶ Միայն հեծելազորի թիվը 84 հազար էր՝ չհաշված հետևակը (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, 143): Ձորքի ընդհանուր քանակը գնահատվում էր 120 հազար, որին կարող էր ավելանալ նաև աշխարհազորը (տե՛ս Հայոց պատմություն. 2018, 401): Սրանք ժամանակի համար շատ մեծ թվեր են, եթե նկատի ունենանք, որ, ասենք, Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորքը պարսիկների հետ առաջին ընդհարման ժամանակ չէր գերազանցում 40 հազարը (տե՛ս Советская историческая энциклопедия. 1961, 366):

¹⁷ «Բարձր լեռնային հովիտները, որոնք ձգվում էին Միջագետքի և Կովկասի միջև, ռազմական ուժի մի ամբար էին: Ինչպես ուշ շրջանի շվեյցարական վարձկանները կամ շոտլանդական լեռնականները, որ նկատելի էին երկու կայսրությունների (պարսկական և բյուզանդական – Ա. Ա.) բանակներում: Նրանք ծագում էին հերոսներ գնահատող մշակույթից» (Brown. 2013, 276):

¹⁸ Ազգաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց. 1909, 412:

¹⁹ Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ի չորս դպրութիւնս. 1933, 77:

պաշտոնը²⁰: Հոգևոր իշխանության հաջորդ «թագաժառանգ» Ներսեսը հայտնի զինվորական էր և ոչ մի կերպ չէր ուզում անցնել հոգևոր կյանքի: Նրան միայն բռնությամբ ստիպեցին դա անել և ստանձնել հոգևոր իշխանության դեկր²¹: Նախապես հաջող զինվորական էր նաև Մաշտոցը²²:

Անվանի պատմաբան Հակոբ Մանանդյանը խոսում է հոգևորականների «զինվորամուլ բարքերի» մասին (շատ կրոնավորներ թողնում էին հոգևոր ասպարեզը ու մտնում զինվորական ծառայության) և մատնանշում ընդունված եկեղեցական հատուկ կանոններ, որոնք այդ երևույթը կանխելուն էին ուղղված²³: Մշակույթի աստիճանի բարձրացված զինվորական զբաղմունքը հարգի էր այնքան, որ Ջավեն կաթողիկոսը (377–381 թթ.) քահանաներին հրահանգել կամ թույլ էր տվել («սովորեցրել էր») զինվորական զգեստ կրել²⁴: Դա կա՛մ տուրք էր՝ նրանց «զինվորամուլ բարքերը», զինվորական կյանքի նկատմամբ նրանց ձգտումները այդ կերպ մեղմելու, կա՛մ միջոց էր նրանց համար հեղինակություն ապահովելու՝ նրանց նկատմամբ հասարակական վստահություն առաջացնելու նպատակով:

Ազատ քաղաքացիական բնակչության հասարակական-քաղաքական դերի վճռորոշությունը և այդ հիմքի վրա զինվորական զբաղմունքի տարածվածության ու հարգի լինելու կայուն մշակույթը լուրջ խոչընդոտ էր քրիստոնեության ճանապարհին. զինվորական կոշտ կյանքը նույնպիսի կոշտ կայունություն էր ենթադրում նաև նրանց ավանդական պատկերացումներում ու վարքագծում:

Ղևոնդ Ալիշանը քրիստոնեության ընդունման առիթով հայաստանյան հասարակության համար այսպիսի արձանագրում ունի. «... երբ ողջոյն ազգ մի կրօնափոխ կրլլա՝ կարճ ժամանակի մէջ. մանաւանդ այնպիսի պնդակարծիք ազգ մի՛ ինչպէս Հայոցս. զորս՝ շարժելու և հնաւանդ կրօնքէն ի նորն փոխելու համար՝ (մարդկօրէն խօսելով) արտաքին մղող ոյժ մը այլ պէտք էր: Այս ոյժն էր հսկայակերպ Տրդատայ հզոր բազուկն Գրիգորի կակուղ ձեռաց աջակցեալ»²⁵: Իրավացի է քրիստոնեությանը դիմադրելու առումով Ալիշանի՝ հայությանը տված «պնդակարծիք» (բնականաբար, նկատի ունի ի տարբերություն այլ ազգերի) բնորոշումը, որի կրողը (բառիս ոչ բացասական, այլ «ավանդապահ» իմաստով²⁶) ազատ բնակչությունն էր, այդ հիմքի վրա բազմաքանակ զինվորականությունը՝ ազնվականության գլխավորությամբ: Ճիշտ չէ, սակայն, Ազաթանգեղոսին հետևելով, Ալիշանի արած պնդումը, թե Տրդատի

²⁰ Փաստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. 1933, 54:

²¹ Բուզանդը դա մեղմացնելով ներկայացնում է որպէս քրիստոնեական համեստության դրսևորում. տե՛ս Փաստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. 1933, 79:

²² Կ ո ղ ո լ ն. 1941, 37:

²³ Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. 1978, հ. Բ, 359:

²⁴ Փաստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. 1933, 267:

²⁵ Ա լ ի շ ա ն. 1920, 95:

²⁶ Նույն այս առիթով մի այլ աշխատության մեջ Ալիշանը հայության համար օգտագործում է «բիրտ և հնապաշտ» բնորոշիչները (տե՛ս Ա լ ի շ ա ն. 1895, 474):

«հզոր բազուկը» ամբողջությամբ չեզոքացրեց այդ դիմադրությունը և «ողջոյն ազգ մի կրօնափոխ կըլլա՝ կարճ ժամանակի մէջ»:

Ըստ Մովսէս Խորենացու՝ Տրդատին այդպես էլ չի հաջողվում ո՛չ «սաստի» (ուժով), ո՛չ համոզելով դարձի բերել «մեծամեծ նախարարներից» սկսած մինչև «ռամիկների բազմությանը»: Դրանից ազդված ու հուսախաբ՝ նա ճգնակյաց կյանքի է անցնում: Նախարարները թունավորելով սպանում են քրիստոնեական հավատի թելադրանքով իրենց ազատությունների և աշխարհիկ բարքերի վրա բռնացող թագավորին: Եվ ահա, հայությանը բարձրագույն՝ «հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն»²⁷ (հյուսիսային բոլոր ազգերի մեջ վեհագոյն) գնահատականը տվող Պատմահայրը քրիստոնեությանը դիմադրելու հանգամանքով վերջին նախատիքներն է թափում նույն այդ ազգի գլխին. «Այլ զխստատութիւն կամիմ ասել, թէ և զամբարհաւածութիւն ազգիս մերոյ յիսկզբանցն և այսր. որպէս անհամբոյր բարւոյ և ճշմարտութեան անհարազատ, կամ թէ բնութիւն ունելով զբարձրայօնութիւն և զկամակորութիւն՝ ընդդիմանան կամաց թագաւորին յաղազս կրօնից քրիստոսականաց, զիտ երթալով կամաց կանանց և հարճից»: Ապա «Սուրբ Հոգու» խիստ խոսքերով դիմում քրիստոնեական հավատից խոյս տվող իր ազգին. «Ազգ թի՛ւր և դառնացող, ազգ, որ ոչ ուղղեաց զսիրտ իւր, և ոչ հաւատարմացաւ Աստուծոյ ոգի նորա: Արք Արամեանք, մինչև յե՛րբ էք ծանրասիրտք, ընդէ՛ր սիրեք զանրութիւն և զանաստուածութիւն»²⁸:

Փավստոս Բուզանդը քրիստոնեությանն ընդդիմանալու նույնպիսի ընդարձակ մի կոնտեքստում դարձյալ ամբողջ ազգին է մեղադրում՝ «կամակոր ազգ» կոչելով. «Ջկորստեան ճանապարհին՝ համարձակէին ի չարիս՝ կամօք գնացեալք, և կամօք լեալք որդիք բարկութեան. և առանց Աստուծոյ շրջէին յաշխարհիս կամակոր ազգ»²⁹ տանն Հայոց երկրին»³⁰:

Արշակունի հաջորդ գահակալներից որևէ մեկի ջերմեռանդ հավատի, քրիստոնեական բարեպաշտության մասին պատմիչները չեն խոսում: Առավել ևս՝ որևէ արձանագրում չունեն, թե նրանք ունեցել են Տրդատի՝ քրիստոնեական կրոնի տարածման հետ կապված մտահոգությունները և նախանձախնդրությունը: Մինչդեռ քիչ չեն հակառակ՝ աշխարհիկ վայելքներին տրվելու, ոչ քրիստոնեական վարքի մասին վկայությունները և այդ հիմքով հոգևոր գործիչների հետ թագավորների սուր հակասությունները: Այսպես՝ Վրթանես կաթողիկոսի դեմ, ըստ Բուզանդի, հեթանոսական սովորությունները գաղտնի պահող երկու հազար հոգի մահափորձ են կազմակերպում՝ երկրի թագուհու դրդմամբ՝ «վասն զի յանդիմանէր զնա սուրբն վասն գաղտնի շնութեան գիջութեան բարոյից պոռնկութեան»³¹: Հուսիկ կաթողիկոսը ոչ քրիստոնեական վարք ու բարքի համար շարունակ հանդիմանում էր Տիրան թագավորին և մյուս

²⁷ Խ ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի. 1991, 358:

²⁸ Խ ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի. 1991, 246–247:

²⁹ Նկատենք, որ նախատական այս խոսքերում Բուզանդի «կամակոր ազգ» բնորոշումը համընկնում է Խորենացու «կամակորութեանը»:

³⁰ Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. 1933, 43:

³¹ Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. 1933, 19–20:

«մեծամեծներին», մինչև որ հերթական նման մի դրվագում նրան թագավորի հրամանով սպանում են բրածեծ անելով³²: Հաջորդ Արշակ թագավորը նույնպես հեռու էր քրիստոնեական բարեվարքությունից՝ «ի վտիության»³³ ի շաղաշատության հատալու («թաղված էր վտիության ու մեղկության մեջ»³⁴): Իսկ Պապ թագավորն ընդհանրապես ծնված օրից նվիրվել էր դևերին և լցված էր դևերով³⁵, տառապում էր «ամոթալի ախտերով», հանդիմանվում էր Ներսես կաթողիկոսից, ինչի համար և Պապը նրան թունավորելով սպանեց³⁶:

Այսինքն՝ խնդիրը միայն գաղափարախոսական չէր: Կար մի երկրորդ շատ կարևոր հանգամանք ևս. նոր կրոնը մարդու՝ աշխարհիկ կյանքի, ազատությունների և իրավունքների, կենցաղավարման, ընդհանուր վարքագծի առումով խիստ սահմանափակումներ էր մտցնում բոլորի համար՝ շինականից մինչև նախարար, մինչև թագավոր ու թագուհի: Բոլոր խավերը, և հատկապես զինվորականությունը, այն գլխավորող ազնվականությունը դժվարությամբ պետք է հրաժարվեին ազատ կյանքի սովորական դարձած ռիթմից, իրենց բազում վայելքներից, խրախճանքներից, մարզական և այլ խաղերից, տոնախմբություններից, ընդհուպ՝ ազատ մտածողությունից, որոնք արգելում կամ դոգմաների իր համակարգով սահմանափակում էր նոր կրոնը:

Պատմիչները, որ շատ հստակ խոսում են քրիստոնեության տարածման լեզվական խոչընդոտի մասին, վերոնշյալ խոչընդոտների մասին, հասկանալի պատճառով, նույնքան հստակ ձևակերպված վկայություններ չէին կարող ունենալ: Նկատի առնելով կարծես թե չվիճարկվող այն տեսակետը, թե քրիստոնեությունն առաջին հերթին ճնշվածների, անազատների կրոն է եղել, ապա Հայաստանում դրանով գայթակղվող, դրան տրվող խավը խիստ սակավաթիվ պիտի լիներ, դիմադրողը՝ ծանրակշիռ ու հզոր: Բայց սա դեռ ամենը չէ:

Նյութի օտար և ուսմունքի բարդ լինելը

Ինչպես ասվեց, քրիստոնեության քարոզչության առաջին ձեռնարկը պետք է լիներ Աստվածաշունչը, որի թարգմանությունն էլ, բնականաբար, սկսվեց գրերի ստեղծումից անմիջապես հետո: Ըստ Կորյունի՝ դրանով միանգամից լուծվեցին բոլոր հարցերը. «Այն ժամանակ անպայման սքանչելի դարձավ մեր երանելի ու ցանկալի Հայաստան աշխարհը, ուր երկու հավասարակիցների ձեռքով հանկարծ, մի անգամից եկան հասան, հայաբարբառ, հայերենախոս դարձան օրենուսույց Մովսեսը՝ մարգարեական դասի հետ, և առաջադեմ Պողոսը՝ բոլոր առաքելական գնդով, Քրիստոսի աշխարհակեցույց Ավետարանի հետ միասին: Ի՛նչ սրտալիր ուրախություն էր այնտեղ այնուհետև, և ի՛նչ հաճելի տեսարան աչքի համար: Որովհետև մի երկիր, որ անունն անգամ չէր լսել

³² Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. 1933, 42–43:

³³ Տարբեր ընթերցվածներով աղավաղված այս բառը Ստ. Մալխասյանցը թարգմանել է՝ ընդունելով Ն. Բյուզանդացու ուղղումը (տե՛ս Բ ու լ գ ա ն դ. 1968, 324, ծթ. 88):

³⁴ Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. 1933, 115:

³⁵ Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. 1933, 218:

³⁶ Խ ո Ր Ե ն ա ց ի. 1991, 306:

այն կողմերի, ուր բոլոր աստվածային սքանչելի գործերը կատարվեցին, շատ շուտով, իսկույն իմացավ բոլոր եղած բաները, ոչ միայն ժամանակով կատարվածները, այլև առաջագույն հավիտենականությունը, և հետո եղածները, աշխարհի սկիզբը և վերջը և բոլոր աստվածային ավանդությունները»³⁷:

Վաղուց նկատվել է, որ այս խոսքը, ի թիվս բազմաթիվ այլ բնագրական աղերսների, բառացի նույնությամբ կա նաև Ազաթանգեղոսի բնագրում³⁸. «Այն ժամանակ երանելի, ցանկալի և անչափ սքանչելի եղավ մեր Հայոց երկիրը: Ինչպես Մովսեսը, որ միանգամից եբրայական բանակին օրենսուսույց էր եղել, ամբողջ մարգարեական դասի հետ և կամ ինչպես առաջադեմ Պողոսը բովանդակ առաքելական գնդով Քրիստոսի աշխարհակեցույց Ավետարանի հետ, նույնպես և սա (Գրիգորը) գալով, հասնելով, երևալով՝ հայերենաբարբառ, հայերենախոս դարձավ»³⁹:

Ազաթանգեղոսի մոտ դրանով, ըստ էության, փառավորվում է Գրիգորը՝ Հայաստանում քրիստոնեության վերջնական ու ամբողջական տարածումը ի կատար ածելը կայացած իրողություն ներկայացնելով: Ինչպես տեսանք, դա ոչ մի կերպ իրականությանը չի համապատասխանել: Կորյունի մոտ դրանով, ըստ էության, ներբողվում է Մաշտոցը՝ նրա ստեղծած գրերով Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը որպես քրիստոնեության վերջնական տարածման ու ամրապնդման միջոց ներկայացնելով: Սա նույնպես իրականությանը չի համապատասխանել: Երկու դեպքում էլ գործ ունենք գրական հնարքի՝ ժամանակի «քերթողական արվեստի» կիրառման, ոչ թե փաստի արձանագրման հետ: Երկու դեպքում էլ, սակայն, դա պատմիչների կողմից պատմական իրականության դեմ մեղանչում չէ, այլ որոշակի մի փաստի նշանակության բացարձակացմամբ «լսարանի» վրա ներազդելու, իրենց գործի հիմնական առաքելությունն ապահովող ազդու համարված միջոցի արդարացված կիրառում⁴⁰:

Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը քրիստոնեության լիակատար և վերջնական տարածման համար միակ ու բավարար պայման է համարում նաև Ղազար Փարպեցին⁴¹:

³⁷ Կ ո ղ յ ու ն. 1941, 57:

³⁸ Կորյունի և Ազաթանգեղոսի գործերի բնագրական աղերսների ամբողջական պատկերը տե՛ս՝ Բ ի լ զ ա ն դ ա ց ի. 1900, 36–139:

³⁹ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս. 1983, 477:

⁴⁰ Կորյունը գրական նույն հնարքին է դիմում նաև աղվանական գրերի ստեղծումից հետո Աստվածաշնչի՝ այդ լեզվով թարգմանելու փաստի արձանագրման առիթով. «... երանելոյն Երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ՝ վաղվաղակի զաստուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արականէր, որով անդէն յակն թօթափել վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից մարգարէագէտք և առաքելաճանօթք և աւետարանաժառանգք լինէին, և ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իփք անտեղեակք» (Կ ո ղ յ ու ն. 1941, 70):

⁴¹ Տե՛ս Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրթ առ Վահան Մամիկոնեան. 1904, 13–17:

Ոչ միայն այդպես չի եղել, այլև ժամանակին էլ այդպես չի համարվել իրականում⁴²:

Ինչ-որ պահի, կարծում ենք՝ հենց ի սգբանե, համարվել է, որ հետապնդվող քաղաքական խնդիրը լուծելու համար պետք է ավելի գործուն միջոցներ գտնել, ավելի արդյունավետ լծակներ ստեղծել, քան է Աստվածաշունչը (գումարած կրոնական այլ գրականությունը)՝ հայերեն թարգմանությամբ: Այսպիսի պնդման համար, ինչպես ասվեց, արդեն իսկ ընդհանրական ապացույց կարելի է համարել ինքնուրույն գրականության մեծ տեսակարար կշիռը ոսկեդարյան մատենագրության մեջ՝ երևույթ, որ գրերի ստեղծման կամ քրիստոնեության տարածման խնդրի լուծման ելակետով դժվար է գտնել այլ ժողովուրդների մեջ:

Անվանի հայագետ Մանուկ Աբեղյանը, ընդհանրապես մնալով Աստվածաշնչի թարգմանության նշանակությանը պատմիչների տված գնահատականների շրջանակում, անգամ դա ավելի ուժեղացնելով, երկու հակիրճ, կարելի է ասել՝ լուսանցային, սակայն ճշգրիտ դիտարկում ունի, որոնք իրենց կշռով իրականում շատ ավելին են, քան ներկայանում են նրա վերլուծության ամբողջական կոնտեքստում. «Դրսից եկած օտարը (նկատի ունի քրիստոնեական ուսմունքը – Ա. Ս.), հարկավ, այնպես շուտ ամենքին մոռացնել չէր կարող տալ հայրենի ավանդությունները, որոնց մի մասը մինչև վերջերս էլ (այսինքն՝ XIX–XX դարերում – Ա. Ս.) դեռ մնում էր իբրև ժողովրդական հավատք»⁴³:

Եթե անգամ նշված այդ դարերում հեթանոսությունից մաս էր պահպանվել որպես ժողովրդական հավատք, ապա պատկերացնել կարելի է, թե ինչպիսին պետք է լիներ դրա իրական կշիռը V դարում:

Նոր կրոնի դեմ ի սկզբանե հզոր մրցակից կար՝ ի դեմս դեռ գոյատևող հեթանոսական հավատալիքների՝ որպես որոշակիորեն ազգային դարձված «կուռ պաշտամունքային կառույց»⁴⁴, աստվածների՝ որոնք հայկական էին անուններով, կենսագրությամբ, հայրենի աշխարհագրական միջավայրի հետ կապված հրաշալի վիպական պատմություններով, առինքնող կերպարներով, «փորձված» զորությամբ, բոլորին հասկանալի ու սիրելի երգերով, բանաստեղծություններով, սրբագործված ծեսերով: Այլ երկրի աշխարհագրության, այլ ժողովրդի պատմությունների, անձանոթ կերպարների վրա կառուցված Աստվածաշնչով ներկայացող քրիստոնեությունն այս բոլոր առումներով ոչ միայն, իրոք,

⁴² Խորենացին, որ նաև քրիստոնեության հետ կապված հարցերում չափազանցությունների չի տրվում, իսկ Աստվածաշնչի թարգմանության հետ կապված կարևոր մանրամասներ է հաղորդում, խուսափում է նման ներբողական գնահատականից:

⁴³ Ա ք ե ղ յ ա ն. 1968, 106: Նույնպիսի արձանագրում է անում Լևոն Խաչիկյանը. «Նզովքը, արտաքսումը եկեղեցուց, յոթնամյա ապաշխարությունը և սահմանված այլ պատիժներն անգամ անգոր են եղել արմատախիլ անել հազարամյա հնությունից եկող հեթանոսական հավատալիքներն ու պատկերացումները ժողովրդի գիտակցությունից, և դրանք հարատևել են մինչև վերջին տասնամյակներն ու գրանցվել Հայաստանի մի շարք շրջաններում 19–20-րդ դարերի հայ ազգագրագետների կողմից» (տե՛ս Խ ա չ ի կ յ ա ն. 2012, 19):

⁴⁴ Հայոց պատմություն. 2024, 581:

օտար էր, այլև զգալիորեն զիջում էր գրավչության հարթության վրա: Դժվար է պատկերացնել, որ ժամանակի հայ մարդու համար որևէ սաղմոս ավելի սրտամոտ կլիներ, քան ասենք, Խորենացու ավանդամբ «Վահագնի ծնունդը», «խաղաղություն ու շենություն բերող» Տիգրանի վեպը, Արտաշեսի ու Սաթենիկի «սիրավեպը»: Դժվար է պատկերացնել, որ ժամերգություններն ավելի գրավիչ կլինեին, քան «թվեյաց երգերը», «վիպասանքը», «Գողթան երգերը», Նավասարդյան և այլ տոնահանդեսները, մարզական խաղերը, աստվածներին մատուցված զոհաբերության արարողությունները⁴⁵: Անգամ, դատելով լայն զանգվածների մեջ տարածված հայրենի հեթանոսական երգերի, զրույցների ու վեպերի մեզ հասած պատառիկներից, դրանց համեմատ աստվածաշնչային պատմությունները միապաղաղ էին, միանման, դրամատիզմով անչքի չընկնող, հուզական առումով թույլ և չէին կարող հաղթել մրցակցության մեջ: Հայրենականը, ոչ միայն հազարամյա ավանդույթի իներցիայի ուժով, այլև իր գրավչությամբ, ազգային թեմատիկայով, ծանոթ, նաև դյուրամարս լինելու հանգամանքներով ակնհայտորեն ավելի հարազատ ու գերադասելի պետք է լիներ ժամանակի հայ մարդու համար⁴⁶:

Եվ, այսուամենայնիվ, քրիստոնեությունը հաղթեց: Այս փաստին հանդիման, ի հեճուկս իր վերը բերված էպիզոդիկ, բայց ճշգրիտ վերապահումների, Մ. Աբեղյանը նույնպես համարում է, որ «սառույցը հալվեց» Սուրբ գրքի հայերեն թարգմանությամբ. «Այն, ինչ որ օտար լեզուներով հնարավոր չէր անել, շատ հեշտությամբ գլուխ էր գալիս հասկանալի հայերեն լեզվով ...»⁴⁷, «Հին կտակարանի երգերից ավելի նրա պարզ զրույցներն ու պատմվածքները ոչ միայն հասկանալի, այլև շատ հաճելի պիտի լինեին դեռ մանկական հայ մտքերին: Նրանք դյուրությամբ յուրացնելով այն՝ նույնիսկ միամտությամբ կապում էին իրենց երկրի այս կամ այն տեղի հետ ...»⁴⁸: Որպես նման օրինակներ մատնանշում է Նոյյան տապանը Արարատի վրա իջեցնելու, Հայաստանը «Թորգոմա տուն», հայերը՝ «Ասքանազյան ազգ» կոչելու փաստերը⁴⁹: Սակայն այս «կապերը» տեսնելը կամ ստեղծելը Աստվածաշնչի հետ «հայ մտքի դեռ մանկական լինելու», առավել ևս ժողովրդական «ստուգաբանության-հայտնազործության» արդյունք չէին կարող լինել: Ակնհայտորեն դա արել է եկեղեցին, արել է մտածված, Աստվածաշնչի տեքստի՝ այդ նպատակով մանրազնին

⁴⁵ Ոչ որպես իրողության արձանագրում, այլ ազգին ուղղված նախատինք, հենց այդպես էլ ձևակերպում է Բուզանդը. «Նրանք սիրում էին իրենց երգերը, առասպելները, վիպասանությունները, նրանց նկատմամբ փոթեռանդ էին, նրանց հավատում էին, նրանց մեջ հարատևում». – Բ ո շ ա ն դ. 1968, 91:

⁴⁶ Մեր այս վերլուծությունը, բնականաբար, կապ չունի երկու կրոններից մեկի կամ մյուսի նկատմամբ վերաբերմունքի կամ գերադասելիության խնդրի հետ: Միաստվածային քրիստոնեությունը հաղթեց մրցակցության մեջ (և ոչ միայն մեզ մոտ), ուրեմն այն իր որակներով ու հատկանիշներով լավագույնս բռնեց ժամանակի քննությունը (այս մասին տե՛ս Ս ա թ գ ս յ ա ն. 2023, 182–186):

⁴⁷ Ա բ ե ղ յ ա ն. 1968, 105:

⁴⁸ Ա բ ե ղ յ ա ն. 1968, 107:

⁴⁹ Ա բ ե ղ յ ա ն. 1968, 108:

ուսումնասիրությամբ ու մանրակրկիտ փնտրտուքով՝ հենց Մ. Աբեղյանի մատնանշած հայ իրականությանը ու հայ մարդուն Աստվածաշնչի «օտար» լինելու հանգամանքի խոչընդոտը հնարավորինս մեղմելու, նրան դրանում հարազատ, «ազգային» ինչ-որ բան տալու համար: Դրանք ժամանակի գիտական մտքի արգասիք են, օտար այդ նյութի մեջ ազգային ինչ-որ բան դնելու ջանքերի արդյունք, ուստիև ճիշտ չէ այդ հիմքով հայ միտքը «մանկական» գնահատելը⁵⁰: Չէ՞ որ Աստվածաշունչը հավակնում էր տալ բոլոր ազգերի ծագունաբանությունը, ուստիև հայ մարդը պետք է դրանում ոչ միայն գտներ իր հավաստի «ծննդյան վկայականը», այլ նաև տեսներ իր երկիրը, իր ազգի ինչ-որ նշանակալի դերակատարումը, ու այդ ամենը՝ հնարավորինս բարենպաստ դիրքերում ու հանգամանքներում: Սուրբգրային վերոնշյալ մի քանի տեղերի «հայկականացումը» չէր կարող լուծել նյութի «օտար» լինելու խոչընդոտի հիմնական խնդիրը:

Նույնքան կարևոր է Մ. Աբեղյանի երկրորդ դիտարկումը. «Բացի այդ՝ ոչ միայն ժողովրդի, այլև նույնիսկ շատ վանականների համար, հարկավ, դեռ ըմբռնելի չէին քրիստոնեական սկզբունքները»⁵¹:

Խոսքը վերաբերում է V դարասկզբին: Այս դեպքում կարճ ասած. եթե անգամ որոշակի հոգևոր կրթությամբ հոգևորականի համար քրիստոնեությունը որպես ուսմունք ըմբռնելի չէր, բնականաբար, այն շատ ավելի դժվարամարս ու անըմբռնելի պիտի լիներ մյուս բոլոր խավերի համար:

Այսինքն՝ իրականությունից շատ հեռու է Ագաթանգեղոսի Պատմությամբ մատուցվող այն տպավորությունը, թե Գրիգորի և Տրդատի ջանքերով քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում մի հաղթարշավ էր և կարճ ժամանակում դարձավ լիակատար ու վերջնական: Տարբեր առիթներով պատմիչների վկայությունների շարքը կրոնական իրավիճակի մասին հակառակ իրողությունն է ներկայացնում: Բուզանդին վերապատմելով՝ որպես հիմք պետք է ընդունել հետևյալ իրականությունը. Հայաստանում քրիստոնեությունն ընդունվել էր «հարկադրաբար», «առանց ջերմեռանդ հավատի» և «համարվել մարդկային մոլորություն»: Հայ հասարակության՝ վերը ներկայացված առանձնահատկությունների ֆոնին ավելի քան բնական է, որ այլ կերպ չէր կարող լինել ամբողջ IV դարում և V դարի սկզբում⁵²:

⁵⁰ Աբեղյանը, հայկական միտքը «մանկական» կոչելով, ըստ էության, փորձում է դրանով բացատրություն գտնել նաև այն հարցին, թե ինչու քրիստոնեության պետական կրոն ընդունումից հարյուր տարի անց էլ նոր կրոնը խիստ անբավարար էր տարածված: Եթե դա վերաբերում է հայ քաղաքական մտքին, ապա դժվար է այն «մանկական» կոչել, որը V դարում դրեց և հրաշալի լուծեց ճակատագրական ու կենսական համազգային խնդիր:

⁵¹ Ա բ ե ղ յ ա ն. 1968, 106:

⁵² Խորենացին երկու անգամ արձանագրում է, որ թագավորական իշխանության թուլացումը հատկապես նպաստում էր «թաքնված» հեթանոսության ակտիվացմանը. «և որ ի նմա ղօղեալ աղանդն հեթանոսական, թագուցեալ յաւուրցն Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունյաց ...» (Խ ո Ր Ե ն ա ց ի. 1991, 316): «Քանզի մնացեալ արմատ

Այսպիսով՝ հայաստանյան մոնոէթնիկ հասարակությունը, առանձնացված ու եռաշերտ պարսպված միալեզվությամբ, ազգային ինքնության կայացած արժեքային համակարգով, աշխարհիկ կյանքին սովոր ազատ բնակչությամբ, ռազմական գործի հարգի լինելու մշակույթով, զինվորականության բարձր հեղինակությամբ ու տեսակարար կշռով՝ ի սզբանե արդեն իսկ մի յուրատեսակ «ամուր ընկույզ» էր նոր մի վարդապետությամբ այդ ամենը մերժող կրոնի համար: Ուստիև՝ իրականությանը չի կարող համապատասխանել նաև պատմիչների այն պնդումը և գիտնականների այն եզրահանգումը, թե միայն Աստվածաշնչի թարգմանությամբ անմիջապես հաղթահարվեցին քրիստոնեության տարածման բոլոր խոչընդոտները, լուծվեցին բոլոր խնդիրները:

Աստվածաշունչը հայերեն ունենալը բավարար չէր քրիստոնեության վերջնական տարածման համար

Օտար ծագմամբ, օտարի պատմության վրա հենված, օտար կերպարներով Աստվածաշունչը, դրանով մատուցվող, անգամ կրոնավորների համար դժվար ըմբռնելի վարդապետությունը չէր կարող արդյունավետ աշխատել այնպիսի հասարակությունում, ինչպիսին հայկականն էր: Չէր կարող կարճ ժամանակում լուծել ավանդական հավատալիքների վերջնական մերժման, նոր կրոնի արմատավորման և մանավանդ՝ «ջերմեռանդ» դարձնելու հարցը, մինչդեռ դա նաև ազգային իշխանության պահպանման կենսական ու հրատապ քաղաքական խնդիր էր:

Աստվածաշնչում, քրիստոնեական ուսմունքը ներկայացնող թարգմանական-քարոզական և այլ գործերում, բնականաբար, ոչինչ չկար ու չէր կարող լինել ո՛չ հայ իրականության, ո՛չ, առավել ևս, հայկական աստվածությունների մասին: Դրանց հերքումը, մերժումը, «սուտ», «սնոտի», «անշունչ», «անզոր» լինելու մասին որևէ եկեղեցականի, քարոզչի «օդում» ասածը չէր կարող հավատ ներշնչել: Հայկական յուրահատուկ միջավայրում դա կարող էին անել հայրենական պատմության հետ կապված և ազգային այնպիսի վստահելի հեղինակություններ, ինչպիսիք որ, ըստ Ավետարանի, էին կամ ներկայացնում են Քրիստոսը և նրա առաքյալները՝ իրենց միջավայրում: Հայ մարդուն համոզելու ու նրան անվերադարձ ու ջերմեռանդ քրիստոնյա դարձնելու համար պետք էր նրան տալ վստահելի մի այլ հիմք, եղած ավանդականին մրցակից-այլընտրանք՝ ազգային հիմքի վրա՝ հայկական մի նոր «Աստվածաշունչ», մի նոր «Ավետարան»՝ ամբողջությամբ հայկական նյութով, Հայաստանի պատմության հետ սերտորեն կապված դեպքերով, հայաստանյան աշխարհագրությամբ, գրավիչ և հուզիչ ներգործուն պատմություններով, ազդու և համոզիչ ազգային կերպարներով: Պատկերավոր ասած՝ ստեղծվեր մի գործիք, որով պետք է ջարդվեր հայկական ավանդական ինքնության «ամուր ընկույզը», մաշեցվեր «պնդակարծիք» ու «կամակոր» հանրության դիմադրությունը: Նման խոստովանություն կամ արձանագրում, բնականաբար, չէր կարող անել մատենագիրներից որևէ մեկը:

դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն ի ժամանակի անիշխանութեանն ի վեր երևեալ՝ ի բազումս տարածեցաւ ...» (Խ ո ռ ե ն ա գ ի. 1991, 340):

Սակայն այդպիսի ոչ բարդ ու ակնհայտ եզրահանգման չէր կարող չգալ ժամանակի քաղաքական միտքը՝ Կորյունի հիշատակած «Աշխարհահոգ խորհրդի»⁵³ կարգի մի ուղեղային կենտրոն՝ նման գործի մտահղացմամբ: Դրա համար լավագույն ատաղձը հենց Հայաստանում քրիստոնեությունը պետականորեն ընդունման շրջադարձային պատմական իրադարձություն-իրողությունը կարող էր լինել, որին պետք էր այնպիսի կերպարանք տալ, որ այն պատմական փաստերի չոր արձանագրումից վերածվեր գրավիչ, ազդու, համոզիչ, ինչ-որ տեղ՝ ազդեցիկ քարոզչական նյութի: Ազաթանգեղոսի Պատմությունն էլ հենց դրա վրա հյուսված, կառուցված մի այդպիսի յուրատեսակ ներգործուն լեզուն, ազգային «Ավետարան» պետք է լիներ, ճիշտ այնպես, ինչպես Քրիստոսի կյանքի ու գործունեության վրա կազմված Ավետարանը: Լեզունդի առանցքային կերպարները պետք է նույնքան և ավելի գունեղ ու համոզիչ լինեին հայկական միջավայրի համար, որքան աստվածաշնչային կերպարներն իրենց միջավայրում: Այն տարբերությամբ միայն, որ հայկական այդ «Աստվածաշունչը» կամ «Ավետարանը» ոչ թե կրոնական նոր մի ուսմունք պետք է ստեղծեր կամ մատուցեր, այլ ճանապարհի հարթեր, դառնար վստահելի մի կամուրջ, որով «գետի» հեթանոսական ափից հայ մարդը վստահ, համոզված կամ ակամա անցներ քրիստոնեական ափ:

Ե՞րբ կարող էին հայ քաղաքական միտքը, Հայոց եկեղեցին կամ նրա «Աշխարհահոգ խորհուրդը» գալ նման եզրահանգման. նախորդ շուրջ մեկ դարի փորձառության, թե՛ Աստվածաշնչի թարգմանության «փորձարկումից» ստացված չգոհացնող արդյունքի հիման վրա: Կարծում ենք՝ ավելի շուտ առաջին հիմքով:

Եթե շինականներից ոչ բոլորը և ոչ միշտ կարող էին առիթ ունենալ լսելու Աստվածաշնչի քարոզչությունը հասկանալի հայերենով, ապա նախարարների, թագավորի, թագուհու, այլ խոսքով՝ բարձր ազնվականության համար դա խնդիր չպիտի լիներ ամբողջ հարյուր տարի: Հայաստանում հունարեն և ասորերեն կրթությունը, բնականաբար, առաջին հերթին հենց այս դասին էր մատչելի: Եթե անգամ այդ լեզուներին չէին տիրապետում, ցանկության դեպքում դժվար չպիտի լիներ անձնական մի թարգմանիչ գտնելը: Սրան ավելացրած՝ գիտական ուսումնասիրություններով արձանագրված այն փաստը, որ Աստվածաշնչի՝ հայերենով մատուցման խնդիրը, այնուամենայնիվ, ինչ-որ չափով լուծվել է հընթացս՝ բանավոր զուգահեռ թարգմանությամբ կամ «այլալեզու» (հետերոլեզիկ) ընթերցմամբ: Դա տարածված է եղել այնքան, որ բանավոր թարգմանիչների մի ամբողջ շահագրգիռ խավ է գոյացել ընթացքում, ինչը կարող էր նաև արգելակող հանգամանք լինել հայերեն գրերի ստեղծման համար⁵⁴:

⁵³ Այսպես է բնորոշում (կամ անվանում) Կորյունն այն մարմինը, որը քննարկեց Մաշտոցի ներկայացրած խնդիրը և օրակարգում դրեց գիր ունենալու հարցը (Կ ո Ր Յ ո Ւ Ն. 1941, 42):

⁵⁴ Ст'у С а р к и с я н. 1980, 4, 20, Ս ա ր գ ս յ ա ն. 1990, 26–27:

Եզրակացություն

Գիտության մեջ միմյանց հետ կապվել են Ազաթանգեղոսի Պատմության ստեղծման շարժառիթի և թվագրման խնդիրները: Նկատի ունենալով այս գործի թեմատիկ բնույթը՝ դա բանական մոտեցում կարելի է համարել ընդհանրապես: Նման մոտեցմամբ հարցը դիտարկվել է ներեկեղեցական պայքարի հարթությունում՝ որպես ենթադրյալ «հունասեր» և «ասորասեր» կուսակցությունների մրցակցության մի դրսևորում, ինչը նեղացնում, փոքրացնում է ժամանակին այս գործին տրված կարևորությունը, իրական դերակատարությունը և կշիռը, ուստի և չի կարող թվագրման վստահելի հիմք հանդիսանալ (այդ հարցին առանձին անդրադարձել ենք)⁵⁵:

Նույն մոտեցմամբ, սակայն ոչ թե ներեկեղեցական, այլ ավելի լայն՝ համազգային հարթության վրա է գնահատում Ազաթանգեղոսի Պատմության ստեղծման շարժառիթների ու ժամանակի հարցը հայր Բարսեղ Սարգիսյանը: Նրա եզրահանգումը մեջբերենք ամբողջությամբ՝ կարևորելով երրորդ կետը.

Ա) «Որպես զի կարենար վերոյիշեալ առանձին գրութիւններն յաջողութեամբ ի մի ձուլել և Հայաստանի մէջ հանդիպած այն մեծագոյն դէպքին ամբողջական և կատարեալ պատմութիւն մի կազմել, յորում մեծապէս փայլեցան թէ՛ Գրիգոր, թէ՛ Տրդատ և թէ՛ Հռիփսիմեանք. այնպէս՝ որ ալ չի տեսնուէին անոր մէջ զգալի զանազանութիւնք և խտրոցք»:

Բ) «Որովհետև Հայոց ի քրիստոնէութիւն դառնալու այդ նշանաւոր դէպքն և դիւցազունքը՝ յընթացս պարագայից ամաց՝ հայ ժողովրդեան և վիպասանից բերանը տարբեր վիպաց և գրուցաց գոյներ և կերպարանք առած էին, քան որ ինչ գտանէին վերոյիշեալ գործոց մէջ և առ օտարազգի մատենագիրս, ուստի խմբագիրն ինքնին հայազգի լինելով և հայերէն դպրութեան և գրոց գիտովը զուարճացած, բնականաբար հարկ էր, որ զայնս ևս ներմուծէր իւր խմբագրութեան մէջ, թէ՛ զինքն, թէ՛ իւր ժամանակակից համազգիները գոհացնելու աղագաւ»:

Գ) «Որպէս զի այն գրութեանց ցամաք կմախքները մարմնաւորելով և գեղերեսելով ազգային և ազգայնոց առհասարակ ընդունելի և փարելի լինէր, յորում և լաւ հաջողել է: Այս բանս յետագայ պատմագրաց վերայ ունեցած այն ամենամեծ ազդեցութենէն իսկ քաջ կը տեսնուի»⁵⁶:

Այս գնահատական-մեկնաբանությունները, ընդհանուր առմամբ, նույնպես շատ համեստ են որպես Ազաթանգեղոսի Պատմության ստեղծման շարժառիթ և չեն կարող բավարար համարվել ժամանակի քաղաքական առաջնահերթության կոնտեքստում: Բ. Սարգիսյանի խոսքում առանցքային համարենք «Որպէս զի ... ազգային և ազգայնոց առհասարակ ընդունելի և փարելի լինէր» ձևակերպումը որպես տվյալ գործի շարժառիթի ձևակերպում: Այսինքն՝ որ այն գոյություն ունեցող տարբեր բաղադրիչներից թարգմանվել⁵⁷, կազմվել և խմբագրվել է, որպեսզի քրիստոնեության ընդունման հետ կապված նյութը

⁵⁵ Ս ա Ր գ ս յ ա ն. 2025, 3–24:

⁵⁶ Ս ա Ր գ ի ս ե ա ն. 1890, 270:

⁵⁷ Բ. Սարգիսյանը համարում է, որ այդ բաղադրիչները եղել են հունարեն:

և կերպարները մեկտեղված (Գրիգոր, Տրդատ, Հռիփսիմյաններ) ավելի սիրելի, ցանկալի լինեն հայության համար: Այս հիմքով այն կարելի է գնահատել որպես մեկ քայլ Ազաթանգեղոսի Պատմության ստեղծման համազգային, ոչ թե ներեկեղեցական նշանակության ընկալման, և կես քայլ՝ դրա, որպես կարևոր մի քաղաքական խնդիր, հետապնդելու մեկնաբանման ուղղությամբ: Թերևս, հենց այս ընկալմամբ է, որ Բ. Սարգսյանն անում է Ազաթանգեղոսի Պատմության ամենավաղ թվագրումը՝ 426–430 թվականներով (մի այլ տեղ՝ 420–430 թթ.)⁵⁸ այն դնելով, ըստ էության, Աստվածաշնչի թարգմանությանը զուգահեռ⁵⁹:

Քրիստոնեության լիակատար ու վերջնական տարածմամբ ազգային իշխանության (մասնավորապես եկեղեցու) պահպանման համազգային քաղաքական օրակարգի մեկնակետից պետք է դիտարկել Ազաթանգեղոսի Պատմությունը: Ըստ այդմ՝ այն եղել է առաջնային կարևորության մի ձեռնարկում՝ մի տեսակ պարտադիր «նախապայման»՝ Աստվածաշնչի թարգմանությամբ քրիստոնեության քարոզչության գործնական արդյունավետության ապահովման համար: Եղել է հիմնական «քաշող ուժ»՝ այդ խնդիրը լուծելու նպատակով ստեղծված ոսկեդարյան ողջ թարգմանական և ինքնուրույն գրականության համատեքստում: Քրիստոնեության վերջնական տարածման ու ամրապնդման համազգային քաղաքական խնդրի տրամաբանությամբ ու բանական մոտեցմամբ, ահա, այն պետք է արդեն մտահղացված լիներ նախապես, գրերի գյուտից առաջ: Եվ պետք է ստեղծվեր առնվազն Աստվածաշնչի թարգմանությանը զուգահեռ՝ որպես վերջինիս դեմ հայ ազգային ինքնության օբյեկտիվորեն առկա եռաշերտ պատենշի հաղթահարման, ինքնության նոր առանցքի ձևավորման համար ճանապարհի հարթող, դրանով իսկ՝ եկեղեցու ազգային իշխանության պահպանման մի գործիք:

*Աշոտ Սարգսյան – պ. գ. թ., Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի (Մատենադարան) V–XIV դարերի հայ մատենագրության ուսումնասիրության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ V–XIV դդ. պատմագրություն, հայ քաղաքական մտքի, Ղարաբաղյան շարժման պատմություն: Հեղինակ է 5 գրքի և 22 հոդվածի:
ashot.sargssyan@gmail.com*

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1968, Երկեր, հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 694 էջ [Abegyan M., 1968, Collected Works, vol. III. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 694 p. (in Armenian)]:

⁵⁸ Տե՛ս Ս ա ռ գ ի ս ե ա ն. 1890, 319, 343:

⁵⁹ Արժևորելով Բ. Սարգսյանի՝ Ազաթանգեղոսի Պատմությանը վերաբերող ծավալուն հետազոտությունը՝ Լևոն Խաչիկյանը դրանով ապացուցված է համարում, որ այն նախաձեռնվել և կազմվել է «5-րդ դարի սկզբներին՝ հայկական այբուբենի ստեղծումից անմիջապես հետո» (տե՛ս Խ ա չ ի կ յ ա ն. 2012, 32):

Ազգաթանգեղոս. 1983, Հայոց Պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 551 էջ [Agathangelos, 1983, History of Armenia, Modern Armenian Translation with Annotations by Aram Ter-Ghevondyan, Yerevan, YSU Publishing House, 551 p. (in Armenian)]:

Ազգաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց. 1909, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, Արագատիպ Մնացական Մարտիրոսյանցի, 474 էջ [Agathangelos. 1909, History of Armenia, Compiled by G. Ter-Mkrtchyan and S. Kanayants. Tiflis, Mnatsakan Martirosyants Publishing House, 474 p. (in Armenian)]:

Ալիշան Ղ. 1895, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 522 էջ [Alishan Gh., 1895, Ancient Belief or the Pagan Religion of the Armenians. Venice, St. Lazarus Publishing House, 522 p. (in Armenian)]:

Ալիշան Ղ. 1920, Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց, երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 280 էջ [Alishan Gh., 1920, The Dawn of Christianity among the Armenians, Second Edition. Venice, St. Lazarus Publishing House, 280 p. (in Armenian)]:

Բիւզանդացի Ն. 1900, Կորին Վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Գիրք Մակաբայեցոց, Եվթաղ Աղեքսանդրացի, Ազգաթանգեղոս և Փաւստոս Բիւզանդ. հանդերձ դիտողութեամբք, տեղեկութեամբք և լուսաբանութեամբք, Տփղիս, Մարտիրոսեանց տպարան, 520 էջ [Buzandatsi N., 1900, Koryun Vardapet and New Translations: Book of the Maccabees, Euthalius of Alexandria, Agathangelos and Pavstos Buzand, with Observations, Information and Coverage, Tiflis, Martirosyants Publishing House, 520 p. (in Armenian)]:

Խաչիկյան Լ. 2012, Աշխատություններ, հ. Ա, «Նաիրի» հրատ., Երևան, 546 էջ [Khachikyan L., 2012, Works, V. I. Yerevan, “Nairi” Publishing House, 546 p. (in Armenian)]:

Կորյուն. 1941, Վարք Մաշտոցի, Բնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, Հայպետհրատ, 126 էջ [Koryun, 1941, The Life of Mashtots, Edition Based on the Manuscript Sources and Other Readings with Translation, Introduction, and Annotations by Prof. Dr. Manuk Abegyan. Yerevan, “Haypethrat” Press, 126 p. (in Armenian)]:

Հայ ժողովրդի պատմություն. 1971, հ. 1, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 991 էջ [History of the Armenian People, 1971, V. I. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 991 p. (in Armenian)]:

Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, հ. 2, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 691 էջ [History of the Armenian People, 1984, V. II. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 691 p. (in Armenian)]:

Հայոց պատմություն. 2018, հ. II, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), գիրք առաջին (IV դարի սկիզբ – VIII դարի կես), Երևան, «Զանգակ» հրատ., 704 էջ [History of Armenia, 2018, V. II, Middle Ages (4th century – first half of the 17th century), Book One (early 4th century – mid-8th century), Yerevan, “Zangak” Publishing House, 704 p. (in Armenian)]:

Հայոց պատմություն. 2024, հ. I (Հին քարի դար – Բ. հետո III դար), գիրք երկրորդ (Բ. ա. IX դար – Բ. հետո III դար), Երևան, «Զանգակ» հրատ., 696 էջ

[History of Armenia, 2024, Vol. I (Old Stone Age – 3rd century AD), Book Two (9th century BC – 3rd century AD). Yerevan, “Zangak” Publishing House, 696 p. (in Armenian)]:

Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրթ առ Վահան Մամիկոնեան. 1904, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Տիֆլիս, Մարտիրոսյանց տպարան, 211 էջ [Ghazar Parpetsi, History of the Armenians and Letter to Vahan Mamikonian. 1904, Compiled by G. Ter- Mkrtychyan and S. Malkhasyan, Tiflis, Martirosyants Publishing House, 211 p. (in Armenian)]:

Մանանդյան Հ. 1978, Երկեր, հ. Բ, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 647 էջ [Manandyan H. 1978, Collected Works, Vol. II. Yerevan, Publishing House of Academy of Sciences of the Armenian SSR, 647 p. (in Armenian)]:

Մովսէս Խորենացի. 1991, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը և Ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի և Ա. Յարութիւնեանի, նմանահանութիւն, լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Երևան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատ., 485 էջ [Movses Khorenatsi, 1991, History of Armenia, Edition of the Text and Introduction by M. Abegyan and S. Harutyunyan; Revised and Supplemented by A. B. Sargsyan, Yerevan, Publishing House of Academy of Sciences of the Armenian SSR, 485 p. (in Armenian)]:

Սարգիսեան Բ. 1890, Ագաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու, 416 էջ [Sargisyan B. 1890, Agathangelos and His Age-Old Secret. Venice, St. Lazarus Publishing House, 416 p. (in Armenian)]:

Սարգսյան Ա. 2019, Պետականութեան ռեսուրսը և արժեքային համակարգը՝ արտաքին քաղաքականությունը պայմանավորող գործոններ (մ. թ. ա. II – մ. թ. IV դդ.). – ՊԲՀ, № 2, էջ 231–251 [Sargsyan A., 2019, Statehood Capacity and Value System as Determining Factors in Foreign Policy (II c. BC – IV c. AD). – HPh], № 2, 231–251 p. (in Armenian)]:

Սարգսյան Ա. 2023, Հայ պատմագրության ուսումնասիրման քաղաքական դիտանկյան ներածական հարցեր. – Բանբեր Մատենադարանի, № 35, էջ 158–188 [Sargsyan A., 2023, Introductory Issues Related to the Study of Armenian Historiography from the Political Aspect. – Bulletin of the Matenadaran, № 35, 158–188 p. (in Armenian)]:

Սարգսյան Ա. 2024ա, Հայոց դարձի առաջին փուլը քաղաքական դիտանկյունից. – Բանբեր Մատենադարանի, № 37, էջ 37–58 [Sargsyan A., 2024a, The First Stage of the Conversion of the Armenians to Christianity: Political Aspect. – Bulletin of the Matenadaran, № 37, 37–58 p. (in Armenian)]:

Սարգսյան Ա. 2024բ, Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. հիմնական քաղաքական օրակարգը սպասարկող Ծրագիր. – Բանբեր Մատենադարանի, № 38, էջ 48–73 [Sargsyan A., 2024b, The Second Phase of Christianisation of Armenia: A Program Serving the Fundamental Political Agenda. – Bulletin of the Matenadaran, № 38, 48–73 p. (in Armenian)]:

Սարգսյան Ա. 2025, Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» թվագրման հիմքերի շուրջ. – ՊԲՀ, № 3, էջ 3–24 [Sargsyan A., 2025, On the Issue of the Bases for Dating the “History of Armenia” by Agathangelos. – HPh], № 3, 3–24 p. (in Armenian)]:

Սարգսյան Գ. 1990, Հայոց գրական լեզվի նախնական փուլերը պատմաբանի հայացքով. – ՊԲՀ, № 4, էջ 22–30 [Sargsyan G., 1990, The Early Stages of the Armenian Literary Language from the Historian's Perspective. – HPH, № 4, 22–30 p. (in Armenian)]:

Տէր-Մովսիսեան Մ. 2018, Պատմութիւն Սուրբ Գրոց հայկական թարգմանութեան, ռուսերենից թարգմանեց Սուսաննա Նահապետեան, խմբագրեց և ծանոթագրեց Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Էջմիածին, Մայր աթոռ սր. Էջմիածնի հրատ., 320 էջ [Ter-Movsisian M., 2018, History of the Armenian Translation of the Holy Scriptures, Translated from Russian by Susanna Nahapetyan; Edited and Annotated by Gevorg Ter-Vardanyan. Etchmiadzin, Mother See of Holy Etchmiadzin Publishing House, 320 p. (in Armenian)]:

Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս. 1933, Վենետիկ, Տպարան սրբոյն Ղազարու, 295 էջ [Pavstos Buzand, History of Armenia, in Four Books. 1933, Venice, St. Lazarus Publishing House, 295 p. (in Armenian)]:

Փալստոս Բուզանդ. 1968, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 350 էջ [Pavstos Buzand, 1968, History of Armenia, Translation, Introduction and Annotations by Academician S. Malkhasyants. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 350 p. (in Armenian)]:

Саркисян Г. 1980, К предыстории армянской письменности. – Кавказ и Византия, 2. Ереван, с. 15–20 [Sarkisyan G., 1980, On the Prehistory of Armenian Writing. – Kavkaz i Vizantiya, № 2, Yerevan, 15–20 p. (in Russian)].

Советская историческая энциклопедия. 1961, т. 1. Москва, Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1023 с. [Soviet Historical Encyclopedia, 1961, Vol. I. Moscow, State Scientific Publishing House “Soviet Encyclopedia”, 1023 p. (in Russian)].

Brown P., 2013, The Rise of Western Christendom, Triumph and Diversity, A. D. Tenth Anniversary Revised Edition 200–1000, Wiley Blackwel, 768 p.

НАЦИОНАЛЬНО-РЕЛИГИОЗНАЯ СРЕДА И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЦЕЛЬ СОЗДАНИЯ «ИСТОРИИ АРМЕНИИ» АГАТАНГЕЛОСА

АШОТ САРГСЯН

Резюме

Ключевые слова: Агатангелос, «История Армении», политическая повестка, религиозная ситуация, национальная идентичность, военное сословие, власть церкви, перевод Библии.

На рубеже IV–V вв., оказавшись перед лицом возникших угроз, армянская политическая мысль сформулировала общенациональную повестку сохранения национальной государственной и духовной власти, признав средством

её решения полное и окончательное распространение христианства, превращение его в веру и стержень идентичности армян.

Историки V века представляют ситуацию распространения христианства в Армении как крайне безутешную, объясняя это отсутствием перевода Библии на армянский язык. В действительности существовали гораздо более серьезные препятствия, о которых историки умалчивают.

На протяжении почти шестисотлетней независимой государственности армянское общество характеризовалось рядом особенностей: 1) языковым единством, 2) общностью национальных верований и религии, 3) абсолютным преобладанием свободного населения, 4) исключительным почитанием воинского искусства, удельным весом и высоким авторитетом военного сословия в обществе. Такая система ценностей как основа национальной идентичности и образа мышления делала армянское общество непоколебимо традиционным, что являлось естественным и серьезным препятствием на пути укоренения новой религии.

Осознавая препятствующие объективные обстоятельства и опираясь на столетний опыт не столь результативной проповеди, армянские политические круги сочли перевод Библии (и другой религиозной литературы) недостаточным для достижения поставленной цели – утверждения христианства. С точки зрения национальной политической повестки дня, функциональная роль «Истории» Агатангелоса была первостепенной в программе преодоления препятствий, стоявших перед новой религией. По всей видимости, труд Агатангелоса был задуман до изобретения письменности и создан, по крайней мере, параллельно с переводом Библии, в начале V века.

Ашот Саргсян – к. и. н., старший научный сотрудник отдела изучения армянских текстов V–XIV веков Института древних рукописей им. Месропа Маштоца (Матенадаран). Научные интересы: историография V–X веков, история армянской политической мысли, Карабахского движения. Автор 5 книг и 22 статей. ashot.sargssyan@gmail.com

NATIONAL-RELIGIOUS CONTEXT AND THE POLITICAL PURPOSE BEHIND THE CREATION OF “HISTORY OF ARMENIA” BY AGATHANGELOS

ASHOT SARGSYAN

Summary

Keywords: Agathangelos, “History of Armenia”, political agenda, religious situation, national identity, military estate, ecclesiastical authority, Bible translation.

At the turn of the fourth and fifth centuries, confronted with emerging threats, Armenian political thought formed a nationwide agenda for preserving the national

statehood and spiritual authority recognizing the complete and final spread of Christianity and its transformation into the faith and core of Armenian identity as the means of solving this agenda.

Historians of the fifth century portray the spread of Christianity in Armenia as a deeply disconsolate situation, explaining it by the lack of the Armenian translation of the Bible. In reality, there were far more serious obstacles that historians do not mention.

During almost six centuries of independent statehood, a number of features shaped Armenian society: 1) linguistic unity, 2) commonality of national beliefs and religion, 3) absolute predominance of free population, 4) exceptional reverence for the art of war, together with the significant role and high prestige of the military estate in the society. This system of values, which formed the basis of national identity and a distinct worldview, made Armenian society persistently traditional, and thus a natural and serious obstacle to the establishment of a new religion.

Recognizing the hindering objective circumstances and a century-old experience of unsuccessful preaching, Armenian political circles considered the translation of the Bible (and other religious literature) insufficient for achieving the declared goal of establishing Christianity. From the standpoint of the national political agenda, the functional role of the "History" by Agathangelos was of primary importance in the program aimed at overcoming the obstacles facing the new religion. It seems that the work of Agathangelos was conceived before the invention of writing and was created, at least in parallel with the translation of the Bible, in the early fifth century.

Ashot Sargsyan – Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher at the Department of Study of Armenian Texts of the 5th–14th centuries of the Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran) after Mesrop Mashtots. Scientific interests: historiography of the 5th–10th centuries, history of the Armenian political thought, history of the Karabakh Movement. Author of 5 monographs and 22 articles. ashot.sargssyan@gmail.com

INTEGRATION PROGRAMS IMPLEMENTED FOR
SYRIAN-ARMENIAN CHILDREN AND YOUTH IN ARMENIA
(2012 – 2018)*

KNARIK AVAGYAN

Keywords: Syria, community, war, repatriation, integration, summer recreation, New Year events, cultural events.

Abstract

During 2012–2018, the RA authorities, as a result of coordinated work with the Ministry of Diaspora (hereinafter: MD) and various international, Diaspora and local organizations, took care of and ensured the summer vacation of Armenian children who stayed in Armenia, as well as those who remained in Syria and experienced all the bitterness of war and the horrors of military clashes, in their native camps and rest homes, organized educational, rehabilitation and healing, New Year's, cultural, festive, sports and other events, as well as organized excursions to the sights of Armenia and other programs.

All that events, being directed at restoring the mental health, rehabilitation and healing of our compatriots in Armenia, aimed to popularize, develop and deepen the skills and abilities of Syrian–Armenians with Western Armenian roots, creating favorable conditions for their settlement in the Homeland and for the successful integration into Armenia's life.

Introduction

The Republic of Armenia Government, through the Ministry of Diaspora (2008–2018), has kept the issues of the Syrian–Armenian youth in the center of its attention. In turn, various Armenian, Diaspora and international organizations have also supported these programs of the RA Government. In Armenia, in general, in order to facilitate the integration of Syrian–Armenians, including children and youth, various programs for the rehabilitation and integration of children and youth have been implemented: organization of summer recreation, New Year and holiday celebrations, cultural events (concerts, exhibitions, exhibition–

* Submitted as of 25. I. 2026, reviewed on 05. II. 2026, approved for publication on 20. III. 2026.

© Author/s, 2026. Available under Creative Commons Attribution 4.0 License.

addition, many Armenian families have expressed a desire to host Syrian–Armenian children in their homes⁴.

On September 15–17, 2012, a summer vacation was organized for 150 Syrian–Armenian children, and in 2013, 69, and then about 120 Syrian–Armenian and Iraqi–Armenian teenagers at the MD’s “Ari Tun” Camp⁵.

In total, in 2013, about 600 Syrian–Armenian children spent their summer vacation in the “Aramyan”, “Tsitsernak” and other camps in the Lori region⁶.

According to the Head of the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the MD, Lusine Stepanyan, they have also provided a two-month program for 5–6 year old preschool children, preparing them for entering general education school. She said: “Some of the Syrian–Armenian children do not attend kindergartens and it will be a problem for them to go straight from home to an Armenian school on September 1, where subjects are taught in Eastern Armenian”⁷.

During 2012–2014, in cooperation with the “Center for Coordination of Syrian–Armenian Issues” NGO (hereinafter: CCSAI NGO), the United Nations Children’s Fund, Save the Children and World Vision, a two-month summer school was organized for 60 Syrian–Armenian children aged 5–6 within the framework of the “Psychosocial Well-Being Support Program for Syrian–Armenian Children”.

During the aforementioned period, a 7-day camp holiday was also organized for 70 children aged 11–14 in the Lori “Aramyan” Camp and for 75 children aged 9–14 in the “Tsitsernak” Camp of the Gugarats Diocese, as well as a 16-day holiday for 10 children aged 8–14 in the Tsaghkadzor Camp⁸.

Within the framework of the “Diaspora Armenian Integration Program”, a “Come Home” Camp was organized for 82 Syrian–Armenians, etc.

On June 25, 2014, the MD addressed the Director of the Armenian Office of the international organization “Save the Children” Irina Saghoyan. The letter reads: “As you are aware, the number of families moving to Armenia as a result of the Syrian civil war is increasing day by day. In the difficult psychological and socio-economic situation created, the Republic of Armenia is trying to provide

⁴ O v a n i s y a n. 2012, August 9. – <https://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/21846/>;
O v a n i s y a n. 2012, August 3. – <https://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/21782/>.

⁵ Ջ ա ք ա ղ յ ա ն. 2018, 574, Հայաստան – Սփյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ. 2014, 72, ՀԱԱ, ֆ. 1786, գ. 1, գ. 137, թ. 1, գ. 2, գ. 8, թ. 116, գ. 3, գ. 31, թ. 21, գ. 32, թ. 34:

⁶ <http://hayernaysor.am/archives/8022>.

⁷ <http://hayernaysor.am/archives/8022>.

⁸ Հայաստան–Սփյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ. 2014, 73, ՀԱԱ, ֆ. 1786, գ. 1, գ. 137, թ. 1:

In addition, at the initiative of the MD and with the financial support of various benefactors, already in August 2015, 180 Syrian–Armenian children aged 8–15 spent their summer vacation together with children from Armenia in various camps in Armenia (“Gugark” Children’s Camp, “Our Lady of Armenia” center in Tsaghkadzor)¹³. In 2015 alone, about 120 boys and girls from Syria participated in the “Ari Tun” program camp of the MD¹⁴.

In total, about 300 participants of the “Ari Tun” program were treated to ice creams provided by “Ashtarak Kat” OJSC and “Tamara” OJSC, through which Diaspora Armenian children “tasted the taste of the Homeland”¹⁵.

During the 3 months of the summer, the Yerevan Municipality provided medical care for Diaspora Armenian children and youth aged 13–20 who arrived in the Republic of Armenia within the framework of the “Ari Tun” program¹⁶.

The Head of the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the MD, Levon Antonyan, emphasized the need for this program for children, who have experienced the horrors of war, both in terms of their moral and psychological recovery and their familiarization and acclimatization to life in Armenia. In 2015, July 31, he told about that: “Children who moved to Armenia as a result of the ongoing war in Syria continue to be the focus of the Ministry of Diaspora’s attention, especially in terms of the integration of children, who moved to Armenia from Syria in recent months. The main goal of organizing summer camps is to restore the mental state of Armenian children from Syria and [their] faster integration in Armenia as a result of contact with local children”¹⁷.

Already in 2016–2017, 12 Syrian–Armenian children have left for sanatorium camps in the first shift¹⁸.

In addition, in 2016, on August 8–15, in cooperation with the MD and the RA “Yerkrapah” Volunteers Union, Syrian–Armenian and Iraqi–Armenian children spent their summer vacation at the “Yerkrapah” training and recreation complex located in the Gegharkunik region¹⁹.

¹³ Հարյուր ութսուն սիրիահայ երեխաներ կհանգստանան Հայաստանի ճամբարներում. 2015, 31 հուլիսի. – <https://armenpress.am/arm/news/813916/haryurutsun-siria-hay-erekhaner-khangstanan-hayastani.html>.

¹⁴ Հարյուր ութսուն սիրիահայ երեխաներ կհանգստանան Հայաստանի ճամբարներում. 2015, 31 հուլիսի. – <https://armenpress.am/arm/news/813916/haryurutsun-siria-hay-erekhaner-khangstanan-hayastani.html>.

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 112, թ. 20:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 78, թ. 47, գ. 111, թ. 23:

¹⁷ Հարյուր ութսուն սիրիահայ երեխաներ կհանգստանան Հայաստանի ճամբարներում. 2015, 31 հուլիսի. – <https://armenpress.am/arm/news/813916/haryurutsun-siria-hay-erekhaner-khangstanan-hayastani.html>.

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 45, թ. 5:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 172, թ. 100:

approval the list of names of these children in order to organize their recreation in the “Gugark” Children’s Camp²³.

In turn, the Chief of Staff of the MD, F. Zakaryan, on August 21, 2017, through the Director of the “Gugark” Children’s Camp, Seifulina Danielyan, expressed gratitude to the entire staff for “organizing the summer vacation of Syrian–Armenian children settled in Armenia as a result of the Syrian war in the beautiful nature of Lori, for the maternal care, care, love and warmth shown to the children, for giving the children joy, happiness and unforgettable happy days”. “Those ten days spent in the “Gugark” Children’s Camp also contributed to the strengthening of the mental and physical health of Syrian–Armenian children, as well as their intellectual and moral development”²⁴, the MD’s letter of gratitude states.

After the “Velvet Revolution” (2018, April), the organization of summer vacations for Syrian–Armenian children in Armenian camps continued for some time.

Thus, in 2018, on May 25, the director of the “Gugark” Camp, S. Danielyan, wrote to the newly appointed MD, Mkhitar Hayrapetyan, in a letter that children of Syrian–Armenian refugee families have been resting in the “Gugark” Camp located in the picturesque forests of Vahagnadzor, Lori, for about 5 years. The program was implemented by the head of the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the MD, Levon Antonyan. The children, parents, and organizers are all satisfied. That year, again, 80 Syrian–Armenian children aged 8–15 spent their 10-day summer vacation in the “Gugark” Children’s Camp in Vahagnadzor with the financial support of UNHCR. The camp management regularly receives letters regarding the continuity of the program²⁵.

On August 27, the Acting Secretary General of the MD, Yerem Simonyan, expressed gratitude to the director of the “Gugark” Children’s Camp for effective cooperation, “... for the support and maternal care shown in organizing the summer vacation of Syrian–Armenian children settled in Armenia as a result of the Syrian conflict”, which will contribute to strengthening the mental and physical health of Syrian–Armenian children and their social integration in Armenia²⁶.

The support of various international and diaspora organizations in organizing recreation for Syrian–Armenian children and youth in camps in Armenia

The MD has periodically appealed to the heads of various international and related Diaspora organizations operating in Armenia with a request to provide financial assistance for organizing the summer vacation of Syrian–Armenian

²³ ՀԱԱ, §. 1786, գ. 3, զ. 71, թ. 5:

²⁴ ՀԱԱ, §. 1786, գ. 3, զ. 71, թ. 72:

²⁵ ՀԱԱ, §. 1786, գ. 3, զ. 160, թ. 3, 5, զ. 175, թ. 47:

²⁶ ՀԱԱ, §. 1786, գ. 3, զ. 77, թ. 37:

children in the Homeland. Individual organizations responded by supporting the provision of summer vacation for Syrian–Armenian children.

In 2013, UNHCR, together with the Armenian Red Cross Society and the UN Armenian Association, jointly organized two summer camps with joint funding, for 12 days and 1 month, respectively, in which a total of 150 children participated, and the organizational cost amounted to 29,000 USD²⁷.

The UN International Children’s Emergency Fund (UNICEF) organized a 2-month summer school for 60 Syrian–Armenian children aged 5–6, which was implemented from July 9, 2013 under a specially developed preschool education program. In addition, it organized a 10-day camp holiday for a total of 235 Syrian–Armenian children in cooperation with a number of international organizations²⁸.

In September 2013, the Armenian Office of the UNHCR and the UN Armenian Association also organized a 10-day summer holiday for 50 Syrian–Armenian teenagers in Armenian holiday homes²⁹.

And on March 14, 2013, the abbess of the “Our Lady of Armenia Convent” of the Catholic Armenian Sisters of the Immaculate Conception in Gyumri, Sister Arusyak Sajonyan, informed the MD that they could include 40 children from families, who had migrated to Armenia from Syria in their summer camp, exclusively those who were born between June 1, 1999 and June 1, 2005. The periods allocated for the rest of each of the four groups, each including 10 children, were: June 17 – July 3, July 4 – July 20, July 22 – August 6, August 7 – August 23. The camp agenda included various mandatory courses and obligations for all children³⁰.

On April 3, 2014, the head of the aforementioned religious organization in Gyumri again applied to the MD, informing that up to 30 children from families who had migrated from Syria, who were born only from June 1, 2000 to June 1, 2006, could be included in their summer camp.

On April 15, 2013, with the support of the Armenian National Union of Young Men’s Christian Associations (ANU YMCA) of the American YMCA and American–Armenian philanthropist Sue Aramyan, from June 15–30, 2013, a 7-day rehabilitation and recreation camp was held in two shifts for 70 Syrian–Armenian children aged 11–14. It was located in the Lori forests, 10 km from Vanadzor, in a camp belonging to the YMCA, and has all the necessary conditions for organizing such camps. The work will be carried out by the experienced camp leaders of the Armenian YMCA. It is planned to involve Syrian–Armenian youth as camp leaders. The Armenian director of the association has asked the MD for assistance in establishing contact with Syrian–Armenian families and recruiting children³¹.

In 2013, the MD, in cooperation with the Lori Regional Administration, the YMCA, the Armenian Catholic Church’s “Our Lady of Armenia” Monastery, the

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 24, թ. 76, գ. 119, թ. 57:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 24, թ. 71:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 24, թ. 70, գ. 44, թ. 13:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 87, թ. 29, գ. 175, թ. 47:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 85, թ. 18:

Center for Coordinating the Issues of Syrian–Armenians, as well as the Armenian branches of international organizations: the United Nations Children’s Fund, “Save the Children” and “World Vision”, have provided summer recreation for 650 Syrian–Armenian children and adolescents living in Armenia. At the same time, a summer school for preschool children was also organized, as well as teacher training. In 2013, 9 people from Syria attended the summer school³².

In the summer of 2013, as a result of the joint work of the CCSAI NGO and the Armenian office of “World Vision”, a two–week summer vacation was organized for about 60 Syrian–Armenian preschool children in Aghavnadzor, as well as courses were organized for them at the Yerevan “Ohanyan” Kindergarten³³.

The Armenian Missionary Association of America at its annual summer camp, organized in Artsakh, in 2013, also included Syrian–Armenian teenagers and young people, who rested in Shushi³⁴. In the same year, the Armenian Relief Society (ARS), in turn, organized a summer camp in Gandzasar, where Syrian–Armenians living in several settlements of Berdzor, Kovsakan and Kashatagh regions also rested³⁵.

On July 5–22, 2016, Syrian–Armenian children aged 9–14 spent their summer vacation at the “Aragats” Camp in Hankavan, with the support of the Armenian Red Cross³⁶.

The UNHCR Armenia Office and the Armenian representation of the international organization “Save the Children” organized a summer vacation for 29 Syrian–Armenian and 9 Iraqi–Armenian children on August 16–27 at the YMCA “Aramyan” Camp in Lori province³⁷, etc.

New Year’s events for Syrian–Armenian children

In the Homeland, Syrian–Armenian children have always participated in various New Year events, which took place in various organizations and institutions. The children also participated in the New Year celebration organized at the

³² Ձ ա ք ա ր յ ա ն. 2018, 574, Հայաստան–Սփյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ. 2014, 80, ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1, գ. 3, գ. 31, թ. 21, գ. 32, թ. 34, ֆ. 1800, ց. 25, գ. 1110, թ. 40:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 9, թ. 27:

³⁴ Արցախի, Սյունիքի և սիրիահայ 8–25 տարեկան երեխաներն ու երիտասարդները կմասնակցեն Շուշիի ճամբարին, 2013, 12 հունիսի. – <https://www.panarmenian.net/arm/news/162009/>.

³⁵ Արցախի, Սյունիքի և սիրիահայ 8–25 տարեկան երեխաներն ու երիտասարդները կմասնակցեն Շուշիի ճամբարին, 2013, 12 հունիսի. – <https://www.panarmenian.net/arm/news/162009/>.

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 172, թ. 100:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 172, թ. 101:

Presidential Palace of the Republic of Armenia, met with President and First Lady, and received gifts³⁸.

Yerevan Municipality included 2,500 Syrian–Armenian and risk-group children in New Year events and distributed gifts within the framework of its New Year charity programs in 2012. At the initiative of the Mayor of Yerevan, Taron Margaryan, more than 750 Syrian–Armenian children (including those with special needs) were hosted at the Mher Mkrtchyan Art Theater on the occasion of the New Year and Christmas³⁹.

On December 22–24, 2014, the three-stage “Give a Happy New Year” program was implemented, within the framework of which spiritual structures, pan-Armenian, international, non-governmental organizations, Armenian enterprises, beloved artists and various individuals prepared and presented gifts to Armenian children of endangered communities in Syria, Iraq, and Ukraine⁴⁰.

And on December 23, at the initiative of the MD “Hayern Aysor” electronic magazine and in cooperation with the CCSAI NGO, the first stage of the “100 Celebrities for 100 Syrian–Armenian Children” program was held, in which the MD, Hranush Hakobyan, also participated⁴¹.

The staff of the “Save the Children” organization expressed a desire to join the aforementioned initiative and make a personal contribution to making the New Year of Syrian–Armenian children happier and more memorable. For this purpose, the organization expressed its willingness to appeal to international partner organizations and local NGOs operating in the Republic of Armenia, urging them to join the initiative to make Syrian–Armenian children happy⁴².

The UNHCR Armenia Office participated in the “Give a Happy New Year!” program, implemented on December 22–24, at the initiative of the RA Ministry of Diaspora, the “Hayern Aysor” electronic newspaper, and in cooperation with the Syrian–Armenian Children’s Association NGO, allocating 200,000 drams for the New Year’s hospitality events held on December 23 at the “Jumbo” exotic park-restaurant and on December 24 at the “Play-City” entertainment center⁴³.

In 2015, within the framework of the 100th memorable anniversary of the Armenian Genocide, Syrian–Armenian children also attended the event organized

³⁸ Հայաստան–Սփյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ. 2014, 72, ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1, ց. 3, գ. 175, թ. 47:

³⁹ Սիրիահայերին և կարիքավորներին Ամանորի շեմին օգնություն է տրվելու, 2012, 21 դեկտեմբերի. – <https://news.am/arm/news/133473.html>; Entrance to “Mher Mkrtchyan” Theatre was Free for Syrian–Armenian Kids. 2012, December 28. – <https://armenpress.am/eng/news/704173/entrance-to-mher-mkrtchyan-theatre-was-free-for-syrian-armenian-kids.html>.

⁴⁰ Չ ա ք ա ղ յ ա ն. 2018, 575:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 59, թ. 89, գ. 111, թ. 53:

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 111, թ. 53:

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 44, թ. 11:

for them: “100 celebrities for 100 Syrian–Armenian children” and received New Year’s gifts from “celebrities”⁴⁴.

On December 29, 2015, the Yerevan Municipality provided the MD with 100 tickets for New Year’s holiday events to provide Syrian–Armenian children⁴⁵.

“One Armenia” organization raised funds by providing “Christmas packages” to 200 Syrian–Armenian children within the framework of the “Santa’s Wanted” initiative⁴⁶.

The RA Ministry of Diaspora, on the joint initiative of Armenian General Benevolent Union (AGBU) and “Rosneft-Armenia” CJSC and coordinated by the CCSAI NGO, on December 28, handed over New Year’s gifts to Syrian–Armenian families at the AGBU “Vahe Karapetyan” Center in Yerevan. Last year, on New Year’s Eve, AGBU provided gifts to 650 Syrian–Armenian children, and that year, on the occasion of the 110th anniversary of the union, it was decided to symbolically present 110 Syrian–Armenian families with an artificial Christmas tree and Christmas tree toys. At the same time, Rosneft – Armenia CJSC provided 100 Syrian–Armenian children with winter boots. The UN International Children’s Fund also provided gifts to Syrian–Armenian children⁴⁷.

In general, in 2012–2013 and 2013–2014, 1,000 and, in 2015, about 450 Syrian–Armenian boys and girls participated in the New Year events. The children were given gifts, sweets, free tickets to various New Year events⁴⁸, etc.

Thus, the festive events also contributed to the improvement of the moral and psychological state of Syrian–Armenian children, gave them positive energy, once again supporting their integration into the Armenian environment and creating a favorable opportunity to communicate and get to know local compatriots better⁴⁹.

Cultural events

From the protocol compiled by the Head of the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the MD, Levon Antonyan, we learn that the issues related to supporting Syrian–Armenian children who arrived in Armenia, and children from needy families with many children in special institutions in Armenia, were also in the focus of the MD’s attention, which were implemented in cooperation with the “Center for Coordination of Syrian–

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 35, թ. 61 շրջ.:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 132, թ. 15:

⁴⁶ Meet & Greet: Syrian Armenian Relief. This Campaign Will Be Allocated Through Repat Armenia, Mission Armenia, Aleppo Compatriotic Charitable Organization and AGBU, 2016, November 23. – <http://repatarmenia.org/en/engage/inspiration/a/meet-greet-syrian-armenian-relief>.

⁴⁷ 110 տոնածառ եւ 100 զոյգ ձմեռային կօշիկ՝ Սուրիահայ ընտանիքներուն, 2016, դեկտեմբեր 29. – http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2016/12/29/110_տոնածառ_եւ_100_զոյգ_ձմեռնային_կօշիկ%60_սուրիահայ_ընտանիքներուն:/hy-1282290:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 175, թ. 7:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 175, թ. 47:

Armenian Issues” NGO, “Aleppo” NGO, ““Kessap” Compatriot Union” NGO, as well as various international and Diaspora structures. In addition, Syrian–Armenians have always been included in the cultural and social programs of the capital.

Thus, the Armenian branch of the “Arno Babajanyan International Memorial Foundation” organized a charity concert in October, 2012, for our Syrian–Armenian compatriots residing in Armenia⁵⁰.

In October, a concert was also organized by the “KrunK” choir (artistic director: Shahe Keshishyan), consisting of Syrian–Armenians. Later, in 2013, the choir participated in the “Komitas Vardapet” Pan-Armenian Festival of the MD (from September 26 to October 3). Within the framework of the festival, on September 28, in the park of the Komitas State Conservatory, near the Komitas statue, an open-air concert entitled “Komitas and Armenian Children” was held, in which choirs from Syria also participated⁵¹.

“Save the Children” organization sponsored the participation of Syrian–Armenian children in art groups⁵².

On October 23–30, the Fridtjof Nansen Foundation of Armenia hosted the Armenian tour of the Aleppo Komitas Chamber Orchestra⁵³.

The “American Armenian Orphans and Disabled Children’s Holy Christmas Foundation”, headed by Hovhannes Balayan, which in 2012 held its 13th New Year’s event both in the Republic of Armenia and in the Nagorno-Karabagh Republic (Shushi, Kolatak), organized a festive event for about 10,000 children from orphanages and other institutions in Armenia. About 1,500 Syrian–Armenian children also participated in the event⁵⁴.

Or, on October 25, 2012, Hakob from Aleppo approached an Armenian theater expert, Levon Mutafyan, with the idea of creating a “Diaspora Theater”, who in turn presented this program to the MD⁵⁵.

On November 13, Garnik Seyranyan, the director of the Yerevan Municipality Mher Mkrtchyan Art Theater, proposed to the RA Minister of Diaspora to form

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 72, թ. 31, ց. 3, գ. 24, թ. 66:

⁵¹ Զ ա ք ա ը յ ա ն. 2018, 575, Հայաստան–Սփյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ. 2014, 73, ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1, ց. 3, գ. 31, թ. 18, 21, գ. 32, թ. 34:

⁵² Հայաստան – Սփյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ. 2014, 80, ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1:

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 74, թ. 29:

⁵⁴ Syrian–Armenian Children to Partake in Christmas Celebrations. 2012, December 20. – <https://armenpress.am/eng/news/703256/Syrian-Armenian-children-to-partake-in-christmas-celebrations.html>.

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 74, թ. 39–40:

a theater group from Syrian–Armenians. At the same time, he suggested that the minister, if possible, assign a “minimum salary” for the actors, which could also be a certain assistance in solving the vital problems of Syrian–Armenians. If successful, it will also be possible to think about establishing a permanent theater. The author of the project’s idea and proposal, director G. Seyranyan, reached an agreement with 8 Syrian–Armenian actors, who agreed to participate in the work of the theater group. Director G. Seyranyan presented the estimate for stage work for 3 months. It included the costs of salaries, decor, costumes, musical design, and printed advertising. It was expected that thanks to the mediation of the MD, it would be possible to solve the problems of the rehearsal hall and the performance hall. It was desirable that the RA MD State Non–Commercial Organization would bear the costs of the program⁵⁶.

Meanwhile, documentary journalist Anush Babajanyan organized a photo exhibition in Yerevan under the title “Newcomers: Syrians in Armenia”, the aim of which was to depict the problems faced by Syrian–Armenians in Armenia through art. The exhibition presents Syrian–Armenian repatriates of different times: those who came before the 2011 war, those who came during the war, those who settled in Armenia, those who intend to return to Syria, those who want to emigrate to other countries⁵⁷, etc.

Already on May 29, 2013, the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the MD, within the framework of the Ministry’s “Diaspora Armenian Integration Program”, organized a concert of the “Karot” Choir (led by Honored Artist of the Republic of Armenia Zhirayr Altunyan), consisting of 40 Syrian–Armenian amateur performers living in Armenia, with the participation of the T. Altunyan Song and Dance Ensemble⁵⁸.

Soon, the artistic director and chief conductor of the Pan-Armenian Youth Symphony Orchestra, Edvard Yesayants, operating under the auspices of the MD proposed including Syrian–Armenians in the Symphony Children’s and Youth Orchestra⁵⁹.

And Gayane Simonyan–Teryan from Syria applied to the MD with a request to form a Syrian–Armenian children’s choir⁶⁰.

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 2, գ. 76, թ. 1–3:

⁵⁷ B a b a j a n y a n. Photo Exhibition: The Newcomers: Syrian in Armenia. 2017, February 24. – <http://repatarmenia.org/en/events/a/photo-exhibition-the-newcomers-syrians-in-armenia>.

⁵⁸ Ջ ա ք ա ղ յ ա ն. 2018, 575, Հայաստան–Ափյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ. – 2014, 73, ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1, ց. 3, գ. 32, թ. 34:

⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 36, թ. 36:

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 36, թ. 50:

On December 20, 2013, a concert entitled “Towards a New Life ...” was organized at the Aram Khachaturian Concert Hall in Yerevan with the participation of Syrian–Armenian and Armenian artists⁶¹, etc.

On February 11, 2014, the president of the “Caravan-88” charitable non-governmental organization, Zoya Julhakyán, wrote a letter to the MD, informing that the organization had planned to organize cultural classes for Syrian–Armenian children in the hall of the Malatia-Sebastia District Municipality by preliminary agreement. The program envisaged creating various cultural groups for 85 Syrian–Armenian children: a recitation group (10–15 people), dance groups (25 children, 25 teenagers), a singing group (20 people, of which 10 would be selected for the final classes).

They also planned to organize a series of seminars on Armenian culture, singing, dancing, and recitation groups. At the end of the program, a demonstration concert was to be held at the State Theater of Musical Comedy named after H. Paronyan with the participation of the relevant groups⁶². The total amount of the project was 9,986,200 drams, of which 1,200,000 drams were to be paid by benefactors, and 8,786,200 drams were applied for to the MD⁶³.

With the support of the MD, exhibition–sales of Syrian–Armenians’ handicrafts have been organized many times. For example, such events were organized on February 14, 2014 at the State Theater of Musical Comedy named after H. Paronyan, and on February 15, in the “Lovers” Park⁶⁴ and elsewhere.

At the suggestion of the RA Minister of Diaspora and with the consent of the Mayor of Yerevan, T. Margaryan, on April 19, at St. Easter, an exhibition-sale of Syrian–Armenian children’s handicrafts under the title “The Breath of Syrian–Armenian Culture in Yerevan” was organized in the territory of the “La Piazza” cafe on Northern Avenue⁶⁵, etc.

Syrian–Armenians actively participated in various cultural events in Yerevan, “fully integrating into the public life of the capital”⁶⁶. Already in June, 2014, the Armenian Regional Department of the ARS organized a concert of the Syrian–Armenian “Shavigh” children’s and youth choir (conductor: Gayane Simonyan–Teryan) at the “Arno Babajanyan” Concert Hall, dedicated to the International

⁶¹ Ջ ա ք ա ը յ ա ն. 2018, 575, Հայաստան–Ափյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ. 2014, 73, ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1, գ. 3, գ. 32, թ. 34:

⁶² ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 95, թ. 20, 21:

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 95, թ. 22:

⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 32, թ. 34:

⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 98, թ. 96:

⁶⁶ Շարունակվում են սիրիահայերին ցուցաբերվող սոցիալական աջակցության ծրագրերը. 2017, 17 փետրվարի. – <https://www.pastinfo.am/hy/news/2017/02/17/Շարունակվում-են-սիրիահայերին-ցուցաբերվող-սոցիալական-աջակցության-ծրագրերը/510431>:

Children's Day. Before the Concert, a festive reception and gift distribution were organized for about 100 children in collaboration with the UNHCR, the UN Children's Fund, and the "World Vision" organization⁶⁷.

Soon, on August 29–30, a charity concert entitled "Yerevan and Aleppo of the 70s Sing" was organized at the A. Khachaturian Concert Hall with the participation of Armenian and Syrian–Armenian artists⁶⁸.

Within the framework of the 5th Homeland–Diaspora Conference, on September 19–20, the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the MD organized an exhibition–fair of Syrian–Armenian handicrafts and dishes.

And on October 10–11, the Department participated in the 7th Conference of the International Association of Armenian Women, in particular, within the framework of the conference, organizing an exhibition–fair of Syrian–Armenian handicrafts and dishes under the title "The Breath of Syrian–Armenian Culture in Yerevan"⁶⁹.

On the occasion of UN Day, as well as within the framework of the "1 Family" campaign, on October 25, UNHCR in the Republic of Armenia, represented by Christoph Bierwirth, organized a jazz festival entitled "Join UNHCR and Share Their Music" in the "Sculpture Garden" of the "Cafesjian" Art Center, with the participation of Syrian–Armenians living in Armenia, as well as musicians from the Republic of Armenia and the Diaspora⁷⁰.

The Syrian–Armenians have also participated in and won awards in the ceremonies organized by the MD. Thus, in 2014, they won awards in the categories of "Defender of the Mother Tongue", "Best Armenian Educational Institution", "Best Publication on the Occasion of the 100th Anniversary of the Armenian Genocide" (for Diaspora media outlets), "We Were, We Are, We Will Be" (essay competition)⁷¹.

In total, during the year 2014, the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the MD organized 3 concerts, 8 exhibitions–fairs of Syrian–Armenian handicrafts and confectionery, 3 gatherings–meetings, summer recreations for Syrian–Armenian children at 3 camps of Armenia, presentations of books by Syrian–Armenian artists, events dedicated to the New Year and Christmas holidays, as well as other events⁷².

⁶⁷ Ձ ա ք ա ր յ ա ն. 2018, 575, Հայաստան–Սփյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ. 2014, 73, ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1, ց. 3, գ. 9, թ. 28, գ. 100, թ. 55:

⁶⁸ Ձ ա ք ա ր յ ա ն. 2018, 575, Հայաստան–Սփյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ. 2014, 73, ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1, ց. 3, գ. 105, թ. 88:

⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 34, թ. 20:

⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 108, թ. 72:

⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 34, թ. 40 շրջ., 41, գ. 34, գ. 35, թ. 61 շրջ.:

⁷² ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 34, թ. 19 շրջ.:

The working “Diaspora Armenian Integration Program” of the MD envisaged that throughout the year (in some cases, particularly in November), the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the MD would support at least 4 events for Syrian–Armenians who had moved to Armenia. It included: 2 concert programs with the participation of Syrian–Armenian groups, artists, and children and youth creators, as well as support for Diaspora Armenian public associations operating in Armenia (“Family Cultural Union of Iraqi Armenians”, “Center for Coordination of Issues of Syrian–Armenians” NGO, “Aleppo” NGO and other organizations), organization of joint gatherings⁷³, etc.

During 2014, excursions to native museums, sights, as well as other cultural events were organized for Diaspora Armenians, including Syrian–Armenian students and pupils. Gatherings, discussions, and evening gatherings were held for the integration of Diaspora Armenians. Support was provided to Diaspora Armenians, including Syrian–Armenians, to attend art schools and study music, singing, dancing, and fine arts. In order to give impetus to the development of Diaspora Armenian artists in the Republic of Armenia, book printing, CD release or acquisition, exhibitions, etc. were organized⁷⁴.

In 2014, an exhibition of paintings by students of the local AGBU “Saryan” Academy⁷⁵ was organized in Aleppo⁷⁶. Even during the hottest days of the war, the “Saryan” Academy, along with other local educational institutions, continued its activities without interrupting the courses of the younger generations and adults. The role of the Academy’s lecturer, the artist Hrazdan Tokmajyan⁷⁷ from Armenia, is great in this matter. 32 paintings by students of the “Saryan” Academy entitled “Days of Sorrow. Aleppo” were brought to Armenia, where the young people depicted Aleppo of those days through their own eyes. It was decided to organize the opening of the exhibition under this title, on January 27, 2015, in the hall of the AGBU office in Yerevan, with the joint efforts of the MD, AGBU, and the CCSAI NGO.

Particular importance was attached to the fact that work should be carried out to transfer the Armenian spiritual and cultural heritage stored in the personal collections of Syria, as well as in the repositories of community

⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 31, թ. 111–112:

⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 32, թ. 34:

⁷⁵ Հալեպի ՀԲԸՄ «Սարյան» ակադեմիան գեղանկարչական կրթության կենտրոն է, որը հիմնվել է 1955 թ. ճարտարապետ, պրոֆեսոր Զարեհ Կապլանի և ակնաբույժ Ռոբերտ Ճեպեճյանի ջանքերով (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 44, թ. 18, 22):

⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 44, թ. 18:

⁷⁷ Հրազդան Թոքմաջյանը ծնվել է Գյումրիում: 1993 թվականից դասավանդել է ՀԲԸՄ Հալեպի «Սարյան» ակադեմիայում, միաժամանակ ակադեմիայի ուսումնական գործընթացների կազմակերպիչն է, «Սարյան» ակադեմիայի ղեկավարը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 44, թ. 21):

structures and libraries of other endangered communities, to the Motherland as soon as possible and to store them in state museums and libraries⁷⁸.

In mid-2015, a concert of the “Bells” ensemble led by Syrian–Armenian conductor Shahe Keshishyan was organized in Yerevan together with the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the MD, the RA Ministry of Culture, and the CCSAI NGO, during which Komitas’ works were performed⁷⁹.

At the same time a concert with the participation of Syrian–Armenian artists dedicated to the 100th anniversary of the Armenian Genocide was organized in Yerevan together with the Department of Armenian Communities in the Near and Middle East of the MD, the RA Ministry of Culture, and the CCSAI NGO⁸⁰.

In January, 2016, the Armenian Relief Fund (ARF) launched the “Healing through Art Therapy” program, within the framework of which 20–23 refugee children from endangered communities from Syria, Iraq, as well as Ukraine “attend the groups of the National Center of Aesthetics with love and great enthusiasm”. Within the framework of the program, exhibitions of children’s works, visits to Yerevan museums, nearby attractions and other cultural centers were also organized⁸¹.

Along with the increase in the number of Syrian–Armenians in Armenia, cultural events have also increased year by year. Thus, on June 1, 2016, an “Anush” opera recital was organized at the Al. Spendiaryan National Academic Theater of Opera and Ballet for 30 Syrian–Armenian children.

On the occasion of International Children’s Day, on June 2, 50 Syrian–Armenian children attended the “Let’s Sing and Dance with Talin and Friends” concert program at the H. Paronyan State Theater of Musical Comedy.

On June 12, within the framework of the Chinese Culture Days in Armenia, a group of Syrian–Armenians attended the “My Dream” concert program of the Chinese Dance and Song Ensemble for People with Disabilities at the Al. Spendiaryan National Academic Theater of Opera and Ballet.

On June 26, 50 Syrian–Armenian youth participated in the Holy Liturgy celebrated in the Mother See of Holy Etchmiadzin with the participation of His Holiness Pope Francis of Roma⁸².

In December, 2017, at the initiative of the Youth for Development Foundation, with the support of the US Embassy in the Republic of Armenia, “World Vision” – Armenia, and “Mission Armenia”, the “12 Stories” exhibition opened in Yerevan, presenting the difficult path of 12 Syrian–Armenian women and girls during the

⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1786, գ. 3, զ. 44, թ. 19:

⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1786, գ. 3, զ. 34, թ. 16:

⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1786, գ. 3, զ. 34, թ. 18:

⁸¹ ՀԱԱ, ֆ. 1786, գ. 3, զ. 135, թ. 95, 96:

⁸² ՀԱԱ, ֆ. 1786, գ. 3, զ. 172, թ. 100:

war. The authors of the paintings are young contemporary Armenian artists. The aim of the exhibition was “to raise awareness of psychological violence and other problems among Syrian–Armenian women and girls, as well as to support them in overcoming these problems”⁸³.

On May 30, 2018, the Yerevan-based “Lalafa” vocal studio (artistic director: Hranush Tonoyan) sent a letter to the newly appointed Minister of Diaspora of the Republic of Armenia, informing that the studio will represent Armenia at the festival to be held in Loret de Mar, Spain, from June 25 to July 2. Hermik Keshishyan, a 2nd grade student of the studio, a Syrian–Armenian with excellent performance, is also included in the list of festival participants. He requested the support of the MD to cover the child’s travel expenses, since the parents, due to unemployment, are unable to do so⁸⁴, etc.

Sporting events

Aiming to promote the abilities of Syrian–Armenian youth who have sports skills or simply want to engage in sports, the responsible structures of the Homeland have spared no effort in taking care of the physical health of Syrian–Armenians. Thus, in 2012–2013, the “Dinamo” sports non-governmental organization of Armenia provided Syrian–Armenian youth with the opportunity to train in 10 sports for free⁸⁵. By order of the Chief of the Police of the Republic of Armenia, Vladimir Gasparyan, from January 20, 2013, the “Dinamo” sports organization offered Syrian–Armenian youth arriving in Armenia the opportunity to conduct free training in the following sports: boxing, Greco–Roman, freestyle wrestling, judo, table tennis, chess, kickboxing⁸⁶.

Soon, at the request of the MD, the management of the specialized children’s and youth sports school of the Olympic diving relay named after David Hambardzumyan also provided free training opportunities to Syrian–Armenians who wanted to⁸⁷.

It should be noted that our new Syrian–Armenians have already achieved significant success in the sports arena shortly after arriving in the Motherland. Thus, 11-year-old Serli Musheghyan, who, through the mediation of the MD, had the opportunity to train for 2 months free of charge at the specialized

⁸³ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 9, թ. 29:

⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 3, գ. 159, թ. 95:

⁸⁵ Հայաստան–Ափյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19–20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ. 2014, 73, ՀԱԱ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, թ. 1, Ձ ա ք ա ղ յ ա ն. 2018, 575:

⁸⁶ Սպորտով զբաղվել ցանկացող սիրիահայ երիտասարդները հնարավորություն կունենան շարունակել մարզումները նաև Հայրենիքում, 2013, 15 հունվարի. – <https://www.panorama.am/am/news/2013/01/15/police/607009>.

⁸⁷ 11-ամյա սիրիահայ աղջիկը ճանաչվել է Հայաստանի լողի պատանեկան առաջնության չեմպիոն, 2013, 17 հունվարի. – <https://news.am/arm/news/136266.html>.

children's and youth sports school of the Olympic diving relay named after David Hambardzumyan, was recognized as the champion of the Armenian youth swimming championship⁸⁸, etc.

Conclusions

Thus, during 2012–2018, the RA authorities, as a result of coordinated work with the MD and various international, Diaspora and local organizations, took care of and ensured the summer vacation of Armenian children who stayed in Armenia, as well as those who remained in Syria and experienced all the bitterness of war and the horrors of military clashes, in their native camps and rest homes, organized excursions to the sights of Armenia, organized educational, rehabilitation and healing, New Year's, cultural, festive, sports and other events. The above-mentioned were aimed at restoring the mental health, rehabilitation and integration of our compatriots in Armenia, creating favorable conditions for their settlement in the Homeland and for the successful integration of Syrian–Armenians into Armenia's life.

All these events, while aimed at restoring the mental health, strengthening and integration of our compatriots in Armenia, at the same time aimed to popularize, develop and deepen the skills and abilities of Syrian–Armenians with Western Armenian roots, creating favorable conditions for their settlement in the Homeland.

Knarik Avagyan – Doctor of History, Senior Researcher at the Department of History of Armenian Communities and Diaspora, Institute of History, NAS RA. Scientific interests: history of the Armenian community in the USA, Armenian Diaspora. Author of 1 monograph, sections published in various historical volumes and encyclopedias, as well as about 140 articles. ORCID:0009-0000-5496-4997. lira777@yahoo.com

REFERENCES

Babajanyan A. Photo Exhibition: The Newcomers: Syrians in Armenia. 2017, February 24. – <http://repatarmenia.org/en/events/a/photo-exhibition-the-newcomers-syrians-in-armenia> (Accessed on: 21. 09. 2025).

Entrance to “Mher Mkrtchyan” Theatre was Free for Syrian–Armenian Kids. 2012, December 28. – <https://armenpress.am/eng/news/704173/entrance-to-mher-mkrtchyan-theatre-was-free-for-syrian-armenian-kids.html> (Accessed on: 21. 09. 2025).

Meet & Greet: Syrian–Armenian Relief. This Campaign Will be Allocated Through Repat Armenia, Mission Armenia, Aleppo Compatriotic Charitable Organization and

⁸⁸ 11-ամյա սիրիահայ աղջիկը ճանաչվել է Հայաստանի լողի պատանեկան առաջնության չեմպիոն, 2013, 17 հունվարի. – <https://news.am/arm/news/136266.html>.

AGBU, 2016, November 23. – <http://repatarmenia.org/en/engage/inspiration/a/meet-greet-Syrian-Armenian-relief> (Accessed on: 21. 09. 2025).

Ovanisyan L. Minister for Diaspora Matters: 800 Families of Syrian–Armenians have Bought Real Estate in Armenia. 2012, August 3. – <https://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/21782/> (Accessed on: 21. 09. 2025).

Ovanisyan L. Armenia Intends to Welcome 400 Children of Syrian–Armenians for Summer Holidays. 2012, August 9. – <https://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/21846/> (Accessed on: 21. 09. 2025).

Syrian–Armenian Children to Partake in Christmas Celebrations. 2012, December 20. – <https://armenpress.am/eng/news/703256/Syrian-Armenian-children-to-partake-in-christmas-celebrations.html> (Accessed on: 21. 09. 2025).

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1786, ց. 1, գ. 137, ց. 2, գ. 8, 72, 74, 76, 78, 111, 112, ց. 3, գ. 9, 24, 31, 32, 34, 35, 36, 44, 45, 57, 58, 59, 70, 71, 77, 85, 87, 95, 98, 100, 102, 105, 108, 111, 119, 132, 135, 159, 160, 172, 175, ֆ. 1800, ց. 25, գ. 1110 [National Archives of Armenia, f. 1786, c. 1, c. 137, c. 2, c. 8, 72, 74, 76, 78, 111, 112, c. 3, c. 9, 24, 31, 32, 34, 35, 36, 44, 45, 57, 58, 59, 70, 71, 77, 85, 87, 95, 98, 100, 102, 105, 108, 111, 119, 132, 135, 159, 160, 172, 175, f. 1800, c. 25, c. 1110 (in Armenian)]:

Արցախի, Սյունիքի և սիրիահայ 8–25 տարեկան երեխաներն ու երիտասարդները կմասնակցեն Շուշիի ճամբարին, 2013, 12 հունիսի. – <https://www.panarmenian.net/arm/news/162009/> (ներբեռնման օրը՝ 24.10.2025) [Children and Young People Aged 8–25 from Artsakh, Syunik and Syrian–Armenians Will Participate in the Shushi Camp, 2013, June 12. – <https://www.panarmenian.net/arm/news/162009/> (Accessed on: 24.10.2025) (in Armenian)]:

Զաքարյան Ֆ. 2018, Սիրիայի հայ համայնքի հետ տարուող աշխատանքները (2008–2015), «Սուրիոյ հայերը. Գիտաժողովի նիւթեր (24–27 Մայիս, 2015)», խմբ.՝ Անդրանիկ Տազխետան, Պէյրութ, Haigazian University Press, էջ 569–576 [Zakaryan F. 2018, Work with the Armenian Community of Syria (2008–2015), “Armenians of Syria: Conference Proceedings (May 24–27, 2015)”, ed.: Antranig Dakessian, Beirut, Haigazian University Press, p. 569–576 (in Armenian)]:

Համաժողովներ. Հայաստան–Սփյուռք 6-րդ համաժողով, ՀՀ սփյուռքի նախարարության աշխատակազմի ղեկավար, սիրիահայերի հիմնախնդիրներով զբաղվող աշխատանքային խմբի ղեկավար Ֆիրդուս Զաքարյանի զեկույցը, «Հայաստանի Հանրապետությունում ապաստան գտած սիրիահայերին տրամադրվող աջակցության վերաբերյալ», 2017, 18–20 սեպտեմբերի, էջ 2. – http://www.mindiaspora.am/res/Hamajoxovner/2017/6/Eluytner/44/Firdus_Zakaryan.pdf (ներբեռնման օրը՝ 24.10.2025) [Conferences: 6th Armenia-Diaspora Conference, Report of Firdus Zakaryan, Chief of the Staff of the RA Ministry of Diaspora, Head of the Working Group Dealing with the Main Issues of Syrian–Armenians, “On the Support Provided to Syrian–Armenians Who Found Refuge in the Republic of Armenia”, 2017, September 18–20, p. 2. – http://www.mindiaspora.am/res/Hamajoxovner/2017/6/Eluytner/44/Firdus_Zakaryan.pdf (Accessed on: 24.10.2025) (in Armenian)]:

Հայաստան–Սփյուռք չորրորդ համաժողովում (2011 թ., սեպտեմբերի 19-20, Երևան) արված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ, Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի նախարարություն, Երևան, 2014, 129 էջ [On the implementation of the recommendations made at the Fourth Armenia-Diaspora Conference (September 19-20, 2011, Yerevan), Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia, Yerevan, 2014, p. 129 (in Armenian)]:

110 տոնածառ եւ 100 զոյգ ձմեռային կօշիկ՝ Սուրիահայ ընտանիքներուն, 2016, դեկտեմբեր 29. – http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2016/12/29/110_տօնածառ_եւ_100_զոյգ_ձմեռային_կօշիկ%60_սուրիահայ_ընտանիքներուն:/hy-1282290 (ներբեռնման օրը՝ 24.10.2025) [110 Christmas trees and 100 Pairs of Winter Shoes for Syrian–Armenian Families, 2016, December 29. – http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2016/12/29/110_Christmas_trees_and_100_pairs_of_winter_shoes_for_Syrian-Armenian_families./hy-1282290 (Accessed on: 24.10.2025) (in Armenian)]:

Հարյուր ութսուն սիրիահայ երեխաներ կհանգստանան Հայաստանի ճամբարներում, 2015, 31 հուլիսի. – <https://armenpress.am/arm/news/813916/haryur-utsun-siriahay-erekhaner-khangstanan-hayastani.html> (ներբեռնման օրը՝ 24.10. 2025) [One hundred and eighty Syrian–Armenian children will rest in the camps of Armenia, 2015, July 31. – <https://armenpress.am/arm/news/813916/haryur-utsun-siriahay-erekhaner-khangstanan-hayastani.html> (Accessed on: 24.10. 2025) (in Armenian)]:

Շարունակվում են սիրիահայերին ցուցաբերվող սոցիալական աջակցության ծրագրերը, 2017, 17 փետրվարի. – <https://www.pastinfo.am/hy/news/2017/02/17/Շարունակվում-են-սիրիահայերին-ցուցաբերվող-սոցիալական-աջակցության-ծրագրերը/510431> (ներբեռնման օրը՝ 24. 10. 2025) [Social Support Programs for Syrian–Armenians are Continued, 2017, February 17. – https://www.pastinfo.am/hy/news/2017/02/17/Social_Support_Programs_for_Syrian-Armenians_are_Continued/510431 (Accessed on: 24. 10. 2025) (in Armenian)]:

Շուրջ 600 սիրիահայ երեխաներ ամառային հանգիստը կանցկացնեն հանրապետության տարբեր ճամբարներում, 2013, 14 հունիսի. – <http://hayer.naysor.am/archives/8022> (ներբեռնման օրը՝ 24. 10. 2025) [About 600 Syrian-Armenian Children Will Spend their Summer vacation in Various Camps of the Republic, 2013, June 14. – <http://hayer.naysor.am/archives/8022> (Accessed on: 24. 10. 2025) (in Armenian)]:

Սիրիահայերին եւ կարիքավորներին Ամանորի շքանշաններով օգնություն է տրվելու, 2012, 21 դեկտեմբերի. – <https://news.am/arm/news/133473.html> (ներբեռնման օրը՝ 24. 10. 2025) [Aid to Syrian–Armenians and the Needy Will be Provided on the Eve of the New Year, 2012, December 21. – <https://news.am/arm/news/133473.html> (Accessed on: 24. 10. 2025) (in Armenian)]:

Սպորտով զբաղվել ցանկացող սիրիահայ երիտասարդները հնարավորություն կունենան շարունակել մարզումները նաև Հայրենիքում, 2013, 15 հունվարի. – <https://www.panorama.am/am/news/2013/01/15/police/607009> (ներբեռնման օրը՝ 24. 10. 2025) [Syrian-Armenian Youth who Want to Engage in Sports Will Have the Opportunity to Continue their Training in the Homeland, 2013, January 15. –

<https://www.panorama.am/am/news/2013/01/15/police/607009> (Accessed on: 24. 10. 2025) (in Armenian)];

11-ամյա սիրիահայ աղջիկը ճանաչվել է Հայաստանի լողի պատանեկան առաջնության չեմպիոն, 2013, 17 հունվարի. – <https://news.am/arm/news/136266.html> (ներբեռնման օրը՝ 24. 10. 2025) [11-year-old Syrian-Armenian Girl was Named Armenian Junior Swimming Champion, 2013, January 17. – <https://news.am/arm/news/136266.html> (Accessed on: 24. 10. 2025) (in Armenian)];

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՍԻՐԻԱՀԱՅ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԵՎ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՐ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ԻՆՏԵԳՐԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ
(2012 – 2018 թթ.)

ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բանալի բառեր՝ Սիրիա, համայնք, պատերազմ, հայրենադարձություն, ինտեգրացիա, ամառային ծրագրեր, ամանորյա միջոցառումներ, մշակութային միջոցառումներ:

2012–2018 թթ. Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները՝ Սփյուռքի նախարարության և միջազգային, սփյուռքյան ու տեղական տարբեր կազմակերպությունների հետ համակարգված աշխատանքների արդյունքում հոգացել ու ապահովել են Հայաստանում հանգրվանած, ինչպես նաև Սիրիայում մնացած և պատերազմի ողջ դառնություններն ու ռազմական բախումների սարսափները ճաշակած հայ երեխաների ամառային հանգիստը հայրենի ճամբարներում ու հանգստյան տներում, կազմակերպել են ուսուցողական, կազդուրման, առողջացման, ամանորյա, մշակութային, տոնական, սպորտային ու այլ միջոցառումներ, իրականացրել էքսկուրսիաներ Հայաստանի տեսարժան վայրեր և այլ ծրագրեր:

Այդ բոլոր միջոցառումները, ուղղված լինելով Հայաստանում մեր հայրենակիցների հոգեկան առողջության վերականգնմանն ու կազդուրմանը, միաժամանակ նպատակ ունեին հանրահռչակել, զարգացնել ու խորացնել արևմտահայ արմատներ ունեցող սիրիահայերի հմտություններն ու կարողությունները՝ բարենպաստ պայմաններ ստեղծելով հայրենիքում նրանց հաստատման ու հայաստանյան կյանքին հաջող ինտեգրման համար:

Քնարիկ Ավագյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայ գաղթօջախների և Սփյուռքի պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ԱՄՆ հայ համայնքի, Սփյուռքի պատմություն: Հեղինակ է 1 գրքի և շուրջ 140 հոդվածի: ORCID:0009-0000-5496-4997. lira777@yahoo.com

ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОГРАММЫ, РЕАЛИЗОВАННЫЕ В АРМЕНИИ
ДЛЯ АРМЯНСКИХ ДЕТЕЙ И МОЛОДЕЖИ ИЗ СИРИИ
(2012 – 2018 гг.)

КНАРИК АВАКЯН

Резюме

Ключевые слова: Сирия, община, война, репатриация, интеграция, летние программы, новогодние мероприятия, культурные мероприятия.

В 2012–2018 гг. благодаря скоординированной работе властей РА с Министерством диаспоры и различными международными и местными организациями был обеспечен летний отдых для репатриировавших из Сирии армянских детей, а также армян, оставшихся в Сирии в период военных действий. С этой целью были предоставлены лагеря и дома отдыха в Армении, организованы образовательные, реабилитационные, медицинские, новогодние, культурные, праздничные, спортивные и иные мероприятия, а также экскурсии для ознакомления с достопримечательностями Армении и т. д.

Названные мероприятия, направленные на восстановление психического здоровья и реабилитацию, одновременно способствовали развитию и углублению природных способностей и навыков сирийских армян с западноармянскими корнями, тем самым создавая благоприятные условия для их успешной интеграции в местную среду.

Кнарик Авакян – к. и. н., старший научный сотрудник отдела истории армянских общин и диаспоры Института истории НАН РА. Научные интересы: история армянской общины США, армянской диаспоры. Автор 1 книги и около 140 статей. ORCID:0009-0000-5496-4997. lira777@yahoo.com

ՀՏԴ: 929:008(479.25)(44) Անտուան-ժան Սեն-Մարտեն

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.1-49

ԱՆՏՈՒԱՆ-ժԱՆ ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 235-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ԱՆՏՈՒԱՆ-ժԱՆ ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴԻՎԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ*

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Սեն-Մարտեն, Արշակունիներ, Բուզանդ, Խորենացի, Այգեկցի, Մարտիրոս Երզնկացի, Ս. Օրբելյան, Հռիփսիմե, Մխիթարյաններ, հայ պատմիչներ:

Ամփոփում

Ընդունված կարծիք է, որ Ա.-ժ. Սեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիրն է: Սակայն առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ նա նաև եվրոպական հայագիտության հիմնադիրն է: Չմոռանանք, որ XIX դարասկզբին ֆրանսերենը ինչ ազդեցություն ուներ եվրոպական մտավոր շրջանակների վրա: 1818 և 1819 թվականներին լույս տեսած Սեն-Մարտենի «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» գրքի երկու հատորները Եվրոպայի արևելագետների հայացքը թեքեցին դեպի Հայաստան՝ Արևելքի առաջին քրիստոնյա երկրի հարուստ գրականությունն ու պատմությունը, որի իմացությունն ուներ համամարդկային արժեք:

Սեն-Մարտենի ապրած տարիներին Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում Մխիթարյանները դեռ չէին հասցրել հայ միջնադարյան գրականության արժեքավոր գործերը ամբողջովին տպագրել, շատ կարևոր նյութեր դեռ գտնվում էին գրչագիր մատյաններում: Դեռ չէին գրվել բազմալեզու մեծարժեք բառարանները: Սակայն գիտական խիզախումն ու մարդկության լուսավորությանը ծառայելու սրբազան նպատակը Սեն-Մարտենին օգնեցին ստեղծելու հայագիտական գլուխգործոցներ, հայագիտության մեջ բացելու նոր ուղիներ, որոնցով հետագայում ընթացան շատ արժանավորներ:

Նախաբան

Ա.-ժ. Սեն-Մարտենի հայագիտական գործունեության առաջին շրջանը համընկնում է Նապոլեոն Բոնապարտի քաղաքական մեծ հեղաշրջումներին:

* Ներկայացվել է 24. II. 2026 թ., գրախոսվել է 05. III. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

© Հեղինակներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Վերջինիս 1810 թ. հատուկ հրովարտակով Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում գործող հոգևոր միաբանությունը ոչ միայն չի փակվում, այլև արտոնություն է ստանում կոչվելու ակադեմիա, որովհետև այն ուներ գիտական ուղղվածություն:

Սեն-Մարտենը արդեն 20 տարեկանում տիրապետում էր գրաբարին ու ջանադիր սկսում է ուսումնասիրել հայ հին ու միջնադարյան մատենագրության այն հուշարձանները, որոնք կարող էր ձեռքի տակ ունենալ: Ուսումնասիրում է նաև Փարիզի Ազգային գրադարանում պահվող հայկական ձեռագրերի հարուստ հավաքածուն, որը սկսել էր հարստանալ հատկապես Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XV-ի հատուկ քաղաքականության շնորհիվ:

Իր գլուխգործոցով՝ «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության»

գրքի երկու հատորներով, Սեն-Մարտենը եվրոպական արևելագիտության ուշադրությունը հրավիրեց աշխարհի հնագույն քաղաքակրթության օրրաններից մեկի՝ Հայաստանի վրա: Եվրոպացի հայագետներից ոչ ոք այնքան բարձր չի գնահատել միջնադարի հայ պատմիչներին, որքան Սեն-Մարտենը:

Նա այն գիտնականն էր, որի կազմած ծրագրերը, հայագիտության օգտակարությունը համաշխարհային պատմագրության, գրականագիտության, արվեստի, աշխարհագրության, քաղաքագիտության, քրիստոնեական կրոնի պատմության խնդիրներում ցարդ մնում են ելակետային:

Հայագետը Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Առաջինի հովանավորությամբ երազում էր 4 տարով գործուղվել Հայաստան՝ անձամբ հետազոտելու երկրի հնավայրերը՝ համոզված լինելով, որ այնտեղ կհայտնաբերի բազում գանձեր աշխարհի համընդհանուր գիտության համար:

Ա.-ժ. Սեն-Մարտենի կյանքը

Սեն-Մարտենի կյանքի և գործի մասին գրվել են մի շարք հոդվածներ: 1881-ին Թիֆլիսի «Փորձ» պարբերականում Քերովբե Պատկանյանը տպագրում է ընդարձակ հոդված, որը կոչվում է «Հայագետ Սեն-Մարտեն, նորա կենսագրությունը և գրաւոր երկասիրությունները»¹: Սեն-Մարտենի կյանքի մասին պատմող հաջորդ աղբյուրը Գ. Զարբհանայանի «Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի եւ մատենագիտութեան Յարեւնուտս (ժԴ-ժԹ դար)» աշխատության համապատասխան հատվածն է, որը լույս է տեսել Վենետիկում 1895-ին²: 2014-ին հրատարակվել է Ա. Դոլուխանյանի «Ա.-ժ. Սեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր» մենագրությունը³: 2025-ին «Հայկազուններ» պարբերականում տպագրվել է

¹ «Փորձ» (Տիֆլիս), 1881, 1-18:

² Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի եւ մատենագիտութեան Յարեւնուտս (ժԴ-ժԹ դար). 1895, 170-187:

³ Դոլուխանյան. 2014:

Է. Բաղդասարյանի «Սեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր» հոդվածը⁴:

Սակայն բոլոր հոդվածների հիմքում ընկած է Սեն-Մարտենի արժանավոր աշակերտ Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեի շատ ծավալուն ներբողական բովանդակություն ունեցող կենսագրականը⁵:

Անտուան-ժան Սեն-Մարտենը ծնվել է 1791 թ. հունվարի 17-ին վաճառականի ընտանիքում՝ Փարիզի շրջակայքում գտնվող բնակավայրում: Գրեթե մանուկ՝ նա ականատես եղավ ֆրանսիական հեղափոխության շարժումներին, ամբոխի ջարդարար հակումներին, տեսավ վրեժի ու արյան ծարավի մարդկանց արարքները և ատեց այդ ամենը: Հայրը նրան պատրաստում էր առևտրական բնագավառի համար, սակայն ընտանիքի բարեկամ մի բանկիր համոզում է հորը չթողնել որդուն իր մտավոր հնարավորություններից ցածր բնագավառի նվիրվելու: Ապագա հայագետը չափազանց աշխատասեր էր, կենցաղում չափավոր և այդպիսին էլ մնաց մինչև կյանքի վերջը:

Սեն-Մարտենը Փարիզի Quatre-Nations վարժարանում ուսման մեջ այնպիսի առաջադիմություն է ցուցաբերում, որ գերազանցում է իր ուսուցչին: Վերջինս խոստովանում է. «Ես հազար բան եմ սովորում այս երեխայից»⁶:

Սեն-Մարտենն արագորեն յուրացնում է արաբերենը և հայերենը: Գրաբարի այդքան արագ յուրացումը շատ բարդ էր այն ժամանակների համար, որովհետև դեռ լույս չէր տեսել Հարություն Ավգերյանի հայ-գաղիերեն բառարանը: Արդեն 21 տարեկանում նա զգալի առաջադիմություն է ցուցաբերում պարսկերենի, տաճկերենի, ասորերենի, վրացերենի յուրացման բնագավառներում: Անխոնջ աշխատասիրությամբ յուրացնում է նաև զենդերենը:

Հայաստանը և վերջինիս մատենագրությունը գիտնականի համար դառնում է հենակետ, որտեղից նա իր հետազոտական հայացքը տարածում է պարթևների, մարերի, ասորիների, քաղդեացիների, քրդերի, Անատոլիայի հույների, լազերի, կոլխիդացիների, իբերների, աղվանների վրա. «Նրա բնագավառն էր այդ, քանզի նա Ասիայի այդ լայնարձակ հատվածի մատենագրության տերն էր»⁷:

Սեն-Մարտենին միանգամից մեծ հռչակ է բերում 1818 և 1819 թվականներին հրատարակված «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» աշխատությունը:

Հայագետը եվրոպական արևելագիտության առաջ բացում է մի հինավուրց երկրի հարուստ պատմական անցյալի և մատենագրության դռները: Նշանավոր չինագետ Աբել Ռեմյուզայի մարգարեությունն իրականանում է, և Սեն-Մարտենը դառնում է առաջին մեծության հայագետ ու արևելագետ⁸:

Մինչև XVI դարի սկիզբը հայոց պատմությունն ու մատենագրությունը բոլորովին անձանոթ էին եվրոպացիներին:

⁴ «Հայկագույններ» (Երևան), 2025, № 10, 54–57:

⁵ “Notice historique sur M. A.–J. Saint–Martin”. 1833, I–XXII.

⁶ “Notice historique sur M. A.–J. Saint–Martin”. 1833, II.

⁷ “Notice historique sur M. A.–J. Saint–Martin”. 1833, IV.

⁸ Դ ո լ ո լ խ ա ն յ ա ն. 2014, 11:

Պապական Հռոմը ցանկանում էր կաթոլիկությունը տարածել Հայաստանում: XVI դարի սկզբում Ալեքսանդր Յոթերորդ պապը կամեցավ Հռոմում հիմնել մի գիմնազիա, որում բացառապես հայ երեխաներ պետք է սովորեին: Այդ հարցում Հռոմի պապին օգնում էին ֆրանսիացի հոգևորականները: Կարդինալ Ռիշելյեն համոզում էր Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XIII-ին հավաքել հայկական գրքեր և դրանք տպագրել արքունական տպարանում: 1633-ին Փարիզում հրատարակվում է հայ-լատիներեն բառարան, իսկ 1789-ին Փարիզում՝ Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում, բացվում է հայոց լեզվի ամբիոն:

1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի հետևանքով Արևելահայաստանը միանում է Ռուսական կայսրությանը: Քրիստոնեական կայսրությանը Հայաստանի միանալու փաստում Սեն-Մարտենը տեսնում է իր հայագիտական ծրագրերի իրականացման հնարավորությունը: Նա նշանավոր աշխարհագրագետ Վ. Հումբոլտի միջոցով դիմում է Նիկոլայ Առաջինին՝ նյութական օգնության համար: Ծրագրում էր գիտական ճամփորդություններ իրականացնել Մեծ Հայքում ու Ռուսաստանի այն բազմաթիվ գավառներում, ուր ապրում էին հայեր: Կամենում էր ֆրանսերենով ունենալ կարևոր 20 հայ պատմիչների գործերը, անհրաժեշտ էր համարում պեղել Հայաստանի հնավայրերը, ուսումնասիրել երկրի ժայռապատկերներն ու վիմագիր արձանագրությունները: Նրան հատկապես հետաքրքրում էին Արտաշատ, Արմավիր, Վաղարշապատ քաղաքները: Նպատակ ուներ այցելել Վան, Կարս, Էջմիածին, մի քանի ամսով կանգ առնել Կոստանդնուպոլսում, այցելել նաև Տրանսիլվանիայի, Տրիեստի ու Վենետիկի հայերին: Նպատակ ուներ անձամբ ուսումնասիրել Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Աստրախանի գրադարաններում պահվող հայկական գրական հուշարձանները: Նիկոլայ Առաջին կայսրին ուղղված դիմումի մեջ նա գրում է. «Ահա այս է, որ ինձ խրախուսում է Ձեր հետ խոսել Մեծ Հայաստանի ուսումնասիրության արժանի գավառները ճանապարհորդելու դիտավորության մասին, որ *մարդկային ազգի օրրան է եղած և որին կարևորություն են տալիս միանգամայն կրոնի և պատմական հիշատակները* (ընդգծումը մերն է – Ա. Դ.)»⁹:

Հայագետի նամակին պատասխանել է Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարը, որը խոստացել է նյութական աջակցություն, միայն թե երկրի քաղաքական վիճակի կայունացումից հետո, պատերազմի աղետներին հաջորդող վտանգներից խուսափելու համար մի քանի տարի անց:

Ավա՛ղ, Սեն-Մարտենի այդքան կարևոր գիտական ծրագիրն ընթացք չստացավ՝ հայագետի վաղաժամ մահվան պատճառով: Նա մահացավ խոլերայից՝ 1832-ի հուլիսի 16-ին, երբ ընդամենը 41 տարեկան էր:

Հիշատակի ներբողական խոսքում Մարի Բրոսսեն՝ նրա աշակերտը և վերջինիս գործի փայլուն շարունակողը, Սեն-Մարտենին համարում է հանճարեղ գիտնական և արդեն կյանքից հեռացած ուսուցչին դիմում է հետևյալ խոսքերով. «Պատվելի՛ ուսուցիչ, եթե Ձեր հիշատակը կարիք ունի այնպիսի հոյակապ հուշարձանի, ինչպիսին Ձեր գործերն են, այդ հուշարձանը Ձեր բարեկամների

⁹ «Արձագանք» (Թիֆլիս), 19. XII. 1893:

սրտերում է, նրանց սրտերում, որոնք իրենց անձի համար պատիվ են համարում Ձեր աշակերտը լինելը»¹⁰:

Հայաստանի պատմությունը, գրականությունն ու աշխարհագրությունը «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» գրքի երկու հատորներում

Այս կոթողային աշխատությունն ունի շատ խոսուն նախաբան, որում ասվում է, թե Մեծ Հայք անունը կրող երկիրը, որը թուրքերը, պարսիկներն ու ռուսները բաժանել են իրենց գերիշխանության ներքո, տարածվում է երեք հարյուր մղոնի վրա՝ Եփրատից մինչև Կասպից ծովը թափվող Քուռի գետաբերանը, Վրաստանից և Կովկասյան լեռներից մինչև Դիարբեքի սահմանները: Այդ տարածքում չկա մեկ ուրիշ լեզու, քան հայերենը, բացի այն մասերից, որտեղ բնակվում են մահմեդականները: Սակայն գյուղերում ապրող մահմեդականները ևս խոսում են հայերեն խոսակցական լեզվով: Այդ նույնը կարելի է ասել Փոքր Հայքի, Կիլիկիայի ու Շիրվանի մասին¹¹:

Նկատելի է, որ մեծ թվով երկրներում, ուր հայերը տարածված են և դեռ պահպանում են իրենց լեզուն, կարևոր դեր են կատարում իրենց բնակության երկրների ու եվրոպացիների փոխհարաբերությունների միջև, հատկապես, երբ գիտակցվում է, թե Պարսկաստանի ու Թուրքիայի բանկային գործերում և առևտրում այլ երկրների հետ գործարքները կատարվում են համարյա միշտ հայերի միջոցով:

Հայերը IV դարից մինչև XIX դարը զարգացրել են հայ գրականությունը իր բոլոր ժանրերով և աշխարհի տարեգրություններում արձանագրել են եզակի փաստ՝ նրանք հայերենով տպարաններ ունեն Ամստերդամում, Լայպցիգում, Վենետիկում, Լիվոռնոյում, Լեհաստանում Լվովում, Կոստանդնուպոլսում, Ջնուսնիայում, Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում, իրենց եկեղեցու գլխավորի նստավայր Էջմիածնում, Մադրասում, Նոր Ջուղայում, Մարսելում և այլ վայրերում¹²:

Հայաստանի պատմիչները սեղմ ձևով խոսել են նաև Արևելքի երկրների մասին, որը լրացնում է բավականին բացեր Ասիայի երկրների տարեգրություններում:

Սեն-Մարտենը հիացմունքով է խոսում V դարում ձևավորված հայ թարգմանչական դպրոցի մասին: Դրա շնորհիվ հիանալի ձևով թարգմանվեց Աստվածաշունչը ըստ Յոթանասնից, հայերենով ներկայացվեցին Պլատոնի, Արիստոտելի գործերը, Եվսեբիոսի եկեղեցական պատմությունը, քրիստոնեական համընդհանուր եկեղեցու հայրերի գործերը: Այդ թարգմանություններն աչքի են ընկնում մանրակրկիտ ճշգրտությամբ: Ավելի ուշ Հայաստանն ունեցավ Հիպոկրատի և Գալենի երկերի թարգմանությունները, ինչպես նաև Հոմերոսի պոեմների ամբողջական թարգմանությունները:

¹⁰ “Notice historique sur M. A.-J. Saint-Martin”. 1833, XXI.

¹¹ Դ ո լ ո լ խ ա ն յ ա ն. 2014, 25:

¹² Դ ո լ ո լ խ ա ն յ ա ն. 2014, 27:

Պատմահայր Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ հաճախ է վկայում հույն մատենագիրներին, ինչպես՝ Դիոդորոս Սիկիլացուն, Հովսեպոսին, Բերոսոսին, Աբիդենոսին, Կեփաղիոնին, Օլիմպոդորոսին, Մանեթոսին, Հուլիոս Աֆրիկանոսին, Փլեգոնիոսին և քիչ հայտնի շատ ուրիշների: Ստեփանոս Սյունեցին՝ Սյունիքի արքեպիսկոպոսը, հունարենից թարգմանեց սուրբ Գրիգոր Նյուսացու և այլ աստվածաբանների երկեր:

XI դարի կեսերին Արշակունիներից սերող Հայաստանի իշխան Գրիգոր Մագիստրոսը, որը հայտնի էր իր գիտելիքներով ու զինվորական տաղանդով, թարգմանեց հույն մաթեմատիկոսների բազում գրքեր: Ասորական գրականությունը կարող է նպաստ ստանալ հայկական թարգմանություններից՝ ինչպես քաղաքական, եկեղեցական, այնպես էլ հայրաբանական գծով:

Սեն-Մարտենը ֆրանսիացի նշանավոր ավեստագետ Բ. Հաուլեից շատ առաջ ներկայացնում է, թե ինչ նշանավոր փաստեր կան Եղիշեի պատմության մեջ զրադաշտական կրոնի վերաբերյալ, որոնք բացակայում են զենդերենով պահպանված Ավեստայի բնագրում:

Նա նշում է, որ հայերենով պահպանված են մեծաքանակ գործեր՝ նվիրված զանազան աղանդների:

Հայագետը գրաբարը համարում է գիտական լեզու, որով ստեղծվել է բազում ժանրերով հարուստ գրականություն:

Սեն-Մարտենի «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության ու աշխարհագրության» երկհատոր գիրքը լայն ընդունելություն է գտել Եվրոպայում և Ռուսաստանում: Բավական է հիշել, որ շատ տասնամյակներ անց Բրոկհաուզ-Էֆրոնի «Հայաստան» ծավալուն հոդվածի հիմքում ընկած է Սեն-Մարտենի վերոհիշյալ աշխատությունը¹³:

Այսօր թուրք, ինչպես նաև ադրբեջանացի առանձին գիտնականներ ջանքեր չեն խնայում ապացուցելու, թե Արցախը միշտ եղել է ադրբեջանական տարածք: Այդօրինակ հակագիտական հայտարարությունների փաստացի հերքումը կարելի է գտնել դեռևս 1818-ին լույս տեսած Սեն-Մարտենի գլուխգործոցում: Նա չի մոռանում նշել, թե լեռնային Արցախում XIX դարի սկզբին կան փոքրիկ, ինքնուրույն իշխանություններ, որոնց հայ տերերն իրենց կոչում են մելիքներ¹⁴:

Հայագետը մեզ է ավանդում Գանձակ քաղաքի անվան բացատրությունը: Գանձակ տեղանունն առաջացել է հայերեն գանձ բառից, որովհետև, անկասկած, այդպես է կոչվել հայոց հին թագավորների գանձերն այդ քաղաքում պահվելու պատճառով¹⁵: Իսկ Նախիջևան բառը համարում է այն վայրի անունը, ուր առաջին անգամ իջևանել է Նոյը:

«Հիշատակարանների ...»-ի առաջին հատորի երկրորդ հատվածում ևս հայագետը լայնորեն օգտագործում է Դիոդորոս Սիկիլացու, Ստրաբոնի, Տակիտոսի, Քսենոփոնի, Պոլիբիոսի, Հովսեպոսի, Աբուլֆարաջի և օտարագրի այլ պատմիչների հաղորդածը Հայաստանի պատմության մասին: Սեն-Մարտենը բերում է այնպիսի փաստեր, որոնք անհայտ էին: Նրա գրքից ենք իմանում, թե որտեղից

¹³ Брокгауз, Ефрон. 1890, 124.

¹⁴ Saint-Martin. 1818, 34.

¹⁵ Saint-Martin. 1818, 150.

է վերցրել Մուրացանն իր գլուխգործոցի՝ «Գևորգ Մարզպետունի» պատմավեպի գլխավոր հերոսի Մարզպետունի տոհմանունը: Այդ տոհմանունն առկա է արաբական աղբյուրում, որը հաղորդում է Սեն-Մարտենը՝ «général George Marbedouni» «գորահրամանատար Գևորգ Մարզպետունի»¹⁶:

«Հիշատակարաններ ...» գրքի առաջին հատորի վերջում հայագետը տեղադրել է ժամանակագրական աղյուսակներ. դրանք վերաբերում են Հայաստանի թագավորական բոլոր գերդաստաններին՝

I դինաստիան – Հայկյաններ,

II դինաստիան – Արշակունիներ,

Հայաստանի մարզպաններ,

Բյուզանդական արքունիքից և արաբական խալիֆայից կարգված կառավարիչներ,

III դինաստիան – Բագրատունիներ

Բագրատունիներ Կարսի թագավորության,

Բագրատունի արքաներ հայկական Աղվանքի,

Վասպուրականի թագավորներ Արծրունիներից,

Մինչև Ռուբինյանները նշվում են Հայաստանի տարբեր մահմեդական կառավարիչներ, էմիրներ,

IV դինաստիան – Ռուբինյաններ:

Այնուհետև Սեն-Մարտենը թվարկում է Հայաստանի կաթողիկոսներին՝ սկսելով Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Ղուկաս Արզրումեցի (1780):

1440 թվականից սկսած՝ թվարկվում են Սսի կաթողիկոսները՝ մինչև Թորոս III-ը (1784):

Գրքի երկրորդ հատորը հիմնականում վերաբերում է Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկի քննությանը ու վերջինիս գրաբար և զուգահիշ ֆրանսերեն թարգմանությանը: Մասնագետները կնկատեն, որ հայագետը թարգմանել է Սյունիքի պատմության միայն մեկ գլուխը:

Սեն-Մարտենին, բացի Ստեփանոս Օրբելյանի պատմությունից, հայտնի են նույն հեղինակի ևս երկու գործեր: Առաջինը նա անվանում է պոեմ, հետո կոչում «Ողբ», որը նվիրված է Հայաստանի դժբախտություններին. Օրբելյանն այն շարադրել է 1299-ին, գրել է իր բարեկամ ու գաղափարակից, նշանավոր վարդապետ և բանաստեղծ Խաչատուր Կեչառեցու խնդրանքով: Հայագետը, օգտվելով Մ. Չամչյանցի «Հայոց պատմությունից», մեջբերում է կատարում Օրբելյանի «Ողբից»: Վերոնշյալ «Ողբը» յուրօրինակ Հայոց պատմություն է, որում հեղինակը ողբում է Մեծ Հայքի տարածքում եղած թագավորությունների վերացումը՝ Արշակունիներ, Բագրատունիներ, Արծրունիներ, Աղվանքի, Սյունյաց թագավորություններ:

Նա նշում է, թե ոչ մի այլ պատմիչ, Ստ. Օրբելյանից բացի, չի նշել մոնղոլների կողմից Երուսաղեմը գրավելու մասին: Նա համոզված է, թե անհնար է, որ այդ գրավումը տեղի ունեցած չլիներ¹⁷:

¹⁶ Saint-Martin. 1818, 362.

¹⁷ Saint-Martin. 1819, 275.

Սեն-Մարտենը, առաջինը հայագիտության պատմության մեջ, մեծարժեք է համարում Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» պատմական արժեքը: Նա բացատրում է, թե ինչու ողջ միջնադարը, հետո Մխիթարյանները չեն հիացել այդ կարևոր երկով: պատճառը հեղինակի ոճն է, որը խիստ տարբեր է Ոսկեդարի մյուս մատենագիրների գրվածքներից:

«Հիշատակարանների ...»-ի իր երկու սովոր հատորներով ու հայագիտական տարալեզու աղբյուրների քննական նյութերով Սեն-Մարտենը հիմնավորեց ֆրանսիական հայագիտության անհրաժեշտությունը: Նրա գիտական նվիրվածության օրինակին հետևեցին XIX և XX դարերի ֆրանսիացի, բելգիացի, անգլիացի, վրացի նշանավոր հայագետներ, ինչպիսիք են Մարի Բրոսսեն, Վիկտոր Լանգլուան, Ֆելիքս Նևը, Էդուարդ Դյուրրիեն, Ֆրեդերիկ Մակլերը, Նիկոլայոս Մառը, Ֆրեդերիկ Ֆելդին, Ժան-Պիեռ Մահեն, Ֆրեդերիկ Կոնիբերը, որոնք սիրեցին աշխարհի հին քաղաքակրթությունը ներկայացնող երկրներից մեկը՝ Հայաստանը ու նրա ստեղծագործ ժողովրդին:

Սեն-Մարտենի հայագիտական կարևոր նախաձեռնություններից մեկը Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունն է, որը լույս է տեսել 1841-ին Փարիզում՝ նրա մահվանից հետո արևելագետ Ֆելիքս Լաժարի ջանքերով¹⁸: Վերջինս, բարձր գնահատելով Սեն-Մարտենի՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցու պատմության թարգմանությունն ու նրան կցված ծանոթագրությունները, բնականաբար, խիստ արժեքավոր է համարում պատմության այն հատվածները, որոնք ընթացել են մատենագրի աչքերի առաջ: Դրանք են՝ մարտիրոս կոչված Սմբատ արքայի մահը և նրան հաջորդած Աշոտ Երկրորդի (Երկաթ) գահակալության ողջ դրամատիկ ընթացքը:

Սեն-Մարտենի՝ Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմության» թարգմանությունը և Լաժարի հրատարակչական ձեռնարկը ժամանակին եղել են ընծա եվրոպացի հայագետների համար:

Բացառիկ գիտական արժեք ունի Արշակունիների թագավորական գերդաստանին նվիրված հայագետի ուսումնասիրությունը, որը նույնպես ամբողջական ձևով հրատարակվել է հետմահու: Այն երկհատոր է. դրանք լույս են տեսել 1850-ին¹⁹:

1821 թ. հուլիսի 27-ին Սեն-Մարտենը բանախոսությամբ հանդես է գալիս Ֆրանսիայի Արձանագրությունների ակադեմիայում: Այդ բանախոսությունն առաջին անգամ տպագրվել է “Journal Asiatique”-ում՝ 1822-ի օգոստոսին, իսկ երկրորդ անգամ այն հրատարակել է Ֆելիքս Լաժարը 1850-ին՝ հետմահու տպագրված “Fragments d’une histoire des Arsacides” երկրորդ հատորի հավելվածում²⁰:

Մեծ հայագետը ֆեոդալական հասարակարգի դասական ձևավորումը տեսնում է ոչ թե Գերմանիայում՝ այն էլ XII դարում, այլ Ք. ծ. ա. Ասիայում՝ հանձին պարթև Արշակունիների հիմնած պետական համակարգի. «Եթե ուզում են համեմատել XII դարի Եվրոպայի Ասիայում մեր թվարկությունից երեք դար առաջ հիմնված Արշակունիների միապետության հետ, ապա կտեսնեն հասարակական

¹⁸ Histoire d’Armenie. 1841.

¹⁹ Saint-Martin. 1850.

²⁰ Saint-Martin. 1850, 293–306.

նույն հաստատությունները, կգտնեն հասարակության նույն աստիճականությունը և համարյա նույն տիտղոսները՝ սկսած սահմանակալ բղեջխներից, իշխաններից, ասպետներից մինչև հասարակ զինվորներ»²¹:

Սեն-Մարտենը նկատում է, որ Արշակունիների մոտ չկար ստրկատիրություն: Նա սահմանում է, թե ինչ են ֆեոդալական կարգերը: Դա ռազմական ուժի միջոցով նվաճումն է մի մեծ տարածքի՝ բաժանված զինվորական միավորումների միջև: Արշակունիները հանդես եկան Ալեքսանդր Մակեդոնացուց հետո: Երբ Մակեդոնիայի արքան հաղթեց Դարեհին, դարձավ Ասիայի միապետը: Հույները չէին հասկանում և գնահատում Ալեքսանդրի խիզախումը, նրանք չէին ներում վերջինիս, որ իրենց ստիպեց ապրել խաղաղության մեջ: Նրանք Ալեքսանդրին համարում էին իրենց դեմոկրատիան ճնշող:

Սեն-Մարտենն ուներ Ալեքսանդր Մակեդոնացու անձի պաշտամունք և ցավով նշում է, թե Ալեքսանդրին շատ-շատ դարեր անց շարունակում են դատել ըստ նրա թշնամիների կարծիքների: Իր անցած ճանապարհին Ալեքսանդրն ամենուր թողնում էր իր հանճարի ապացույցները: Նա չէր կործանում, նա հիմնադրում էր նոր կայսրություն: Խորհելով ավելի ծավալուն ծրագրերի մասին, քան որ ավարտել էր, նա մեռավ Բաբելոնում, որն ուզում էր դարձնել աշխարհի մայրաքաղաքը²². նա երեսուներեք տարեկան էր:

Արշակունիների հզոր միապետությունը, որի ծագումը պատմագիտության կարևորագույն խնդիրներից է, բաղկացած էր չորս հիմնական թագավորություններից: Ավագ ճյուղը Պարսկաստանում էր, նրա գլխավորը կոչվում էր արքայից արքա: Հայաստանի թագավորը երկրորդ տեղում էր, երրորդ տեղում Բակտրիան էր, և այդ թագավորությունը հասնում էր մինչև Հնդկաստանի սահմանները, վերջին ճյուղը հարավային Ռուսիայի տարածքն էր՝ Վոլգա և Դոն գետերի ափերին ապրող տարբեր ցեղերից կազմված:

226-ին Սասանյան Արտաշիրը կործանեց վերջին Արշակունի Արտավանին ու հիմնեց Սասանյան դինաստիան: Դրանից հետո Արշակունիների բոլոր ճյուղերը սկսեցին մարել: Ամենաերկարակյացը Հայաստանի Արշակունիներն էին. նրանց թագավորությունը վերացավ 428 թվականին. «Իրականում Հայաստանը դարձավ առաջին քրիստոնյա միապետությունը»²³:

Սեն-Մարտենը Կիլիկյան հայ թագավորության մեջ տեսնում է վերջին հայ Արշակունիներին, որոնք հերոսանում էին՝ խառնվելով Եվրոպայի խաչակիրներին:

Հայագիտության մեջ Սուրբ Հռիփսիմեի ողբերգությանն առաջին անդրադարձը կատարել է Սեն-Մարտենը: Հայ թատրոնի պատմության մեջ առանձնակի տեղ զբաղեցնող «Մարտիրոսոսփին սրբոյն Հռիփսիմէի» ողբերգությունը բեմադրվել է 1668-ին Լվովում: Սեն-Մարտենը չի անդրադարձել «Հռիփսիմէ» ողբերգության գրական արժեքին: Այդ արել են հետագա հետազոտողները²⁴: Հայագետը նշում է, թե դպրոցականների ուժերով բեմադրված այդ ողբերգությունը

²¹ “Journal Asiatique” (Paris). 1822, 65–66.

²² Petit Robert-2. 1988, 36.

²³ “Journal Asiatique”, 1822, 77.

²⁴ Լևոնյան. 1941, 115–122, Թերզիբաշյան. 1959, 49–89, Հովհաննիսյան. 2010, 151, Դոլուխանյան. 1983, 58–68.

հայ թատրոնի կարևոր էջ է, և դրանով հայագետների ուշադրությունը սևեռում է այդ ուշագրավ փաստի վրա:

Սեն-Մարտենը 1825-ին հրատարակել է Վարդան Այգեկցու 45 առակները: Փարիզի Ազգային գրադարանում պահվող մի ձեռագրում դրանք թվով 168 էին, հայագետը դրանցից ընտրել է 45-ը:

Նիկողայոս Մառը՝ Վարդան Այգեկցու առակների լավագույն գիտակը, անդրադարձել է Սեն-Մարտենի՝ Այգեկցու առակների թարգմանությանը և նկատել է, թե առակների ողջ թարգմանությունն իրականացրել է ֆրանսիացի հայագետը իր ժամանակի համար ոչ վատ ձևով²⁵:

Նա նշել է, թե Սեն-Մարտենի առակների թարգմանությունն ունեցել է ուսուցողական նպատակ: Դրանք տպագրվել են՝ կողք կողքի դնելով ֆրանսերեն ու հայերեն բնագիրը: Շատ հարմար է այդ ձևով ֆրանսիացուն սովորել հայերեն, իսկ հային՝ ֆրանսերեն:

Սեն Մարտենը Մովսես Խորենացու գնահատող

“Journal Asiatique” ամսագրի 1823 թ. հունիսյան համարում Սեն-Մարտենը հոդված է հրատարակել՝ նվիրված Մովսես Խորենացու կյանքին ու մատենագրական ժառանգությանը: Հենց սկզբից հայագետը որակում է Մովսես Խորենացուն՝ ըստ հայկական ավանդույթի կոչելով Քերթողահայր: Եզրույթը բացատրում է “poète grammairien”, այսինքն՝ բանաստեղծ քերականագիտության դպրությանց հետամուտ: Նա այդ անունով հիշում է նաև հայ միջնադարի մատենագրության ուրիշ դեմքերի՝ Պետրոսին և Ստեփանոս Սյունեցուն: Որո՞նք էին, ըստ նրա, Մովսես Խորենացուն տրված այդ պատվանունի հիմքերը: Դրանք են՝ խոսքի վայելչությունն ու հստակությունը, կարճաբանությունը, դարձվածների հրաշալիությունը, որոնցով նա տարբերվեց ազգի բոլոր մատենագիրներից:

Հայագետը փորձում է որոշել, թե որ թվականին են Մովսես Խորենացին ու նրա ընկերները մեկնել Ալեքսանդրիա՝ հունարենի մեջ կատարելագործվելու: Ըստ նրա՝ Խորենացին եղել է նախ Եդեսիայում, ապա Երուսաղեմում ու այնուհետև Ալեքսանդրիայում՝ վերջինում մնալով երկար ժամանակ: Հետո այցելել է Հռոմ: Որոշ ժամանակ գտնվել է Աթենքում, անցել Կոստանդնուպոլիս և վերադարձել հայրենիք՝ իր հետ բերելով հարուստ գիտելիքներ ու ձեռագիր մատյաններ²⁶:

Սեն-Մարտենը թարգմանաբար մեջբերում է «Հայոց պատմության» այն հատվածները, որոնցում պատկերված են Մովսես Խորենացու և նրա ընկերների բազմաբովանդակ ու հարուստ շրջագայությունը հին աշխարհի քաղաքակրթության կենտրոններում: Այդ հատվածներում նկարագրվում են Եդեսիան, նրան հարևան սրբավայրերը, Պաղեստինը, այդ վայրերի դիվաններում

²⁵ M a p p. 1899, 106.

²⁶ “Journal Asiatique”, 1823, 325.

կարճ ժամանակահատված պարապելը, ապա ավելի մանրամասն՝ Եգիպտոսը՝ իր «անձեռակերտ Նեղոսով», ամեն տեսակ պտուղներով լի, Ալեքսանդրիա քաղաքը՝ ծովի մեջ, իր բարեխառն կլիմայով, քաղաքի հինավուրց հեթանոսական պատմությունը և իր ժամանակի քրիստոնեական ներկան։

Բացառիկ արժեք ունեն Եգիպտոսի հեթանոսական շրջանի հետ կապված որոշ անունների բացատրությունները, որոնք չկան Ստեփանոս Մալխասյանի ծանոթագրություններում: Դրանցից մեկը եգիպտական Տուբի ամիսն է, որն ըստ Սեն-Մարտենի եղել է եգիպտական տարվա հինգերորդ ամիսը: Լորտու բառը հայագետը թարգմանում է ըստ Մ. Ավգերյանի՝ “sort de serpent” – «օձի տեսակ»²⁷:

Սեն-Մարտենը Խորենացու ուսումնառության և ճամփորդության տևողությունը սահմանում է յոթ-ութ տարի: Հիշեցնում է, թե հայրենիք վերադարձի պահին արդեն վախճանվել էին սիրելի ուսուցիչները՝ Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը:

Նա Խորենացու «Ողբի» այն հատվածը, որը ներկայացնում է պատմահոր վերադարձը և ուսուցիչներին մեռած գտնելը, խիստ տարբեր է համարում Վիստոն եղբայրների հրատարակած բնագրի համապատասխան հատվածից: Խորենացու պատմության՝ Գովիելմուս և Գևորգ Վիստոն եղբայրների լատիներեն թարգմանությունը՝ գրաբարյան բնագրի համադրությամբ, լույս է տեսել 1736-ին Լոնդոնում²⁸:

Հայագետը հատուկ կարևորում է Խորենացու երկարամյա թարգմանական գործունեությունը. նա հոգ է տարել հայերեն թարգմանել այն գրքերը, որոնք ձեռք էր բերել ճամփորդությունների ժամանակ: Առկա է իր իսկ՝ պատմահոր վկայությունը սեփական թարգմանական գործունեության վերաբերյալ. «Զի և ես այր եմ ծերացեալ և հիանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»²⁹:

Սեն-Մարտենը մերժում է Թովմա Արծրունու այն վկայությունը, թե իբր Խորենացին ապրել է 120 տարի: Այս թիվը մերժում է՝ բացատրելով, թե 60 տարեկանում Խորենացին չէր կարող մեկնել արտասահման ուսումնառության: Նա հիշատակում է Ասողիկ պատմիչի այն վկայությունը, ըստ որի՝ Խորենացին ապրել է Գյուտ կաթողիկոսի ժամանակ, որը զբաղեցրել է կաթողիկոսական աթոռը 465-ից մինչև 475 թվականը³⁰:

Հայագետն իրավացիորեն Խորենացու գլխավոր երկասիրությունը համարում է «Հայոց պատմությունը», որը գրվել է Սահակ Բագրատունի իշխանի խնդրանքով: 481-ին հայրենակիցների կամքով Հայաստանի մարզպան հռչակված՝ նա ընդվզել է պարսիկների դեմ և երկու տարի անց զոհվել:

Սեն-Մարտենի կարծիքով Մովսես Խորենացու պատմությունն ամբողջական երկ է: Նա խոսել է նաև պատմության չորրորդ գրքի մասին, որը գրվել է

²⁷ “Journal Asiatique”, 1823, 330.

²⁸ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. 2013, 26:

²⁹ Խ ո ռ ե ն ա գ ի. 1991, 353:

³⁰ “Journal Asiatique”, 1823, 335.

առանձին, չի եղել առաջին երեք գրքերի շարունակությունը. դա էլ նպաստել է դարերի ընթացքում նրա անհետանալուն³¹:

Հայագետը կրկնում է 1819-ին «Հիշատակարաններում ...» հայտնի այն կասկածը, թե «Աշխարհացոյցը» չի պատկանում պատմահոր գրչին:

Հայագիտության մեջ առաջին անգամ 1826-ին “Journal Asiatique” ամսագրում լույս է տեսնում XV-ի դարավերջին գրված մի հետաքրքիր ուղեգրություն, որի հեղինակն էր Մարտիրոս Երզնկացի եպիսկոպոսը: Վերջինիս ուղեգրության թարգմանությանը կցված է մի ընդարձակ նախաբան, որը հիացմունք է պատճառում հարուստ փաստերով ու տրամաբանական եզրահանգումներով³²:

Իր նախաբանում Սեն-Մարտենն ասում է, թե Մարտիրոս Երզնկացու ուղեգրությունը պարզ պատմություն է Մեծ Հայքից Եվրոպա եկած մի հոգևորականի մասին, որի փափագն էր տեսնել Եվրոպայի սրբավայրերն իր աչքով և հնարավորինս օգտակար լինել իր ազգին: Նրա առաջնահերթ խնդիրն էր այցելել Հռոմ, խոնարհվել Հիսուսի սուրբ առաքյալներ Պողոսի և Պետրոսի գերեզմանների առաջ, հետո Գալիցիայում տեսնել սուրբ Հակոբի գերեզմանը, իր պաշտամունքը մատուցել Եվրոպայի տարբեր քաղաքներում գտնվող սրբավայրերում եղած հոջակավոր սրբերի մասունքներին: Հայ հոգևորականի այս փափագին գումարվել է նաև երկու ամսից ավելի տևած նրա ուղևորությունը Ատլանտյան օվկիանոսում. ահա ուղեգրության այս հատվածն առավել մեծ արժեք է տալիս գրվածքին:

Սեն-Մարտենն իրավացիորեն է արժեքավորել Մարտիրոս Երզնկացու ուղեգրությունը. այն այսօր էլ պահպանում է իր ճանաչողական արժեքը:

Սեն-Մարտենի ուշադրության կենտրոնում է եղել նաև Վենետիկի Մխիթարյանների «Ընտիր մատենագիրք» շարքը, որի առաջին հատորը նվիրված է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» աշխատությանը, որը լույս է տեսել 1826 թ.: Հայագետի հոգվածն ունի ճանաչողական մեծ արժեք: Նա միջազգային հայագիտության ուշադրությունը հրավիրում է արդեն լույս տեսած երեք կարևոր մատյանների վրա՝ Եզնիկ Կողբացու, Մովսես Խորենացու և Եղիշեի: Կարևոր են այդ փոքրածավալ գրքերի համառոտ նախաբանները:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության նշանավոր դեմքերից Ղուկաս Ինճիճյանը (1758–1833) եղել է Սեն-Մարտենի ժամանակակիցը: Նա բազմակողմանի զարգացած մտավորական էր՝ աշխարհագետ, պատմաբան, բանասեր, թարգմանիչ, ազգագրագետ: Հատկապես կարևոր է նրա ներդրումը Ստեփանոս Ազոնցի «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» 11 հատորանոց կոթողային աշխատության ստեղծման գործում: Այդ հատորները ծանոթ էին Սեն-Մարտենին և ընկած են նրա «Հիշատակարաններ ...» կոթողային աշխատության հիմքում: Սեն-Մարտենը ուշադիր հետևում էր Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հրապարակումներին և երբեմն գրախոսություններով անդրադառնում էր դրանց: Նա քննախոսում էր հատկապես այն գործերը, որոնք իր հետաքրքրությունների շրջանակում էին: Ահա դրանցից մեկն

³¹ “Journal Asiatique”, 1823, 327.

³² “Journal Asiatique”, 1826, 321–346.

էր Ղուկաս Ինճիճյանի «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» աշխատութեան գրախոսականը՝ տպագրված 1828 թվականին “Journal des savans” ամսագրում: «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» տասնմեկ հատորները, ըստ հայագետի, լիովին ինքնուրույն գիտական շարադրանք են և ծաղկաքաղ չեն եվրոպական համանման աշխատություններից: Հատկապես դրանցում չէք գտնի Ֆրանսիայի, Անգլիայի կամ Գերմանիայի լավագույն աշխարհագրագետներից կատարած ընդօրինակումներ³³:

1831 թ. հայագետը “Journal Asiatique” հանդեսում տպագրում է “Note sur les Inscriptions armeniennes de Bolgary” խորագրով հոդվածը, որում անդրադարձ է կատարում Ռուսաստանի տարածքում գտնված մի շարք գերեզմանաքարերի վրա եղած հայերեն արձանագրություններին³⁴:

Եզրակացություն

Ա.-Շ. Սեն-Մարտենը ոչ միայն ֆրանսիական, այլև եվրոպական գիտական հայագիտության հիմնադիրն է: 1818 և 1819 թթ. լույս տեսած «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» կոթողային գրքի երկու հատորները եվրոպայի արևելագետների հայացքը թեքեցին դեպի Հայաստան՝ պետականորեն քրիստոնյա դարձած Արևելքի առաջին երկրի հարուստ գրականությունն ու պատմությունը, որի իմացությունն ուներ համամարդկային արժեք:

Սեն-Մարտենի կենսագրության հավաստի ու ծավալուն միակ աղբյուրը նրա աշակերտ Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեի ներբող-կենսագրականն է, որում գիտնականի կերպարը պատկերված է ամբողջական ու կատարյալ ձևով: Չնայած իր կարճատև կյանքին՝ թողել է հարուստ հայագիտական ժառանգություն: Նա ներկայացնում է Մեծ Հայքի և Կիլիկյան Հայաստանի աշխարհագրությունն ու պատմությունը ոչ միայն ըստ հայկական, այլև այլ երկրների մատենագիրների վկայությունների: Սեն-Մարտենը բարձր է գնահատել V և հետագա դարերի հայ պատմիչների թողած վկայությունները, որոնք իրենց փաստերով լրացնում են Արևելքի մի շարք երկրների պատմությունները: Նա առաջինը ճիշտ գնահատեց Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» պատմական արժեքը:

Սեն-Մարտենը հատուկ ուսումնասիրություն գրեց Արշակունիների պարսկական ծագում ունեցող չորս տարբեր երկրների թագավորական գերդաստանների մասին, որոնցից ամենաերկարակյացը հայկականն էր: Ուսուցողական նպատակով Վարդան Այգեկցու 45 ընտիր առակները թարգմանեց ֆրանսերեն:

Նա առաջինն անդրադարձավ հայ թատրոնի պատմության մեջ առանձնակի տեղ ունեցող «Մարտիրոսութիւն սրբոյն Հռիփսիմէի» ողբերգությանը: Շատ բարձր գնահատեց Վենետիկի Մխիթարյանների «Ընտիր մատենա-

³³ “Journal des savans” (Paris), 1828, 532.

³⁴ “Journal Asiatique”, 1831, 503–504.

գիրք» շարքի հատորները: Նա Մարտիրոս Երզնկացու դեպի Եվրոպա և Ամերիկա կատարած ուղեգրությունը՝ գրված XV դարավերջին, թարգմանեց ֆրանսերեն՝ կցելով հարուստ ծանոթագրություններ ու ընդարձակ նախաբան:

Ֆրանսերեն է թարգմանել Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունը» (լույս տեսավ հետմահու), Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մի մեծ հատվածը՝ նրանում տեսնելով պատմական մեծ արժեք:

Խորին հարգանքով է գրել Մովսես Խորենացու մասին՝ նրա պատմությունը համարելով քննական:

Երկար տարիներ եղել է “Journal Asiatique” ամսագրի գլխավոր խմբագիրը:

Սեն-Մարտենը՝ արևելագիտության հանճարը, ինչպես նրան կոչել է Մ. Բրոսսեն, վաղաժամ մահվան պատճառով չկարողացավ իրականացնել հայագիտական բոլոր ծրագրերը:

Աելիտա Դոլուխանյան – ք. գ. դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Խ. Արուսյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հին և միջնադարյան հայ գրականություն, բանահյուսություն, ժամանակակից հայ գրականություն, գրականության դասավանդման մեթոդիկա, գրաքննադատություն, հայագիտություն, գրական կապեր: Հեղինակ է 39 գրքի և շուրջ 800 հոդվածի: ORCID:0000-0001-9526-9464. aelita.dolukhanyan@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Արձագանք» (Թիֆլիս), 19. XII. 1893 [“Ardzagank” (Tiflis), 19. XII. 1893 (in Armenian)]:

Դոլուխանյան Ա. 2014, Ա.-Ժ. Սեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր, Երևան, «Ձանգակ» հրատ., 240 էջ [Dolukhanyan A. 2014, Saint-Martin is the Founder of French Armenology. Yerevan, “Zangak” Press, 240 p. (in Armenian)]:

Թերզիբաշյան Վ. 1959, Հայ դրամատուրգիայի պատմություն, 1668–1868, հ. I, Երևան, «Հայպետհրատ», 487 էջ [Terzibashyan V. 1959, History of Armenian Dramaturgy, 1668–1868, V. 1. Yerevan, “Haypethrat”, 487 p. (in Armenian)]:

Լևոնյան Գ. 1941, Թատրոնը հին Հայաստանում, Երևան, «Հայպետհրատ», 182 էջ [Levonyan G. 1941, Theatre in Ancient Armenia. Yerevan, “Haypethrat”, 182 p. (in Armenian)]:

Խորենացի Մ. 1991, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը և Ներածությունը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 485 էջ [Khorenatsi M. 1991, History of Armenia, Original Text and Introduction by M. Abeghyan and S. Harutyunyan. Yerevan, Press of Academy of Sciences of the ASSR, 485 p. (in Armenian)]:

«Հայկազուններ» (Երևան), 2025, № 10, էջ 54–57 [“Haykazunner” (Yerevan), 2025, № 10, p. 54–57 (in Armenian)]:

Հովհաննիսյան Հ. 2010, Հնագույն դրաման Հայաստանում: Ծագման հարցի շուրջ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 198 էջ [Hovhannisyanyan H. 2010, Ancient

Drama in Armenia. On the Question of Origin. Yerevan, “Nairi” Press, 198 p. (in Armenian):

Հովհաննիսյան Պ. 2013, Մովսես Խորենացի: Մատենագիտություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 424 էջ [Hovhannisyanyan P. 2013, Movses Khorenatsi, Bibliography. Yerevan, YSU Press, 424 p. (in Armenian)]:

Շրումպֆ Գ. Ա. 1895, Ուսումնասիրությունք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ–ԺԹ դար), թարգմ. Հ. Գարեգին Ջարբհանալեան, Վենետիկ, Մխիթարեան տպ., 399 էջ [Scrupf G. A. 1895, Studies of the Armenian Language and Literature in the West (XIV–XIX centuries). Translated by Garegin Zarbhanalian. Venice, Mechitarist Press, 399 p. (in Armenian)]:

«Փորձ» (Տփլիսի), 1881, մայիս–հունիս, էջ 1–18 [“Pordz” (Tiflis), 1881, May–June, p. 1–18 (in Armenian)]:

Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. 1890, Энциклопедический словарь, т. II. С. Петербург, Семеновская Типо-Литография, с. 480 [Brockhaus F. A., Efron I. A. 1890, Encyclopedic Dictionary, V. II. Saint Petersburg, Semenovskaya Typo-Lithography, 480 p. (in Russian)].

Марр Н. 1899, Сборники притч Вардана. Материалы для истории средневековой армянской литературы, часть I. СПб., Тип. Имп. акад. наук, XLI, 3, 594 с. [Marr N. 1899, Vartan’s Collection of Fables, Materials for the History of the Medieval Armenian Literature, Part I, SPb., Printing House of the Imperial Academy of Sciences, XLI, 3, p. 594 (in Russian)].

Doluchanian A. 1983, Literature w armianskich koloniach w Polsce. – «Studia Z dziejow kontaktów polsko-ormiańskich» (Lublin), 247 p. [Dolukhanyan A. 1983, Literature of the Polish-Armenian Community. – “Collection of Armenian-Polish literary Ties” (Lublin), 247 p. (in Polish)].

“Journal Asiatique” (Paris), 1822, Août, p. 65–66, 77, “Societé Asiatique”; 1823, Juin, p. 325, 327, 330, 335; 1826, Decembre, p. 321–346; 1828, Septembre, p. 532; 1831, t. 7, p. 503–504 (in French).

“Journal des savans” (Paris), 1828, Septembre, p. 521–560 (in French).

Histoire d’Arménie par le patriarche Jean VI did Jean catolicos, traduit de l’Arménien en français par M.-J. Saint-Martin, ouvrage posthume. 1841. Paris, Imp. Royale, XLVIII, 462 p. (in French).

Notice historique sur M. A.-J. Saint-Martin, membre de l’institut (Académie des inscriptions) chevalier la legion-d’honneur; redacteur du Journal Asiatique, Par M. Brosset Jeune, son élève. 1833. Paris, p. I–XXII (in French).

Petit Robert-2. 1988, Dictionnaire Universel des noms propres, pub. dic. Robert. Paris, 1952 p. (in French).

Saint-Martin J. 1818, Mémoires historique et géographique sur l’Arménie, Suivis du texte armenien de l’Histoire des princes orpelians, par Etienne Orhelian, archeveque de Siounie, et de celui des Geographies attribuees a Moysse de Khoren et au docteur Vartan, le tout accompagne d’une traduction Francoise et de notes explicatives, t. I. Paris, De L’Imprimerie Royale, XII, 450 p. (in French).

Saint-Martin J. 1819, Mémoires historique et géographique sur l’Arménie, Suivis du texte armenien de l’Histoire des princes orpelians, par Etienne Orhelian, archeveque de Siounie, et de celui des Geographies attribuees a Moysse de Khoren

et au docteur Vartan, le tout accompagne d'une traduction Francoise et de notes explicatives, t. II. Paris, De L'Imprimerie Royale, 519 p. (in French).

Saint-Martin J. 1850, Fragments d'une histoires des Arsacides, t. I. Paris, Imp. Nationale, 464 p.; t. II. 1850. Paris, Imp. Nationale, 457 p. (in French).

АКТУАЛЬНАЯ ЦЕННОСТЬ АРМЕНОВЕДЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ АНТУАНА-ЖАНА СЕН-МАРТЕНА

АЭЛИТА ДОЛУХАНЫАН

Резюме

Ключевые слова: Сен-Мартен, Аршакиды, Бузанд, Хоренаци, Айгекци, Мартирос Ерзнкаци, С. Орбелян, Рипсимэ, Мхитаристы, армянские историки.

А.-Ж. Сен-Мартен (1791–1832) является основоположником не только французского, но и европейского научного арменоведения. Вышедшие в свет в 1818 и 1819 годах два тома монументального труда “Mémoires historiques et géographiques sur l’Arménie” заставили европейских востоковедов обратить свой взор на Армению – на богатую литературу и историю страны, первой на Востоке принявшей христианство на государственном уровне. Знание истории и литературы Армении являло собой общечеловеческую ценность.

Единственным пространственным и достоверным источником биографии Сен-Мартена является панегирик-биография, составленная его учеником Мари Фелисите Броссе и представляющая жизненный путь учёного в наиболее полной форме. За свою сравнительно недолгую жизнь ему удалось оставить богатое арменоведческое наследие. Географию и историю Великого Айка (Великой Армении) и Киликийской Армении он представил на основе историографических свидетельств не только армянских, но и историков других стран. Сен-Мартен дал высокую оценку свидетельствам армянских историков V века и последующих столетий; приведенные ими факты восполняют историю ряда стран Востока. Он первым отметил ценность труда Фавстоса Бузанда «История Армении». Сен-Мартен посвятил также отдельное исследование имеющим персидское происхождение царским династиям Аршакидов четырех стран, среди которых самой долго правившей была армянская.

Широк был круг его интересов и научных изысканий. С учебной целью Сен-Мартеном были переведены на французский язык 45 басен Вардана Айгекци (1825). Французский арменовед первым обратился к трагедии «Мученичества святой Рипсимэ», занимающей особое место в истории армянского театра, дал высочайшую оценку многотомнику венецианских мхитаристов «Избранные историки». Он перевел на французский язык путевые записки Мартироса Ерзнкаци о путешествии по Европе и Америке, составленные в конце XV века, написав к ним развернутое предисловие и снабдив примечаниями.

historians from other countries. Saint-Martin highly valued the testimonies of Armenian historians from the 5th century and subsequent centuries; the facts they provided complete the history of several Eastern countries. He was the first to note the value of Pavstos Byuzand's work, "History of Armenia". Saint-Martin dedicated a separate study to the Arsacid royal dynasties of Persian origin in four countries, among which the Armenian dynasty was the longest-reigning.

The range of his interests and scientific research was wide. For educational purposes, 45 fables by Vardan Aygektsi were translated into French by Saint-Martin (1825). The French specialist in Armenian Studies was the first to refer to the tragedy "The Martyrdom of Saint Hripsime", which occupies a special place in the history of Armenian theater. He highly appreciated the multi-volume work of the Venetian Mkhitarists "Yntir Matenagirq". Saint-Martin translated into French the travel notes of Martiros Yerznkatsi regarding his journey around Europe and America, compiled at the end of the 15th century, writing an extensive preface and providing them with annotations.

Saint-Martin also translated the "History of Armenia" by Hovhannes Draskhanakertsi, which was published after his death. He penned the French translation of an extensive excerpt from Stepanos Orbelian's history, which was highly appreciated by the scholar. Saint-Martin's writings addressed to Movses Khorenatsi, whose historical work he considered analytical, are filled with deep reverence. It is worth noting that for many years, Saint-Martin served as the editor-in-chief of the authoritative journal "Journal Asiatique".

Unfortunately, Saint-Martin, a genius of Oriental studies as M. Brosset called him, did not manage to bring all of his projects in Armenian studies to life; his death prevented their completion.

Aelita Dolukhanyan – Correspondent Member of NAS RA, Doctor of Sciences in Philology, Professor, Chair of the Department of Ancient and Medieval Armenian Literature and its Teaching Methodology at the ASPU after Kh. Abovyan. Scientific interests: Ancient and Medieval Armenian Literature, folklore, contemporary Armenian Literature, methodology of teaching literature, literary criticism, Armenology, literary ties. Author of 39 books and over 800 articles. ORCID: 0000-0001-9526-9464. aelita.dolukhanyan@gmail.com

ՀՏԴ: 894.35+891.981+398.22

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.1-67

ОБРАЗ АРМЯНСКОГО ЦАРЯ В «ОГУЗ-НАМЕ»*

ՏԱՄՅԵԼ ՔԱՄԱԶՅԱՆ

Ключевые слова: Рашид ад-Дин Фазлаллах, «Огуз-наме», Текфур (Такфур), Армения (Киликийская Армения), тюрки.

Аннотация

Образ армянского правителя (царя), противника тюрков, на протяжении веков присутствовал в тюркской эпической традиции. В данной статье рассматривается образ Текфура или Текфур-хана, т. е. царя Киликийской Армении в «Огуз-наме» иранского автора XIII–XIV вв. Рашид ад-Дин Фазлаллаха.

То, что прототипом образа царя Текфура в «Огуз-наме» был именно царь Киликийской Армении, подтверждается наличием более конкретных упоминаний о Текфуре в другом труде историка – «Тарих-и афрандж» («История франков»), а также у других мусульманских авторов.

Введение

Начало XIII века ознаменовалось для царства Киликийской Армении укреплением международного статуса и авторитета армянского государства. До своей коронации в 1198 г. Левону I удалось разгромить вторгшихся в Киликию туркмен Иконии, а затем одержать победу над султаном Алеппо и Дамаска и тем самым расширить территорию Киликийской Армении. В союзе с европейскими монархами, участвовавшими в III крестовом походе, Левон также сумел противостоять египетскому султану Салах ад-Дину (Саладин), угрожавшему Киликии. Уже в начале XIII в., вплоть до его смерти в 1219 г., созданное Левоном царство простиралось от Селевкии до Антиохии, от Средиземного моря до гор Тавра и Антитавра. Это был золотой век Киликийской Армении.

Сменившая Левона династия Хетумидов продолжила ту же политическую линию. В союзе с Монгольской империей против тюрков-сельджуков

* Представлена 13. X. 2025 г., рецензирована 13. X. 2025 г., принята к печати 20. III. 2026 г.

© Автор(ы), 2026. Доступно по лицензии Creative Commons Attribution 4.0.

и египетских мамлюков армяне смогли обеспечить свою безопасность, одержав победу. Лишь в 1281 г., в битве у сирийского города Хомс, египетским мамлюкам удалось разбить объединённое армяно-монгольское войско. Впоследствии, под командованием пришедшего к власти в Иране ильхана Газана, армяно-монгольское войско дважды сумело взять реванш – в 1299 г. и 1303 г. армяно-монгольский союз просуществовал до начала XIV в.

Таким образом, отношения Киликийской Армении с мусульманскими государственными образованиями в регионе были неоднозначными. Между ними велась дипломатическая переписка, поддерживались дипломатические и прочие отношения, при этом применительно к армянским монархам мусульманские правители в основном использовали различные варианты армянского царского титула «тагавор» (арм. *թագաւոր*)¹, которые с конца XIII в. и начала XIV в. применялись в отношении правителей Трапезунда и других областей Византии, в т. ч. самого императора Восточно-Римской империи: *tekvur*, *tekfūr*, *takfūr*, *takwar*, *tekūr* и т. п.². Базовый титул царей Киликийской Армении обозначал титул верховного владыки³. Следует отметить, что начиная с периода царства Киликийской Армении ассир. *takāwor* (*takpūr*), араб. *takafūr* и тур. *tekfur*, которое в начале XX в. также писалось как *tekur*, *tekir* и *teker*, являются заимствованиями из армянского⁴.

С этим же именем образ армянского (христианского) правителя закрепился в тюркском фольклоре⁵, и «Огуз-наме» представляет собой некое промежуточное звено, включающее различные эпические сказания, предания и легенды.

«Огуз-наме» Рашид ад-Дин Фазлаллаха

Под названием «Огуз-наме» («Огуз-намэ»), т. е. «Книга Огуза» или «Сказание об Огузе», известны труды ряда мусульманских авторов XIII-XV вв. «Огуз-наме» – собирательное название различных тюркских эпических произведений, которые представляют родословную тюркок-огузов и их мифи-

¹ От парф. *tag(a)-bar – несущий корону, венценосец, от слова *թագ* – корона, венец, т. е. царь, монарх (*Աճառյալի*. 1973, 135).

² Шукуров. 2016, 113; Savvides. 2001, 454–455. Более подробно: Рамазян. 2025, 177–184.

³ Шукуров. 2016, 112.

⁴ *Աճառյալի*. 1973, 136, Dankoff. 1995, 44.

⁵ Ср. образ Тагавора или Кара-Тагавора в тюркском эпосе «Деде Коркут» (Рамазян. 2025, 176–197).

ческого прародителя Огуза (Огуз-хана или Огуз-кагана). Сохранились рукописи и фрагменты в средневековых исторических сочинениях, и старейшим из них является карлукско-уйгурская версия XIII–XIV вв. (рукопись XV в. хранится в Парижской национальной библиотеке)⁶. Один из списков в 1890–1891 гг. впервые был исследован и опубликован известным востоковедом акад. В. В. Радловым⁷.

Труд османского хрониста XV в. Али Языджызаде (Языджыоглу) «Сельджук-наме» или «Огуз-наме», созданный в 1423 г. по повелению султана Мурада II, имел целью генеалогически приблизить османских султанов к мифическому предку Огузу через сельджукидов⁸. Именно так (огузнаме) называются все 12 сказаний (песни) тюркского эпоса «Деде Коркут».

Легенда об Огузе была включена также в книгу «Шаджаре-и Таракиме» («Родословная туркмен») хивинского хана и историка XVII в. Абу-ль-Гази, которая считается, по сути, мусульманской версией «Огуз-наме». В целом, труд носит компилятивный характер и является литературной обработкой исторических хроник и устных сказаний⁹. Абу-ль-Гази, в отличие от других авторов, не представляет полную версию сказаний об Огузе и не упоминает о «покорении мира» Огузом.

В контексте данного исследования особый интерес представляет «Огуз-наме» (в персидском оригинале – «Тарих-и Огуз»)¹⁰ иранского автора и визиря государства Ильханидов Рашид ад-Дин Фазлаллаха (ок. 1247–1318 гг.). Полное имя автора – Рашид ад-Дин Фазлаллах ибн Абу-ль-Хайр Али Хамадани, однако он известен также как Рашид ал-Дин Фадлаллах (особенно в англоязычной литературе), Рашид ад-Доулэ, Рашид ат-Табиб¹¹, т. е. «Врач Рашид». Политический деятель, врач и историк-энциклопедист периода правления монгольской династии Ильханидов (Хулагуидов) в Иране по происхождению был хамаданским евреем. В годы правления ильхана Ирана Олджейту (Улджейту, 1304–1316 гг.) он являлся первым визирем и инициатором проведения ряда удачных реформ. Однако после смерти ильхана в 1317 г., когда к власти пришел сын ильхана Абу Саид, Рашид ад-Дин был отстранен от власти, обвинен в растрате казенных средств и в отравлении правителя. В 1318 г. он был казнен вместе со своим сыном как «неверный еврей». Вначале Рашид ад-Дин был

⁶ Щербак. 1959, 13–111.

⁷ Радлов. 1893, 29–56.

⁸ Гордлевский. 1960, 35.

⁹ Щербак. 1959, 17.

¹⁰ Rashīd al-Dīn Fazl Allāh Hamidānī. 2005.

¹¹ Boyle. 1971, 19; Bregel. 1999, 982–983.

похоронен как мусульманин, но в 1407 г. был перезахоронен на еврейском кладбище Тебриза.

Рашид ад-Дин является автором исторических трудов энциклопедического характера по разной тематике. Сам он покровительствовал многим ученым и историкам. Основной труд Рашид ад-Дина «Джами ат-Таварих» («Сборник летописей» или «Всеобщая история») был создан в 710 г. хиджры (1310/1311 г.), по наказу ильхана Газана (1271–1304 гг.). Книга, фактически, является исторической энциклопедией, «какой в средние века не было ни у одного народа, ни в Азии, ни в Европе»¹². Самого Рашид ад-Дина называют первым всемирным историком¹³.

Огузский цикл Рашид ад-Дина повествует об истории огузских племен, хотя следует учесть, что «тюрками» историк называет разные кочевые племена Центральной Азии, говорившие не только на тюркских, но и на монгольских языках. Посему «тюрки» у историка являются не этнолингвистическим, а социально-бытовым термином, обозначающим «кочевники». Следовательно, терминология Рашид ад-Дина не может служить основой для установления происхождения этих племен¹⁴.

Рукопись «Огуз-наме» хранится в музее Топкапы в Стамбуле. В 1972 г. она была переведена с персидского и издана на турецком языке башкирским востоковедом Ахмет-Заки Валиди (Валидов) Тоганом, а затем многократно переиздавалась. Известен единственный русский перевод Р. М. Шукюровой, изданный в Баку в 1987 г. (под редакцией акад. АзССР З. М. Буниятова). Учитывая общеизвестную предвзятость редактора данного издания в отношении упоминаний об Армении и армянском народе в исторических источниках, рассмотрим вышеупомянутой русский перевод, сравнив его с иранскими и турецкими изданиями.

Огуз и Текфур

«Огуз-наме» повествует о мифическом прародителе Огуз-хане, его сыновьях и происхождении огузских племен. Во всех версиях Огузу приписываются подвиги и походы, связанные с Чингиз-ханом. Рашид ад-Дин подробно излагает мифические походы огузов в разные страны под предводительством самого прародителя. Так, в Малой Азии Огузу были подвластны города Диярбекир, Ракка и Антакия (Антиохия), помимо этого в Дамаск и Египет были отправлены послы, дабы оповестить о прибытии Огуза. В

¹² Barthold. 1928, 46; Бартольд. 1963, 94.

¹³ Boyle. 1971, 19.

¹⁴ Рашидад-Дин. 1952, 92–93.

главе «Поход Огуза в Диярбекир и Шам¹⁵ через Курдистан» историк пишет: «После этого Огуз выделил из каждого полка своей армии по 100 воинов и отправил их со своими шестью сыновьями к Текфур-хану [которого мы сегодня называем Текфур]»¹⁶.

В персидском оригинале царский титул указан как *تكفور* [tkfvr]¹⁷, что читается как *такфур* или *текфур*, а также в формах *تكفورخان* [tkfvr xān] – *такфур хан* или *текфур хан*¹⁸, и *تكورخان* [tkvr xān] – с теоретически вероятными чтениями *такур хан*, *текур хан*, *текур хан*, *такюр хан*, *таквор хан*, *таквур хан*, *теквур хан*, *такавор хан*¹⁹.

В турецком переводе данный термин приводится в формах *Tekfur*, *Tekür* и *Tekür Han*²⁰. Однако не дается никаких объяснений беспрецедентному использованию разных форм одного и того же титула в одном тексте – *Tekfur* и *Tekür*²¹.

Далее рассказывается о том, как сыновья Огуза принимают посланцев Текфура, а потом сами отправляют своих посланцев к нему: «Когда посланцы сыновей прибыли к Текфуру, то он сказал им: «Завтра мы сразимся в таком-то месте». На следующий день они отправились туда, сразились и одолели Текфура. Было убито множество воинов Текфура. Они преследовали их два дня и две ночи до самого города и страны Текфура»²².

Затем пленного Текфура сыновья с 70 воинами направляют в Антакию к Огузу, при этом советуют отцу следующее: «Если ты решил убить Текфура, то прикажи нам, мы разграбим [его] страну и пришлем дань – сокровища... Если же ты его простишь и откажешься от пролития его крови, то возврати его к управлению его страной. Если ты пожелаешь передать ему власть, то назначь ему количество денег и дани, которые он должен

¹⁵ Шам – арабский синоним Леванта, общее название восточной части Средиземного моря, охватывающей территорию провинции Хатай нынешней Турции. Данное название также часто использовалось для обозначения Дамаска как центра общего региона. Однако в пояснениях бакинского издания в состав Шама включены также «*области городов Ван, Битлис*» (sic) (Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 105).

¹⁶ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 44.

¹⁷ Rashīd al-Dīn Faḏl Allāh Hamidānī. 2005, 27–31.

¹⁸ Rashīd al-Dīn Faḏl Allāh Hamidānī. 2005, 31, 33.

¹⁹ Rashīd al-Dīn Faḏl Allāh Hamidānī. 2005, 27.

²⁰ Oğuz Destanı. 1982, 33.

²¹ В турецких переводах эпоса «Деде Коркут» тот же титул представлен лишь в форме *Tekür* (Рамаян. 2025, 182).

²² Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 44.

вносить в казну, и отправь его назад. Таким путем мы завоюем расположение народа и обретем его покорность»²³.

Огуз детально расспрашивает Текфура о ситуации в его стране и остается довольным ответами последнего. Наконец, Огуз решает сообщить Текфуру: «Несмотря на то, что ты сначала не подчинился мне, выступил против и даже сразился с нами, я все же прощаю тебе твою вину. Я пошлю тебя править своей страной и отдам тебе власть, но чтобы вы впредь выказывали повиновение, чистосердечно и с открытой душой, и чтобы вы ежегодно доставляли дань и деньги в то место, где я буду находиться»²⁴. В ответ Текфур принимает все условия и обещает сохранить лояльность по отношению к Огузу²⁵.

Очевидно, что в данном случае в «Огуз-наме» отражен образ армянского царя, точнее – царя Киликийской Армении, которого мусульманские авторы в период создания произведения величали исконно армянским титулом, тем самым избегая использования собственных титулов касательно «неверного правителя»²⁶. Только трижды автор употребляет титул «Текфур-хан», но в первом случае сразу же добавляет: «которого мы сегодня называем Текфур»²⁷. Однако в пояснении к термину «Текфур (Текур)» от переводчицы текста указывается, что «речь идет, очевидно, о византийском императоре»²⁸. В турецком переводе, наоборот, отмечено, что историк, «вероятно, имеет в виду армянских царей Васпуракана или Киликии»²⁹.

Дальнейшее развитие событий в «Огуз-наме» в корне исключает подобную вольную и искаженную интерпретацию бакинского издания: «После завершения этого разговора Огуз расспросил Текфура о положении стран румов и франков, об их армиях и местах их обитания... и каким путем он сможет завоевать те края, если он пошлет туда войска»³⁰. Затем Текфур дал ряд советов: «Эти соображения Текфура показали Огузу разумными, и он отправил его назад в столицу его страны. Вместе с прибывшими с ним послами [Огуз] отправил более 50

²³ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 45.

²⁴ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 45.

²⁵ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 46.

²⁶ Рамазян. 2025, 179. Нередко армянские правители мусульманскими авторами упоминались с их же титулами – *mutamallik*, *malik*, *sahib*, *sultan* (Դաւիթ Բեկաշի. 2016, 58):

²⁷ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 44.

²⁸ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 105. Ср. Fəzlullah Rəşidəddin. 1992, 56.

²⁹ В тексте: *ermenî melikleri* (Oğuz Destanı. 1982, 92). Это имеет место и в других турецких изданиях.

³⁰ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 46.

всадников, чтобы они доставили Текфура до его страны и посадили на государев престол... Когда владения Текфура покорились Огузу, он решил направиться против стран франков и румов»³¹.

Из двух последующих глав – «Отправка Огузом своих сыновей с войсками в направлении Рума и франков» и «Сражение сыновей Огуза, находящихся в Руме. Подробности того, как они встретились с армией Рума»³² – становится ясно, что автор этого произведения не отождествляет Текфура с византийским императором и страну Текфура со страной Рума, т. е. ромеев, римлян (или как сами византийцы называли в свое время – Романия). Более того, по словам Рашид ад-Дина, т. к. Текфур уже был союзником Огуза, то «выделил для их лагеря прекрасное место на берегу моря»³³. Понятно, что речь может идти только о Средиземном море³⁴. Покорив франков, Огуз решает: «Доставляйте ежегодно подати ему [Текфуру], а он будет пересылать их мне»³⁵. Сказанное явствует о том, что Огуз доверяет своему новому союзнику, поскольку даже с могучими когда-то франками Огуз предпочитает общаться через Текфура, все еще обладающего мощью и силой.

Наладив отношения с франками и Румом, Огуз отправился покорять Дамаск и Египет, что лишний раз указывает на географическое расположение именно Киликийской Армении в тексте.

Текфур – царь Армении

Очевидно, что религиозная принадлежность Текфура не имела ничего общего с огузами, франками и ромеями-византийцами. Естественно, вышеизложенное явствует о попытках сотрудничества Киликийской Армении с различными мусульманскими образованиями, что почти всегда имело место в период существования армянского государства в средиземноморском регионе в 1080–1375 гг.

Как уже было отмечено, титул «Текфур» и другие производные формы армянского «Тагавора» мусульмане использовали не только в отношении армянских царей Киликии, но и византийских, а также франкских правителей Южной Греции и Эгейских островов³⁶. Уже с конца XIII в. – начала

³¹ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 47.

³² Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 47–51.

³³ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 47.

³⁴ Данный факт был признан также бакинской редакцией книги в пояснениях (Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 106), несмотря на предшествовавшую этому ложную интерпретацию.

³⁵ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 49.

³⁶ Çolak. 2014, 14.

XIV в. мусульманские авторы этим же титулом называли императоров Константинополя – *Istanbul Tekvur*³⁷ или *Istanbul Tekuri*³⁸. Однако в «Огуз-наме» говорится о Текфур-хане («которого мы сегодня называем Текфур») ³⁹, и Текфур-хан никоим образом не может быть идентифицирован с императором Византии, тем более, что «Огуз-наме» был написан в 1310/1311 г., т. е. задолго до завоевания Константинополя османами в 1453 г.

Следует отметить, что в других версиях «Огуз-наме» образ Текфура отсутствует⁴⁰. То, что Рашид ад-Дин имел в виду именно царя Киликийской Армении, подтверждается наличием более конкретных упоминаний Текфура (Такфур) в другом труде историка – «Тарих-и афрандж» («История франков»), написанном чуть раньше – в 705 г. хиджры, т. е. 1305/1306 г. По определению акад. В. В. Бартольда, сведения, приведенные в этой части, являются более достоверными⁴¹. В частности, во II главе II части своего труда Рашид ад-Дин приводит данные о географическом положении армянского царства, его населенных пунктах и жителях, из чего следует, что автор четко проводит грань между Великой Арменией и Киликийской Арменией: «Армянская страна расположена по соседству со страной франков... Есть две Армении: Великая и Малая. Протяженность Великой Армении – от границ Ерзнка до границ Салмаста, а ширина – от страны грузинской до конца Вана и Востана. Протяженность Малой Армении – от Сирии (Шам) до конечной точки страны Рума, называемого Удж⁴², а ширина – от Малатии до границы Антакии Рума. Эта страна со всех сторон окружена горами. Есть пять больших... городов {Айас, Сис,

³⁷ Шукуров. 2016, 113. См. также Savvides. 2001, 454–455.

³⁸ Будагов. 1869, 369–370. По мнению акад. В. А. Гордлевского, внешние черты западного мира (титулатура, церемониал) были заимствованы сельджукидами как с Запада (из Византии), так и с Востока, т. е. у армян (Гордлевский. 1960, 110). Именно титулатура отражает соседство с Малой Арменией (Гордлевский. 1960, 216), т. е. Киликийской Арменией.

³⁹ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 44.

⁴⁰ См. Oğuz Kağan Destanı. 1936, 11–33; Щербак. 1959, 22–63.

⁴¹ Бартольд. 1963, 93.

⁴² «Удж» (Uç) по-турецки означает «окраина» (букв. «край, вершина»). В сельджукских государствах так называли те владения, которые передавались командирам пограничных войск на окраинах (удж-бейм). Таким владением был Удж на окраине Румского султаната у границ Киликийской Армении, которая позже, потеряв свое административное значение, стала использоваться в качестве топонима (Фшцшқшй. 1978, 137).

Тарсон, Адана и Мсис}, а также... около 20.000 благоустроенных деревень»⁴³.

Интересно продолжение этого отрывка: «Жители этой страны – христиане. Именно поэтому мусульманские войска Сирии и Египта совершают набеги на Армянскую землю (*welāyat-e Arman*). Такфур, царь Малой Армении (*Armiya Şuğrā*), покидает страну на корабле и отправляется в море. Рей де-Франс (*Raydāfrāns*)⁴⁴, величайший король страны франков, отправил посланца к Такфuru, сказав: «У вас большая страна, возьми по три всадника из каждой деревни, воюй против мусульман, чтобы они обратились в бегство». Такфур ответил, что «для содержания 100.000 всадников потребуется много средств. Когда египтяне совершают набег на нашу страну, то они причиняют вред в размере не более 10.000 динаров, и благодаря нашим мощным крепостям ничего не попадает в их руки»⁴⁵.

Очевидно, что независимо от принятых арабских и византийских географических названий в государственной переписке и историографии ильханства, по примеру западноевропейских государств, царство Киликийской Армении называли также Малой Арменией (в европейских источниках – *Armenia Minor* или *Petite Arménie*)⁴⁶, что иногда вызывает путаницу, связанную с отождествлением Киликийской Армении с более древней исторической Малой Арменией⁴⁷.

Итак, более чем очевидно, что Рашид ад-Дин выделяет личность Такфура («Такфур, который есть царь Малой Армении») в одной из своих книг, написанной пятью годами раньше, т. е. до «Огуз-наме». Государственный деятель и историк его уровня не мог отождествлять Такфура с византийским императором, в отличие от некоторых «переводчиков» и «историков» XX века⁴⁹.

Как в «Огуз-наме», так и в упомянутом произведении Такфур также используется в качестве имени собственного. По всей вероятности, из

⁴³ J a h n. 1977, 44; *Փ շ լ ի թ զ յ ի ն*. 1978, 136. Эту информацию о Киликийской Армении позднее включил в свой географический труд Хафиз-и Абру, иранский историк XV в. (*Ղ ի թ զ ի թ յ ի ն*. 2002, 275–281).

⁴⁴ Т. е. франц. Roi de France, король Франции. Очевидно, речь идет о Филиппе IV Красивом (1285–1314 гг.).

⁴⁵ *Փ շ լ ի թ զ յ ի ն*. 1978, 136:

⁴⁶ *Փ շ լ ի թ զ յ ի ն*. 1978, 133:

⁴⁷ Подобное по сей день имеет место в европейской научной литературе. См. Гордлевский И. 1960, 216.

⁴⁸ *Փ շ լ ի թ զ յ ի ն*. 1978, 136:

⁴⁹ По теме Такфура см. Danielyan. 2021, 61–80.

числа царей Киликийской Армении Рашид ад-Дин имел в виду либо Хетума II (1289–1305 гг.), либо Левона III (1305–1307 гг.)⁵⁰.

Более того, в самом «Джами ат-Таварих» есть упоминание о «Теквуре Сиса», т. е. о царе города Сис – столицы Киликийской Армении. Повествуя о походах «Государя ислама» («Падишаха ислама») Газан-хана в Сирию и Египет, историк сообщает, что в этой связи к нему примкнул также Теквур Сиса – царь Киликийской Армении с 5 тысячами воинами, очевидно, имея в виду объединение армянских и монгольских войск перед решающей битвой против египетских мамлюков. Однако в русском переводе фрагмент отсутствует, поскольку переводчикам не удалось установить конкретный смысл арабского словосочетания (*mkūr cīs* и т. п.)⁵². В гарвардском переводе проф. В. М. Такстона четко указывается *Tekvur of Sis*⁵³, однако далее приводится неверное толкование самого термина, представленного в качестве производной формы от греческого словосочетания “*του κυρίου*”⁵⁴, т. е. «господина». Во втором издании ошибка исправлена, и термин представлен как производный от армянского *թագաւոր* (*t'agavor*)⁵⁵.

Упоминание «Теквур Сиса» не является единичным случаем в мусульманской историографии. Под названием Сис подразумевалась вся территория Киликийской Армении, которую также обозначали как *bilād Sis*, т. е. «страна Сиса». Известны также другие подобные упоминания «Теквур Сиса» у мусульманских авторов XIII–XIV вв. (Ибн Биби, Мухаммад Нахчивани и т. д.)⁵⁶. Помимо этого, именно Киликийская Армения в их трудах иногда указывается под армянским царским титулом – *bilād takfūr*⁵⁷, т. е. «страна Такфура».

Следует отметить, что Рашид ад-Дин упоминает Великую Армению не только в вышеназванных трудах, но и в самом «Огуз-наме», однако ошибочно – в контексте исторических событий XI в., в частности, говоря о нашествии сельджуков под предводительством Аслан Шаха, Тогрула и т. п. в страну Рум и соседние земли – Армению и Грузию. В персидском оригинале название страны зафиксировано как *ارمن* [arman] и *ارمن امارت* [imarāt-i

⁵⁰ *Փ ա ղ ա ղ յ ա ն*. 1978, 138–139:

⁵¹ Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh. 1998, 646.

⁵² *Р а ш и д а д д и н*. 1946, 184.

⁵³ Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh. 1998, 646.

⁵⁴ Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh. 1998, 646. По теме см. *Р а м а з я н*. 2025, 177.

⁵⁵ Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh. 2012, 632–633.

⁵⁶ *Ш у к у р о в*. 2016, 96; 113.

⁵⁷ *Դ ա ղ ա ղ յ ա ն*. 2016, 177:

arman]⁵⁸, при этом подразумевается Армения. В турецком переводе название Армении дважды приводится в необычной форме – *Ermen Ülkesi*⁵⁹, вместо *Ermeni (Ermeniler) Ülkesi* или просто *Ermenistan*. В бакинском издании говорится о «стране армян» и «армянской стране»⁶⁰.

Среди стран, завоеванных мифическим Огузом, Армении отмечает также хивинский историк XVII в. Абу-ль-Гази⁶¹, по всей вероятности, имея в виду Киликийскую Армению, поскольку после нее упоминается Сирия.

Заключение

В труде иранского историка XIII–XIV вв. Рашид ад-Дин Фазлаллаха «Огуз-наме» образ Текфура или Текфур-хана однозначно олицетворяет царя Киликийской Армении, что является результатом контактов между армянами и проникшими в регион тюрками.

Образ армянского правителя (царя) занимает определенное место в тюркской эпической традиции, свидетельством чего является наличие образа Текфура в «Огуз-наме».

Самвел Рамазян – к. филол. н., доцент кафедры тюркологии факультета востоковедения ЕГУ, научный сотрудник отдела фольклористики Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: армяно-тюркские фольклорные сношения, история армяно-греческих отношений. Автор 1 книги и около 40 статей.

ORCID:0009-0007-1782-4777. samvel.ramazyan@ysu.am

ЛИТЕРАТУРА

Бартольд В. В. 1963, Сочинения. Том I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва, Издательство восточной литературы, 760 с. [Barthold V. V. 1963, Works. V. I. Turkestan Down to the Mongol Invasion. Moscow, Publishing House of Eastern Literature, 760 p. (in Russian)].

Будагов Л. З. 1869, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на

⁵⁸ Составитель критического текста персидского издания 2005 г. интерпретирует слово ارمن как Armin, а не Arman, не давая пояснений (Rashīd al-Dīn Fazl Allāh Hamidānī. 2005, 91).

⁵⁹ Oğuz Destanı. 1982, 74-75.

⁶⁰ Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, 50. См. и другое бакинское издание на азербайджанском языке (*ermənilər ölkəsi*) (Fəzlullah Rəşidəddin. 1992, 58).

⁶¹ Радов. 1893, 51.

русский язык. Том I. СПб., Типография Императорской Академии наук, 816 с. [Budagov L. Z. 1869, Comparative Dictionary of Turkish-Tatar Dialects, with the Inclusion of the Most Common Arabic and Persian Words and with Translation into Russian. V. I. St. Petersburg, Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 816 p. (in Russian)].

Гордлевский В. А. 1960, Избранные сочинения. Том I. Исторические работы. Москва, Издательство восточной литературы, 552 с. [Gordlevsky V. A. 1960, Selected Works, V. I. Historical Works. Moscow, Publishing House of Eastern Literature, 552 p. (in Russian)].

Радлов В. В. 1893, К вопросу об уйгурах. Из предисловия к изданию Кудатку-Билика. Приложение к LXXII-му тому Записок Импер. Академии наук. № 2. СПб., Типография Императорской Академии наук, 130 с. [Radloff V. V. 1893, On the Question of the Uyghurs. From the Preface to the Publication of Kudatku-Bilik. Appendix to Volume LXXII of the Notes of the Imperial Academy of Sciences. № 2. St. Petersburg, Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 130 p. (in Russian)].

Рамазян С. М. 2025, Тюркский эпос и Теодорос Гаврас: князь, военачальник и мученик. – ИФЖ, № 2, с. 174–208 [Ramazyan S. M. 2025, The Turkic Epic and Theodoros Gavras: Governor, Commander and Martyr. – ИФЖ, № 2, с. 174–208 (in Armenian)].

Рашид-ад-дин. 1952, Сборник летописей. Том I. Книга первая. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова. Редакция и примечания А. А. Семенова. М.-Л., Издательство АН СССР, 221 с. [Rashid al-Din. 1952, Collection of Chronicles. V. I. Book I. Translation from Persian by L. A. Khetagurov. Edited and Notes by A. A. Semyonov. M.-L., Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 221 p. (in Russian)].

Рашид-ад-дин. 1946, Сборник летописей. Том III. Перевод с персидского А. К. Арендса. Под редакцией А. А. Ромаскевича, Е. Э. Бертельса и А. Ю. Якубовского. М.-Л., Издательство АН СССР, 340 с. [Rashid al-Din. 1946, Collection of Chronicles. V. III. Translated from Persian by A. K. Arends. Edited by A. A. Romaskevich, E. E. Bertels and A. Yu. M.-L., Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 340 p. (in Russian)].

Фазлаллах Рашид ад-Дин. 1987, Огуз-наме. Перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечания и указатели Р. М. Шукюровой. Редактор: З. М. Буниятов. Баку, «Элм», 128 с. [Fazlallah Rashid al-Din. 1987, Oghuz-nameh. Translation from Persian, Preface, Commentary, Notes, and Indexes by R. M. Shukyurova. Editor: Z. M. Bunyatov, Baku, "Elm", 128 p. (in Russian)].

Шукуров Р. М. 2016, Образ Киликийской Армении в Анатолийских мусульманских источниках (XIII – н. XIV в.). – Киликийская Армения в представлениях приграничных государственных единиц (историко-филологические очерки). Ереван, изд-во «Гитутюн», с. 85–120 [Shukurov R. M. 2016, The Image of Cilician Armenia in Anatolian Muslim Written Sources (XIII – early XIV centuries). – Cilician Armenia in the Perceptions of Adjacent Political Entities (Historical-Philological Essays). Yerevan, "Gitutyun" Publishing House, p. 85–120 (in Russian)].

Щербак А. М. 1959, Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. Москва, Издательство восточной литературы, 169 с. [Shcherbak A. M. 1959, Oghuz-nameh. Muhabbat-nameh. Monuments of Ancient

Uyghur and Old Uzbek Writing. Moscow, Publishing House of Eastern Literature, 169 p. (in Russian)].

Աճառյան Հ. 1973, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 687 էջ [Acharian H., 1973, Armenian Etymological Dictionary, V. 2, Yerevan, Yerevan University Press, 687 p. (in Armenian)]:

Դանիելյան Գ. 2016, «Թագավոր/Թաքֆուր» տիտղոսը միջնադարյան մուսուլմանական մատենագրության մեջ. – Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում (պատմաբանասիրական ակնարկներ): Երևան, «Գիտություն» հրատ., էջ 163–198 [Danielyan G., 2016, The Title “T’agavor/Takfūr” in Medieval Muslim Historiography. – Cilician Armenia in the Perceptions of Adjacent Political Entities (Historical-Philological Essays). Yerevan, “Gitutyun” Publishing House, p. 163–198 (in Armenian)]:

Ղազարյան Է. 2002, Հաֆեզ-ե Աբրուի «Աշխարհագրության» Հայաստանին վերաբերող հաղորդումները. – Արևելյան աղբյուրագիտություն, հ. 2, Երևան, «Գիտություն» հրատ., էջ 270–288 [Kazarian E., 2002, The Reports of Ḥāfez-e Abru’s “Joğrāfiā” on Armenia. – Studies in Oriental Sources, Vol. 2. Yerevan, “Gitutyun” Publishing House, p. 270–288 (in Armenian)]:

Փափազյան Հ. 1978, Ռաշիդ-էդ-դինը Կիլիկյան Հայաստանի մասին. – ՊԲՀ, № 2, էջ 129–139 [Papazyan H. 1978, Rashid ed-Din on Cilician Armenia. – HPHJ, № 2, p. 129–139 (in Armenian)]:

Barthold W. 1928, Turkestan Down to the Mongol Invasion. London, Oxford University Press, 514 p.

Boyle J. A., 1971, Rashid al-Din: The First World Historian. – “Journal of Persian Studies”, Volume 9. London, The British Institute of Persian Studies, p. 19–26.

Bregel Y., 1999, Rashid al-Din, Fazlallah. – Encyclopedia of Historians and Historical Writing. Volume 2 (M-Z), Ed. K. Boyd. London, Fitzroy Dearborn, p. 982–983.

Çolak H. 2014, Tekfur, Fasiliyus and Kayser: Disdain, Negligence and Appropriation of Byzantine Imperial Titulature in the Ottoman World. – “Frontiers of the Ottoman Imagination. Studies in Honour of Rhoads Murphey”. University of Birmingham, Brill, p. 4–28.

Danielyan G. 2021, The Title T’agavor/Takfūr in the Medieval Muslim Historiography. – “Revue des Études Arméniennes”, Tome 40. Paris, Peeters, p. 61–80.

Dankoff R. 1995, Armenian Loanwords in Turkish. Wiesbaden, Harrassowitz, 217 p.

Rashiduddin Fazlullah’s Jami’u’t-tawarikh. 1998, Compendium of Chronicles. A History of the Mongols. English Translation & Annotation by W. M. Thackston. Cambridge, Harvard University Press, 819 p.

Rashiduddin Fazlullah’s Jami’u’t-tawarikh. 2012, Compendium of Chronicles. A History of the Mongols. English Translation & Annotation by W. M. Thackston, 2nd Edition. London, I. B. Tauris, 811 p.

Savvides A., 2001, On the Origins and Connotation of the Term “Tekfur” in Byzantine-Turkish Relation. – “Byzantion”, Leuven, Peeters, Vol. 71, № 2. p. 451–461.

Jahn K. (ed.) 1977, Die Frankengeschichte des Rašid ad-Dīn. Einleitung, vollständige Übersetzung, Kommentar und 58 Texttafeln. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 109 s.

Rashid al-Din Fazl Allāh Hamidānī, 2005, *Jāmi‘ al-tawārikh* (History of Ughūz). Edited and Annotated by Muhammad Rushan. Tehran, Mīrās-i Maktūb, 237 p.

Oğuz Destani, 1972, *Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili* A. Zeki Velidî Togan. Istanbul, Ahmet Sait Matbaasi, 164 s.

Oğuz Destani, 1982, *Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili* A. Zeki Velidî Togan. Istanbul, Enderun Kitabevi, 170 s.

Oğuz Kağan Destani, 1936, W. Bang ve G. R. Rahmeti, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatından. Istanbul, Burhaneddin Basimevi, 68 s.

Fəzlullah Rəşidəddin, 1992, *Oğuznamə*. Fars dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər R. M. Şükürovandır. Bakı, Azərneşr, 72 s. (Fazlullah Rashidedin. 1992, *Oghuznameh*. Translation from Persian, Preface and Comments by R. M. Shukurova. Baku, Azerneshr, 72 p.).

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԿԵՐՊԱՐԸ «ՕՂՈՒԶ-ՆԱՄԵ»-ՈՒՄ

ՍԱՄՎԵԼ ՌԱՄԱԶՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բանալի բառեր՝ Ռաշիդ ադ-Դին Ֆազլալլահ, «Օղուզ-նամե», Թեքֆուր (Թաքֆուր), Հայաստան (Կիլիկյան Հայաստան), թյուրքեր:

Հայ տիրակալի (թագավորի) կերպարը, իբրև թյուրքերի հակառակորդի, բազմիցս արձանագրվել է թյուրք վիպական ավանդույթում: Նման մի օրինակ է Թեքֆուրի կամ Թեքֆուր խանի, այն է՝ Կիլիկյան Հայաստանի թագավորի կերպարը XIII-XIV դդ. իրանցի հեղինակ Ռաշիդ ադ-Դին Ֆազլալլահի «Օղուզ-նամե»-ում: Հոդվածում ներկայացվում են այդ երկում Թեքֆուրի մասին անդրադարձները և բնագրային ձևերի քննությունը:

Այն փաստը, որ «Օղուզ-նամե»-ում Թեքֆուրի կերպարի պատմական նախատիպը հենց Կիլիկյան Հայաստանի թագավորն է, հաստատվում է Թեքֆուրի մասին առավել մանրամասն հիշատակություններով՝ պատմագրի մեկ այլ աշխատության՝ «Թարիխ-ի աֆրանջի» («Ֆրանկների պատմություն») մեջ, ինչպես նաև մուսուլման այլ հեղինակների երկերում:

Սամվել Ռամազյան – ք. գ. թ., ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնի դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանագիտության բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ-թյուրքական բանահյուսական առնչություններ, հայ-հունական առնչությունների պատմություն: Հեղինակ է 1 գրքի և շուրջ 40 հոդվածի: ORCID:0009-0007-1782-4777. samvel.ramazyan@ysu.am

THE IMAGE OF THE ARMENIAN KING IN “OGHUZ-NAMEH”

SAMVEL RAMAZYAN

S u m m a r y

Keywords: Rashid al-Din Fadlullah, “Oghuz-nameh”, Tekfur (Takfur), Armenia (Cilician Armenia), Turks.

The image of the Armenian ruler (king) as an opponent of the Turks has been repeatedly recorded in the Turkic epic tradition. One such example is the image of Tekfur or Tekfur Khan, i.e. the king of Cilician Armenia, in the work “Oghuz-nameh” by the Iranian author Rashid al-Din Fadlullah of the XIII–XIV centuries. The article presents references to Tekfur found in that work and an examination of the original forms.

The fact that the historical prototype of the image of Tekfur in the “Oghuz-nameh” is the king of Cilician Armenia is confirmed by more detailed references to Tekfur in another work of the historian – “*Tārīkh-i Afranj*” (“History of the Franks”), as well as in the works of other Muslim authors.

*Samvel Ramazyan – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the Chair of Turkology of Faculty of Oriental Studies of YSU, Researcher at the Department of Folklore Studies of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. Scientific interests: Armenian-Turkic folklore relations, history of the Armenian-Hellenic relations. Author of 1 book and about 40 articles.
ORCID:0009-0007-1782-4777. samvel.ramazyan@ysu.am*

ՀՏԴ: 929:891.981 Մխիթար Սեբաստացի+378(=919.81)(45)

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.1-82

ՄԽԻԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՑՈՒ
ԾՆՆԴՅԱՆ 350-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹՎ

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՌԱՀՎԻՐԱՆ.
ՄԽԻԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ*

ԹԱԹՈՒԼ ԱՍՈՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Մխիթար Սեբաստացի, Մխիթարյան միաբանություն, գրաբար, աշխարհաբար, բառգիրք, բառարանագրություն, արևմտահայերեն, քերականություն, արբահայր, կաթոլիկներ:

Ամփոփում

Մխիթարյան միաբանության հիմնադիր Մխիթար Սեբաստացու (1676–1749) և նրա աշակերտների ուշադրության կենտրոնում հայոց լեզուն էր, և հենց այս բնագավառում նրանք հասան աննախադեպ հաջողությունների: Փաստ է, որ ինչպես ժամանակի նշանավոր հայագետները, այնպես էլ Սեբաստացին հիմնականում հետաքրքրվում էին գրաբարով՝ գրեթե ուշադրություն չդարձնելով աշխարհաբարին, սակայն առաջինը հենց նա էր, որ հաղթահարելով մտավորականության խիստ անբարեհաճ վերաբերմունքը աշխարհաբարի նկատմամբ՝ ստեղծեց նոր ձևավորվող լեզվատրակի՝ արևմտահայերենի առաջին քերականությունը՝ հորդորելով զբաղվել հայերենի այդ նոր դրսևորման զարգացման, մաքրության և կանոնարկման աշխատանքներով, միաժամանակ խորհուրդ տալով տեսադաշտից բաց չթողնել գրաբարը և այն լատինաբանություններից մաքրելու գերակա խնդիրը:

Հայ գիտական բառարանագրության սկզբնավորումը ևս կապվում է Սեբաստացու անվան հետ: Նա էր, որ եվրոպական մակարդակի բարձրացրեց հայ բառարանագրությունը, մշակեց նոր սկզբունքներ՝ բառարանների կազմության առումով, որոնք կիրառեցին և զարգացրին Միաբանության անդամները:

Սեբաստացին մեծ ներդրում ունեցավ լուսավորության տարածման, մանուկների կրթության կազմակերպման, կրթական համակարգի ներդրման գործըն-

* Ներկայացվել է 22. II. 2026 թ., գրախոսվել է 16. III. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

թացներում: Նվիրյալ հայորդին բացեց առաջին դպրոցներն ու դարձավ արևմտահայերենի առաջին դասագրքի հեղինակը, իսկ հետագայում Միաբանության անդամները, շարունակելով իրենց արբահոր գործը, կազմեցին և հրատարակեցին բազմաթիվ դասագրքեր, քերականություններ, բառարաններ, կատարեցին մինչ օրս իրենց նշանակությունը չկորցրած գիտական հետազոտություններ, ստեղծեցին գրական երկեր, արեցին բազմաթիվ թարգմանություններ թե՛ անտիկ շրջանի, թե՛ եվրոպական գրողների ստեղծագործություններից: Ի վերջո, նրանց շնորհիվ հայ ժողովուրդը կապվեց եվրոպական մշակույթին:

Դժվարին, հակասական, բայց և վերելք ենթադրող մթնոլորտում է Մ. Սեբաստացին, հաղթահարելով աներևակայելի կենցաղային, սոցիալական, քաղաքական, կրոնական բազմաթիվ խոչընդոտներ, համառ ջանքերի շնորհիվ ստեղծում իր միաբանությունը, որը, XVIII դարից սկսած, ծավալում է բեղուն գործունեություն և դառնում հայ մշակութային կյանքը վերածնողներից մեկը՝ խորապես նպաստելով հայոց ազգային ինքնության պահպանմանը, կրթամշակութային առաջընթացին՝ թողնելով խոր հետք հայոց հոգևոր զարգացման պատմության մեջ:

Նախաբան

Պատմական ճակատագրի բերումով հայ մշակութային կենտրոնները ստեղծվում էին XVII–XVIII դարերում արդեն բավականին կազմակերպված և կայուն կենսակերպ ունեցող հայկական գաղթօջախներում: Կրթամշակութային աշխուժացում էր նկատվում Լվովում, Ամստերդամում, Նոր Զուդայում: Իսկական կենտրոնների էին վերածվել Կոստանդնուպոլիսն ու Վենետիկը:

Ահա այսպիսի վճռորոշ ժամանակաշրջանում ասպարեզ իջավ Մխիթար Սեբաստացին՝ հայ ազգային մտածողությունը կրող գործիչն ու նշանավոր հայերենագետը: Նրա անձնուրաց գործունեությունը մեծ ազդեցություն է ունեցել հայ մշակույթի, գիտության և կրթության զարգացման վրա: Հայրենասեր գործչի հիմնական նպատակը հայ ժողովրդի հոգևոր ու մտավոր վերածնունդն էր կրթության և գիտության միջոցով: Մեծագույն ջանքերի գնով հիմնադրում է Մխիթարյան միաբանությունը, այն սկզբում գործում էր Կ. Պոլսում, ապա տեղափոխվում է Վենետիկ՝ Սուրբ Ղազար կղզի¹ դառնալով հայագիտության խոշոր

¹ Ստեփանոս վարդապետ Մելքոնյանը, Սեբաստացու մահվանից հետո ընտրվելով Միաբանության արբահայր, ձեռնամուխ է լինում Միաբանության կանոնադրության փոփոխությանը, որի քննարկման ժամանակ առաջարկվում է վերահաստատել հին Սահմանադրությունը: Փոխադարձ համաձայնություն չի կայանում, որի հետևանքով մի քանի միաբաններ հեռանում են Վենետիկից և հանգրվանում Տրիեստում: 1811 թ. հունիսի 8-ին Ավստրիայի թագավոր Ֆրանցիսկոս I-ի հրամա-

Պատմամանկավարչական հանդես • Историко-филологический журнал • 2026 № 1

կենտրոն: Սեբաստացին և նրա հետևողությամբ Միաբանության մյուս անդամները տքնաջան ու համբերատար աշխատանքով հարստացրին հայագիտությունը եզակի գիտական հետազոտություններով, որոնց մեծ մասը սկիզբ և հիմք հանդիսացավ հայագիտության որոշ ոլորտների հետագա զարգացման համար:

Կյանքը: Միաբանության ստեղծումը

Մ. Սեբաստացին ծնվել է Սեբաստիայի Հողդար արվարձանում 1676 թվականի փետրվարի 7-ին²: Մկրտելիս նրան կոչում են պապի անունով՝ Մանուկ:

Հայրը՝ Պետրոս Մանուկյանը, վաճառականությամբ էր զբաղվում և հաճախ էր բացակայում տանից, ուստի մանկան դաստիարակությամբ զբաղվում էր մայրը՝ Շահրիստան Մանուկյանը: Աստվածավախ մոր ու միջավայրի ազդեցությամբ երեխայի մեջ վաղ հասակից ձևավորվում են կրոնական զգացումներ: Հինգ տարեկանում գրել-կարդալ է սովորում տեղի քահանայի մոտ, այնուհետև ուսումը շարունակում է երկու կույս քույրերի՝ Մանասեի և Մարիամի մոտ, որոնց հոգևոր առաջնորդ Հարություն քահանայից սովորում է եկեղեցական երաժշտություն: Քույրերի խստակենցաղ ճգնավորությունը և կրոնամիստիկական պահվածքը նրա մեջ առաջացնում են կրոնավոր դառնալու ցանկություն: Հետագայում տասնհինգամյա Մանուկը դառնում է Սբ. Նշան վանքի սան, Անանիա եպիսկոպոսը նրան ձեռնադրում է սարկավագ և անվանակոչում Մխիթար: Ուսումնատենչությունը, գիտության նկատմամբ հակումը նրան մղում են մտավոր ու հոգևոր ինքնազարգացման: Ուստի Էջմիածնի Մայր աթոռից Սեբաստիա եկած նվիրակ Միքայել արքեպիսկոպոսի՝ իրեն աշակերտելու և Էջմիածնում կրթվելու առաջարկը Մխիթարն ընդունում է ուրախությամբ: Էջմիածնում, սակայն, արքեպիսկոպոսը նրան պահում է որպես սպասավոր: Մխիթարի հուսախաբությունը կատարյալ էր: Նա որոշում է հեռանալ, ինչ գնով էլ լինի: Պայմանավորվելով ուխտի եկած իր հայրենակից Ստեփանոսի հետ՝ լքում է Էջմիածինը, գնում է Խոր վիրապ, իսկ հետո՝ Սևան: Այստեղ երկար չի մնում, գնում է Բասեն, ուր Սբ. Աստվածածնի վանքում ստանձնում է այդտեղ սովորող պատանիների ուսուցման ու դաստիարակության գործը: Այդ ընթացքում Մխիթարը Մելիքսեթ եպիսկոպոսի ընկերակցությամբ շրջում է մոտակա գավառները և հնարավորություն է ստանում քարոզելու ժողովրդի մեջ: Շուտով նա որոշում է վերադառնալ Սեբաստիա: Կարինում քարավանի սպասելիս իջևանում է իր բարեկամի տանը, որը ուխտագնացություն էր կատարել դեպի Հռոմ և Մխիթարին ոգևորված պատմում է այնտեղ ծաղկող քրիստոնեության,

նագրով պաշտոնապես ստեղծվում է նոր միաբանություն, որը հետագայում տեղափոխվում է Վիեննա՝ ճանաչվելով որպես Վիեննայի Մխիթարյան միաբանություն: 2001 թ. Մխիթարյան միաբանության 300-ամյակի օրերին երկու միաբանությունները միավորվում են (տե՛ս Ա ս ո յ ա ն. 2001, 12–13):

² Կենսագրական առաջին ճշգրիտ տեղեկությունները տե՛ս Ա գ ո ն ց. 1810: Մ. Սեբաստացու և Միաբանության վերաբերյալ առաջին համակարգված գիտական կենսագրությունը և պատմությունը՝ կազմված ձեռագիր և տպագիր աղբյուրների տվյալների վրա, տե՛ս Թ ո Ր ո ս ե ա ն. 1901:

գիտության ու մշակույթի զարգացման բարձր մակարդակի մասին: Շուտ տպավորվող Մխիթարը որոշում է մի օր անպայման լինել Հռոմում, սակայն Սեբաստիայում հոգեկան ծանր ապրումների հետևանքով կորցնում է տեսողությունը, որը միայն երկարատև բուժումից հետո է վերականգնվում:

Այնուհետև Մխիթարը Հովնան վարդապետի հետ գնում է Երուսաղեմ: Հալեպում բարեկամանում է կաթոլիկ հայր Բովոլիերի, ապա Սսի կաթողիկոս Գրիգոր Պիծակի հետ, որոնք նույնպես ուզում էին գնալ Իտալիա: Ճանապարհին նա սաստիկ հիվանդանում է դեղնախտով, մնում Կիպրոսում և ապա վերադառնում Սեբաստիա:

Անընդհատ ճանապարհորդելով վայրից վայր՝ Մխիթարը մոտիկից է շփվում ժողովրդի հետ, խորամուխ լինում նրա հոգսերի մեջ, իր իսկ փորձով հասկանում է, որ ժողովուրդը, ազգն ընդհանրապես, թաղված է տգիտության ճահճում և այնտեղից նրան դուրս բերելու համար անհրաժեշտ են հոգևոր ու մտավոր ուժերի գերլարում և կենտրոնացում: Այս ընթացքում էլ հղանում է միաբանություն ստեղծելու գաղափարը: Միաբանությունը կազմված պիտի լիներ ուսյալ քահանաներից, որոնք իրենց գործունեությունը կնպատակաուղղեին ազգի զարգացմանն ու լուսավորմանը:

Իր այս գաղափարն իրականացնելու համար Մխիթարն առաջնորդ էր փնտրում: Նա գալիս է Կ. Պոլիս, հանդիպում ժամանակի զարգացած հոգևորականներից մեկի՝ Խաչատուր Կարնեցի վարդապետի հետ, ներկայացնում իր մտադրությունն ու ծրագրերը: Կարնեցին, բարձր գնահատելով Մխիթարի գաղափարները, հրաժարվում է միաբանությունն առաջնորդելուց: Ապագա մեծ գործիչը չի վիստվում. նա վճռել էր ամեն գնով իրագործել իր ազգանպաստ գաղափարները:

Միաբանության համար աշակերտներ ու աջակիցներ հավաքելու նպատակով Մխիթարը այցելում է Սինոպ, Սամսոն, Մարզվան, Թոքատ: Իր ծրագրերը քննարկում է Կարմիր վանքի առաջնորդ Մարգար եպիսկոպոսի հետ՝ վերջինիս առաջարկելով դառնալ ստեղծվելիք միաբանության առաջնորդ, սակայն նորից մերժում է ստանում:

1700 թ. Մխիթարը վերադառնում է Կ. Պոլիս, փորձում հաշտեցնել լուսավորչական և կաթոլիկ հայերի միջև ծագած հակասությունները, սակայն ապարդյուն: 1701 թ. սեպտեմբերի 8-ին նա հավաքում է իր 10 աշակերտներին և պարզաբանում ստեղծվելիք միաբանության նպատակները, որոնք ձևակերպվում են հետևյալ կերպ. ծառայել հայ ազգին, նրա կրոնական, բարոյական և մտավոր վերելքին:

Պետք է ասել, որ հենց այդ օրն էլ ոչ պաշտոնապես ծնվում է Մխիթարյան միաբանությունը:

Մխիթարն իր աշակերտների հետ, խուսափելով հետապնդումներից, հեռանում է Կ. Պոլսից և 1703 թ. հանգրվանում է Հունաստանի Մոռեա քաղաքում, տեղի իշխանությունները, ընդառաջելով նրա խնդրանքներին, Մեթոն բերդաքաղաքում հող են տրամադրում՝ վանք և եկեղեցի կառուցելու, ինչպես նաև երկու գյուղ՝ ապրուստը հոգալու համար: Միաբանությունը պետք է ունենար իր Սահմանադրությունը: Հռոմի կողմից առաջարկված Սբ. Սբ. Բարսեղի, Օգոստինոսի և Բենեդիկտոսի կանոններից Մխիթարն ընտրում է վերջինը,

որովհետև դրանցում շեշտը դրվում էր մանուկների դաստիարակության, դպրոցների անհրաժեշտության վրա: Միաբանության Սահմանադրությունը հաստատվում է Կղեմես XI պապի կողմից, և Մխիթարին շնորհվում է Աբբահայր տիտղոսը: Թվում էր, թե արդեն պայմաններ են ստեղծվել իրականացնելու ազգանպաստ գործունեություն, սակայն թուրքերի հարձակման հետևանքով քաղաքական իրավիճակը փոխվում է, ուստի 1715 թ. Միաբանությունը տեղափոխվում է Վենետիկ: Մխիթարի բազմաթիվ դիմումներից հետո և գործադրած համառ ջանքերի շնորհիվ Վենետիկի Ծերակույտը նրան է տրամադրում Աբ. Ղազար կղզին: 1717 թ սեպտեմբերի 8-ին Միաբանությունը Մխիթարի առաջնորդությամբ մուտք է գործում Աբ. Ղազար կղզի: Այդ օրն էլ պաշտոնապես համարվում է Մխիթարյան միաբանության ծննդյան օրը: Նշենք, որ Միաբանությունը նախապես կոչվել է Սուրբ Անտոն արքեպիսկոպոսի անունով, Մխիթարյան է կոչվել Սեբաստացու մահվանից հետո:

Միաբանության անդամները կարծում էին, թե դժվարությունները մնացել են հետևում, սակայն ճակատագիրը ևս մի փորձություն էր նախատեսել Մխիթարի համար. նրա քարոզչական գործունեությանը կասկածանքով վերաբերվող և՛ լուսավորչական, և՛ կաթոլիկ հայ հոգևորականները ամբաստանում են նրան Հռոմի առաջ: Մխիթարին 1718 թ. հունիսին հրավիրում են Հռոմ: Կարդինալների՝ չորս ժամ տևած ժողովը, որում քննվում էր Մխիթարի գործունեությունը, արդարացնում է նրան:

Վերադառնալով Աբ. Ղազար՝ Սեբաստացին ու իր միաբանները ծավալում են եռուն գործունեություն և սկսում են իրագործել իրենց մտահղացումները: Միաբանության հոգին աննկուն կամքի տեր Մխիթարն էր:

Մ. Սեբաստացին վախճանվում է 74 տարեկան հասակում 1749 թ. ապրիլի 27-ին:

Ա. Չոպանյանը այսպես է ներկայացրել Մխիթարին և նրա գործունեությունը. «Կյանքը, զոր վարեց Մխիթար, նկարագրի ուժը, զոր ցույց տվավ իր նպատակին հասնելու համար, այնքան մեծ են ու գեղեցիկ, որքան Գործը, որ իրմե հիմնված՝ ի կատար հանվեցավ իր հանճարեղ հաջորդներուն ձեռքովը: Այդ կյանքը մին է մարդկությունը պատվող այն հոյակապ դյուցազներգություններեն, որ կտեսնենք մարդ մը, որ միս-մինակ, իր հոգեկան կորովեն ուրիշ որևէ միջոց ու զենք չունենալով, ընկերական, քաղաքական, բնական բոլոր ուժերուն ընդդիմությունը կնվաճե և կհաջողի ոչնչեն աշխարհ մը ստեղծել»³:

Մ. Սեբաստացու գործունեության գնահատման հարցի շուրջ

Սեբաստացու գործունեությունը, հայերենագիտության մեջ ներդրած նրա ավանդը գնահատվել է ինչպես Միաբանության պատմությանը նվիրված աշխատություններում, այնպես էլ հայերենի առանձին հարցերին նվիրված ուսումնասիրություններում: Պետք է ասել, որ Մխիթարի ու նրա գործի նկատմամբ վերաբերմունքը միանշանակ չէ: Արտահայտվել են և՛ դրական, և՛ բացասական տեսակետներ: Շատ դեպքերում տարակարծությունները առա-

³ Չոպանյան. 1988, 357:

վելապես պայմանավորված են եղել հեղինակների հասարակական-քաղաքական, կուսակցական-գաղափարախոսական ակնհայտ աչառու կամ սուբյեկտիվ դիրքորոշմամբ, ժամանակաշրջանի բնույթով, քան հայագիտության, մշակույթի, կրթության ոլորտներում Սեբաստացու ու Միաբանության խաղացած, հիրավի, առաջնակարգ դերով:

Սեբաստացու կենսագիրները, նրա գործունեությունը գնահատողները հիմնականում Միաբանության հայրերն են⁴, որոնք իրենց առաջնորդի անձն ու գործունեությունը ներկայացնում են բացառապես պայծառ լույսի տակ: Թերևս ավելի հետաքրքիր են այն հեղինակների տեսակետները, որոնք Սեբաստացուն և Միաբանությանը դիտում են իբրև մշակութային երևույթ ու փորձում են այն գնահատել համակողմանիորեն, բայց շատ դեպքերում ընկնելով ծայրահեղությունների մեջ:

Այսպես, Գաբրիել Այվազովսկին, որ մեկ տասնամյակից ավելի եղել է Միաբանության անդամ, «Բազմավեպ»-ի առաջին խմբագիրը և Միաբանությունից հեռացել է 1856 թ. եղբոր՝ Հովհաննես Այվազովսկու հորդորով, իր «Ուրուագիծ ոգույ և ընթացից Մխիթարեան միաբանութեան Վենետկոյ» գրքում քննում է Մխիթարի և Միաբանության հոգևոր ուղղվածության ու կենսական սկզբունքների հետ կապված հարցեր և ավելի շատ շոշափում մարդկային-բարոյական խնդիրներ: Նա բարձր է գնահատում Մ. Սեբաստացու գործունեությունը՝ ասելով, թե վերջինս ջանացել է, որ հայոց մեջ լուսավորությունը տարածվի ոչ թե դրսից, այլ իր մեջ գտնված հանճարների ու շնորհալիների շնորհիվ և, որ ավելի կարևոր է, նա, հարգելով ու ընդունելով լատին միսիոներներին, նրանց ուսումնականությունը, մտքով չի էլ անցկացրել նրանց կարգը մտնել⁵: Ահա թե ինչու էին հաճախ Մխիթարին և Միաբանությանը ամբաստանում Հռոմի առջև:

Սեբաստացու գործունեության նկատմամբ բարդ ու հակասական վերաբերմունք է դրսևորում գրող, հրապարակախոս Մ. Նալբանդյանը⁶, որը բարձր է գնահատում Սեբաստացուն՝ ասելով, թե հայոց դպրությունը վերստին կյանք առավ Մխիթարի հանճարեղ մտքերի «ծննդականությամբ», նրա նամակներից կատարած մեջբերումներով ցույց է տալիս վերջինիս հայրենասիրական մղումները, որոնցից կարևորագույնը «ազգի թե՛ հոգևոր, թե՛ իմացական պիտույքը» հոգալն էր: Նալբանդյանը կարծում է, որ սկզբունքայնությամբ Մխիթարն ավելի բարձր է կանգնած իր աշակերտներից: Շարունակելով Գ. Այվազովսկու միտքը՝ նա գրում է. «Մխիթարը պապականությունը դրեց յուր երեսին որպես դիմակ, նրա ապագայքը ծնանում են դիմակով, բայց հայկական դիմակով: Մխիթարի արտաքինը՝ պապականությունը, դառնում է նոցա համար ներքին, Մխիթարի ներքինը՝ հայությունը, դառնում է արտաքին, մի լոկ դիմակ, որով երևում են միմիայն հայոց ազգի առջև»⁷: Սրան հետևում է խիստ

⁴ Տե՛ս Ա գ ո ն յ ց . 1810, Ա յ վ ա զ ո վ ս կ ի . 1857, Թ ո թ ո ս ե ա ն . 1901, Ս ա ռ գ ի - ս ե ա ն . 1905, Ա գ ե ա ն . 1976:

⁵ Տե՛ս Ա յ վ ա զ ո վ ս կ ի . 1857:

⁶ Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն . 1980:

⁷ Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն . 1980, 276:

եզրակացությունը. Մխիթարյան միաբանությունը «հերձվածողական կենտրոն» է:

Նալբանդյանը կարծում է, որ Մխիթարն իր հաջորդների համեմատ բավականաչափ գրագետ ու զարգացած չէ: Գնահատելով նրա կամքը, համառությունը, կայունությունն ու նվիրվածությունը սկսած գործի նկատմամբ՝ Մ. Նալբանդյանը ոչ մի անգամ չի հիշատակում Սեբաստացու անձնական ներդրումը հայերենագիտության ձևավորման և զարգացման մեջ: Նա գրում է. «Ինքը՝ Մխիթարը, չէր կարող համարվիլ մեծ պտղաբեր հեղինակ այս վերստին նորոգության (խոսքը վերաբերում է գրաբարի ուսումնասիրությանը – Ա. Թ.), որով հետև նա չէր ստացել ոչ այն դաստիարակությունը և ոչ ունեցել էր ճանապարհ՝ ուսումնասիրելու հին լեզվի հիշատակարանքը, որ նորա աշակերտքը, հետզհետե ձեռք բերելով, սկսեցին ուսումնասիրել երկաթի համբերությամբ և անձանձիր աշխատելով»⁸: Դեմոկրատ գրողի համար Մխիթարը «ինքնացյալ ուսումնական չէր, այլ ցանկացող լոկ ուսման»⁹: Ակնհայտ է, որ Մ. Նալբանդյանը նսեմացնում է Սեբաստացու դերը հայ գրապատմական գործընթացում: Ճիշտ է, Մխիթարը իր հաջորդների նման կանոնավոր կրթություն չէր ստացել, բայց իր բնական օժտվածության շնորհիվ սկիզբ դրեց գրաբարի մաքրմանը, աշխարհաբարի կիրառմանը, մշակմանն ու քերականության ստեղծմանը, գիտական բառարանագրությանը: Մխիթարի և Միաբանության գործունեության նկատմամբ արտահայտած հակասական, շատ դեպքերում ուղղակի անարդարացի գնահատականները նկատի ունենալով՝ գրականագետ Ս. Դարոնյանը իրավացիորեն եզրակացնում է. «Տվյալ դեպքում Նալբանդյանին, որը կլանված է ժամանակի հրատապ հարցերով, դավաճանել է պատմականության՝ նրան հատուկ զգացումը»¹⁰:

Մեկ այլ գրագետ՝ Ալ. Երիցյանը¹¹, դրվատանքով խոսելով Մխիթարյանների մասին, նրանց քննադատում է համեմատական լեզվաբանությամբ, հայոց և այլ լեզուների պատմությամբ չզբաղվելու համար: Իհարկե, դիտարկումը ճիշտ է, սակայն Երիցյանը հաշվի չի առնում այն հանգամանքը, որ համապատասխան գիտակարգերը XIX դարում նոր-նոր էին ձևավորվում, միաժամանակ աչքաթող է անում այն հանգամանքը, որ Սեբաստացու մոտ արդեն կան լեզուների համեմատականության տարրեր, որոնք վերաբերում են բառային ոլորտին¹²:

Գրեթե նույն հարցերն է շոշափում և գրեթե նույն եզրահանգումներն է անում Լեոն: Մխիթարյան միաբանության ծավալած գործունեությունը, որը նա համարում է «անօրինակ բեղմնավոր, լույս ու գիտություն մատակարարող, մայրենի գրականությունը ծաղկեցնող», իսկ Մխիթարյաններին անվանում է «անհաղթելի և աննկուն տիտաններ», միաժամանակ որակում է որպես «հետադիմություն և դժբախտություն»¹³: Այնուամենայնիվ, Լեոն բարձր է գնահատում Մխիթարի կատարած աշխատանքը «օրվա լեզվի»՝ աշխարհաբարի

⁸ Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն. 1980, 270:

⁹ Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն. 1980, 276:

¹⁰ Դ ա Ր Ո Ն Յ ա ն. 1979, 113:

¹¹ Ե Ր Ի Գ Ե ա ն. 1883, 110–119:

¹² Տ Ե՛ ս Պ Ե տ Ր Ո Ս Յ ա ն. 2008:

¹³ Լ Ե ո. 1986, 360:

ուղղությամբ, իսկ նրա «Հայկազեան բառարանը» համարում է դարագլուխ կազմող հսկայական գործ:

XX դարի երկրորդ կեսին մեծանում է հետաքրքրությունը Մխիթարի և Մխիթարյանների հայագիտական գործունեության նկատմամբ: Հայ լեզվաբանները սկսում են հաճախ անդրադառնալ Մխիթարյանների գիտական ժառանգությանը հայերենի առանձին հարցերի քննության ընթացքում: Ճիշտ է, կատարված ուսումնասիրությունների վրա շատ դեպքերում զգալի է կուսակցական գաղափարախոսության աննպաստ ազդեցությունը¹⁴, սակայն հետագայում մեր հասարակական միտքը աստիճանաբար ազատագրվում է այդ ազդեցությունից և դառնում ավելի իրատեսական ու ճշմարիտ:

Նկատելի է երևույթների մեջ խորանալու, դրանք պատմականորեն արժևորելու, տրված գնահատականները ճշգրտելու ձգտումը: Մ. Սեբաստացին իր գործունեության մասին հետևյալն է գրում. «... թէպէտ ըստ ամենայնի ստորարկեալ եմ և ստորարկանեմ զիս միշտ ի ներքոյ հնազանդութեան գահին Հռոմայ, ըստ որում և հայրն մեր Գրիգորիոս Լուսաւորիչն ինձ օրինակ կայ, բայց այնու սէրն իմ և ջան աշխատանացս առ օգուտն ազգին իմոյ (թէ և զիս վասն այսպիսոյ հնազանդութեան քամահիցէ) ոչ երբեք թուանայ»¹⁵:

Սեբաստացուն մեղադրել են անհարկի զգուշավորության, զիջողականության մեջ, սակայն իրականում նա ծավալել է հաշվենկատ, հավասարակշռված գործունեություն: Ինքն իր հավատամքը ձևակերպել է հետևյալ կերպ. «Ոչ քրիստոնեությունս հայութեանս կը զոհեմ, ոչ ալ հայութիւնս՝ քրիստոնեութեանս»:

*Մխիթար Սեբաստացին և աշխարհաբարի հարցերը. «Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց» և «Գիրք քրիստոնէականի վարդապետութեան» երկերը*¹⁶

XVII դարում սկզբնավորված նոր գրական հայերենը, որ առավելապես հայտնի է աշխարհաբար¹⁷ անունով և հանդես էր գալիս որպես միասնական լեզվաորակ, XVIII դարում երկփեղկվեց՝ պայմանավորված թե՛ պատմաաշ-

¹⁴ Տե՛ս Մ ա ր գ ա ր յ ա ն. 1957:

¹⁵ Աստուածաշունչ գիրք հնոց և նորոց կտակարանաց. 1733, 1279:

¹⁶ Այս հոդվածում նպատակահարմար չենք համարում կատարել Մ. Սեբաստացու ներկայացրած աշխարհաբարի և գրաբարի հնչյունաբանական, բառապաշարային, քերականական համակարգերի խորքային քննություն: Դրանց վերաբերյալ ստեղծվել է հարուստ գրականություն (Գ. Ջահուկյան, Էդ. Աղայան, Հովհ. Բարսեղյան, Վ. Պետրոսյան, Թ. Ասոյան և այլք): Մեր նպատակն է ներկայացնել նրա հայացքներն ու ընկալումները նշված լեզվաորակների, դրանց փոխհարաբերությունների, այդ ժամանակահատվածում ստեղծված լեզվավիճակի, մտավորականության վերաբերմունքի և հարակից այլ հարցերի վերաբերյալ:

¹⁷ Վ. Աճեմյանը, վկայակոչելով Գ. Ջահուկյանի դիտարկումը (Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1964, 49), գրում է. «17-րդ դարից մինչև 19-րդ դարի կեսերը ընկած ժամանակամիջոցը իրավամբ հայ լեզվաբանության մեջ համարվել է աշխարհաբարի տարերային զարգացման շրջան, որի ընթացքում ի հայտ են գալիս որոշակի միասնականացնող ձգտումներ» (Ա ճ ե մ յ ա ն. 1971, 38):

խարհագրական, թե՛ լեզվական գործոններով: Ձևավորվեցին գրական հայերենի երկու ճյուղերը՝ արևելահայերենն ու արևմտահայերենը, որոնք սկսում են ինքնուրույն զարգանալ՝ ցուցաբերելով հնչյունական, բառապաշարային, քերականական որոշակի տարբերություններ. վերջիններս ժամանակի ընթացքում գնալով ավելի խորացան:

Սկզբնական շրջանում արագ էր զարգանում ու կանոնավորվում արևմտահայերենը, որի կանոնարկման հիմնական օջախները երկուսն էին՝ Կ. Պոլիսը և Վենետիկը: Այդպիսի կենտրոններ արևելահայոց մեջ երևան եկան միայն XIX դարի առաջին կեսին: Արևմտահայերենի ձևավորման, զարգացման և կանոնարկման գործընթացում առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում Մխիթարյանների գործունեությունը: Հենց այն փաստը, որ արևմտահայերենի առաջին քերականությունը հրատարակել է Մ. Սեբաստացին, արդեն բավական է որոշակի պատկերացում կազմելու համար նրանց՝ աշխարհաբարի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին: Այնուամենայնիվ, սկզբնական շրջանում ուշադրության կենտրոնում գրաբարն էր՝ պայմանավորված մի քանի օբյեկտիվ պատճառներով, որոնցից ամենակարևորը աշխարհաբարի քերականական համակարգի անկազմակերպ, անկայուն վիճակն էր, բառապաշարի աղքատությունն ու օտարամուտ տարրերով գերհագեցած լինելը: Սակայն գրաբարն էլ, իր առավելություններով հանդերձ, ուներ մի էական թերություն. այն վաղուց արդեն դադարել էր հաղորդակցման միջոց լինելուց: Գրաբարն իբրև հաղորդակցման միջոց նորից կիրառելու ջանքերը դառնում էին ինքնանպատակ: Աշխարհաբարին դիմելը դարձավ անհրաժեշտություն, ժամանակի պահանջ, սակայն աշխարհաբարին դիմելու նպատակն էր տարօրինակ. կարծիք էր ձևավորվել, թե աշխարհաբարի միջոցով կարելի էր վերադառնալ գրաբարին: Մասամբ նաև սրանով էր պայմանավորված Սեբաստացու կողմից աշխարհաբարի քերականության հրատարակումը: 1727 թ. լույս է տեսնում նրա «Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին հայոց» աշխատության հայատառ տաճկերեն տարբերակը¹⁸, որը փոքրածավալ, ուսուցողական նպատակ հետապնդող գրքույկ էր և տարրական գիտելիքներ էր պարունակում այդ շրջանի արևմտահայերենի վերաբերյալ: Առաջաբանում Սեբաստացին խոսում է նման աշխատությունների ստեղծման պատճառների ու շարժառիթների մասին: «Բազմիցս մեծաւ աղաչանօք խնդրեցաւ յոմանց բարեպաշտից, զի շարադրիցեմ զհոլովից անուանց և զլծորդութեանց բայից և զորպիսութեանց այլոց մասանց քերականութեան»¹⁹, – գրում է նա: Ինչպես երևում է, Սեբաստացին ընդառաջել է բարեպաշտ խնդարկուններին և գրել աշխարհաբարի քերականություն երկու գրքույկով: Կարծում ենք, որ միայն հասարակական պահանջը չէ, որ ստիպել է Սեբաստացուն գրել այդ քերականությունը: Կարևոր դեր է խաղացել նաև նրա դրական, գիտակցված կողմնորոշումը դեպի աշխարհաբարը:

¹⁸ Հայերեն տարբերակը մնացել է անտիպ: Արևմտահայերենի նմանօրինակ երկրորդ քերականությունը լույս տեսավ 33 տարի հետո՝ 1760թ., որի հեղինակը Պ. Դպիրն էր:

¹⁹ Սեբաստացի. 1727ա, 3:

Ուսուցումը հեշտացնելու նպատակով գրքույկի վերջում Սեբաստացին դնում է նաև փոքրիկ երկլեզվյան բառարան, որում հայերեն բառերն ունեն համապատասխան քերականական նշումներ՝ եզակի սեռականի ձևը, հոգնակի կազմությունը, բայի խոնարհման ձևերը և այլն: Սրա հրատարակումով նա հետապնդում էր ևս մի նպատակ. կարծում էր, որ աշխարհաբարի օգնությամբ կարելի է յուրացնել գրաբարը կամ գոնե հեշտացնել վերջինիս ուսուցումը: «Քերականության» առաջաբանում հենց այդպես էլ նա մեկնաբանում է այն գրելու անհրաժեշտությունը. «... և կամ նախապես ուսանելով զայն, տրամադրիլ առ ուսումն քերականութան գրաբարի լեզուի մերոյ»²⁰:

Այս գրքույկից հետո հենց նույն՝ 1727 թ. Սեբաստացին հրատարակում է ևս մի աշխարհաբար գիրք՝ «Գիրք քրիստոնէականի վարդապետության» վերնագրով, որի գրաբար տարբերակը լույս էր տեսել 1725 թ.: Գրքի առաջաբանը հնարավորություն է տալիս ճիշտ հասկանալու և գնահատելու աշխարհաբարի նկատմամբ Սեբաստացու ցուցաբերած վերաբերմունքը: Այսպես՝ պարզվում է, որ գրքի աշխարհաբար հրատարակությունը իր վաղեմի ցանկությունն է եղել: Առաջաբանում նա գրում է. «Ի բազմաց հետե ըղձայի զքրիստոնէականէ վարդապետութենէ զմանսս հարկաւորս ուսանելիս աշխարհաբարի լեզուաշարադրել»²¹: Եվ չնայած դա կարդալու են «գոեհիկները», այնուամենայնիվ, կարծում է, որ «տակալին արժանի էր աշխատիլ», իսկ նրանք, ովքեր չեն ցանկանա այն կարդալ, թող կարդան արդեն հրատարակված գրաբար տարբերակը: Թերևս Սեբաստացին հնարավորություն է տվել համադրելու գրաբար և աշխարհաբար տարբերակները՝ գրաբարը յուրացնելու համար: Ի դեպ, աշխարհաբարը «մեծ քերականություն» մտնելու «դուռ» է համարել նաև ժամանակի ակտիվ գործիչներից մեկը՝ Պ. Դպիրը²²:

Անկասկած, Սեբաստացու դեպքում աշխարհաբարի քերականություն ստեղծելը չի կարելի համարել սոսկ գրաբարը ուսուցանելու նպատակադրում: Նա լավ էր հասկանում, որ գրաբարը ապագա չունի, այն պատկանում է աշխարհաբարին: «Քերականության» մեջ՝ օրինակների բաժնում, կան այնպիսիները, որոնք ուղղված են սովորողներին, սակայն անուղղակիորեն արտահայտում են Սեբաստացու վերաբերմունքը աշխարհաբարի նկատմամբ: Ահա դրանք. «Ես ժամանակ չունեի, թե չէ շատոնց գրած էի զասոնք ձեզի: Քիչ դժուարութիւն կուքաշէք զասոնք սօրվելու, զի ձեր գիտցած լեզուովն գրեր եմ: Զայս քերականութիւնս գրաբար լեզուով չգրեցի, քանզի ձեզի աշխարհաբար հայերէնն պէտք է: Թէ այս լեզուովս խօսիք, թէ այն լեզուովն, ամէնքն թող ի փառս աստուծոյ լինին, այն է ամէնէն լաւն»²³: Ինչ կարելի է եզրակացնել այս մի քանի արտահայտություններից. Սեբաստացին շատ լավ է հասկացել աշխարհաբար գրելու անհրաժեշտությունը, ցուցաբերել է մեծ շրջահայացություն՝ չխճճելով գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերությունները և դրանց միջև դնելով հավասարության նշան մարդկանց կողմից գործածվելու առումով:

²⁰ Սեբաստացի. 1727ա, 3–4:

²¹ Սեբաստացի. 1727բ, 3:

²² Ասոյան. 2001, 43:

²³ Սեբաստացի. 1727ա, 88–89:

Աշխարհաբարի նկատմամբ դրսևորած այս ուշադրությունը, ըստ էության, չի հակասում Սեբաստացու՝ աշխարհաբարը գրաբարի յուրացման համար «դուռ» համարելու մոտեցմանը: Գրաբարին բացարձակ առավելություն տալը պայմանավորված էր մի քանի հանգամանքներով, որոնցից ամենակարևորը պատմական զարգացման տրամաբանությամբ բացատրելն անհնար է, այն թերևս ազգային նկարագրի բաղադրիչ է և սուբյեկտիվ բնույթ ունի, որը XVII–XVIII դարերում վճռորոշ դեր էր խաղում գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերությունների, կիրառման շրջանակների, դրանց նկատմամբ մտավորականության դրսևորած վերաբերմունքի որոշման առումներով: Բանն այն է, որ Սեբաստացու ժամանակ այն տրամադրությունն էր տիրում, թե գրագետ է այն մարդը, որը լավ է տիրապետում գրաբարին²⁴: Սեբաստացին՝ որպես իր ժամանակի մարդ, չէր կարող տուրք չտալ ժամանակի մտայնությանը: Աշխարհաբար գրելը տգիտության և գոեհկության նշան էր համարվում, սակայն դա էլ ժամանակի պահանջն էր, որը ևս չէր կարելի աչքաթող անել: Մեր մտավորականներից շատերը պարզապես իրենց համոզմունքներից բխող ընտրություն են կատարել. հետևել են կա՛մ ժամանակի մտայնությանը, կա՛մ ժամանակի պահանջին: Սեբաստացին ավելի շրջահայաց, խոհուն ու հանդարտ վերաբերմունք է ցուցաբերում, քան իր ժամանակակիցները. ենթարկվում է ժամանակի մտայնությանը, միաժամանակ հետևում ժամանակի պահանջին²⁵: Նրա գործունեությունը ինքնանպատակ չէր, նրա արածը ազգի համար էր, ուստի գործում էր զգույշ, հայ ժողովրդին օգուտ տալու նպատակալացությամբ: Այդպես և այդ գիտակցությամբ էլ ձեռնամուխ է լինում աշխարհաբարի մշակմանն ու տարածմանը: Ընդհանրապես Սեբաստացին աշխարհաբարի մասին ծավալուն դատողություններ չի արել: «Քերականության» առաջաբանը խիստ հակիրճ է, փոքր-ինչ ընդարձակ է «Գիրք քրիստոնէականի վարդապետութեան» գրքի առաջաբանը («Բան առ ընթերցողս»): Այստեղ արդեն Սեբաստացու վերաբերմունքը աշխարհաբարի նկատմամբ որոշակի է ու կոնկրետ:

²⁴ Իր ժամանակին Հովհ. Հովով Կոստանդնուպոլսեցին ցանկանում է հասարակ ժողովրդի համար գրել աշխարհաբար, սակայն վախենալով, որ իրեն տգետ կարող են համարել՝ գրում է հետևյալը. «Ուստի մի՛ ոք արհամարհիցէ զմեզ իբրև զանհմուտս լեզուին հայոց» (Կ ո ս տ ա ն դ ն ու պ ո լ ս ե ց ի. 1687, 8): Այդ մասին մտայնությունը իշխող էր նույնիսկ XIX դարի 2-րդ կեսին: Դա հաստատում է Լեոն իր «Հայկական տպագրություն» գրքում: Մինչև Գրապայքարը դա շատ էր կաշկանդում նույնիսկ Խ. Աբովյանին:

²⁵ Լեոն խիստ գնահատական է տալիս Սեբաստացու վարվելակերպին՝ գրելով, թե Մխիթարը համարձակ վերանորոգիչ չէր, այլ «կոմպրոմիսների» մարդ, որը շատ լավ ընդունում էր ժամանակի պահանջները, բայց հնության, անշարժության, կույր ավանդապահության դեմ հսկայական կոիվ սկսելու և առաջ տանելու ընդունակությունը չուներ: Կարծում ենք՝ Լեոյի գնահատականը ճիշտ չի ներկայացնում իրողությունը, քանի որ Մխիթարն ու նրա հաջորդները շատ հարցերում եղան առաջինները, որն ավելի ակնառու է երևում, երբ արևմտահայ ու արևելահայ իրողությունները դնում ենք նույն զուգահեռի վրա (Ա ս ոյ ա ն. 2001, 45):

Երևում է ոչ միայն նրա՝ աշխարհաբարի կարևորության գիտակցումը, այլև նրա նկատմամբ զգույշ վարվելու ձգտումն ու պահանջը²⁶:

Աշխարհաբարը, ըստ Սեբաստացու, մարդկանց համար անսովոր է, որովհետև մեր ժողովրդի «անտերունչ» լինելու հետևանքով այն քիչ է գործածվել «ի գրուածս»: Հասարակական-քաղաքական պայմաններից բխեցնելով աշխարհաբարի՝ մարդկանց համար անսովոր լինելու հանգամանքը՝ նա պատվիրում է խիստ զգուշությամբ վերաբերվել դրան:

Կարելի է եզրակացնել, որ Սեբաստացին առաջիններից էր, որ պաշտպանեց աշխարհաբար գրքեր գրելու ձգտումը, հասկացավ, ընդունեց դրա անհրաժեշտությունը և առաջ քաշեց այն մշակելու գաղափարը:

Աշխարհաբարի քերականություն գրելը այնքան էլ հեշտ գործ չէր, եթե նկատի ունենանք, որ այն նոր էր կազմավորվում և, բնականաբար, նորմավորված չէր: Կարևոր հանգամանք էր, թե նոր շրջանի բարբառներից, որոնք զարգանում էին արագորեն և ցուցաբերում էին անհասկանալիության աստիճանի տարբերություններ, որը հիմք կդառնար նոր գրական հայերենի արևմտյան ճյուղի ձևավորման համար: Սեբաստացին կողմնորոշվում է դեպի Փոքր Ասիայի խոսակցական լեզուն. այն լեզվական շատ ընդհանրություններ ուներ մնացած բարբառների հետ²⁷: Այս մասին «Քերականության» մեջ գրում է. «... շարադրիցեմ ... այնպիսեաւ աշխարհաբարոյի ոճիւ, ըստ որում խօսին այնքիկ հայք, որք բնակեալք են ի Փոքրն Ասիա»²⁸:

Նշենք, որ Սեբաստացու վերը հիշված երկու գրքերի (լույս են տեսել նույն՝ 1727 թ.)²⁹, համառոտ քերականական համակարգի և բառապաշարի ուսումնասիրության միջոցով կարելի է որոշակի գաղափար կազմել արևմտահայերենի նախնական վիճակի մասին:

«Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին հայոց» գրքույկում գիտնականը գործնականորեն բավարար մակարդակով ներկայացրել է իր ժամանակի արևմտահայերենի քերականական հիմնական առանձնահատկությունները, սակայն դա դեռ չի նշանակում, որ գրվող աշխարհաբար գրքերի լեզուն ձևված պիտի լինի նշված առանձնահատկությունների սահմաններում:

²⁶ Մ. Սեբաստացու այս մտեցումը յուրացրին նաև Միաբանության մյուս անդամները: Նույնիսկ XIX դարի կեսերին՝ Գրապայքարի շրջանում, երբ գրաբար թե աշխարհաբար հարցադրումը ենթադրում էր մտավորականության կողմնորոշվածություն գրականության լեզվի ընտրության հարցում, կաճառականների մեծ մասը նիստի ժամանակ «այս կէտս կպնդէր, թէ բացի արտաքսմանէ այլազգի կամ օտար բառից և ածանցներու, պէտք չէ ուրիշ փոփոխություններ ընել աշխարհաբար լեզուին մէջ. ... թողլու է ժամանակին, որ գործէ և կատարելագործէ աշխարհիկ բարբառը» (Ս ա ր - գ ի ս ե ա ն. 1905, 367):

²⁷ Մանրամասն տե՛ս Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1972, 82–119:

²⁸ Մանրամասն տե՛ս Ա ճ ե մ յ ա ն. 1971, 38–49:

²⁹ Երևանի գրադարաններում չկա «Դուռն քերականութեան» գրքի 1727 թ. հրատարակությունը: Ուսումնասիրության նպատակով օգտագործվել է դրա 1771 թ. վերահրատարակությունը:

Իրականում դրանց լեզուն բազմաբնույթ է ու բազմաշերտ, որովհետև կողք կողքի կիրառվել են գրաբարյան, բարբառային, աշխարհաբարյան և օտարամուտ լեզվատարրեր: Սեբաստացին ինքն էլ աշխարհաբարի կոնկրետ դրսևորումներում հաճախ շեղվում է իր նշած օրինաչափություններից այն առումով, որ շատ են գրաբար-աշխարհաբար զուգաձևությունները, նկատելի է հակումը դեպի գրաբար: Մասնավորապես արևմտահայերեն առաջին՝ «Գիրք քրիստոնէականի վարդապետութեան» գրքի լեզվի քննությունը ցույց է տալիս, որ դժվար է եղել միանգամից կտրվել գրաբարից. շատ են գրաբարաբանությունները, որոնք արտահայտված են լեզվական գրեթե բոլոր մակարդակներում:

Սեբաստացին և հայ գիտական բառարանագրության սկզբնավորումը: «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանը

Սեբաստացին արևմտահայերենի քերականությունը կազմելուց հետո սկսեց զբաղվել Հայկազյան բառարանի ստեղծման աշխատանքներով: Պետք է ասել, որ մինչ բառարանի կազմությանը ձեռնամուխ լինելը նա տարբեր նպատակներով կազմում էր բառացանկեր: «Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց» ձեռնարկում դրված է երկլեզվյան բառացանկ՝ «Բառագիրք, որ հետևի դրան քերականութեան – հայ-թուրքերէն բառարան» վերնագրով³⁰, իսկ «Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազեան սեռի» աշխատության երրորդ մասի հավելվածի առաջին գլուխը նվիրված է ուղղագրությանը, մասամբ՝ ուղղախոսությանը՝ «Առաղդեցութիւնք ոմանք սակս յարմարագրութեան, արտաբերութեան և վերծանութեան, որք վերաբերին առ արիեստն քերթողութեան»: «Յարմարագրութեան» քննությունն սկսվում է հաճախ հանդիպող սխալ գրություն ունեցող երկար բառացանկով՝ ճիշտ գրությամբ հանդերձ³¹: Բառացանկերը կարող էին միայն կոնկրետ օրախնդիր հարցեր լուծել, սակայն թե՛ գրաբարի, թե՛ աշխարհաբարի ուղղությամբ XVIII դարում սկիզբ առած ուսումնասիրությունների ընթացքում անհրաժեշտություն էր առաջանում լուծելու բազմաթիվ հարցեր՝ կապված ուղղագրության, ուղղախոսության, բառագործածության, քերականական իրողությունների հետ: Բառարանը կարող էր որոշ չափով կարգավորել նշված հարցերը:

Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանը թե՛ մտահղացմամբ, թե՛ իրականացմամբ նոր երևույթ էր հայագիտության մեջ: Այն ընդգրկում էր գրաբարի ամբողջ բառազանձը, որ ավանդված էր «Աստուածաշունչ» մատյանում և հայ մատենագրության մեջ: Սակայն բառարանն արժևորվում է ոչ միայն նրանով, որ ներկայացնում է գրաբարյան բառաշերտը համապատասխան նշումներով, այլև նրանով, որ, փաստորեն, աշխարհաբարի առաջին լուրջ բառարանն է: Այս առումով Սեբաստացին 1749 թ. լույս տեսած բառարանի 1-ին հատորի առաջաբանում նշում է, որ երկրորդ հատորում կան

³⁰ Տե՛ս Սեբաստացի. 1727ա, 91–129:

³¹ Մանրամասն քննությունը տե՛ս Ջահուկյան. 1974, 248–254:

բառացանկեր կամ բառարաններ՝ «... արարեալ ի գրաբառէ յաշխարհաբառն»
և «... յաշխարաբառէ ի գրաբառն»:

Սեբաստացին որոշ ընդհատումներով բառարանի ուղղությամբ աշխատել է մինչև 1745 թվականը: Աշխատանքի մի մասը Մխիթարի հանձնարարությամբ և տրամադրած նյութերի հիման վրա կատարել են նրա աշակերտները, քանի որ ինքն արդեն հիվանդ էր և ի վիճակի չէր մենակ ավարտելու սկսած աշխատանքը: Սակայն պետք է ասել, որ բառարանը մինչև նրա մահը արդեն պատրաստ էր տպագրության, չնայած դրա երկրորդ հատորը լույս տեսավ Սեբաստացու մահվանից միայն 20 տարի անց: Այս հատորի՝ տպագրության պատրաստելու աշխատանքներում մեծ է նրա աշակերտների ավանդը, սակայն այն արտահայտում է ոչ միայն աշակերտների, այլև հենց իր՝ հայագետի մոտեցումները³²:

Մինչև Սեբաստացին հայ իրականության մեջ ստեղծվել էին մի քանի բառարաններ, սակայն այնքան թերություններ են ունեցել, որ շատերն են հրաժարվել դրանք օգտագործելուց: Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանի առաջաբանում նշվում են հետևյալ թերությունները. ա) բանապաշարի աղքատությունը, բ) բառերի բացատրությունների խրթին ու անհասկանալի լինելը, գ) սխալների առատությունը, որը վերագրվում է և՛ անհմուտ գրիչներին, և՛ տպագրությանը: Այդ թերությունները ստիպում են Սեբաստացուն վերանայել բառարան կազմելու հայտնի մոտեցումները և մշակել բառարանակազմության նոր մեթոդներ ու սկզբունքներ:

Նոր բառարան ստեղծելու շարժառիթները շատ էին: Նախ՝ դեռևս քերականություն գրելիս Մխիթարն ինքն էր խոստացել ստեղծել նոր բառարան, որի կարիքը շատ էր զգացվում, և ապա, ինչպես ինքն է հավաստում, իրեն շատերն են թախանձանքով դիմել նման խնդրանքով, որը անհնար էր գործնականում բավարարել բանավոր եղանակով: Բացի հասարակական այսպիսի «պատվերից»՝ բառարանը կարևոր դեր կարող էր խաղալ ուսուցման տեսակետից: Այս մասին բառարանի առաջաբանում նա գրում է. «... եւ զի դժուարին է լինիլ քաջ գիտնական առանց գիտելոյ զարուէստ քերականութեան, նույնպէս դժուարին է գոլ քաջ քերական առանց լինելոյ գիտակ հանգամանաց, բառից, զոր ուսանիմք նպաստութեամբ բառարանի»³³: Շարժառիթներից մեկն էլ հայոց լեզվի նկատմամբ ունեցած սերն էր կամ, ինչպես ինքն է ասում, «գուրջ»:

Ինչպես արդեն նշվել է, հայկական գաղթօջախներում ծավալված մշակութային վերելքը միտված էր ազգային ինքնագիտակցության վերականգնմանն ու ամրապնդմանը, ազգային դիմագծի պահպանմանը: Այս գործընթացում շատ կարևոր դեր էր վերապահված հայոց լեզվին, որը պատմականորեն հայտնվել էր աննախանձելի վիճակում: Առավել խիստ մտահոգություն էր առաջացնում Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված լեզվավիճակը: Սեբաստացին առավել մտահոգող էր համարում այն, որ շատերը, հաճախ չիմանալով կամ չգտնելով հայերեն ճիշտ բառը, դիմում էին այլազգի կամ «ռամկորենին»

³² Տե՛ս Գ ա ս պ ա ղ յ ա ն. 1968, 73–96:

³³ Ս ե բ ա ս տ ա գ ի. 1749, 4:

(աշխարհաբարին): Այս մասին նա գրում է. «Նաև բազումք առ ի չգոյէ բառարանի, ոչ գտանելով յամենայն պէտս զհայերէն բառս, բունն հարին զայլազգական կամ զոսմական բառից»³⁴: Ահա, իրավիճակի թելադրանքով Սեբաստացին մտածում և ցանկանում է մաքրել ու անաղարտ պահել մեր լեզուն, պահպանել քերականական ճիշտ ձևերը, հասանելի ու մատչելի դարձնել «գրոց լեզուն» հասարակական լայն խավերին: Բառարանը պետք է ուղղություն տար և՛ լեզվի կիրառությանը, և՛ դպրությանը, այլապես եղծվելով այնպես կխանգարվի «որպէս յայտ է յաշխարհաբառ լեզուէն մերմէ, որ յաղագս անկանոն և անառաջնորդ լինելոյ, այնչափ է փռեկտեալ և բազմացեալ, որչափ են գաւառք բնակութեան կամ մանաւանդ որչափ են քաղաքք կամ գիւղորէք: Եւ յոմանս այնչափ է եղծեալ, մինչ զի ոչ երևին հայերէն խօսիլ, այլ իբրև գլտուժ և զդուժ ընդ օդս բարբառիլ որպէս որք կոչել ըզգայլն՝ գուլ, զգառն՝ գօռ, ըզհացն՝ խօց, զմեծն՝ ջօջ ...»³⁵:

Նշված հանգամանքը Սեբաստացուն և նրա աշակերտներին կանգնեցնում է դժվարության առաջ. ինչպե՞ս տալ բառերի բացատրությունները՝ գրաբա՞ր, թե՞ աշխարհաբար: Աշխարհաբարի կիրառումը միանգամից բացառվում է, որովհետև վերջինս այդ շրջանում դեռևս չէր ձևավորվել իբրև ընդհանուր գրական լեզու, այլ ներկայանում էր բարբառների միջոցով, որոնց միջև փոխադարձ հասկանալիության աստիճանը բավականին ցածր էր իբրև հետևանք գաղթելուն և օտար վայրերում բնակվելուն, «... վասն որոյ բնակիչք միոյ գաւառի ոչ հասկանան զբարբառ միւսոյ գաւառի գոնէ ըստ մասին»³⁶: Այսպիսի լեզվական իրադրության պայմաններում Սեբաստացին ուղղորդվում է դեպի գրաբարը՝ երբեմն բացատրությունները տալով աշխարհաբար:

Բառարանի առաջաբանում Սեբաստացին խոստանում է լույս ընծայել մեկ այլ բառարան, որում գրաբարի բառամթերքը կբացատրվի միայն աշխարհաբարով, իսկ աշխարհաբարինը՝ գրաբարով: Այստեղ ևս երևում է Սեբաստացու հեռատեսությունն ու իրատեսությունը: Բանն այն է, որ առաջին հատորի գրաբար բացատրությունները հասկանալու համար պետք էր ունենալ գրաբար-աշխարհաբար բառարան, քանի որ նույնիսկ գրաբարի գիտականներն էին հաճախ դժվարանում գտնել գրաբարի և աշխարհաբարի համապատասխան համարժեքները: Բացի դրանից՝ Սեբաստացին հասկանում էր նաև, որ գրաբար բառարանի օգտագործումը մնալու էր գրաբարին տիրապետող սակավաթիվ մարդկանց մենաշնորհը, ուստի չէր կարող խաղալ հասարակական այն դերն ու նշանակությունը, որոնք ընկած էին Սեբաստացու մտահղացման հիմքում: Այդ նպատակով երկրորդ հատորի մի բաժնում³⁷ տեղադրել է այդ բառացանկերը, որոնք շատ կարևոր նշանակություն են ստանում արևմտահայերենի պատմության ուսումնասիրության տեսակետից:

³⁴ Սեբաստացի. 1749, 5:

³⁵ Սեբաստացի. 1749, 6:

³⁶ Սեբաստացի. 1749, 6:

³⁷ Այս բաժինը Սեբաստացու գլխավորությամբ և ցուցումով մշակել են Սեմեոն Աստվածատրյանը, Իգնատիոս Խաչատրյանը, Ջաքարիա Ալեքսանյանը և այլ Մխիթարյաններ:

Փաստորեն, Սեբաստացին փորձում է աշխարհաբարն օգտագործել գրաբարն ուսուցանելու համար և միանգամայն գիտակցված սկսում ու նպաստում է աշխարհաբարի մշակմանը՝ գործընթացի մեջ ներքաշելով իր միաբաններին: Միաժամանակ ավելացնենք, որ այդ հանգամանքը երևույթի միայն մի կողմն է: Ինչպես տեսանք, Սեբաստացին սթափ էր նայում աշխարհաբարի տարածմանը, հասկանում էր, որ աշխարհաբարը դառնում էր ընդհանուր հաղորդակցման միջոց, ուստի այդ երկու լեզվատրակները չպետք է հակադրել, այլ պետք է ուղղակի որոշարկել դրանց կիրառման ոլորտները՝ մի կողմից մաքրելով գրաբարը, մյուս կողմից՝ մշակել ու կանոնարկել աշխարհաբարը: Ահա այստեղ է, որ առաջանում է մյուս կարևոր խնդիրը, որի լուծմամբ պայմանավորված կլինեք բառարանի կիրառման արդյունավետությունը: Բանն այն է, որ արևմտահայերենը դեռևս ընդհանուր հասարակական հաղորդակցման միջոց չէր և լեզվի ընտրության հարցում պետք էր ճիշտ կողմնորոշվել «բիրատարազ» և «այլազան» բարբառների միջավայրում այնպես, որ գործածված աշխարհաբարը հնարավորինս հասկանալի լինի բարբառախոսներին: Բառարանում ներառվել են նաև գրաբար այնպիսի հասկանալի բառեր, որոնք աշխարհաբար բացատրության կարիք չունեին, այսպիսի դեպքերում հնարավոր է եղել խուսափել թուրքերեն բառերի գերաճախսից. գրաբարյան շատ բառեր փրկել մոռացությունից, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ ստեղծել նոր բառեր:

Ավելացնենք նաև, որ աշխարհաբարյան ձևերի վրա խիստ զգացվում է գրաբարի ազդեցությունը: Սակայն դա բխում էր ոչ թե գրաբարամոլությունից, այլ արևմտահայերենը գրաբարի միջոցով մշակելու, կանոնավորելու, հարստացնելու և հայացնելու ձգտումից, քանի որ այլ ճանապարհ պարզապես չկար: Մխիթարյան հայրերից Հովհ. Թորոսյանը այսպես է արժևորում Սեբաստացու «Բառգիրքը». «Այն ժամանակները չգտնուելով տակալին ազգին մեջ կանոնաւոր բառարաններ, մոռցուած և խանգարուած էր բառերուն ճշգրիտ նշանակութիւնը, ամեն մարդ ըստ քմաց կխեղաթիւրէր, կաղճատէր լեզուն, և չգիտնալով բնիկ հայերէն բառերը, անսովոր ու խորթ բառեր կհնարէին: Հարկ էր անոնց առջև ամբարտակ մը կանգնել և ազատել լեզուն խառնակութեան վիհին մէջ գլորելէն. այդ ամբարտակն եղավ «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի»՝ աննման իր տեսակին մէջ, դարագլուխ կազմող գործ մը»³⁸: Իսկ հայ բառարանագրության պատմության գիտակ Գ. Գասպարյանն էլ արձանագրել է. «Հին հայկազեան բառարանը փաստորեն հանդիսացավ հայ բառարանագրության այն հիմնաքարը, որի վրա հետագայում կազմվեցին հայերեն բացատրական, թարգմանական և այլ բառարաններ, միաժամանակ այն դարձավ հայոց լեզվի բառային կազմի, քերականական ուսումնասիրությունների աղբյուր»³⁹:

³⁸ Թ ո Ր Ո Ս Ե Ա Ն. 1901, 442:

³⁹ Գ ա ս պ ա Ր Յ Ա Ն. 1968, 97:

Մ. Սեբաստացին և գրաբարի հարցերը: «Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազեան սեռի» աշխատությունը: «Հայկաբան» հայերենի վերականգնման գործընթացի սկզբնավորումը

XVIII դարում մեծանում է հետաքրքրությունը գրաբարի նկատմամբ: Դրա համար ստեղծվել էին որոշակի նախադրյալներ⁴⁰: Լեզվական իրավիճակն այնպիսին էր, որ գրավոր խոսքն ակամա մղվում էր դեպի գրաբարը: Աշխարհաբարի, հատկապես արևմտահայերենի անկատար վիճակը չէր բավարարում ազգային ընդհանուր ու միասնական հաղորդակցման պահանջները: Խոսակցական այն լեզուն, որով իրականացվում էր արևմտահայոց հաղորդակցությունը, հայերենախառն թուրքերենն էր (նույնիսկ ոչ թուրքերենախառն հայերենը, որն ավելի հավանական ու բնական կլիներ, եթե նկատի ունենանք թուրքերենի գերիշխող դիրքը հայերենի նկատմամբ): Հայերենն այս վիճակում էր նաև այն բոլոր երկրների հայկական գաղթօջախներում, որոնք նույնպես գտնվում էին թուրքերի տիրապետության տակ (Ռումինիա, Լեհաստան, Բուլղարիա, Հունգարիա և այլն): Այդ մասին Հ. Աճառյանը գրում է. «Վերոհիշյալ (խոսքը վերը նշված վայրերի և ոչ միայն – Ա. Թ.) բոլոր տեղերի հայերը իրենց մայրենի լեզուն կորցրած, խոսում են թուրքերեն թե՛ տանը՝ իրենց ընտանիքում, և թե՛ դուրսը՝ շուկայում կամ փողոցում: Եկեղեցում անգամ, ուր արարողությունը կատարվում է գրաբար, քարոզ և ծանուցում կատարվում են թուրքերեն»⁴¹: Պատճառաբանված էր Սեբաստացու՝ հայատառ թուրքերենով աշխարհաբարի քերականություն գրելը, հայերեն բառերի բացատրությունները թուրքերեն համարժեքներով տալը. ժամանակի մտավորականությունը երկու կարևոր խնդիր պիտի լուծեր. ա) մշակել, մաքրել և կանոնարկել նոր-նոր ձևավորվող արևմտահայ աշխարհաբարը, բ) գրաբարը մաքրել, ուսուցանել և օգտագործել որպես գրի լեզու: Առանց չափազանցության մեջ ընկնելու կարող ենք ասել, որ նշված երկու գործընթացների սկզբնավորողը Մ. Սեբաստացին է:

1730 թ. հրատարակվեց Սեբաստացու «Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազեան սեռի» աշխատությունը⁴², որի կարևորագույն նպատակներից մեկն էլ դասական հայերենի վերականգնումն էր: Մինչ այս էլ Սեբաստացին գրում կամ խմբագրում էր գրաբար տեքստեր, իր աշակերտների հետ կատարում թարգմանությունների, ձեռագիր և տպագիր նյութերի լեզվական համե-

⁴⁰ Մանրամասն տե՛ս Ա ս ո յ ա ն. 2001:

⁴¹ Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1951, 261:

⁴² Գ. Զահուկյանը, վկայակոչելով վրացական աղբյուրը, գրում է, որ այս քերականությունը «հիմք է հանդիսացել վրացական քերականության սկզբնավորման համար: 1753 թ. վրաց Անտոն կաթողիկոսը Մխիթարի հետևությամբ կազմեց վրացերենի առաջին քերականությունը՝ շատ տեղերում կատարելով բառացի թարգմանություններ և հայաբան փոփոխություններ մտցնելով վրացերենի քերականության մեջ» (Զ ա հ ու կ յ ա ն. 1974, 211):

մատուցություններ, որոնք բացահայտում էին գրաբարի բառակազմական, քերականական այլակերպումները⁴³, իսկ դրանք հետևանք էին նաև կաթոլիկ եկեղեցու լեզվի՝ լատիներենի անմիջական ազդեցության: Ձևավորվում է գրաբարի մի լեզվաորակ, որն ընդունված է անվանել լատինաբան հայերեն⁴⁴: Սեբաստացու և նրա աշակերտների ծավալած մշակութային շարժումը ենթադրում էր նաև դասական գրաբարի վերածննդի գործընթաց: Առաջ է քաշվում «հայկաբան» հայերենի վերականգնման գաղափարը: Ինչպես Հ. Աճառյանն է գրում, լատինաբան հայերենն իր «... մայրամուտն սկսեց Վենետիկում, Մխիթարյանների մոտ, ԺԸ դարին: Լատիներենի ազդեցության հաղթահարման սկզբնավորումը կապվում է Մխիթարի այն երկերի հրատարակման հետ, որոնք գրվել կամ խմբագրվել են հենց նրա կողմից:

Փաստ է, որ Սեբաստացին իր իսկ նախաձեռնած գործընթացում ցուցաբերում է որոշակի զգուշավորություն, որը որոշ հետազոտողների կողմից բնորոշվում է որպես անհետևողականություն և երկչոտություն: Սակայն ճիշտ է նաև այն, որ տեքստից դուրս՝ տողատակին, անպայման արտահայտում է իր ժխտական վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ: Գ. Ջահուկյանը գրում է, որ նա քննադատական վերաբերմունք է ցույց տալիս լատինաբանության հանդեպ և նպատակ դնում շարադրել գրաբարի քերականությունը հին ձեռագրերի հիման վրա, ապա ավելացնում է, որ նպատակն իրագործելուն խանգարում են մի քանի հանգամանքներ, որոնցից մեկն էլ այն էր, որ «... լատինաբանությունը վայելում էր Հռոմի հովանավորությունը և գրավում իշխող դիրք. նրա դեմ դուրս գալը կնշանակեր հարուցել Հռոմի կասկածանքը և վաստակել բազմաթիվ հակառակորդներ, ուստի Մխիթարը խոհեմություն է անում նույնությամբ պահելու լատինաբան նորամուծությունները՝ կցելով լայն ծանոթություններ նրանց փոխարեն հին ձեռագրերում տարածված ձևերի մասին»⁴⁵: Սա փաստում է նաև լեզվաբան Հովհ. Բարսեղյանը՝ նշելով, որ «շարունակելով ժամանակի թելադրանքով պահպանել լատինաբան նորամուծությունները՝ Սեբաստացին միաժամանակ վերջիններիս հակադրում է հայերենի հարազատ ձևերը, որով, ինչպես Չամչյանն է նկատել, ճանապարհ է հարթում հայերենի ինքնատիպ ու անադարտ քերականության համար»⁴⁶: Էդ. Աղայանը կարծում է, որ լատինաբան ձևերի առկայությունը «Քերականության» մեջ ոչ միայն իր

⁴³ XVII դ. գրաբարի վիճակի մասին Լ. Հովհաննիսյանը գրում է, որ գրաբարն արդեն «... ինչ-որ չափով կորցրել էր իր դասական հստակությունն ու համակարգայնությունը, և ամենատարբեր բնույթի գործերում երբեմն գրաբարն ու աշխարհաբարը, այլև բարբառային տարրերը հանդես էին գալիս գիրկընդխառը» (Հ ո վ - հ ա ն ն ի ս յ ա ն. 1983, 121): Հետագայում գրաբարն ավելի այլակերպվեց լատիներենի ազդեցությամբ:

⁴⁴ Լատինաբան հայերենի մասին մանրամասն տե՛ս Հ ա մ բ ար ծ ու մ յ ա ն. 2010:

⁴⁵ Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1974, 210:

⁴⁶ Բ ա ր ս ե ղ յ ա ն. 1980, 92:

դեմ չտրամադրելու և լատինաբան քերականությունների ազդեցության արդյունք էր, այլև գրաբարի հարազատ ձևերը չտարբերակելու հետևանք: «Որ Մխիթար արքայի գրքում նկատվում է ժամանակի քերականությունների ազդեցությունը, դա ճիշտ է, և այդպես էլ, անշուշտ, պետք է լիներ, սակայն ընտիր և ոչ ընտիր, հարազատ և ոչ հարազատ գրաբարյան ձևերը չտարբերելու համար ոչ միայն այդ ազդեցությունը պետք է նշել, այլև այն, որ իր ժամանակ այդ ձևերի հարազատությունը դեռ հնարավոր էլ չէր պարզել»⁴⁷, – գրում է նա: Այսպիսով՝ հասկանալի է Սեբաստացու պահվածքը. մի կողմից՝ գտնվել Վատիկանի կրոնապետության տակ և միանգամից հաղթահարել նրա պաշտոնական լեզվի ազդեցությունը, մյուս կողմից էլ՝ հայերեն ձեռագիր մատյանների սակավությունը պահանջում էր խելամիտ դիրքորոշում:

Եզրակացություն

Կատարյալ կրթություն տալու, ազգային մշակույթն ու գիտությունը զարգացնելու նպատակամետ ցանկությունն իրագործելու համար Մխիթար Սեբաստացին եղավ բազմաթիվ տեղերում, դիմեց բազմաթիվ մարդկանց, սակայն սեփական փորձով համոզվեց, որ հայկական միջավայրում տիրում են խավարն ու տգիտությունը: Դա էլ ազդակ հանդիսացավ, որ իրագործի միաբանություն ստեղծելու իր գաղափարն ու նպատակները, այն է՝ հայոց մեջ ծավալել գիտամշակութային, կրթական-լուսավորչական գործունեություն, բարձրացնել հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության մակարդակը, նպաստել հայապահպանության խնդիրների լուծմանը: Հատկանշական է այն, որ որպես Միաբանության Սահմանադրություն՝ իրեն առաջարկված Բարսեղի, Օգոստինոսի և Բենեդիկտոսի կանոններից ընտրում է Բենեդիկտոսի կանոնները, որովհետև դրանցում առավել արժևորվում էին մանուկների դաստիարակության ու կրթության, դպրոցների անհրաժեշտության հարցերը:

Սեբաստացու ինքնանվիրումն իր դավանած սկզբունքներին ու մտահղացումներին պսակվեց հաջողություններով ու մեծ ձեռքբերումներով:

Թաթուլ Ասոյան – ք. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արդի հայերենի բաժնի վարիչ, Գավառի պեղական համալսարանի հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի դեկան: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ժամանակակից հայոց լեզու, հայոց լեզվի պատմություն, արևմտահայերեն, բառարանագրություն: Հեղինակ է 3 գրքի և 40-ից ավելի հոդվածի: ORCID: 0009-0004-9484-8797. asoyan.60@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ազեան Մ. 1976, Մխիթար. Մխիթարեան միաբանութեան անմահ հիմնադիր (1676–1976), Բեյրութ, Կ. Տօնիկեան և Որդիք հրատ., 79 էջ [Agian M. 1976,

⁴⁷ Ա ղ ա յ ա ն. 1958, 124:

Mkhitar: Immortal Founder of the Mkhitarist Congregation (1676–1976). Beirut, K. Tonikian and Sons Publishing House, 79 p. (in Armenian):

Ագոնց Ստ. (Գյուվեր). 1810, Պատմություն կենաց և վարուց տեան Մխիթարայ Սեբաստացոյ, Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու հրատ., 336 էջ [Agonc St. (Güver). 1810, History of the Life and Conduct of Saint Mkhitar of Sebastia. Venice, S. Ghazar Publishing House, 336 p. (in Armenian)]:

Աղայան Էդ. 1958, Հայ լեզվաբանության պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 385 էջ [Aghayan Ed. 1958, History of Armenian Linguistics. Yerevan, YSU Publishing House, 385 p. (in Armenian)]:

Աճառյան Հ. 1951, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Երևան, «Հայպետհրատ», 1951, 608 էջ [Acharyan H. 1951, History of the Armenian Language, V. 2. Yerevan, “Haypethrat”, 1951, 608 p. (in Armenian)]:

Աճեմյան Վ. 1971, Գրական արևմտափայտերենի ձևավորումը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 292 էջ [Achemyan V. 1971, The Formation of the Literary Western Armenian Language. Yerevan, ASSR Academy of Sciences Publishing House, 292 p. (in Armenian)]:

Այվազովսկի Գ. 1857, Ուրուագիծ ոգոյ և ընթացից Մխիթարեան միաբանութեան Վենետկոյ, Փարիզ, Գրանց ճ. Արամեան, 160 էջ [Aivazovsky G. 1857, Outline of the spirit and course of the Mkhitarist Congregation of Venice. Paris, Library J. Aramian, 160 p. (in Armenian)]:

Ասոյան Թ. 2001, Վենետիկի Մխիթարյանները և աշխարհաբարի հարցերը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 127 էջ [Asoyan T. 2001, The Mkhitarists of Venice and the Questions of the Ashkharabar. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 127 p. (in Armenian)]:

Աստուածաշունչ գիրք հինգ և նորոց կտակարանաց. 1733, Վենետիկ, Անտոնի Բորտոլի հրատ., 1290 էջ [The Holy Bible Old and New Testaments. 1733. Venice, by Anthony Bortoli Publishing House, 1290 p. (in Armenian)]:

Բարսեղյան Հովհ. 1980, Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 527 էջ [Barseghyan Hovh. 1980, The Doctrine of the Parts of Speech of the Armenian Language. Yerevan, YSU Publishing House, 527 p. (in Armenian)]:

Գասպարյան Գ. 1968, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 565 էջ [Gasparyan G. 1968, History of Armenian Lexicography. Yerevan, ASSR Academy of Sciences Publishing House, 565 p. (in Armenian)]:

Դարոնյան Ս. 1979, Մ. Նալբանդյան. կյանքը և գործունեությունը, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 544 էջ [Daronyan S. 1979, M. Nalbandyan: Life and Activities. Yerevan, "Soviet Writer" Publishing House, 544 p. (in Armenian)]:

Երիցեան Ալ. 1883, Վենետիկի Մխիթարեանք, Թիֆլիս, տպ. Յովհ. Միանսարեանցի, 162 էջ [Yeritsian A. 1883, the Mkhitarists of Venice. Tbilisi, Publishing House by Hovh. Miansaryantsi, 162 p. (in Armenian)]:

Թորոսեան Յովհ. 1901, Վարք Մխիթարայ արքայի Սեբաստացոյ, Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու հրատ., 489 էջ [Torosyan Hovh. 1901, The Life of Abbot Mkhitaris of Sebastia. Venice, S. Ghazar Publishing House, 489 p. (in Armenian)]:

Լեո. 1986, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 672 էջ [Leo. 1986, Collection of Works, V. 5. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 672 p. (in Armenian)]:

Կոստանդնուպոլսեցի Յովհ. Հովով. 1687, Պարզաբանութիւն հոգեմտագ սաղմոսացն Դավթի, Վենետիկ, տպ. Նահապետ Գյովնազարի, 840 էջ [Hovh. of Constantinople. Holov. 1687, Explanation of the Spiritual Psalms of David. Venice, Printed by Nahapet Gulnazari, 840 p. (in Armenian)]:

Համբարձումյան Վ. 2010, Լատինարան հայերենի պատմություն, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 371 էջ [Hambartsumyan V. 2010, History of Latin-Based Armenian. Yerevan, “Nairi” Publishing House, 371 p. (in Armenian)]:

Հովհաննիսյան Լ. 1983, 17-րդ դարի գրաբարը. – «Լեզվի և ոճի հարցեր» (Երևան), էջ 116–196 [Hovhannisyan L. 1983, 17th Century Grabar. – “Issues of Language and Style” (Yerevan), p. 116–196 (in Armenian)]:

Մարգարյան Ա. 1957, Միքայել Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 267 էջ [Margaryan A. 1957, The Linguistic Activities of Mikael Nalbandyan. Yerevan, YSU Publishing House, 267 p. (in Armenian)]:

Նալբանդյան Մ. 1980, Երկերի ժողովածու, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 448 էջ [Nalbandyan M. 1980, Collection of Works. Yerevan, ASSR Academy of Sciences Publishing House, 448 p. (in Armenian)]:

Չոպանյան Ա. 1988, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 872 էջ [Chopanyan A. 1988, Works. Yerevan, “Soviet Writer” Publishing House, 872 p. (in Armenian)]:

Պետրոսյան Վ. 2008, Մ. Սեբաստացու լեզվաբանական հայացքները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 206 էջ [Petrosyan V. 2008, M. Sebastatsi's Linguistic Views. Yerevan, YSU Publishing House, 206 p. (in Armenian)]:

Ջահուկյան Գ. 1964, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, «Միտք» հրատ., 69 էջ [Jahukyan G. Stages of Development of the Armenian Language. Yerevan, “Mitq” Publishing House, 69 p.] (in Armenian):

Ջահուկյան Գ. 1972, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 347 էջ [Jahukyan G. 1972, Introduction to Armenian Dialectology. Yerevan, ASSR Academy of Sciences Publishing House, 347 p. (in Armenian)]:

Ջահուկյան Գ. 1974, Գրաբարի քերականության պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 558 էջ [Jahukyan G. 1974, History of Grabar Grammar. Yerevan, YSU Publishing House, 558 p. (in Armenian)]:

Սարգիսեան Բ. 1905, Երկհարիւրամեայ գրականական գործունեութիւն և նշանատր գործիչներ Վենետկոյ Մխիթարեան միաբանութեան, Վենետիկ, ի վանս Ս. Ղազարու հրատ., 400 էջ [Sargisyan B. 1905, Bicentennial Literary Activity and Prominent Figures of the Venetian Mkhitarist Congregation. Venice, S. Ghazar Publishing House, 400 p. (in Armenian)]:

Սեբաստացի Մ. 1727ա, Դուռն քերականութեան աշխարհաբառ լեզուին հայոց, Վենետիկ, Անտոն Բորտոլի հրատ., 149 էջ [Sebastatsi M. 1727a, The Door to Grammar in the Ashkharabar of the Armenian Language. Venice, Anton Bortoli Publishing House, 149 p. (in Armenian)]:

Սեբաստացի Մ. 1727բ, Գիրք քրիստոնէականի վարդապետութեան, Վենետիկ, Անտոն Բորտոլի հրատ., 132 էջ [Sebastian M. 1727b, Book of Christian Doctrine. Venice, Anton Bortoli Publishing House, 132 p. (in Armenian)]:

Սեբաստացի Մ. 1749, Բաղդիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Վենետիկ, Անտոն Բորտոլիի հրատ., 1213 էջ [Sebastatsi M. 1749, Dictionary of the Armenian Language, V. 1. Venice, Anton Bortoli Publishing House, 1213 p. (in Armenian)]:

Սեբաստացի Մ. 1769, Բաղդիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, Վենետիկ, Անտոն Բորտոլիի հրատ., 1770 էջ [Sebastatsi M. 1769, Dictionary of the Armenian Language, V. 2. Venice, Anton Bortoli Publishing House, 1770 p. (in Armenian)]:

ОСНОВАТЕЛЬ КОНГРЕГАЦИИ МХИТАРИСТОВ:
МХИТАР СЕБАСТАЦИ

ТАТУЛ АСОЯН

Резюме

Ключевые слова: Мхитар Себастиац, конгрегация Мхитаристов, грабар, ашхарабар, словарь, лексикография, западноармянский, грамматика, аббат, католики.

В центре внимания основателя конгрегации Мхитаристов – Мхитара Себастиаца (1676–1749) и его учеников был армянский язык, и именно в области его исследования они достигли беспрецедентных успехов. Известно, что как видных арменоведов того времени, так и Себастиаца в основном интересовал грабар (древнеармянский язык), а ашхарабар остался вне поля их зрения, хотя он создал первую грамматику нового – формирующегося западноармянского языка, призывая к очищению и упорядочению этой ветви армянского языка, одновременно ратуя за отказ от использования латинизмов в грабаре.

Истоки армянской научной лексикографии восходят к Себастиацу, который поднял ее на новый, европейский уровень, разработал новые принципы составления словарей, применявшиеся членами конгрегации.

М. Себастиаца внес огромный вклад в распространение просвещения, занимаясь внедрением системы детского образования. Великий подвижник открыл первые школы и стал автором первого учебника западноармянского языка, а впоследствии члены конгрегации продолжили его дело, составив и издав учебники, грамматические пособия, словари, научные исследования, актуальные по сей день. Как Себастиаца, так и другие Мхитаристы занимались литературным творчеством и переводами произведений античных и европейских авторов. И благодаря деятельности Мхитаристов армянский народ приобщился к европейской культуре.

В сложный и весьма противоречивый исторический период М. Себастиаца, преодолевая социально-политические и религиозные препоны, сформировал конгрегацию, которая, начиная с XVIII века и по настоящее время, занимается возрождением армянской культуры, внося неоспоримый вклад в сохранение

национальной идентичности, а также в образовательный и культурный прогресс.

Татул Асоян – к. филол. н., доцент, заведующий отделом современного армянского языка Института языка им. Гр. Ачаряна НАН РА, декан филологического факультета Гаварского государственного университета. Научные интересы: история западноармянского языка, арменоведческая деятельность конгрегации Мхитаристов, изучение лексики и грамматического строя современного армянского языка. Автор 3 книг и более 40 статей. ORCID: 0009-0004-9484-8797. asoyan.60@mail.ru

FOUNDER OF THE MKHITARIST CONGREGATION:
MKHITAR SEBASTATSI

TATOUL ASOYAN

S u m m a r y

Keywords: Mkhitar Sebastatsi, Mkhitarist Congregation, Grabar, Ashkharhabar, dictionary, lexicography, Western Armenian, grammar, abbot, Catholics.

The focus of the founder of the Mkhitarist Congregation, Mkhitar Sebastatsi (1676–1749) and his disciples was the Armenian language, and it was exactly in this field of study that they achieved unprecedented success. It is well known that both prominent Armenologists of the time and Sebastatsi himself were primarily interested in Grabar (Classical Armenian), whereas Ashkharhabar (Modern Armenian) remained largely outside the scope of their attention. Nevertheless, Sebastatsi authored the first grammar of the emerging Western Armenian language, in which he advocated for its purification and standardization, simultaneously calling for the elimination of Latinisms from Grabar.

The origins of Armenian scientific lexicography can be traced back to Mkhitar Sebastatsi, who elevated it to a new, European level introducing innovative principles of dictionary compilation, which were subsequently adopted and further developed by members of the Mkhitarist Congregation.

Sebastatsi made a substantial contribution to the dissemination of education by promoting a system of primary education. This great reformer established the first schools and authored the first textbook of the Western Armenian language. Subsequently, members of the Congregation continued his work by compiling and publishing textbooks, grammatical manuals, dictionaries, and scientific studies that remain relevant to this day. Both Sebastatsi and other Mkhitarists were also engaged in literary activity and translation of works by classical and European authors. Owing

ԱՐՍԵՆ ԱՅՏԸՆՅԱՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ*

ՎԱԶԳԵՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Արսեն Այտընյան, հայերենագիտություն, լեզվի հասարակական բնույթ, բարեշրջություն, անընդհատականություն, համաժամանակություն, գրաբար / աշխարհաբար, գրական լեզու / բարբառներ:

Ամփոփում

Արսեն Այտընյանը (1825–1902 թթ.) եվրոպական հայերենագիտության ականավոր ներկայացուցիչ է, հայ հասարակական մտքի լեզվաբանության ճյուղի տեսաբան, հայերենի պատմության գործնական ուսումնասիրող: Նա նկատելի հետք է թողել հայագիտական-լեզվաբանական, մշակութային-բանասիրական առաջընթացում:

Վիեննայի Մխիթարյան դպրոցի լեզվամշակութային գործունեությունը XIX դ. երկրորդ կեսին լիովին կապվում է մեծ հայագետի անվան հետ: Նա եղել է հեղինակություն լեզվի ընդհանուր տեսության, հայոց լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում, մի բնագավառ, որ լայնորեն լույս է սփռում հայերենագիտության հետագա զարգացման ճանապարհին՝ մինչև մեր օրերը:

Լեզուների, նաև հայերենի ինքնության հարցերում Ա. Այտընյանի մոտեցումները եղել են առարկայական՝ հիմնված իր իսկ ձեռք բերած փաստական նյութի վրա: Բուզանդի, Հակոբ Մծբնացու, Փարպեցու, մասամբ նաև Դավիթ Անհաղթի հայտնի բնագրերի լեզվի այն քննությունը, որ ժամանակին կատարել է Այտընյանը, լավագույն օրինակ է եղել բառաքննական-տեսական խորը վերլուծությունների, որոնք չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

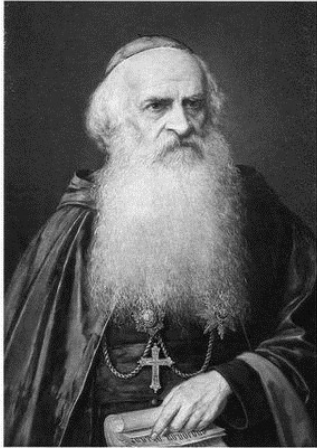
Հայերենի պատմության փաստացի, այն է՝ գրավոր աղբյուրների շերտ առ շերտ առանձնացմամբ վերհանումը մեզանում նրանից առաջ ոչ մի ուսումնասիրող չի կատարել, նրա արածը հիմք է հանդիսացել հետագա ուսումնասիրությունների համար: Այտընյանի գլուխգործոց «Քննական քերականությունը» (1866 թ.) բացառիկ աշխատություն է, որն այսօր ևս մնում է ամեն մի ուսումնասիրողի, անխոնջ և ինքնուրույն բուն աշխատանքի հակված հայագետի, ինչպես ասվել է, «սեղանի գիրքը»¹:

* Ներկայացվել է 26. V. 2025 թ., գրախոսվել է 07. VII. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

¹ Meillet. 1936, 17.

Նախաբան

XIX դ. երկրորդ կեսի հայագիտության առաջընթացի գործում Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մեծ ծառայություններից մեկը, եթե ոչ հիմնականը, իրավամբ, «դասական հայերենի» (V դ. 10–60-ական թվականների հին

գրական լեզվի)՝ իբրև նախընտրելի տարբերակի առանձնացումն է մյուս տարբերակներից (հեղինակներ՝ Հովս. Գաթըրճյան, Ա. Մ. Գարաբաշյան, Եփր. Չազրճյան և ուրիշներ), գիտական մի սևեռուն մոտեցում, որ անկախ եղած անտեղի հակառակությունից եղել է լիովին առաջադիմական, միանգամայն արդյունավետ²: Այտընյանի քերականությունը այդ խնդրի տեսական քննությունն է՝ լեզվական փաստերի միջոցով, և լուծումը՝ գործնական հիմնավորումների ձևով: Անվանի հայագետի նման գործունեությանը նվիրված աշխատանքներում «դասական հայերենի» հարցին ամբողջական ուշադրություն չի դարձվել, եղել է ակնարկային կամ թեթևակի անդրա-

դարձ: Այնինչ, այդ ուղղությամբ նրա գործունեությունը՝ 1) ծավալվում է հայերենի քերականություն գրելու, այն է՝ աշխարհաբարի ինքնությունը, նրա պատմական հիմքերը բացահայտելու և բնութագրելու նպատակով, այլև 2) տեսական շեշտվածությամբ ուրվագծում է գրական հայերենի տարբերակների գոյությունը, հին մատենագրության լեզուն, իրոք, դասական համարելու՝ ի հակադրություն ժամանակի ոչ գրական («խոսակցական», «բարբառային» կամ «աշխարհաբար», հետագայում՝ «նախնյաց ռամկորեն») լեզվի, 3) գործնականում («բարելավման» նպատակով) վերանայում է իր ուսուցչի՝ Վրթ. Չալրխյանի քերականությունը, որը լույս է տեսնում «հանդերձ փոփոխմամբք եւ յաւելլուածովք» (1885 թ.)³:

Անդրադառնալ Այտընյանի տեսական լեզվաբանական և հայերենագիտական ժառանգությանը, ըստ էության, նշանակում է քննության շրջագծի մեջ առնել նրա ձեռքբերումները՝ 1) գիտական հանդեսներում տպագրված («Քննական քերականություն» աշխատությունը գրելուց առաջ և հետո) առանձին

² Հմմտ. Առաքելյան. 1981, 91–106: Ամբողջովին իրական, ուստի միանգամայն ճիշտ կարծիքի է է. Աղայանը. «Գրաբարի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում այս շրջանի (XIX դ. 40-ական թվականներից մինչև դարավերջը – Վ. Հ.) և առհասարակ գրաբարի ուսումնասիրության ողջ պատմության համար խոշորագույն հայտնագործություն է դասական և ետդասական գրաբարի տարբերակումը և դրանով պայմանավորված՝ դասական գրաբարի էական հատկանիշների և այն առանձնահատկությունների բացահայտումը, որոնցով նա տարբերվում է հետագա շրջանների գրաբարից» (Աղայան. 1974, 59):

³ Երրորդ կեսի առնչությամբ մանրամասն տե՛ս Ջահուկյան. 1974, 390–445: Հեղինակի տեսական բացառիկ վերլուծությունը և տեղին գնահատությունը՝ հրատարակության մեջ, ցավոք, ունեն բազմաթիվ վրիպակներ, վրիպումներ և անճշտություններ:

հողվածներում, 2) «Քննական քերականություն» աշխատության երեք բաժիններում («Նախաշավիղ», էջ 23–354, «Քերականություն», էջ 1–428 և «Հավելված»՝ «Համառոտ տեսություն գրաբար հայերեն լեզվի», 429–489) և 3) Չալրխյանի քերականության վերանայված հրատարակության աշխատանքներում:

Հիշյալ երեք ձեռքբերումներում կա անվանի հայագետի գիտական-իմացական նպատակադրումն այն իմաստով, որ հայերենը իր գրավոր հիմքերն ունեցող լեզու է, պատմական առաջընթացի բերումով թեև կրել է զգալի փոփոխություններ, սակայն պահպանել է ժառանգորդական օրինաչափություններ, որոնք տիպական են նոր վիճակի՝ աշխարհաբարի տեսքով, որն էլ ունի նոր գրական լեզու լինելու հնարավորություն:

Ուսումնասիրել այդ տարբերությունները, մանավանդ օրինաչափությունները ոչ այլ կերպ, քան ավանդված գրական հուշարձանների նյութի հիման վրա, եղել է ժամանակի գիտության նպատակադրումը, և այդ գործում հսկայական է Այտընյանի ներդրումը:

Կյանքը և գործունեությունը

Արսեն Այտընյանի առաջին կենսագիրը Մխիթարյան միաբանության անդամ Գ. Մենևիշյանն է, ով նրա կենդանության օրոք գրել է ակնարկ: Այն («առաջին ձեռքից») տեղեկություններ է պարունակում արբահոր մասին, որից օգտվել են հետագա գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները⁴:

Արսեն (Վիչեն) Պետրոսի Այտընյանը ծնվել է Կ. Պոլսում, 1825 թ., վախճանվել 1902 թ.՝ Վիեննայում: Յուրահատուկ տաղանդի և աշխատանքի շնորհիվ Վիեննայի Մխիթարյան դպրոցի միջավայրում նա անցել է յուրօրինակ ճանապարհ՝ միաբանության սանից մինչև առաջին դեմք (1842 թ. Միաբանության անդամ, 1885 թ.՝ արբահայր):

Նա ժամանակի գիտության մեջ տեսական լայն ընդգրկումների, մասամբ՝ բնական, ամբողջովին՝ հասարակական մտքի տեր գիտնական է: Մի շարք նոր՝ իտալերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, հունարեն, արաբերեն, թուրքերեն, մեռած՝ հին հնդկերեն (սանսկրիտ), հին պարսկերեն լեզուների իմացությունը նպաստել է ժողովուրդների կյանքի, մշակույթի, մասնավորապես՝ հայ ժողովրդի և նրա լեզվի պատմությունը ներկայացնելուն՝ հարափոփոխ զարգացման և առաջընթացի ձևով: Տեսական այդ զբաղվածությունից բացի՝ Այտընյանը գործնական տևական աշխատանք է ծավալել Մխիթարյանների վարժարաններում՝ իբրև ուսուցիչ (Կ. Պոլսում, Չմյուռնիայում):

Հայ պարբերական մամուլի երևելի օրինակ՝ մինչև օրս անխափան լույս տեսնող «Հանդես ամսօրյա»-ի հիմնադիր (1887 թ.) Այտընյանը նրանում տպագրել է հայոց լեզվի բնույթի և պատմության կնճռոտ հարցերի վերաբերյալ տարբեր ծավալի հոդվածներ: Դրանք, ի դեպ, այնքան էլ տեղ չեն գտել հայերենագիտական հետագա ուսումնասիրություններում: Հիմնական ուշադրության առարկա

⁴ Մենևիշյան. 1895: Հմմտ. Աղայան. 1958, 269–288, Այտընյան. 1987, 3–10, Ջահուկյան. 1954, 18, Ջահուկյան. 1955, 394–456, Ջահուկյան. 1960, 433–436, Ջահուկյան. 1974, 390–445, Աբրահամյան. 1969, 352, Պետրոսյան. 1987, 31–32, Համբարձումյան. 1990, 127:

են եղել «Քննական քերականություն»-ը և նրա հրատարակած Վրթ. Չալրխյանի գրաբարի քերականությունը՝ փոփոխություններով և լրացումներով⁵:

Նկատենք, որ հայերենի հնչյունաբանության պատմության համար բացառիկ նշանակություն ունի Այտընյանի «Տառադարձության խնդիր» ծավալուն հոդվածը՝ լույս տեսած «Հանդես ամսօրյա»-ի 1888–1889 թթ. տարբեր համարներում:

Այտընյանի կյանքը և գիտական-մտավոր գործունեությունը ներկայումս շարունակում է օրինակ լինել ամենից առաջ ընդհանուր հայագիտության, հայոց լեզվի պատմության համար: Անվանի հայագետի կյանքի, եկեղեցական գործունեության, նրա վաստակի գնահատության վերաբերյալ առկա է մեծաքանակ գրականություն, իսկ լեզվագիտական հայացքներին նվիրվել են հատուկ ուսումնասիրություններ⁶:

Հեղինակած աշխատությունները, լեզվաբանական ըմբռնումները

Հայ լեզվաբանության պատմության մեջ Այտընյանը առավելապես հայտնի է իր «Քննական քերականություն» աշխատությամբ, մանավանդ նրա ներածություն («Նախաշավիղ»՝ մանրատառ շարվածք, փոքր ֆորմատով, 334 էջ) բաժնով, որովհետև նրանում քննվում են առհասարակ լեզվի տեսության և մասնավորաբար հայերենի պատմության հարցեր՝ իր ժամանակի լեզվաբանական ըմբռնումների սահմաններում⁷:

Այնինչ, հայերենի վերաբերյալ ժամանակի առումով հրատապ շատ հարցեր նույնպես եղել են նրա ուշադրության կենտրոնում ոչ միայն քերականության լույս ընծայումից առաջ, այլև հետագայում⁸:

Այտընյանը լեզվի պատմաբան է, հայոց լեզվի գրավոր շրջանի պատմության համակողմանի ուսումնասիրող: Համակողմանիությունը վերաբերում է ոչ միայն հայերենի ներքին զարգացման և փոխոխությունների բնույթին, այլև դրանց հիմք հանդիսացած ընդհանուր լեզվաբանական տեսության միջնորդավորությանը: Նա կանգնած էր ժամանակի հասարակական գիտության (փիլիսոփայության, հոգեբանության, լեզվի մասին տեսության) զարգացման մակարդակի վրա: Ինչպես եվրոպացի, հատկապես՝ գերմանացի հումանիստները, այսպես կոչված, պատմության փիլիսոփայությունն ուսումնասիրող մտավորականության մեծ ներկայացուցիչները, նույնպես և Այտընյանը լեզվի և այն կրող հանրության առնչությունների հարցերում անվարան կանգնած է

⁵ Չ ա լ ը խ ե ա ն. 1885, Հ ա մ բ ա թ ու մ ե ա ն. 1995, 360–379:

⁶ Ա բ ռ ա հ ա մ յ ա ն. 1945, Ա բ ռ ա հ ա մ յ ա ն. 1984, 210–212:

⁷ Տե՛ս Ա դ ա յ ա ն. 1958, 269–288, Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1960, 433–436:

⁸ Մասնավորապես տե՛ս Մատենագրական խորհրդածություններ. – «Եվրոպա», 1856, 106–107, 111, 118–119, Լեզու եւ առանձին մեր հայերէն լեզուն. – «Սէր (Ուսումն հնգետասանօրեայ)», 1860, 29–30, 47–48, 1861, 73–76, 122–128, 153–159, 187–188, 197–204, Նորագոյն հայերէն լեզուն. – «Հանդէս ամսօրեայ» (Վիեննա), 1887, 9, 133–135, Տառադարձութեան խնդիր. – «Հանդէս ամսօրեայ», 1888–1889, Ա յ տ ը ն ե ա ն. 1898, 377–380:

ոչ թոփչքածև զարգացման, այլ բարեշրջության (էվոլյուցիոնիզմի) տեսական հիմքի վրա: Մշակույթը, մանավանդ նրա արտացոլում հանդիսացող լեզուն լիովին ներկայացնում է այն կրող ժողովրդի անցած ուղին՝ պատմությունը, գոյածը: Ըստ Այտընյանի՝ ուսումնասիրել լեզուն, կարողանալ թափանցել նրա բաղադրիչ իրողությունների դրսևորումների մեջ նշանակում է առաջին հերթին տեղեկանալ տվյալ հանրության կյանքում տեղի ունեցած իրադարձություններին՝ ըստ ամենայնի (ամբողջությամբ ու մասամբ):

«Քննական քերականություն» աշխատությունը տեսական հիմունքներով շարադրված գործ է, գրված է լեզվի և հանրության առնչության վերաբերյալ վերը նշված ըմբռնումով, որը նկատելի է գրքի ողջ շարադրանքում, մանավանդ ներածություն («Նախաշավիղ») բաժնի առաջին մի քանի մասերում, որոնք ուղղակիորեն վերաբերում են տեսական հիշյալ կարգի հարցերին՝ իբրև սկիզբ անցնելու հայերենի բուն գրավոր շրջանի պատմությանը:

Այտընյանը նախագրային հայերենի հազարամյա պատմությանը (մ. թ. ա. IV հազարամյակ – մ. թ. IV դ.) չի անդրադառնում: Տեսական առումով նրա քերականությունը երևան է գալիս այն ժամանակաշրջանում, երբ գերմանական հասարակագիտության, մանավանդ լեզվի հարցերում դրվում էին, ինչպես ընդունված է ասել, պատմահամեմատական ըմբռնումների հիմքերը՝ թե՛ գործնական և թե՛ հատկապես տեսական առումներով: Առաջինի գլուխ էր կանգնած Ֆր. Բոպը, իսկ երկրորդի՝ Վ. Ֆոն Հումբոլդտը. առաջինը քերական-լեզվաբան է, իսկ երկրորդը՝ լեզվաբան-փիլիսոփա, ուրեմն XIX դ. 1-ին կեսին լեզվի հարցերում հասարակական միտքը նոր շրջան էր ուղեգծում, այդ ամենին ամբողջովին տեղյակ էր Այտընյանը:

Անվանի հայագետի քերականության մեջ, դարձյալ տեսական առումով, որևէ խոսք չկա այդ նոր ըմբռնումների մասին, սակայն նրա վերլուծությունները, հայերենի փաստերի վրա հիմնված դատողությունները և ճիշտ հիմնավորումներն ամբողջովին արտահայտում են ժամանակի գիտության նման ըմբռնման մակարդակը. լեզվի զարգացումը հանրության առաջընթացի արտահայտությունն է, լեզուն այն կրող ժողովրդի «ոգու արտահայտությունն» է՝ լեզու-խոսք, հանրություն-անհատ հակադրությունների պայմաններում: Այտընյանի գրքի «Նախաշավիղ»-ում «Լեզու՝ իբրև պատմության նյութ» ընդհանուր խորագրի տակ, առաջին երեք կետերի շարադրանքին ուշադիր, անշտապ հետևելիս լիովին նկատելի է դառնում անվանի լեզվաբանի տեսությունը լեզվի, առանձնապես գրավոր հայերենի անցյալի և ընթացքի վերաբերյալ:

Եթե ամբողջ գիրքը համարվում է քերականություն, ուրեմն հեղինակը նկատի ունի հայոց լեզվի պատմական քերականությունը, իսկ որպես տեսություն՝ այն սկիզբ է հայոց լեզվի համընդհանուր պատմության համար. սա է այն մեծ արժեքը, որ ունեցել է այդ գիրքը թե՛ իր ժամանակին և թե՛ հետագա գրեթե բոլոր ժամանակներում:

Բացառությամբ Գ. Բ. Ջահուկյանի ձեռագիր ատենախոսության մեջ՝ Այտընյանի աշխատության գնահատությանը վերաբերող վերլուծության, լեզվաբան-փիլիսոփա Ա. Ս. Աբրահամյանի մենագրության՝ նվիրված Այտընյանի լեզվաբանական հայացքների քննությանը, ինչպես նաև լեզվաբան-գրաբա-

րագետ Ա. Ա. Աբրահամյանի ծավալուն հոդվածի՝ գրված հատկապես «Նախաշավիղի» մանրամասն վերլուծության նպատակով, նախկինում երևան եկած աշխատանքներն ավելի շատ նկարագրական-բանասիրական են, ակնարկային, քան անվանի լեզվաբանի հիմնական աշխատության բնագրի փաստական վերլուծությունների և ըստ այդմ ունեցած կողմնորոշումների և մոտեցումների գնահատություն⁹:

Այս հանգամանքը, անշուշտ, այնքան ուսումնասիրողների վերլուծության թերացումը չէ, որքան Այտընյանի գիտական ընդգրկումների և ըմբռնումների (կոնցեպցիայի) խորը նկատի ունեցումը՝ առհասարակ մարդկային լեզվի, ընդամենի հայերենի ծագման ու պատմական ընթացքում կրած փոփոխությունների և կայունացումների մեջ: Քննական քերականության էջերում հեղինակի կատարած աղբյուրագիտական-բնագրային փաստերի քննությունը, ժամանակի ընթացքի մեջ («դար առ դար») գրավոր աղբյուրների հարաբերականորեն ստանդարտ լեզվի առնչությամբ շեղումների մեջբերումն ու գնահատությունը զրեթե ամբողջովին այսօր էլ կարող են հետաքրքրել հայոց լեզվի պատմության մասնագետներին: Նման քննություն իրենից հետո այլևս չի կատարվում հայոց լեզվի պատմությանը նվիրված աշխատություններում, ուստի այն բացառիկ է:

«Քննական քերականություն» աշխատության կառուցվածքը

Աշխատությունն ունի ուշագրավ կառուցվածք՝ տարբեր բաժիններ, ընդ որում իրենց ենթաբաժիններով և առանձին-առանձին ներկայացվող մասերով. տպավորիչ է քննության առարկա նյութի համակարգված բաշխվածությունը:

1. «Նախաշավիղը», որն ունի երկրորդ վերնագիր՝ «Արդի հայերեն լեզուի ծագումն, էությունը, պատմութիւնն ու ներկայ վիճակը», ներկայացնում է 17 կետի մեջ տեսական վերլուծություն, իսկ մինչ այդ կետերը՝ տալիս է երկու էջից փոքր-ինչ ավելի շարադրանք՝ «Լեզու՝ իբրև պատմութեան նիւթ» վերտառությամբ (վեջինս նշվում է միայն բովանդակության ցանկում): Այդտեղ Այտընյանը հանդես է գալիս լեզվի ուսումնասիրության՝ ժամանակի լեզվաբանության մեջ հայտնի ձևակերպումով՝ իբրև կուլտուր-պատմական ուղղության ներկայացուցիչ՝ որպես բնաբան բերելով «Ներկան անցածով լուսատրելու է» թեզը: Այդ ուղղությունն ընդհանրապես հիմնված է զարգացման հարցերում բարեշրջության վրա, որին հարում է Այտընյանը՝ իբրև իր ժամանակի առաջադեմ հասարակագետ լեզվաբան:

Հիշյալ 17 կետերից առաջին հինգում կատարվում է IV-V դդ. մեզ հասած գրական հուշարձանների վերլուծություն (Այտընյանի ձեռքի տակ են եղել Բուզանդի Պատմությունը, Հակոբ Մծբնացու «Գիրք, որ կոչի Ջգօն ...» (թարգմանական) երկը, Փարպեցու Պատմությունը, Դավիթ Անհաղթի որոշ երկեր)¹⁰,

⁹ Զ ա հ ու կ յ ա ն. 1955, 394–456, Ա բ ր ա հ ա մ յ ա ն. 1984, Ա բ ր ա հ ա մ յ ա ն. 1945, 215–255:

¹⁰ Փաստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց. 1832, Յակոբ Մծբնայ Հայրապետ. 1824, Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց. 1904:

ընդ որում հետևյալ վերնագրերի տակ. 1. «Գրաբար և աշխարհաբար հայերէնի ընդհանուր գաղափարը», 2. «Մարդկային լեզուի բնական ընթացքն ու փոփոխութիւնները», 3. «Հայաստանի հին լեզուին վիճակը. մեզի ծանօթ գրաբար հայերէնը. հին գաւառականներու գոյութիւն», 4. «Հին Հայաստանի մէջ ռամկորէն լեզուի մը հետքեր. կամ աշխարհաբար հայերէնի ծագումը. հին մատենագրական եւ հին ընտանեկան (իմա՛ խոսակցական կամ ոչ գրական – Վ. Հ) լեզու. Դ եւ Ե դար», 5. «Հին ընտանեկան լեզուին կերպարանքը, կամ սկզբնական ռամկորէնին յատկութիւնները (ըստ քերականական օրինաց)»¹¹:

Այս կետերում ներառված փաստերի վերլուծությունը և տեսական գնահատությունն Այտընյանի քերականության հիմնական մասն են, քանի որ նրանում է գրավոր շրջանի (V դ. սկսյալ) հայերենի ներսում գրական և ոչ գրական (խոսակցական՝ «ռամկորէն լեզու») տարբերակների զանազանման և ապացուցման սկիզբը: Նման ձեռնարկում այդ շրջանի հայերենի վերաբերմամբ նրանից առաջ ոչ ոք հանձն չի առել իրագործելու: Նկատենք նաև, որ այդ հինգ կետերից 2-րդը, ինչպես երևում է նաև վերնագրից, բուն խնդրի առնչությամբ ընդհանուր լեզվաբանական է, որում Այտընյանը, բնականաբար, տուրք է տալիս իր ժամանակի տեսական պատկերացումներին, և դա միանգամայն բնական է:

Ինչպես հիշյալ, այնպես էլ մյուս կետերում առաջ քաշված հարցերի գիտական վերլուծություններն արտասովոր են՝ նաև, այսպես կոչված, կատարման տեխնիկայի առումով. շարադրանքի հիմնական մասում տեսական վերլուծությունն է, իսկ տողատակերում, ըստ անհրաժեշտության, բերվում են օրինակներ վերը նշված գրական հուշարձաններից՝ առանձին նշումով, բնագրային հատվածներով, միանգամայն համոզիչ և անառարկելի:

Հաջորդ կետերից երեքում՝ 6. «Միջին դարու հայերէնի վիճակը՝ գրաբար եւ աշխարհաբար. Զ եւ Է դար», 7. «Գրաբար՝ մեռեալ լեզու, եւ կերպատրեալ աշխարհաբար հայերէն. Ը. Թ. Ժ դար», 8. «Ստորին դարեր: Նոր հայերէնի հինէն զատուիլն ու յառաջանալը. նախնեաց ռամկորէն եւ աշխարհաբար մատենագրութիւն. ԺԱ–ԺԴ դար», ներկայացվում է հայերենի հետագա պատմությունը՝ բնագրային նույնչափ հարուստ և տեղին վկայակոչումներով՝ իբրև անխափան հիմնավորում տեսական յուրօրինակ վերլուծությունների և բնութագրումների¹²:

Այս կետերում գրաբար-աշխարհաբար հակադրությունը ակնհայտ է, դրանք հակադիր են ըստ ամենաէական հատկանիշի՝ հանրության վերաբերությամբ՝ իբրև կենդանի / ոչ կենդանի («մեռած») հաղորդակցական միջոցի. ածանցյալ հատկանիշներ են՝ տևական / ոչ տևական («կարճ») ժամանակային

¹¹ Նշվածներից վերջին՝ 5-րդ կետը, բավականին ընդարձակ է (էջ 61–120), առանձին ենթավերնագրերի տակ հեղինակը փաստական առատ նյութի վկայաբերումներով անդրադառնում է բառագիտական, ձևաբանական («ճշդի քերականական կազմութեան») և համաձայնության («շարահիսութեան») հարցերի՝ ժամանակի պատկերացումների շրջանակում:

¹² Տե՛ս Ա յ տ ը ն ե ա ն. 1866, 121–161:

ընդգրկումը, հարուստ / ոչ հարուստ («աղքատ») գրական ավանդույթի հետևելը, մշակվածություն (կանոնիկություն) / ոչ մշակվածություն (խոսակցական, ավելին՝ բարբառային լինելը) և այլն: Այս հատկանիշները, իրավամբ, եղել են և տեղ ունեն հայերենի ընդհանուր պատմության բնութագրումներում, որոնց ուսումնասիրողը մեզանում ամենից առաջ եղել է Այտընյանը:

«Նախաշավիղ» բաժնի 9-րդ կետը («գլուխը») վերնագրված է՝ «Նոր ժամանակներ. գաղթականութիւնք. նոր լեզուին ճիւղաւորութիւնը կամ արդի հայերէն գաւառականները. ԺԵ-ԺԹ դար»¹³: Ինչպես նկատում ենք, այս բաժինը ևս (5-րդ կետի նման) բավականին ընդարձակ է, թերևս աշխատության առկա հիմնախնդիրներից առաջիններից՝ նվիրված հայերենի բարբառների: Այտընյանն այստեղ առանձնացնում է չորս տեսակ բարբառներ («գաւառական»)¹⁴:

Եթե XIX դ. 90-ական թվականներից մինչև օրս շարունակվող հայերենագիտական ուսումնասիրությունների մեջ նշելու լինենք երկու-երեք հիմնախնդիր, ապա դրանցից մեկը, իրավամբ, հայերենի բարբառներին է վերաբերում: Ուսումնասիրողները (Ա. Ղարիբյան, Է. Աղայան, Գ. Ջահուկյան և ուրիշներ) Այտընյանին են վերագրում հայ բարբառների, այսպես կոչված, «աշխարհագրական դասակարգման» մենաշնորհը, որը, առանց մանրամասների մեջ մտնելու, կարելի է ասել, թե այնքան էլ իրական չէ (եթե չասենք՝ սխալ)՝ ոչ միայն տեսականորեն, այլև երևույթի բնութագրականության («խարակտերոլոգիայի») տեսանկյունից¹⁵:

Այդ «գավառականներն» են՝ ըստ Այտընյանի. ա) «միջին գաւառական. Հայաստան (Վան, Միջագետք և այլն)», բ) «Կոստանդնուպոլիս-Փոքր Ասիա» (չի նշվում դիրքը), գ) «արեւմտեան. Լեհաստան-Առտեալ». դ) «արեւելեան. Աժտէրխան-Պարսկաստան, որ կը ձգուի Ռուսաստանէն մինչեւ Հնդկաստան»¹⁶: Հազիվ թե կարելի լինի նման խմբավորումը համարել գիտական դասակարգում, որ, ինչպես գիտենք, նշվում է հետագա (դասական) բարբառագիտության գրեթե բոլոր աշխատություններում: Եթե միայն խմբերի անվանումով դատելու լինենք, ապա Այտընյանից դեռևս հարյուրամյակներ առաջ նման խմբավորում է նշում, օրինակ՝ քերական Ստեփանոս Սյունեցին (VIII դ.)¹⁷: Ք. Պատկանյանը կատարում է շուրջ մեկ տասնյակ («Աստրախանի, Էրիվանի, Թիֆլիսի» և այլն) բարբառների բառային-քերականական վերլուծություն՝ առանց դրանց «աշխարհագրական» խմբավորման մատնանշման¹⁸: Եվ թեկուզ այդպիսին, նման խմբավորումը, կարելի է ասել, դուրս է բարբառների ներքին բնութագրումների կարևորությունից, երևույթի արտալեզվական կողմին է վերաբերում:

¹³ Այտընյան. 1866, 161–222:

¹⁴ Այտընյան. 1866, 168–222:

¹⁵ Հարցի քննության մանրամասների մեջ չենք մտնում՝ այս հոդվածի բնույթից ելնելով:

¹⁶ Այտընյան. 1866, 166.

¹⁷ Տե՛ս Ադոնց. 1915, 187: Հմմտ. Ջահուկյան. 1954, 181. Ջահուկյան. 1972, 16–17:

¹⁸ Патканов. 1864, 24–103.

Այսպիսով՝ «Նախաշավիղը» այնքան էլ ներածություն չէ, ինչպես նկատված է նաև հետագա ուսումնասիրողների կողմից: Այն մի առանձին աշխատություն է առհասարակ հայերենի պատմության վերաբերյալ՝ տեսական բնույթի աշխատություն, որ ապացուցողական կողմով հենվում է գործնականի, այսինքն՝ լեզվական փաստերի վրա, ուստի եղել է ավելի լայն ուշադրության առարկա, քան, ասենք, բուն մասը՝ քերականությունը, առավել ևս, քան վերջինը՝ գրաբարի սեղմ նկարագրությունը:

2. «Քերականությունը», ինչպես վերը նշեցինք, Այտընյանի աշխատության երկրորդ բաժինն է, որը Թրակացու քերականության թարգմանության սխեմայով կատարվող վերլուծություն է արևմտահայ աշխարհաբարի, որ պատմականորեն առանձնացել էր XIX դ. 10–20-ական թվականներին՝ իբրև ինքնուրույն լեզվավիճակ¹⁹: Այստեղ Այտընյանը տալիս է այդ լեզվավիճակի նորմատիվ նկարագրությունը²⁰:

Արևմտահայ աշխարհաբարի (այլ անվանումով՝ գրական արևմտահայերենի) համաժամանակյա ուսումնասիրությունը կատարվել է մի քանի տասնամյակ ավելի վաղ, քան գրական արևելահայերենինը (նկատի ունենք Ստ. Պալասանյանի աշխատությունները), որի խնդիրն է եղել գրական ուղին բռնած աշխարհաբարի, այսպես կոչված, «դատի պաշտպանությունը»²¹:

Փաստորեն, Այտընյանի հիմնարար սույն աշխատությունը արևմտահայ նոր գրական լեզվի առաջին ուսումնասիրությունն է, որն ունեցել է նաև մշակութային առաջընթացի կողմնորոշման նպատակադրում: Նա կարծում է, որ «Հայերեն լեզուն մէկանց երկու տեսակ կը բաժնուի. 1. հին հայերէն, որ կ'ըսուի *գրաբար*, և հիմայ կը գրուի ու չի խօսուի. 2. նոր հայերէն, որ կը կոչուի *աշխարհաբար* կամ *արդի հայերէն*, եւ հիմայ կը գրուի ու կը խօսուի. կենդանի լեզու»²²:

ա) Հայերենի քերականական կառուցվածքը նորմատիվ բնութագրերում նույնական է հնդեվրոպական մյուս լեզուների կառուցվածքի հետ: Նրա բա-

¹⁹ Գ. Բ. Զահուկյանը, ոչ անկախ իր նախորդ ուսումնասիրողներից (Հ. Աճառյան և ուրիշներ), երկճյուղ՝ արևելյան և արևմտյան աշխարհաբարի առանձնացումը դնում է հիշյալ դարի կեսերը, այնինչ գրավոր աղբյուրների մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ այն տեղի է ունեցել ավելի վաղ (հմմտ. Զ ա հ ու կ յ ա ն. 1964, Ա ճ ե մ յ ա ն. 1971):

²⁰ Այտընեան. 1866, 1–428:

²¹ Նկատենք, որ Միքայել Նալբանդյանի նպատակադրումը, ինչպես նշում է նաև Աբրահանյանը, այս խնդրի կապակցությամբ մնում է անավարտ: Նա գրում է, որ «Այտընյանի ու Նալբանդյանի աշխատությունները (առաջինինը հրապարակված, երկրորդինն անհայտության մեջ թաղված) լինելով նույն էպոխայի ծնունդը, «գրապայքարի» պայմաններում բնականաբար պետք է տային իրենց մեջ քննարկվող նյութի (աշխարհաբար լեզվի) տեսական հիմնավորումը, նրա՝ մատենագրության լեզու դառնալու իրավունքի ճշտությունը: Այդ նպատակի համար էին կոչված Այտընյանի «Նախաշավիղն» ու Նալբանդյանի «Ներածությունը» (Աբրահանյան. 1945):

²² Այտընեան. 1866, 1:

ղաղրիչների նկարագրությունը վերընթաց կարգի մեջ սկսվում է նվազագույնից դեպի առավելագույնը՝ *հնչյուն – բառ – նախադասություն*՝ իբրև մակարդակային միավորներ, որոնք ունենում են իրենց աստիճանները՝ *վանկ, բառաձև* և *բառակապակցություն*: Ինչպես ամեն մի լեզու, այնպես և հայերենը սերվում է խոսքից. «Ամեն լեզուի մեջ խօսքը բառ է կը շինուի, բառը՝ վանկ է, ու վանկը՝ գրէ: Ուրեմն խօսուած կամ գրուած խօսքին սկզբնական արմատն է *գիր*»²³:

բ) Այս քերականության կառուցվածքը բավականին մանրամասն է, ինչպես որ ենթադրում է եվրոպական լեզուներից գրեթե յուրաքանչյուրի մակարդակային բաշխվածությունը՝ համաձայն հունահռոմեական քերականությունների հիման վրա միջնադարում եղած ավանդույթի (Թրակացու և Դիսկոլոսի դասագրքերը):

Ընդ որում ենթակարգումով (սուբորդինատիվ ձևով) նշվում են՝ մասեր (1–3), գլուխներ (1–8), մաս առաջինում («Բառ կամ մասանց-բանի կազմութիւն»)՝ գլուխ 1–8, նվիրված անուն (գոյական, ածական, թվական), դերանուն, բայ, դերբայ, մակբայ, նախադրություն. շաղկապ և միջարկություն մակարդակային միավորներին, մաս երկրորդում («Խօսք կամ բառերու համաձայնութիւն»)՝ գլուխ 1–4, նվիրված համաձայնություն, խնդրառություն, մասանց-բանի կիրառություն և քերականական ձևեր իրակություններին, մաս երրորդում («Լեզուի յատկութիւնք»)՝ գլուխ 1–3, նվիրված «գրերու յատկութիւնք», «բառերու յատկութիւնք» և «խօսքի յատկութիւնք» իրողություններին: Ընդամին՝ գլուխներից յուրաքանչյուրն ունի մի քանի բաժին («յօդուած»), իսկ յուրաքանչյուր բաժին՝ առանձին վերնագրերով ներկայացվող նյութի վերլուծություն (շարադրանք). օրինակ՝ քերականության առաջին մասի անուն (գոյական անուն) գլխի տակ ներկայացվում է 4 բաժին («յօդուած»), որոնցից առաջինում քննության են առնվում 1. անվան թիվը, հոլովը և հոլովումները, 2. անվան հոդը, 3. գոյականը և ածականը, 4. հատուկ, թվական ու մասնական անունները, և դրանք էլ իրենց ավելի մասնավոր (կոնկրետ) վերնագրերի տակ կամ առանձին հատվածներով:

գ) «Քերականությունը» հիշյալ երեք մասերից բացի պարունակում է մի լրացուցիչ բաժին՝ «Ուղղագրութիւն, առոգանություն, տաղաչափութիւն» բաժիններ (էջ 337–428): Ըստ հեղինակի՝ «Ուղղագրութիւն» բառերուն անսխալ գրուածքն է, որ բովանդակ քերականական արուեստին գիտութենէն կախում ունի: *Առոգանութիւն*՝ որևիցէ գրուածքն ուղիղ արտասանելն է: *Տաղաչափութիւն*՝ խօսքին վանկերն որոշ չափով ու թուով շարելու արուեստն է, որով ոտանաւորը կը կազմուի»²⁴: Այդ բաժնի վերլուծությունն ու շարադրանքը նույնպես, ինչպես գիտական փորձի նույնպիսի ոգու արտահայտություն, մանրամասն են և գործնականում միանգամայն հասկանալի և կիրառելի: Նման քննության միտումն այն է, որ գրական լեզվի նույն երևույթներին անհրաժեշտ է որոշակի ուշադրություն դարձնել, ապահովել նրանց կիրառական կողմը. դա

²³ Այտընյան. 1866, 1:

²⁴ Այտընյան. 1866, 337:

ոչ այնքան ձևային քերականություն է, որքան իմաստային («արվեստով խոսքի») հմտությունների ամբողջություն (հրահանգ):

Այտընյանի աշխատության թե՛ «Նախաշավիղը» և թե՛ «Քերականությունը» հայ քերականագիտության պատմության մեջ աննախադեպ երևույթ է լեզվի նյութի՝ բովանդակության ամեն կարգի վերհանման, մանրամասն, առանց բացառության դասակարգման և տեսական խոր վերլուծության տեսանկյունից:

Այս աշխատությունը ընդհանուր անվանումով քերականություն կոչելը եթե տեղին է, ապա պետք է նաև լրացուցիչ նկատի ունենալ, որ այն նոր գրական լեզվի համաժամանակյա քննություն է, այդպիսին լինելու լիիրավությամբ: Տեղին կլինի ասել, թե Այտընյանի գրքի այս բաժինը՝ աշխարհաբար լեզվի քերականությունը, իր բովանդակությամբ գրական հայերենի պատմություն է, ընդամին՝ հին լեզվի ակունքներից սկիզբ առնող և ամրակայվող:

Տեսական հիմունքներով և գործնական վերլուծությամբ ներկայացնել նոր գրական լեզվի այդ տարբերակի՝ «արդի հայերենի» ամեն մի կենդանի իրողություն նշանակում է ժամանակի իրականության մեջ երևան եկած հակառակության («գրապայքարի») հարցը լուծել վերջնական ձևով և մեկընդմիջտ, և դա այդպես էլ եղավ նաև այս քերականության շնորհիվ:

3. «Նախաշավիղը» և «Քերականությունը» այդ վերջին հարցում ունեցել են իրենց հիմնարար նշանակությունը, սակայն ավելի ամբողջական են դառնում իրենց նյութի բուն ակունքի՝ լեզվի հիմքի վրա, ուստի հարկ է եղել սեղմ նկարագրությամբ, իբրև աշխատության ամբողջացում, անդրադառնալու այդ հիմքին՝ գրաբարին, իբրև «Յաւելուած» («Համառօտ տեսութիւն գրաբար հայերէն լեզուի»)՝²⁵: Այն ունի գրաբարի նկարագրական քերականության և՛ ընդհանուր կողմեր, որոնք առնչվում են հայ քերականական մտքի ավանդույթին, և՛ տարբերություններ, որոնք Այտընյանի տեսական ըմբռնումների արգասիքն են՝²⁶:

Այսպես, Այտընյանը գրաբարի (հին գրական լեզվի) հոլովման համակարգում ընդունում է հիմնականում յոթ հոլով՝ նաև ներգոյականը (հմտ. *ի բանի* – *ի բանս*, *յանծինս* – *յանծինս* և այլն), որը տարբեր է նախորդներից. «Նախնի քերականք կոչականով մեկտեղ վեց հոլով կը դնէին՝ ըստ յունաց. յետին դարերուններն սկսան տասը դնել, իսկ արդիներէն ոմանք վեց հոլով միայն կը համրեն՝ առանց կոչականի ու ներգոյականի»²⁷:

Ընդունում է նաև, այսպես կոչված, «երկրորդական հոլովներ»՝ ի տարբերություն վերը նշված յոթ «գլխավոր» հոլովների, դրանք են՝ *պարմական* (օրինակ՝ *գարքայէ* «արքայի մասին»), *պարտական* (օրինակ՝ *զքաղաքաւ* «քաղաքի շուրջ՝ մոտ») և *կոչական* (հունարենի օրինակով՝ ուղղական՝ *Փիլիպպոս* – կոչական՝ *Փիլիպպէ*)²⁸:

²⁵ Այտընեան. 1866, 429–489:

²⁶ Կարելի է որոշակի կապ տեսնել այս «Յաւելուած»-ի և Վրթ. Չալիխյանի քերականության վերահրատարակման ժամանակ՝ Այտընյանի կատարած լրացումների և հավելումների միջև:

²⁷ Այտընեան. 1866, 432:

²⁸ Այտընեան. 1866, 437:

Այնուհետև՝ ի տարբերություն պարզ հոլովների (օրինակ՝ *բան- բանի* և այլն) զանազանում է նաև «նախդրի հոլովներ»՝ *ի (յ), գ, ց, առ* նախդիրներով (օրինակ՝ *ի լուսոյ, ցնոսա, առ իս* և այլն), *ընդ, ըստ*՝ իբրև նախդիր (օրինակ՝ *ընդ երկինս, ըստ օրէնս* և այլն)²⁹:

Գրաբարի քերականությունն այստեղ գործնական նպատակ է հետապնդում՝ նոր գրական հայերենի՝ աշխարհաբարի ուսումնական հիմքի ապահովում, որպիսով լեզվի իմացությունը դառնում է ավելի ընդգրկուն, ավելի ամբողջական՝ իր պատմությամբ և արդի վիճակով:

«Դասական հայերենի» գյուտի հեղինակ Վիեննայի Մխիթարյանները հայերենի իմացության և գործածության հարցում, առհասարակ, ավելի գործնական խնդիրների լուծմանն են հետամուտ, ի տարբերություն վենետիկյանի, որ հայերենի, մանավանդ նրա հին վիճակի (գրաբարի), այսպես կոչված, ճանաչման և վերականգնման փորձերում հետամուտ են նրա տեսական լայն ընդգրկմանն ու արժևորմանը (օրինակ՝ Միք. Չամչյանի, Գ. Ավետիքյանի, Արս. Բագրատունու քերականությունները)³⁰:

Այստեղ ևս հիշենք Այտընյանի հիմնական դրույթը՝ «Ներկան անցածով լուսաւորելու է». երևույթի պատմականության բացահայտ հիմունք:

«Քննական քերականությունից» դուրս և նրան հարող աշխատանքներ

Ա. Այտընյանը, ի տարբերություն իր գործընկեր հայագետների և առհասարակ գիտական մտքի մեծությունների, հարուստ չէ իր գիտական վաստակով, լույս ընծայած աշխատություններով: Ա. Չոպանյանը, օրինակ, այս առումով գրում է. «Այտընեան ամբողջ մատենադարան մը չի թողուր մեզի՝ Ալիշանի պէս, այլ մէկ գիրք մը միայն՝ «Աշխարհաբարի քննական քերականութիւն»-ը, բայց այդ միակ գիրքը կը բաւէ անկորուստ պահելու իր անունը, որովհետեւ գործ մըն է գերազանցապէս ամուր ու կատարեալ, յափտենապէս կենսունակ գործ մը որ ոչ միայն կ'ապացուցանէ զայն իրականացնողին հզոր, պայծառ ու լրջօրէն կազմուած միտքը, այլ եւ զայն յղացողին յանդուգն ու կանխատես ոգին, արդարեալ»³¹:

Այտընյանի անմիջական ջանքերի շնորհիվ Վիեննայի Մխիթարյանների միջավայրում հիմնվում է «Հանդես ամսօրյա» ամսագիրը (1887 թ.), որը լույս է տեսնում մինչև օրս: Այն ունեցել է հսկայական նշանակություն հայ հասարակական մտքի առաջընթացի բնագավառում: Ի թիվս հայերենագիտական նյութերի՝ նրանում լույս են տեսնում նաև իր իսկ հիմնադրի տարբեր ծավալի և բնույթի գիտական հոդվածները³²: Դրանք պակաս նպաստավոր չեն նոր

²⁹ Նման մանրամասնություններ ու պարզ խմբավորումներ նկատելի են այս բաժնի գրեթե բոլոր իրողությունների քննության մեջ, որոնց անդրադառնալը դուրս է մեր այս աշխատանքի բուն նպատակից:

³⁰ Չ ա մ չ ե ա ն. 1779, Ա լ ե տ ի ք ե ա ն. 1815, Բ ա գ ը ա տ ո ն ի. 1852:

³¹ Տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1902, 315:

³² «Հանդես ամսօրեայ». 1887, 133-135, 1888, 75-77, 97-104, 117-122, 149-155, 165-168, 208-213, 1889, 37-40, 1898, 377-380:

գրական լեզվի («աշխարհաբարի») հասարակական-հաղորդակցական դերի գնահատության և գործառական կողմի կարևորության ամրապնդման գործում:

Այտրնյանի «Տառադարձության խնդիր» ծավալուն հոդվածը ժամանակին ունեցել է իր նշանակությունը գրաբարի կամ աշխարհաբարի ընտրության հարցում ծավալված հակառակության («գրապայքարի») կողմնորոշման առումով: Այն ըստ այդմ էլ գնահատվել է՝ իբրև կարևոր միջամտություն հարցի ճիշտ և նպատակային լուծման մեջ: Այդուհանդերձ այդ հոդվածն ունի նաև այլ նշանակություն, որ այնքան էլ չի եղել ուշադրության առարկա մինչև այժմ երևան եկած աշխատանքներում. դա հայերենի հնչյունաբանության, ավելի կոնկրետ՝ բաղաձայնական համակարգի (իմա՝ «մեսրոպյան գրերի») նոր գրականում գործածվող արտասանությունն է («տառադարձությունը»՝ օտար բառերի, սովորական և հատուկ անունների և այլն), որ ներկայանում է տարածքային տարբերակվածությամբ՝ լեզվի արևելյան և արևմտյան հատվածներում, արևելյանը եռաշարք՝ բ [b / bh], պ [«գուտ» b], փ [ph] (պարզ կամ շնչեղ), արևմտյանը երկշարք՝ բ [p], պ [p], փ [ph] ձայնեղագուրկ՝ խուլ (պարզ կամ շնչեղ) արտասանություն:

Վերը նշված հոդվածն ունի ավելի հեռուն գնացող ենթատեքստ, որը, ըստ Այտրնյանի առջև ծառայած խնդրի, ոչ այլ ինչ է, քան հայերենին անցած օտար բառերի գրադարձություն (տրանսլիտերացիա): Նրանում, իրոք, կա բանավեճ «Բազմավեպ» ամսագրի 1840-ական թվականներին լույս ընծայած համանման հոդվածների առիթով (այս անգամ ևս՝ վենետիկյան / վիեննական հակառակություն) (էջ 73–77, 97–104), ինչպես նաև հակառակ Գ. Այվազյանի (տե՛ս էջ 102–103), Ղ. Աղայանի (տե՛ս էջ 117–122, 149–155). վերջինս նույն թեմայով հոդված է տպագրել «Արարատ» ամսագրի էջերում (այս դեպքում էլ հակառակություն, այսպես կոչված, Թիֆլիսի / Կ. Պոլսի, այլ կերպ՝ արևելահայ / արևմտահայ մշակութային կենտրոնների միջև): Բանավեճի («հակառակության») ընդհանուր սահմանումը հետևյալն է. նոր գրական հայերենի արտասանությունը երկփեղկված է, և դա նկատելի է ամենից առաջ բաղաձայնական համակարգում պայթականների՝ բ [b], գ [g], դ [d] և այլն, մի կողմից՝ ձայնեղ / խուլ, մյուս կողմից՝ պարզ / շնչեղ (հակադրության պայմաններում) երկակի արտասանության մեջ, որ երկվություն է առաջ բերում, օրինակ, օտար բառերի գրադարձության հարցում:

Այդ հարցում հեռուն գնացող է այն, որ եվրոպացի հայագետները (Հ. Պեդերսեն և ուրիշներ) ավելի ուշ այդ երկակիությունը դիտեցին որպես էական հատկանիշ՝ հնդեվրոպական լեզուների նախնական (սկզբնական) վիճակի վերանայման համար³³: Հեռուն գնացող է նաև այն, որ Պեդերսենի հիշյալ դիտարկման հիման վրա 1970-ական թվականների սկզբներին կտրուկ քայլ կատարվեց հնդեվրոպական լեզուների ավանդական (դասական) բաղաձայնական համակարգի վերանայման հարցում³⁴:

³³ Տե՛ս Pedersen. 1904, 334–484.

³⁴ Տե՛ս Гамкрелидзе, Иванов. 1972, 15–18.

Ինչպես տեսնում ենք, Այտընյանի (այդ ընթացքում նաև ուրշների) դիտարկումով հնչյունաբանական խնդիրը եղել է հրատապ՝ նոր գրական լեզվի երկու տարբերակների միջև առաջ եկած տարբերությունը ոչ միայն քննելու և արժևորելու, այլև դրանց միասնականացման եզրեր գտնելու առումով, որն, ի դեպ, մինչև օրս մնում է չլուծված:

«Քննական քերականության» երկրորդ մասը, ինչպես վերը նշել ենք, նվիրված է արևմտահայ աշխարհաբարի նկարագրական վերլուծությանը, ունեցել է շարունակություն: Մեկ տարի անց լույս է տեսնում նույն հեղինակի արևմտահայ աշխարհաբարին նվիրված մենագրությունը³⁵:

Ի դեպ՝ Այտընյանի քերականական աշխատության առաջին գնահատողը մեծանուն հայագետ Հ. Պետերմանն է, որ գրքի լույս տեսնելու հաջորդ տարում գրում է ուշադրության արժանի գրախոսություն³⁶:

Եզրակացություն

Նախանցյալ դարի հայերենագիտության բնագավառում մեծ տեղ ունի Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը, որի անվանի ներկայացուցիչներից է Արսեն Այտընյանը:

Հին գրավոր հայերենի «դասական» և հետագա (ոչ դասական) որակների առանձնացման մենաշնորհը պատկանում է վիեննական դպրոցին: Այտընյանն այդ գործում եղել է տեսաբան՝ իբրև ժամանակի ընդհանուր լեզվաբանության, հայերենի պատմության ուսումնասիրող:

Այդ բնագավառում Այտընյանի գլուխգործոցը «Քննական քերականություն» աշխատությունն է, որը լույս է տեսել ժամանակին, ընդօրինակմամբ (Ֆաքսիմիլե)՝ նաև վերջին ժամանակներս: Նրանում հայերենի գոյածի ինքնության հարցերը նա քննել է ժամանակի եվրոպական կուլտուր-պատմական դպրոցի հիմունքներին առնչվող իր մտտեցումներով: Լեզվի փաստական-ընտրանքային նյութի (Բուզանդի, Մծբնացու, Փարպեցու, այլև Դավիթ Անհաղթի որոշ բնագրերի) հիման վրա սահմանել է հին և հետագա հայերենի գրական և ոչ գրական («աշխարհաբար») տարբերակումը, որ բացառիկ օրինակ է հայոց լեզվի պատմության համար, լիովին արդիական է և հեռանկարային:

Հայոց լեզվի պատմության համար կարևորություն ունեն նաև Այտընյանի մյուս աշխատանքները՝ հայերենի նորմատիվ նկարագրական քերականությունը, Վրթ. Չալրխյանի քերականության վերանայված և համալրված («բարեփոխված») հրատարակությունը, գիտական հանդեսներում լույս տեսած աշխատանքներից մի քանիսը, առանձնապես «Տառադարձության խնդիր» և «Լեզու և առանձին մեր հայերեն լեզուն» հոդվածները: Դրանցում Այտընյանն ունի այնպիսի խորը դիտարկումներ, որոնք, իբրև տեսական առաջավոր գաղափարներ, նկատվել են հետագա ուսումնասիրողների կողմից հայերենի և նրան ցեղակից այլ լեզուների առնչությունների մեջ: Նկատում ենք նախագրային շրջանի հայերենի բնույթի վերաբերյալ մեծ լեզվաբանի տեսական

³⁵ Այտընյան. 1867:

³⁶ Petermann. 1867, 674–679.

մոտեցումների դրսևորումներ, որոնք կարող են հիմք հանդիսանալ լուրջ վերանայումների ավանդական (դասական) հայագիտության մեջ:

Մեկուկես հարյուրամյակից ավելի ժամանակ է անցել, և Այտրնյանի «Քննական քերականության» կարևորությունն այսօր ևս զգալի է հայ բազմադարյան գրական հուշարձանների լեզվական-լեզվաբանական նոր քննությունների ձեռնամուխ լինելու համար:

Արսեն Այտրնյանը հայերենագիտության երևելի, անմոռաց դեմք է հայ բազմադարյան մշակույթի անդաստանում:

Վազգեն Համբարձումյան – ք. գ. դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության բաժնի վարիչ, ՀՊՄՀ հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանություն, տիպաբանություն, լեզվի պատմություն, բարբառագիտություն և բառարանագրություն, ոճաբանություն: Հեղինակ է 28 մենագրության և 280 հոդվածի: vazgengurgeni@mail.ru, hambardzumyanvazgen01@asp.am

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա. Ա. 1945, Արսեն Այտրնյանի «Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի» աշխատության «Նախաշավիղը». – «Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու», Երևան, 2, էջ 215–255 [Abrahamyan A. A. 1945, “The Preface” of Arsen Aytinyan’s Critical Grammar of Ashkharhabar or the Modern Armenian Language”. – “Proceedings of the Armenian State Pedagogical Institute”. Yerevan, 2, p. 215–255 (in Armenian)]:

Աբրահամյան Ա. Ա. 1969, Արսեն Այտրնյան. – Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 352 [Abrahamyan A. A. 1969, Arsen Aytinyan. – Armenian Soviet Encyclopedia, V. 1. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, p. 352 (in Armenian)]:

Աբրահամյան Ա. Ս. 1984, Արսեն Այտրնյանի լեզվաբանական հայացքները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 216 էջ [Abrahamyan A. S. 1984, The Linguistic Views of Arsen Aytinyan. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 216 p. (in Armenian)]:

Ադոնց Ն. 1915, Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի եւ հայ մեկնութիւնք նորին, Պետրոգրադ, Կայսերական գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 307 էջ [Adonts N. 1915, The Art of Dionysius Grammarian and Armenian Interpretations on His Work. St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 307 p. (in Armenian)]:

Աղայան Է. Բ. 1958, Հայ լեզվաբանության պատմություն (սկզբից մինչև մեր օրերը), հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 412 էջ [Aghayan E. B. 1958, History of Armenian Linguistics (from the Beginning to the Present Day), V. 1, Yerevan, YSU Press, 412 p. (in Armenian)]:

Աղայան Է. Բ. 1974, Գրաբարի պատմության շրջանաբաժանումը. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2, էջ 58–81 [Aghayan E. B. 1974, The Periodization of the History of Grabar. – “Bulletin of Yerevan State University”, № 2, p. 58–81 (in Armenian)]:

Այտրնյան Ա. 1987, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 866 էջ [Aytinyan A. 1987, Critical Grammar of Ashkharhabar or the Modern Armenian Language. Yerevan, YSU Press, 866 p. (in Armenian)]:

Այտրնեան Ա. 1856, Մատենագրական խորհրդածություններ. – «Եվրոպա» (Վիեննա), էջ 106–107, 111, 118–119 [Aytinyan A. 1856, Literary Studies – “Evropa” (Vienna), p. 106–107, 111, 118–119 (in Armenian)]:

Այտրնեան Ա. 1860–1861, Լեզու եւ առանձին մեր հայերեն լեզուն. – «Սէր (Ուսումն հնգետասանօրեայ)», 1860 (Կ. Պոլիս), էջ 29–30, 47–48, 1861, էջ 73–76, 122–128, 153–159, 187–188, 197–204 [Aytinyan A. 1860–1861, Language and Our Armenian Language – “Ser (A Pedagogical Periodical)”, 1860 (Constantinople), p. 29–30, 47–48; 1861, p. 73–76, 122–128, 153–159, 187–188, 197–204 (in Armenian)]:

Այտրնեան Ա. 1866, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, հանդերձ ներածութեամբ եւ յաւելրածով, յօրինեաց հայր Արսէն Այտրնեան, Վիեննա, 502 էջ [Aytinyan A. 1866, Critical Grammar of Ashkharhabar or of the Modern Armenian Language with Introduction and Supplement Compiled by Father Arsen Aytinyan. Vienna, 502 p. (in Armenian)]:

Այտրնեան Ա. 1867, Քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 257 էջ [Aytinyan A. 1867, Grammar of Ashkharhabar or of the Modern Armenian Language. Vienna, Mekhitarist Press, 257 p. (in Armenian)]:

Այտրնեան Ա. 1887, Նորագոյն հայերեն լեզուն. – «Հանդէս ամսօրեայ» (Վիեննա), էջ 133–135 [Aytinyan A. 1887, The Modern Armenian Language – “Handes Amsorya” (Vienna), p. 133–135 (in Armenian)]:

Այտրնեան Ա. 1888–1889, Տառադարձութեան խնդիր. – «Հանդէս ամսօրեայ», էջ 75–77, 97–104, 117–122, 149–155, 165–168, 208–213, էջ 37–40 [Aytinyan A. 1888–1889, The Problem of Transliteration. – “Handes Amsorya”, p. 75–77, 97–104, 117–122, 149–155, 165–168, 208–213; p. 37–40 (in Armenian)]:

Այտրնեան Ա. 1898, Ա. Մէյլե, Հետազօտութիւնք ի վերայ համեմատական համաձայնութեան հայերեն լեզուի. – «Հանդէս ամսօրեայ», էջ 377–380 [Aytinyan A. 1898, Review of A. Meillet, Research on the Comparative Grammar of the Armenian Language. – “Handes Amsorya”, p. 377–380 (in Armenian)]:

Աւետիքեան Գ. 1815, Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 580 էջ [Avetikean G. 1815, Armenian Grammar. Venice, St. Ghazar Press, 580 p. (in Armenian)]:

Առաքելյան Վ. Դ. 1981, Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 214 էջ [Arakelyan V. D. 1981, Essay on the History of Armenian Literary Language. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 214 p. (in Armenian)]:

Աճեմյան Վ. Լ. 1971, Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 293 էջ [Atchemian V. L. 1971, The Formation of Literary Western Armenian. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 293 p. (in Armenian)]:

Բագրատունի Արս. 1852, Հայերեն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 744 էջ [Bagratuni Ars. 1852, Armenian Grammar for the Learned. Venice, 744 p. (in Armenian)]:

Յակոբ Մծբնայ Հայրապետ. 1824, Գիրք որ կոչի Ջգօն: Արարեալ Ս. Յակոբայ երիցս երանեալ հայրապետին Մծբին քաղաքի, Պօլիս, տպ. Մահտեսի Յօհաննեան, 340 էջ [Jakob Mtsbin Hayrapet. 1824, The Book Called Zgon, Composed by St. Yakob of Mtsbin, the Blessed Patriarch of the City of Mtsbin. Constantinople, Printed by Mateos Yohanean, 340 p. (in Armenian)]:

Համբարձումյան Վ. Գ. 1990, Գրաբարի գործառնությունը որպես գրական լեզու ժԸ-ժԹ դդ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 412 էջ [Hambardzumyan V. G. 1990, The Function of Grabar as a Literary Language in the 18th–19th Centuries. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 412 p. (in Armenian)]:

Համբարձումեան Վ. Գ. 1995, Հ. Վրթանէս Չալրիսեանը եւ Վիեննական հայերէնագիտութիւնը. – «Հանդէս ամսօրեայ», էջ 360–379 [Hambardzumyan V. G. 1995, H. Vrtanes Chalekhyan and Viennese Armenian Studies. – “Handes Amsorya”, p. 360–379 (in Armenian)]:

Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց. 1904, Տիֆլիս, տպ. Մարտիրոսեանցի, 211 էջ [Khazar Parpetsi's History of the Armenians. 1904, Tiflis, Printed by Martirosyan, 211 p. (in Armenian)]:

Մենեսիշեան Գ. 1895, Կենսագրական ակնարկ գերաշնորհ Արսէն արքեպիսկոպոս Այտրնեան ընդհանրական աբբայի, Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 47 էջ [Menevishian G. 1895, Biographical Sketch of the Eminent Archbishop Arsen Aytinian, Universal Abbot. Vienna, Mekhitarist Press, 47 p. (in Armenian)]:

Չալրիսեան Վրթ. 1885, Քերականութիւն հայկազնեան լեզուի հանդերձ փոփոխմամբք եւ կարեւոր յաւելումովք աշխատասիրեալ ի հ. Արսենէ Այտրնեան, Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 276 էջ [Chalekhyan Vrt. 1885, Grammar of the Armenian Language with Changes and Important Addenda, Prepared by Father Arsen Aytinian, Vienna, Mekhitarist Press, 276 p. (in Armenian)]:

Չամչեան Միք. 1779, Քերականութիւն հայկական լեզուի, Վենետիկ, տպ. Դեմետրիոս Թէոդոսիոսի, 600 էջ [Chamchyan Mik. 1779, Grammar of the Armenian Language. Venice, Printed by Demetrios Theodosius, 600 p. (in Armenian)]:

Պետրոսյան Հ. Զ. 1987, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., էջ 31–32 [Petrosyan H. Z. 1987, Armenian Linguistic Dictionary, Yerevan, “Hayastan” Publishing House, p. 31–32 (in Armenian)]:

Ջահուկյան Գ. Բ. 1954, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 396 էջ [Jahukyan G. B. 1954, Grammatical and Orthographical Works in Ancient and Medieval Armenia. Yerevan, YSU Press, 396 p. (in Armenian)]:

Ջահուկյան Գ. Բ. 1955, Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհաբարի հարցերը XVIII–XIX դարերում (դոկտորական ատենախոսություն, ձեռագիր), Երևան, 1954, էջ 394–456 [Jahukyan G. B. 1955, Armenian Linguistic Thought and the Issues of Ashkharhabar in the 18th–19th Centuries (Doctoral Dissertation, manuscript). Yerevan, 1954, p. 394–456 (in Armenian)]:

Ջահուկյան Գ. Բ. 1960, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 636 էջ [Jahukyan G. B. 1960, History of Linguistics, V. 1. Yerevan, YSU Press, 636 p. (in Armenian)]:

Ջահուկյան Գ. Բ. 1964, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 446 էջ [Jahukyan G. B. 1964, The Periods of the Development of the Armenian Language. Yerevan, YSU Press, 446 p. (in Armenian)]:

Ջահուկյան Գ. Բ. 1972, Հայ բարբառագիտության ներածություն (վիճակագրական բարբառագիտություն), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 346 էջ [Jahukyan G. B. 1972,

Introduction to Armenian Dialectology (Statistical Dialectology). Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 346 p. (in Armenian):

Ջահուկյան Գ. Բ. 1974, Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII–XIX դդ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 560 էջ [Jahukyan G. B. 1974, The History of Grabar Grammar (17th–19th Centuries). Yerevan, YSU Press, 560 p. (in Armenian)]:

Փավստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց. 1832, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 278 էջ [Pavstos Buzand's History of the Armenians. 1832, Venice, St. Ghazar Press, 278 p. (in Armenian)]:

Гамкредидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. 1972, Лингвистическая типология и реконструкция системы индоевропейских смычных. – «Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков» (12–14 декабря). Предварительные материалы. Москва, с. 15–18 [Gamkrelidze T. V., Ivanov V. V. 1972, Linguistic Typology and Reconstruction of the System of Indo-European Stops. – “Conference on Comparative-Historical Grammar of Indo-European Languages” (December 12–14). Preliminary Materials. Moscow, p. 15–18 (in Russian)].

Патканов К. П. 1864, Исследование о составе армянского языка. С. Петербург, типография Императорской Академии наук, 110 с. [Patkanov K. P. 1864, Research on the Structure of the Armenian Language. St. Petersburg, Publishing House of Imperial Academy of Sciences, 110 p. (in Russian)].

Melllet A. 1936, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique. Vienne, 207 p.

Pedersen H. 1904, Armeniesch und die Nachbarsprachen. – “Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen”, Band 39, Heft 2, Berlin, s. 334–484.

Petermann H. 1867, Über die kritische Grammatik der armenischen Vulgärsprache von dem wardapet (Dr. Th.) Arsen Aytinean. – “Auszug aus dem Monatsbericht der Königl. Akademie der Wissenschaft zu Berlin (“Sitzung der philosophisch-historischen Klasse”. Berlin, p. 674–679)”.
 Պատմագրությունը

АРМОНОВЕДЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АРСЕНА АЙТЫНЯНА

ВАЗГЕН АМБАРЦУМЯН

Резюме

Ключевые слова: Арсен Айтынян, арменоведение, общественная природа языка, эволюция, перманентность, синхрония, древнеармянский («grabar»), / новоармянский («ашхарабар»), литературный язык / диалекты.

Арсен Айтынян (1825–1902) – выдающийся представитель европейского арменоведения, теоретик языкознания и практический исследователь истории армянского языка, оставивший неизгладимый след в развитии арменоведения в сфере лингвистики и филологии в целом,

Деятельность Мхитаристской конгрегации в Вене во второй половине XIX века полностью связана с его именем. Он являлся ключевой фигурой в вопросах армянского языка в контексте общей и теоретической лингвистики

своего времени – области, которая изначально и вплоть до наших дней освещает путь развития арменоведения.

В вопросах идентичности форм языков, особенно армянского, он придерживался определенной точки зрения, которая носила общий теоретический характер и не была субъективной, а базировалась на объективных фактах и языковых реалиях. Проведенный им анализ текстов Бузанда, Акопа Мцбинци, Парпеци и Давида Анахта и предложенные им образцы лексико-теоретических исследований остаются актуальными по сей день. Его труды служат основой для дальнейших исследований.

Прошло более полутора веков, но «Критическая грамматика» А. Айтыняна до сих пор остаётся «настольной книгой» (А. Мейе) каждого исследователя.

Лингвистическое и арменоведческое наследие Арсена Айтыняна не теряет своей актуальности, особенно для переосмысления ключевых вопросов истории армянского языка.

Вазген Амбарцумян – д. филол. н., проф., заведующий отделом общего и сравнительного языкознания Института языка им. Р. Ачаряна НАН РА, заведующий кафедрой армянского языка и методики его преподавания АГПУ им. Х. Абовяна. Научные интересы: общее и сравнительное языкознание, история языка, типология языков, диалектология и лексикография. Автор 28 монографий, 280 статей. vazgengurgeni@mail.ru, hambardzumyanvazgen01@aspu.am

ARMENOLOGICAL INHERITANCE OF ARSEN AYTINIAN

VAZGEN HAMBARDZUMYAN

Summary

Keywords: Arsen Aytinian, armenology, social nature of the language, evolution. permanence, synchronism, Old Armenian (Grabar) / New Armenian (Ashkhara-bar), literary language / dialects.

Arsen Aytinian (1825–1902), a prominent representative of European Armenian studies, a theorist of linguistics and a practical researcher of the history of the Armenian language. He left an indelible mark on the advancement of Armenian studies in the field of linguistics and philology in general.

The activity of the Vienna Mekhitarist Congregation in the second half of the 19th century is fully connected with his name. He was an authority in the field of Armenian language in the context of general and theoretical linguistics of his time - a field that has broadly illuminated the development of Armenian studies from the very beginning and to this day.

In the matters of the identity of language form, especially Armenian, he adhered to a certain point of view, which was of a general theoretical nature and was not subjective, but based on objective facts and linguistic realities. His analysis of the texts of Buzand, Hagob Mtsbinatsi, Parpetsi, and David Anghaght, as well as the models of lexical-theoretical research that he proposed, remain relevant to this day. His works serve as basis for further research.

More than a century and a half has passed, but A. Aytinian's "Critical Grammar" still remains a "desk book" (A. Meillet) for every researcher.

Arsen Aytinian's linguistic and armenological heritage remains relevant, especially for rethinking key issues in the history of the Armenian language.

Vazgen Hambardzumyan – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Head at the Department of General and Comparative Linguistics of the Language Institute after H. Acharyan of NAS RA, Head at the Department of Armenian Language and Methods of its Teaching of ASPU after KH. Abovyan. Scientific interests: general and comparative linguistics, language history, typology of languages, dialectology and lexicography. Author of 28 monographs and 280 articles. vazgengurgeni@mail.ru, hambardzumyanvazgen01@aspu.am

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ. ԿՅԱՆՔՐԸ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱՆ ՍԽՐԱՆՔԸ*

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ բարբառ, լեզվի պատմություն, ընդհանուր լեզվաբանություն, բառարան, Մեյե, Հյուբերման, անձնանուն, հնդեվրոպական լեզուներ, լիակատար քերականություն:

Ամփոփում

Հրայր Աճառյանի հեղինակած մեծաթիվ գիտական աշխատանքներն ընդգրկում են հայերենի ուսումնասիրության բոլոր բնագավառները: Նա հայոց լեզվի պատմության, հայ բարբառագիտության, հայոց լեզվի փորձառական հնչյունաբանության գիտաճյուղերի հիմնադիրն է: Հայ բառարանագրության, հայերենի ստուգաբանության, հայ անձնանունների ուսումնասիրության, հայերենի պատմական ու համեմատական քերականության, տիպարանական-զուգահրայական հետազոտության և շատ այլ ոլորտներում Աճառյանի կոթողային աշխատությունները հայերենագիտության համար ունեն հիմնարար և ուղենշային նշանակություն: Հսկայական է անվանի հայագետի մանկավարժական վաստակը: Երկարամյա ուսուցչական գործունեության, դասախոսական աշխատանքի ընթացքում նա իր գիտելիքները անմնացորդ հաղորդել է աշակերտների, ասպիրանտների բազում սերունդների: Որքան մեծ ու հզոր էր Աճառյանը իբրև գիտնական, նույնքան վեհ ու բարձր էր իբրև մարդ: Նրան հատուկ են եղել անսպառ բարոյությունն ու մարդասիրությունը, բարյացակամությունը, հայրենասիրությունը, պարզությունն ու համեստությունը: Աճառյանը այժմ է ընկել հումորի մեծ զգացումով և կենսուրախությամբ, մարդկանց նկատմամբ հոգատարությամբ:

Ընդհանուր և հայ լեզվաբանության տարբեր ուղղություններում Հ. Աճառյանի հսկայական ներդրումը գիտնականների շատ սերունդների համար հետազոտություններ կատարելու հաստատուն հիմք ու մեկնակետ է դարձել և դեռ բազում սերունդների համար է կատարելու այդ դերը:

* Ներկայացվել է 10. 11. 2026 թ., գրախոսվել է 11. 11. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. 11. 2026 թ.:

© Հեղինակ/ներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Նախաբան

Հայագիտության մեջ բացառիկ է Հրայյա Աճառյանի գիտական վաստակի դերն ու կշիռը՝ տեսական հարցադրումների խորությամբ ու ընդգրկումով, գործնական բազմապիսի խնդիրների առաջադրումով ու լուծումներով, տարբեր գիտաճյուղերի ուսումնասիրության համակողմանիությամբ ու ամբողջականությամբ: Նրա ծավալուն կոթողային աշխատություններից յուրաքանչյուրը տվյալ ուղղության հետազոտական արդյունքների յուրօրինակ ամփոփում է և հիմք ու մեկնակետ հետագա ուսումնասիրությունների համար: Հայերենագիտության ոլորտում Աճառյանը գիտական մտքի զարգացման ընթացքի մասնակից ու մշակ չէր միայն, նա դարձավ այդ ընթացքի հմուտ առաջնորդն ու ուղղորդողը: Գ. Զահուկյանի գնահատմամբ՝ «Հ. Աճառյանը եղավ մեր առաջին իսկական մասնագետ-լեզվաբանը, որ նշանավորեց հայագիտության զարգացման մի ամբողջ շրջան, ի մի բերեց կարևորագույն աշխատանքների արդյունքները, բաց արեց ուսումնասիրության նոր ասպարեզներ, մեծ չափով նպաստեց հայագիտության հետագա առաջընթացին»¹:

Կենսագրությունը

Հ. Աճառյանը ծնվել է 1876 թ. մարտի 8-ին Կոստանդնուպոլիսում՝ կոշկակար Հակոբի ընտանիքում: Մեկ տարեկանում, արևին երկար նայելով, երկու աչքով կուրանում է: Հնարավոր է լինում բուժել միայն մեկ աչքը, և, ինչպես ինքն է հուշերում ասում, ահագին Արմատական բառարանը, հինգ հատոր Անձնանունների բառարանը, տասը հատորանի Լիակատար քերականությունը և այլն, մի աչքի արդյունք են²: Աճառյանը նախնական կրթությունը ստացել է Սամաթիայի Արամյան, ապա՝ Սահակյան վարժարաններում: Վաղ հասակից հետաքրքրվել է լեզուներով, իրենց փողոցի հույն նպարավաճառից խնդրում է հունարենի այբուբենը և սովորում այդ լեզվով կարդալ, մի քանի փողոց այն կողմ ապրող հրեա փերեզակից էլ խնդրում է եբրայերեն տառերը և սկսում կարդալ նաև այդ լեզվով, միաժամանակ հարևանի որդու օգնությամբ անգլերեն է ուսումնասիրում: Իսկ դպրոցում սովորում է թուրքերեն և ֆրանսերեն: 1889 թ. ընդունվում է Կ. Պոլիսի Կեդրոնական վարժարան, որը ժամանակի հայագիտական կրթության լավագույն օջախներից էր: Այստեղ նա ոչ միայն գրաբար է սովորում, այլ նաև ուսումնասիրում ֆրանսերեն, թուրքերեն, պարսկերեն: Իր գիտական հետաքրքրությունները ապագա մեծանուն հայագետը դրսևորում է հենց Կեդրոնականում սովորելու տարիներին: Այդ առումով երախտագիտությամբ է հիշատակում ուսուցչի՝ Եղիա Տեմիրճիպաշյանի անունը, որը ողջունում էր նրա գիտական պրպտումները և ոգևորում: Աճառյանը վկայում է, որ վարժարանում ուսանելիս արդեն ուներ Արմատական բառարանի առաջին ուրվագիծը, այդ շրջանում է ձեռնարկել նաև Գավառական բառարանի ստեղծումը, ազդվելով գերմանացի լեզվաբան Ֆ. Բոպպի քերականությունից՝ նույնիսկ ցանկացել է կազմել ուգրո-ֆիննական և ուրալ-այթայան լեզուների համեմատական քերականությունը³: Օգտվելով ստեղծված

¹ Զահուկյան. 1978, 14:

² Աճառյան. 1967, 22:

³ Աճառյան. 1967, 108:

հնարավորությունից՝ լազ հարևանների ներկայությունից, մի ծերունուց տվյալներ է քաղում լազերենի վերաբերյալ, պատրաստում լազերենի մասին աշխատություն՝ դառնալով այդ լեզվի առաջին լուրջ ուսումնասիրողը⁴: Այսպիսով, այդ շրջանում ի հայտ են գալիս նրա գիտական հետաքրքրությունների հիմնական ուղղությունները՝ լեզվի պատմություն և բառարանագրություն, բարբառագիտություն, ընդհանուր ու համեմատական լեզվաբանություն: 1893 թ. Աճառյանը, ավարտելով իր ուսումը Կեդրոնական վարժարանում, իբրև ուսուցիչ աշխատանքի է անցնում Գաղղ գյուղի Արամյան դպրոցում, մեկ տարի անց՝ Կարինի Սանասարյան վարժարանում: Այստեղ նա ոչ միայն դասավանդում է, այլ նաև շարունակում է տարբեր լեզուների ուսումնասիրությունը (հունարեն, լատիներեն, գերմաներեն, անգլերեն, իտալերեն, պարսկերեն, չաղաթայերեն)⁵: 1895 թ. վերադառնում է Կ. Պոլիս, ապա մեկնում է Փարիզ՝ ուսանելու Սորբոնի համալսարանում: Այստեղ աշակերտում է ժամանակի նշանավոր հնդեվրոպաբաններից մեկին՝ հայագետ Անտուան Մեյեին: Վերջինիս առաջարկով Աճառյանը ֆրանսերեն է թարգմանում դեռևս Կ. Պոլիսում պատրաստած լազերենի քերականությունը և բառարանը, որը Մեյեին «Etude sur la langue laze» վերնագրով ներկայացնում է Փարիզի լեզվաբանական ընկերությանը: Աշխատությունը նախ մաս-մաս հրատարակվում է ընկերության «Տեղեկագրում», ապա՝ հրատարակվում առանձին գրքով: Աճառյանն ընտրվում է այդ ընկերության անդամ: Համալսարանում նա ուսումնասիրում է զենդերեն, սանսկրիտ, արաբերեն, փորձառական ձայնաբանության դասեր է առնում արբա Ռուսլոյի մոտ և փորձառական ուսումնասիրության ենթարկում հայերենի պայթական բաղաձայնները տարբեր գավառներից եկած հայ ուսանողների արտասանությամբ՝ այդպիսով դառնալով ոչ միայն փորձառական հնչյունաբանության հիմնադիրը հայ իրականության մեջ, այլ նաև փորձառական մեթոդի առաջին կիրառողը բարբառագիտության ոլորտում: Հետազոտության արդյունքները ներկայացվում են 1899 թ. Փարիզում լույս տեսած՝ Աճառյանի «Les Explosives de l'ancien arménien étudiées dans les dialectes modernes» աշխատության մեջ (աշխատակցությամբ Ռուսլոյի և Մեյեի): Իր ուսումնառության ընթացքում Աճառյանը շատ դժվարություններ է ունենում. մի որոշ ժամանակ ստիպված է լինում ապրել ութհարկանի շենքի կտորի տակի՝ պատուհան չունեցող խցիկում՝ օրական ուտելով մի փոքր կտոր հաց և երկու փոքր գազար: Իր բնորոշմամբ՝ այդ «թշվառ» օրերին ստիպված է եղել խանութից գետնապիստակ գնել, խորովել և փորձել վաճառել՝ գիշերները անցկացնելով սրճարանների առաջ: Այդպիսով հնարավոր է եղել օրական վաստակել չնչին գումար, որը թույլ է տվել մի կերպ գոյությունը պահպանել: Այդ ամենը անհետևանք չի մնում, և Աճառյանի առողջական ընդհանուր վիճակը, նաև՝ տեսողությունը վատանում է: Բարեբախտաբար ելք է գտնվում. Աճառյանը սկսում է մասնավոր դասեր տալ, որի շնորհիվ կարողանում է այդ վիճակից դուրս գալ: Ամեն ինչից անկախ՝ հայագետի հետազոտական պրպտումները դադար չեն ունենում: Փարիզյան շրջանում, շփվելով զանազան տեղերից եկած ուսանողների հետ, նա տեղեկություններ է հավաքում տար-

⁴ Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1967, 139–141:

⁵ Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1967, 143:

բեր գավառների բարբառային խոսքի վերաբերյալ և գրում է իր անդրանիկ բարբառագիտական ուսումնասիրությունը՝ «Քննություն Ասլանբեկի բարբառի», որը հրատարակվում է «Բազմավեպ»-ում 1898 թ.: 1897 թ. Աճառյանը մասնակցում է արևելագետների՝ Փարիզում գումարված կոնգրեսին, ընդ որում՝ մասնակցության համար պահանջվում էր 20 ֆրանկ, որը նա ձեռք է բերում՝ վաճառելով իր անկողինը: Հետագա երեք ամիսներին նա քնում է քարե հատակին փռված թերթերի վրա՝ առանց վերնակի, գլխի տակ բարձի փոխարեն ունենալով մի երկու գիրք: Կոնգրեսում նա հանդես է գալիս երկու զեկուցումով, որոնք գրավում են նշանավոր հայագետ Հ. Հյուբշմանի ուշադրությունը: Վերջինս Աճառյանին հրավիրում է Ստրասբուրգ՝ լսելու իր դասախոսությունները: 1898 թ. Աճառյանը մեկնում է Ստրասբուրգ և Հյուբշմանի ցանկությամբ դասախոսություններ է լսում ոչ թե համալսարանում (ինչի համար անհրաժեշտ էր վարձ վճարել), այլ հայագետի տանը: Վեց ամսում ավարտելով Հյուբշմանի՝ հայերենի համեմատական քերականության դասընթացը՝ Աճառյանը գալիս է Հայաստան: Նախ դասավանդում է Էջմիածնում (1898–1902), այնուհետև ուսուցչություն է անում Շուշիում (1902–1904), Նոր Բայազետում (1906–1907), Նոր Նախիջևանում (1907–1919), Թեհրանում (1919–1920), Թավրիզում (1904–1906, 1920–1923): Այս տեղափոխությունների մասին հայագետը գրում է. «Իմ ամենամեծ ցանկությունս էր ապրել Կովկասի զանազան հայաշատ վայրերում և սովորել նրանց բարբառը»⁶: Որտեղ էլ եղել է Աճառյանը, նրա ուշադրությունից չեն վրիպել բարբառային իրողությունները: Օրինակ, Շուշիի իր գործընկերներից մեկի մասին, որը ծնունդով Գանձակի գյուղերից էր, Աճառյանը գրում է. «Գարեգին վարժապետը արտասանության մեջ մի զարմանալի ձև ուներ. օրինակ՝ *հիվանդ* բառը չէր արտասանում *հիվանդ* ձևով, ինչպես բոլորս արտասանում ենք, այլ *հիուանդ*: Երբ մի օր հարցրի նրան, թե ինչու այդպես եք հնչում, պատասխանեց, թե մեր գյուղում բոլորը այդպես են հնչում: Ուրեմն և տառի հին հնչումն էր, որ դեռ կենդանի էր մնացել նրանց մոտ»⁷: Իսկ Թավրիզի լեզվական յուրահատկությունների մասին (1904–1906 թթ. տվյալներով) նա տեղեկացնում է. «Հայերը թվով 5000 շունչ են և գրավում են երկու առանձին թաղ՝ Ղալա և Լիլավա: Բուն հին թաղը Ղալան է, որի բնակիչ հայերը իսկական թավրիզեցի են և ունեն իրենց բարբառը. նրանք որոշվում են հ>խ արտասանությամբ, իսկ Լիլավա թաղի հայերը ուշ ժամանակ գաղթել են Ղարաղաղից և Մուժամբարից, որ մի հայաբնակ գյուղ է Թավրիզից դեպի հյուսիս: Լիլավացիք էլ խոսում են Ղարաղաղի բարբառը, որ Ղարաբաղի բարբառի մի տեսակն է»⁸: Աճառյանն իր ուսուցչության ընթացքում շարունակում է հետազոտական աշխատանքները, նաև իր պարապմունքների նյութերի հիման վրա է պատրաստում աշխատություններ: Այսպես, Ղալայի դպրոցում դասավանդելով հայոց նոր գրականություն առարկան՝ աշակերտների համար թելադրած նյութերի ընդարձակմամբ տպագրության է հանձնում «Պատմություն հայոց նոր գրականության» գրքի պրակները:

⁶ Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1967, 253:

⁷ Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1967, 262:

⁸ Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1967, 287:

1923 թ. Աճառյանը հրավիրվում է Երևանի պետական համալսարան և այնտեղ աշխատում մինչև կյանքի վերջ (1953 թ.): Դասավանդում է ընդհանուր լեզվաբանական, հայագիտական ու արևելագիտական առարկաներ՝ գրաբար, ֆրանսերեն, թուրքերեն, պարսկերեն, արաբերեն, լեզվաբանության ներածություն, համեմատական քերականություն, արևելյան լեզուների պատմություն ու Արևելքի պատմություն, հայ բարբառագիտություն և հայոց լեզվի պատմություն: 1924 թ. նա Երևանի պետական համալսարանի պրոֆեսոր էր, 1933 թ. ստացել է գիտությունների դոկտորի և վաստակավոր գիտնականի կոչումներ: Արևելյան լեզուների և գրականության բաժնի հիմնադրումից հետո (1940 թվականից սկսած) եղել է արևելյան բանասիրության ամբիոնի վարիչ: 1937 թ. ընտրվել է Չեխոսլովակիայի արևելագիտական ինստիտուտի գիտական բաժնի թղթակից անդամ, 1943 թ., երբ հիմնադրվում է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան, Աճառյանը դառնում է ակադեմիայի իսկական անդամ: Ստալինյան բռնաճնշումները Աճառյանին ևս չեն շրջանցել. իբրև ճակատագրի հեզնանք՝ մեծ հայրենասերը և քաղաքացին, հանճարեղ գիտնականը մեղադրվել է հակահեղափոխական, հակախորհրդային, ազգայնամոլական գործունեություն ծավալելու համար, 1937 թ. ձերբակալվել է, 1939 թ. արդարացվել և վերադարձել տուն:

Մեծանուն գիտնականը հրապարակել է շուրջ 250 գիտական աշխատանք, որոնք ընդգրկում են հայերենի ուսումնասիրության բոլոր բնագավառները: Նա հայոց լեզվի պատմության, հայ բարբառագիտության, հայոց լեզվի փորձառական հնչյունաբանության գիտաճյուղերի հիմնադիրն է: Հայ բառարանագրության, հայերենի ստուգաբանության, հայ անձնանունների ուսումնասիրության, հայերենի պատմական ու համեմատական քերականության, տիպաբանական-զուգահեռական հետազոտության և շատ այլ ոլորտներում Աճառյանի կոթողային աշխատությունները հայերենագիտության համար ունեն հիմնարար և ուղենշային նշանակություն: Հսկայական է անվանի հայագետի մանկավարժական վաստակը: Երկարամյա ուսուցչական գործունեության, դասախոսական աշխատանքի ընթացքում նա իր գիտելիքները անմնացորդ հաղորդել է աշակերտների, ասպիրանտների բազում սերունդների: Աճառյանի բացառիկ աշխատասիրությունն ու նվիրումը այսպես է գնահատել Գ. Ջահուկյանը. «Շուրջ վեց տասնամյակ վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկո, միայն ամենաանհրաժեշտ ընդմիջումներով, նա աշխատեց հանուն հայագիտության, հանուն լեզվաբանության, հանուն հայոց լեզվի ուսումնասիրության՝ կատարելով այնքան գործ, որքան հագիվ թե ի վիճակի լինի կատարելու որևէ այլ անձնավորություն»⁹:

Որքան մեծ ու հզոր էր Աճառյանը իբրև գիտնական, նույնքան վեհ ու բարձր էր իբրև մարդ: Այդ մասին ամենից լավ վկայել են նրա գործը լավագույնս շարունակած աշակերտները: Գ. Ջահուկյանը գրում է. «Անսպառ բարություն և մարդասիրություն, զգայուն սիրտ և բարյացակամություն, լայնախոհ հայրենասիրություն, բնական պարզություն և համեստություն, հումորի երբեք չթուլացող զգացում և կենսուրախություն, բոլոր իրավիճակներում իր մարդկային արժանիքները պահպանելու կարողություն, մերձավորների նկատմամբ ծայրահեղ հոգատարություն, աշակերտներին իր բոլոր գիտելիքները մինչև վերջ նվիրաբերելու և

⁹ Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1978, 5:

բոլորին օգնելու պատրաստակամություն, – այսպիսին էր Աճառյան մարդը»¹⁰: Իսկ Է. Աղայանը փաստում է. «Ամբողջ կյանքում նա հավատարիմ մնաց իր ուխտին և ծառայեց իր ժողովրդին իբրև ուսուցիչ և գիտնական, լիովին վարձատրված ու գնահատված երախտագետ ժողովրդից»¹¹:

Աճառյանը հայ բարբառագիտության հիմնադիր

Հրայա Աճառյանի գիտական հետաքրքրությունների առանցքում միշտ եղել է բարբառային լեզուն: Նա բարբառներին անդրադարձել է ոչ միայն դրանց նվիրված առանձին մենագրություններով (Ասլանբեկի, Ղարաբաղի, Վանի, Մարաղայի, Ագուլիսի, Նոր Ջուղայի, Նոր Նախիջևանի, Համշենի, Առտիայի, Կ. Պոլիսի, Կիլիկիայի, Սվեդիայի բարբառներ), այլ նաև ընդհանրացնող աշխատություններով ու բառարաններով: 1909 թ. ֆրանսերեն հրատարակվում է “Classification des dialectes arméniens” աշխատությունը, որն իբրև ատենախոսություն Աճառյանը ներկայացրել էր Սորբոնի համալսարանին: 1911 թ. լույս է տեսնում այս աշխատության ընդլայնված և վերամշակված հայերեն տարբերակը՝ «Հայ բարբառագիտություն. Ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտեզով)» խորագրով: Այս աշխատությունը հայերենի բարբառների առաջին ընդհանրացնող ուսումնասիրությունն էր, որով և հիմնադրվում է հայ բարբառագիտությունը իբրև հայերենագիտության առանձին բնագավառ: Աշխատության մեջ Աճառյանը քննում է բարբառների ուսումնասիրության պատմության ու տեսության հարցեր, նկարագրում է 31 բարբառներ և բերում դրանցով նմուշներ: Բայց առավել կարևոր է, որ կատարում է այդ բարբառների ձևաբանական դասակարգում: Սխալ և անհարմար համարելով հայերենի բարբառները արևելյան ու արևմտյան ճյուղերի բաժանելը, որ ընդունված էր այդ շրջանում, Աճառյանը ներկայացնում է բարբառների ձևաբանական դասակարգում՝ հիմք ընդունելով բայի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի կազմության եղանակը: Ըստ այդմ՝ նա իրեն հայտնի բարբառները բաժանում է երեք խմբի՝ ա) *Ում* ճյուղի բարբառներ, որոնք սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերը կազմում են –ում վերջավորությամբ դերբայով և ունեն նույն մասնիկով կազմվող ներգոյական հոլով, բ) *Կը* ճյուղի բարբառներ, որոնք հիշյալ ժամանակաձևերը կազմում են *կը* նախամասնիկով և ներգոյական հոլով չունեն, գ) *Ել* ճյուղի բարբառներ, որոնք ներկան և անցյալ անկատարը կազմում են անորոշ դերբայով: *Ում* ճյուղի մեջ Աճառյանը ընդգրկում է 7 բարբառ՝ Երևանի (կամ Արարատյան), Տփղիսի (Թիֆլիսի), Ղարաբաղի, Շամախիի, Աստրախանի, Ջուղայի, Ագուլիսի: *Կը* ճյուղի մեջ ընդգրկվում են 21 բարբառ՝ Կարնո, Մշո, Վանա, Տիգրանակերտի, Խարբերդի և Երզնկայի, Շապին-Գարահիսարի, Տրապիզոնի, Համշենի, Մալաթիայի, Կիլիկիայի, Սիրիայի, Արաբկիրի, Ակնի, Սեբաստիայի, Եվդոկիայի, Չմյուռնիայի, Նիկոմեդիայի, Կ. Պոլիսի, Ռոդոսթոյի, Խրիմի, Ավստրո-Հունգարիայի: *Ել* ճյուղը կազմում են երեք բարբառներ՝ Մարաղայի, Խոյի, Արդվինի: Բնականաբար, բարբառագիտական հետազոտությունները հետագայում ի հայտ բերեցին նոր իրողություններ, կատարվեցին տեսական ու

¹⁰ Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1978, 5–6:

¹¹ Ա ղ ա յ ա ն. 1976, 59:

գործնական բնույթի որոշ ճշգրտումներ, նոր դասակարգումներ, սակայն Աճառյանի առաջ քաշած ձևաբանական դասակարգման սկզբունքը ներկայում էլ արդիական է և կիրառելի բարբառագիտության ոլորտում: Ինչպես ֆրանսերեն տարբերակում, այնպես էլ «Հայ բարբառագիտություն» հայերեն աշխատությունում ընդգրկված է բարբառագիտական քարտեզ (առաջինը հայ իրականության մեջ), որի մասին հեղինակը գրում է. «Գրուածքիս կցուած է հայ լեզուաբանական քարտէս մը. հոս նշանակուած են մի՛ միայն այն քաղաքները կամ գիւղերը՝ ուր հայեր կան, և առանձին գոյներով ու սահմանագծերով որոշուած է անոնց խօսած լեզուն ու բարբառը»¹²:

Հայ բարբառագիտության ոլորտում Հ. Աճառյանի կարևորագույն աշխատանքներից է 1913 թ. լույս տեսած «Հայերեն գավառական բառարանը», որը ժամանակին հայերենի ամենաընդգրկուն բարբառային բառարանն էր՝ պարունակելով 30 000 բարբառային բառ: Աշխատանքի առաջաբանում Աճառյանը ներկայացնում է իր ուսումնասիրած 31 բարբառային միավորներից յուրաքանչյուրի տարածման վայրերը, բարբառային բառապաշարում առանձնացնում երեք շերտ՝ բուն հայերեն բառեր, օտար բառեր ու գավառական բառեր: Վերջիններս, ըստ հայագետի, օտար լեզուներից փոխառված չեն, հայերեն են, բայց հին մատենագրության մեջ վկայված չեն: Բառարանում ներկայացվում են նաև հայերենի գավառական բառարանների պատմությունը, բարբառների հնչյունական ու քերականական ընդհանուր բնութագրերը: Գավառական բառարանի բառամթերքը մեծ արժեք ու նշանակություն ունի ոչ միայն հայերենի բառապաշարի ամբողջացման առումով, այլ նաև լեզվի պատմության, լեզվամտածողության, լեզվամշակույթի, ճանաչողական լեզվաբանության տարբեր խնդիրների քննարկման ու լուծման տեսանկյունով:

Որևէ լեզու, շփվելով շրջակա լեզուների հետ, չի կարող գերծ լինել փոխառություններից: Եթե լեզուների գրական տարբերակներում փոխառությունները որոշակիորեն սահմանափակվում են, ապա բարբառներում փոխառյալ բառերի ներհոսքը, կարելի է ասել, սովորաբար անվերահսկելի է: Հայերեն բարբառներում ևս հարևան տարբեր լեզուներից կատարված փոխառությունները շատ ու շատ ավելի են, քան գրական լեզվում: Պատմական հանգամանքների բերումով հայ ժողովուրդը, XI դարից սկսած, բազում հարյուրամյակներ շփվել է թուրքերի հետ՝ թուրքերենից բարբառներում կատարելով բազմաթիվ փոխառություններ: Բարբառագիտական աշխատանքների համար կարևոր համարելով նաև օտար բառերի բառարանների կազմումը՝ Աճառյանը տարիներ շարունակ հավաքում է թուրքերենից փոխառյալ բառերը և 1902 թվին հրապարակում է «Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ» բառարանը, որում ներկայացնում է այդ բառերը Կ. Պոլիսի ժողովրդական լեզվում՝ համեմատությամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառների: Բառարանը պարունակում է 4200 բառ, բայց նշվում է, որ բուն Հայաստանի բարբառներում փոխառությունների թիվը կարող է լինել դրանց կեսը միայն¹³: Նման բառարանը ուներ ոչ միայն բարբառագիտական,

¹² Ա ճ ա ռ ե ա ն. 1911, 14:

¹³ Ա ճ ա ռ ե ա ն. 1902, 9:

լեզվաբանական արժեք, այլ նաև կոչված էր նպաստելու թուրքական զորեղ ազդեցությունից հայերենը ազատելու, լեզվի մաքրությունը ըստ հնարավորին վերականգնելու գործին: Աճառյանի վկայությամբ՝ Փոքր Ասիայի շատ վայրերում հայերի հոծ զանգվածներ արդեն թրքախոս էին դարձել¹⁴, իսկ աշխարհաբար գրական լեզվի ձևավորման շրջանում գրողները գրում էին ռամկական խոսույն բարբառով, որը լի էր տաճկերեն բառերով, ձևերով, ասացվածներով ու շարահասուությամբ¹⁵: Եվ բնականաբար առաջ է գալիս հակազդեցություն. «... թրքական բառերով ու ոճով գրուածները ծաղրելի ու զգուելի դարձան հայ ականջներուն»¹⁶: Թերևս այս իրողությունն էր պատճառը, որ Աճառյանը հարկ համարեց բարբառային խոսքում նախ և առաջ առանձնացնել թուրքերեն բառերը, բացատրել դրանք ու ներկայացնել հայերեն համարժեքները:

Տասնյակից ավելի բարբառների մենագրական ուսումնասիրությունները Աճառյանի հսկայական ավանդն են հայ բարբառագիտության ոլորտում: Մենագրություններից յուրաքանչյուրում լեզվաբանը նախ ներկայացնում է բարբառի տարածման շրջանները, դրա վերաբերյալ եղած նյութերն ու դիտարկումները: Որևէ բարբառի հնչյունական համակարգը ներկայացնում է գրաբարի հետ համեմատությամբ՝ հնչյուն առ հնչյուն վեր հանելով արտասանական, դիրքային, հնչյունափոխական իրողությունները, բարբառին բնորոշ հնչյունական օրենքներն ու օրինաչափությունները: Նման մոտեցմամբ ի հայտ են բերվում հայերենի պատմական զարգացման ընթացքի յուրօրինակությունները: Բավականին հանգամանորեն Աճառյանը նկարագրում է դիտարկվող յուրաքանչյուր բարբառի ձևաբանական համակարգը ըստ առանձին խոսքի մասերի, նաև կատարում է շարահյուսությանն առնչվող առանձին դիտարկումներ: Բարբառների նկարագրության աճառյանական համակարգում բառապաշարն առանձին քննության չի ենթարկվում, սակայն տարբեր աղիթներով բերվում են բառաշարքեր, ներկայացվում են բառապաշարի հետաքրքրական միավորներ, խոսվում է փոխառությունների մասին: Առանձին բարբառի նվիրված յուրաքանչյուր մենագրություն ավարտվում է գրաբար-բարբառ բառացանկով, որում Աճառյանը ներկայացնում է առավել գործածական գրաբարյան բառաշարը՝ բարբառային համարժեք ձևերով: Բարբառների նկարագրության այս համակարգը, որ հետագայում ընդօրինակվեց շատ հայ բարբառագետների կողմից, թույլ էր տալիս արձանագրել առկա իրողությունները՝ մոռացությունից ու կորստից փրկելով լեզվական երևույթներն ու բարբառային միավորները: Նշենք նաև, որ Աճառյանը բարբառագիտական զգալի նյութ է ներկայացնում «Հայերեն արմատական բառարանում», բարբառների քննությանն անդրադառնում է նաև «Հայոց լեզվի պատմություն» և «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատություններում:

Բարբառների ուսումնասիրության ու նկարագրության, բարբառային փաստերի հավաքման աշխատանքների կարևորության մասին մեծանուն հայագետը գրել է. «Իմ անձնական սուղ միջոցներով ճանապարհորդելով Կովկաս, Տաճկաս-

¹⁴ Ա ճ ա ռ ե ա ն. 1902, 5–6:

¹⁵ Ա ճ ա ռ ե ա ն. 1902, 9:

¹⁶ Ա ճ ա ռ ե ա ն. 1902, 10:

տան և Պարսկաստան, Ռոդոստոյից մինչև Սպահան, ուսումնասիրել են հայերենի գրեթե բոլոր բարբառները, կազմել են 30 բարբառի բառացանկը, որ և հրատարակել են իմ «Արմատական բառարան»-ում: Հրատարակել են 6 հայ բարբառի ամբողջական ուսումնասիրությունը, նյութեր ունեն նաև ուրիշ բարբառների ուսումնասիրության համար, որոնք տպագրության լույսին են սպասում: Իմ ուսումնասիրած բարբառներից 14-ը արդեն անհետացած են՝ 1915 թվականի համաշխարհային պատերազմին զոհ գնալով: Ես փրկել են այդ բարբառները հավիտենական կորստից և նրանց հրատարակությունը մեծ ծառայություն է գիտության համար»¹⁷: Գործնական այս աշխատանքներից զատ՝ Աճառյանը արժարժել է նաև բարբառագիտական տեսական հարցեր: Հատկապես կարևոր են V դարում հայերենի բարբառների գոյության հարցի վերաբերյալ նրա դիտարկումները, որ արվել են «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ: «Մեսրոպյան հայերենը, – գրում է նա, – մեր լեզվի կյանքի մեջ առաջին երևույթի այն առաջին պատկերն է, որ ավանդել է մեզ պատմությունը. նրանից առաջ եղած պատկերները, թեև գիտենք որ կան, բայց մեզ անձանդոթ են: Բայց միևնույն ժամանակ, նույն այդ մեսրոպյան շրջանին, պետք է ընդունենք, թե կար նաև երկրորդ երևույթը, այն է զանազան բարբառներ հայերենի մեջ, որոնցից մեկը միայն բարձրացավ գրականության, այն է մեսրոպյան գրավոր հայերենը»¹⁸: Քննելով գրաբարյան շրջանում բարբառների գոյությունը փաստող վկայություններն ու մի շարք լեզվական փաստեր¹⁹ լեզվաբանը եզրակացնում է, որ հինգերորդ դարում հիշատակված են Վերին և Ստորին Հայաստանի բարբառներ, որոնց կարելի է հավելել նաև այսպես կոչված արևելյան և արևմտյան բարբառներ, սակայն այդ բարբառները չունեին իրարից անջրպետող խոշոր տարբերություններ, այնպես որ այդ բարբառները կարելի է կոչել ոչ թե իրապես բարբառ, այլ *ենթաբարբառ*²⁰: Համեմատելով արդի մի շարք բարբառների որոշ իրողություններ գրաբարի հետ՝ Աճառյանը եզրակացնում է. «... գրաբարը ավելի հին է և բարբառները ծագած են նրանից շատ ավելի ուշ»²¹, «Ե դարում կամ նրանից առաջ էլ Հայաստանում խոսվում էր *մի*՝ հայերեն, որի ներկայացուցիչն է գրաբարը: Բարբառների այնպիսի սուր տարբերություններ, ինչպես նկատում ենք այժմ մեր մեջ, չկային, եղածները մանր բաներ էին»²²: Սակայն այս պնդումներից զատ, այլ առիթներով Աճառյանն ունի դիտարկումներ, որոնք էլ, մեր կարծիքով, ներկայացնում են նրա գիտականորեն ավելի հիմնավոր պատկերացումները խնդրո առարկայի վերաբերյալ: Այսպես, շատ արժեքավոր է հայագետի հետևյալ միտքը. «Լեզուն ներկայացնում է անթիվ անհամար զանազանությունների մի շարք, որոնք մի կետից սկսելով քանի հեռանում, աստիճանաբար ու ավելի են շեշտվում: Ամեն մի վայրում կան մի խումբ երևույթներ, որոնք նույն կամ նման են այս հարևանի հետ, ուրիշ երևույթներ, որոնք նույն կամ նման

¹⁷ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1967, 440:

¹⁸ Ա ճ ա ո յ ա ն. 2013, 114–115:

¹⁹ Ա ճ ա ո յ ա ն. 2013, 115–134:

²⁰ Ա ճ ա ո յ ա ն. 2013, 134:

²¹ Ա ճ ա ո յ ա ն. 2013, 380:

²² Ա ճ ա ո յ ա ն. 2013, 383:

են այն հարևանի հետ. այսպես շարունակաբար: Բայց չկա մի վայր, որի լեզուն ամբողջությամբ նույնը լիներ մի ուրիշ վայրի կամ ուրիշ վայրերի լեզվի հետ»²³: Իսկ Գավառական բառարանի առաջաբանը սկսվում է հետևյալ մտքով. «Չկայ աշխարհիս մեջ լեզու մը որ բարբառներ չունենայ»²⁴: Բարբառի աճառյանական ըմբռնումը ամբողջացնելու իմաստով կարևոր է նաև նրա հետևյալ դիտարկումը. «Բարբառները բոլորն էլ իրար հավասար են. բայց հենց որ նրանցից մեկը իշխանության գլուխ անցավ, սկսում է տիրել անհավասարության զգացմունքը: Խոսողները իրենք են սկսում արհամարհել իրենց լեզուն և զգում են այն՝ ստորին աստիճանի վրա: Սկսում է տիրել այն սխալ կարծիքը, թե բարբառը մայրաքաղաքի լեզվից ցածր է արժանիքով ու պատվով և կամ տիրող կամ գրական լեզվի հետին աղավաղյալ ծնունդն է: Լեզվաբանի համար բոլոր բարբառներն էլ ներկայացնում են մի տիպի շարունակական ձևափոխությունները: Լեզուն, կամ նաև գրական լեզուն էլ բարբառներից մեկն է և հաճախ ավելի ուշ կազմված, քան մի ուրիշ բարբառ: Տգիտություն է բարբառներից մեկը մյուսին ստորադաս համարելը: Որևէ լեզվի պետական լինելը (քաղաքական պատիվ) կամ ճոխ գրականությամբ մշակված լինելը (գրական պատիվ) արժեք չունի գիտության համար: Բոլոր արդի լեզուներն էլ մի ժամանակ բարբառ էին մի ուրիշ, այս կամ այն ավելի հին լեզվի, իսկ հին լեզուները նույնպես բարբառ էին զանազան մայր լեզուների և այլն: Եթե կա նախապատվության զգացմունքը բարբառների միջև, ինքնին հասկանալի է, որ նույնը ավելի մեծ չափերով պիտի լինի նաև լեզվից լեզու և հատկապես տիրող ազգերի և նվաճված ազգերի լեզվի միջև»²⁵:

Աճառյանը հայոց լեզվի պատմություն գիտաճյուղի հիմնադիր

Հսկայական է Հ. Աճառյանի ավանդը հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում, հայ իրականության մեջ նա համարվում է այդ գիտաճյուղի հիմնադիրը նույնպես: Այս ուղղության նրա հիմնական աշխատությունը «Հայոց լեզվի պատմություն» երկհատոր ուսումնասիրությունն է, որի առաջին հատորը լույս է տեսել 1940 թվին, երկրորդ հատորը՝ 1951 թվին: Կարելի է ասել՝ աշխատության հենց առաջին պարբերությամբ Աճառյանը ներկայացնում է իր ուսումնասիրության հիմնական նպատակները. «Պատմել մի որևէ լեզվի պատմությունը՝ նշանակում է նկարագրել այն բոլոր ձևափոխությունները, որոնց ենթարկվել է այդ լեզուն իր գոյության ընթացքում, սկսած իր նախնական շրջանից մինչև տվյալ թոպեն: Այդ ձևափոխությանը ամենամեծ մասը առաջացած է լինում ներքին, այսինքն բնական ճանապարհով, իբրև արդյունք բարեշրջության (էվոլյուցիայի) և բնական զարգացման, մի ուրիշ ստվար մասը առաջացած է լինում արտաքին ճանապարհով, այսինքն փոխառությամբ, իբրև արդյունք օտար ազդեցությանց, և վերջապես՝ երրորդ, ավելի փոքր մասը առաջացած է լինում անհատական ճանապարհով, այսինքն գրական նորամուծություններով: Այսպիսով՝ ամեն մի ձևափոխություն ունի իր բուն

²³ Ա ճ ա ռ յ ա ն. 2013, 324–325:

²⁴ Ա ճ ա ռ ե ա ն. 1913, 1:

²⁵ Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1955, 140:

պատճառը՝ ներքին, արտաքին կամ անհատական, որոնց միջոցով էլ լեզվի պատմությունը կապվում է նույն ազգի քաղաքակրթության պատմության, քաղաքական պատմության և գրականության պատմության հետ»²⁶: Լեզվի պատմության այս ըմբռնումով էլ Աճառյանը ներկայացնում է հայոց լեզվի պատմական զարգացումը. նախ անդրադառնում է հնդեվրոպական նախաշրջանին, քննում նախալեզվին, հնդեվրոպացիների նախահայրենիքին ու մշակույթին առնչվող հարցեր: Հայագետը իրավացիորեն նշում է, որ «Ամեն լեզու՝ որ խոսվում է մի բավական ընդարձակ տարածության վրա և քաղաքական ու կուլտուրական զանազան միջոցներով մի ընդհանուր միություն ստեղծելու կարողություն չունի, բաժանված է լինում ավելի կամ նվազ թվով բարբառների: Այսպես պետք է լիներ նաև հնդեվրոպական նախալեզուն»²⁷: Բառային, հնչյունական ու քերականական 16 զուգաբանությունների միջոցով Աճառյանը քննում է հնդեվրոպական բարբառների փոխհարաբերությունները և հանգում եզրակացության, որ այդ լեզուները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ ա) արևելյան ճյուղ՝ արիական, բայթիկ-սլավական, հայկական (և այբանական) լեզուներ, բ) արևմտյան ճյուղ՝ իտալական, կելտական և գերմանական լեզուներ, իսկ հունարենը գրավում է միջին դիրքը²⁸: Ըստ Աճառյանի՝ «... հայերենը կանգնած է արիական, հունական և սլավական լեզուների միջև ...»²⁹: Աշխատության առաջին մասում Աճառյանը ներկայացնում է հայերենի հնդեվրոպական ծագման բառերի ցանկը՝ համապատասխան նախածնի և ցեղակից լեզուների զուգահեռներով հանդերձ: Ապա այդ բառերը խմբավորում է ըստ իմաստային դաշտերի և դրանց քննությամբ բնութագրում հին հայկական քաղաքակրթությունը: Այնուհետև պատմական հաջորդականությամբ ներկայացվում են տարբեր լեզուներից կատարված փոխառությունները: Ներկայացվում են էգեյական քաղաքակրթության, հաբերենի (խեթերեն), թրակերենի, փոյուգերենի և փոքրասիական այլ լեզուների, խալդերենի (ուրարտերեն), միտաներենի, ասուրերենի, Հայաստանի այլ բնիկների և կովկասյան լեզուների, իրանական, հռոմեական (լատինական), ասորական ազդեցությունները հայերենի վրա: Գրքի երկրորդ հատորում Աճառյանը բերում է հունարենից, ասորերենից, արաբերենից, վրացերենից, թուրքերենից, հին և նոր եվրոպական լեզուներից, ռուսերենից հայերենում կատարված փոխառությունները: Այս հատորում փաստական հարուստ նյութով ներկայացվում են հայերենի քերականական համակարգում կատարված փոփոխությունները, փորձ է արվում որոշելու դրանց մոտավոր ժամանակաշրջանը, նաև՝ պատճառներն ու նպաստող գործոնները: Հեղինակը դիտարկում է տեղաշարժերը գրաբարյան, միջինհայերենյան, աշխարհաբարյան համակարգերում, քննության ենթարկում բարբառներին առնչվող հարցեր: Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատությունը բարձր է գնահատել նշանավոր լեզվաբան Է. Աղայանը. «... հեղինակը ամբողջական կերպով ուսումնասիրել է հայերենագիտության այս ճյուղը, հանրագումարի բերելով նախորդ

²⁶ Աճ ա ո յ ա ն. 1940, 7:

²⁷ Աճ ա ո յ ա ն. 1940, 23:

²⁸ Աճ ա ո յ ա ն. 1940, 29:

²⁹ Աճ ա ո յ ա ն. 1940, 31:

շրջանում արվածը՝ խստագույն գիտական քննության բովով անցկացնելով այն և իր կողմից ավելացնելով սեփական հետազոտությունների բազմարդյուն արգասիքը»³⁰:

Հայերենի պատմական քննության ոլորտին են վերաբերում նաև Աճառյանի կոթողային բառարանները՝ «Հայերեն արմատական բառարանը» (1926–1932 թթ.՝ ապակետիպ հրատարակությամբ վեց հատոր, 1935 թ.՝ հավելվածային հատոր)³¹ և «Հայոց անձնանունների բառարանը» (1942–1962 թթ.՝ հինգ հատոր): Արմատական բառարանը, որի կազմման աշխատանքներով Աճառյանը զբաղվել է շուրջ քառասուն տարի, պարունակում է այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք հայտնի էին հայ հին և միջնադարյան մատենագրության մեջ հանդիպող մոտ տասնմեկ հազար արմատների վերաբերյալ: Բառարանի յուրաքանչյուր բառահոդված բաղկացած է 5 բաժնում ընդգրկված հանգամանալի տեղեկություններից, ինչպիսիք են՝ բառի բացատրություն, քերականական ձևերի հնագույն վկայություններ, ձեռագրական տարբերակներ, ածանցյալ ձևեր, հավանական ստուգաբանություններ, ստուգաբանությունների սպառիչ պատմություն, բարբառային տարբերակներ և հայերենից այլ լեզուների կատարած փոխառյալ ձևեր: Ընդ որում՝ Աճառյանի հաշվումներով՝ 1604 ստուգաբանությունների հեղինակը ինքն է, և դրանցից 136-ը բնիկ հայերեն բառեր են: Իր այս աշխատանքի վերաբերյալ հայագետը գրել է, որ արմատական բառարաններ ունեն հունարենը, լատիներենը, այբաներենը, սլավական լեզուները, պարսկերենը, լիթվաներենը, թուրքերենը, «բայց իմ «Արմատական բառարան»-ը իր մեծությամբ գերազանցում է բոլորից»³²: Ապա բերում է Արմատական բառարանի մասին Ա. Մեյեի դիտարկումը. «Ո՛չ մի երկիր, ո՛չ մի ժամանակ, ո՛չ մի լեզու նման կատարյալ աշխատություն չի արտադրած»³³: Հայ լեզվաբանական միտքը ևս խիստ բարձր է գնահատել Արմատական բառարանը: Ըստ Է. Աղայանի՝ ««Հայերեն արմատական բառարանը» ամփոփումն է հայկական ստուգաբանության ու բառաքննության. նրա մեջ ամփոփված է այն ամենը, ինչ որ որևէ ժամանակ, որևէ մեկի կողմից, որևէ հայերեն բառի մասին ասված է. դրա շնորհիվ է, որ այս աշխատությունը դարձել է հայագիտության ամենաարժեքավոր գործերից մեկը»³⁴: Իսկ Գ. Ջահուկյանը համարել է, որ «... Աճառյանի աշխատությունների թագն ու պսակը նրա հոյակապ «Հայերեն արմատական բառարանն» է ...»³⁵: Հավելենք, որ Աճառյանը, ինչպես ինքն է վկայում, Արմատական բառարանի նյութերի հիման վրա է գրել «Հայոց լեզվի պատմությունը»³⁶:

³⁰ Ա ղ ա յ ա ն. 1976, 55:

³¹ «Հայերեն արմատական բառարանը» 1971–1979 թթ. հրատարակվել է 4 հատորով:

³² Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1967, 440:

³³ Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1967, 440:

³⁴ Ա ղ ա յ ա ն. 1976, 53:

³⁵ Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1978, 7:

³⁶ Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1967, 441:

Ինչպես հայ բանասիրության, այնպես էլ հայ ժողովրդի պատմության համար մեծ կարևորություն ունի Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանը», որի կազմումը ևս տևել է տասնամյակներ՝ սկսվելով 1910 թվից ու հասնելով մինչև 40-ական թվականներ: Բառարանի հինգ հատորներում ընդգրկված են հայության մեջ հնուց մինչև 1500 թ. գործածված անձնանունները, որոնք Աճառյանը քաղել է մատչելի բոլոր աղբյուրներից: Բառարանը ներկայացնում է անձնանունները կրողների վերաբերյալ պատմական և ստուգաբանական տեղեկություններ, բանասիրական նշումներ: Բառարանում կան 1500 թ. հետո գործածված անձնանուններ ևս, բայց դրանք միայն նշանավոր անձերի անուններ են և չունեն տեղեկությունների նույն հարստությունը: Իր այս աշխատանքի մասին Աճառյանը իրավացիորեն գրել է. «Այսպիսի ընդարձակ ծավալով ու մանրամասնությամբ և բծախնդիր ճշտությամբ աշխատություն ոչ մի լեզվի մեջ գոյություն չունի»³⁷: Բացի այդ՝ «Անունների բառարաններ ուրիշ լեզուներով էլ կան, բայց նրանք ընդհանրապես պատմական-կենսագրական են (ինչպես օրինակ բոլոր Հանրագիտակ բառարանները) և ո՛չ թե լեզվաբանական-բանասիրական»³⁸:

«Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատությունը

Հայագիտության խնդիրները Աճառյանը դիտարկել է նաև ընդհանուր ու համեմատական լեզվաբանության շրջանակներում: Դեռ երիտասարդ տարիներին իր առաջադրած ծրագիրը (գրել համապարփակ մի աշխատություն, որը կներառեր և՛ ընդհանուր լեզվաբանության, և՛ հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության, և՛ հայերենի պատմական ու համեմատական քերականության խնդիրներ) հայագետը շուրջ քառասուն տարվա տքնաջան աշխատանքով իրականացրել է գիտական ամենաբարձր մակարդակով, աներևակայելի լայն ու խորը ընդգրկումով: «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, համեմատությամբ 562 լեզուների» վերնագիրը կրող հսկայածավալ աշխատությունը պետք է բաղկացած լիներ 10 հատորից՝ «Ներածություն», «Ձայնագիտություն», «Գոյական», «Ածական և թվական», «Դերանուն», «Բայ», «Դերբայ, նախադրություն, մակբայ, շաղկապ», «Շարահյուսություն», «Բառագիտություն», «Իմաստաբանություն»: Աճառյանի կենդանության օրոք հրատարակվել է աշխատության միայն մեկ հատոր (1952 թ.), ևս վեց հատորներ, է. Աղայանի խմբագրությամբ, հրատարակվել են մինչև 1971 թվականը: «Լիակատար քերականության» վերջին երեք հատորները (Շարահյուսություն, Բառագիտություն, Իմաստաբանություն) Աճառյանը չի հասցրել վերջնականապես ամփոփել՝ թողնելով անմշակ նյութեր, հրապարակման պատրաստ առանձին հատվածներ, որոնք ի մի բերել և մեկ հատորով տպագրության են պատրաստել Խ. Բաղիկյանը և Ս. Գալստյանը (2005 թ.): Ինչևէ, թեկուզև ինչ-որ առումով անավարտ մնացած, բայց և այնպես՝ «Լիակատար քերականություն»-ը նախադեպը չունեցող կոթողային աշխատություն է, որն ունի հանրագիտարանային արժեք

³⁷ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1942, IX:

³⁸ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1942, XIV–XV:

ինչպես հայերենագիտական, այնպես էլ ընդհանուրլեզվաբանական առումներով: Ի դեպ, աշխատանքի դեռևս մի մասը շարադրած լինելով՝ Աճառյանը լավ գիտեր իր գործի արժեքը. «Իմ ամենամեծ գործը կլինի սակայն «Ընդհանուր քերականություն»-ը, որ աշխարհիս բոլոր ծանոթ լեզուների համեմատական քերականությունն է: Պիտի բովանդակի 562 լեզվի քերականություն: Առ այժմ կազմել եմ 139 լեզվի համեմատությունը: Ենթադրում եմ, որ գործը կունենա 8000 էջ, որի առաջին կեսը արդեն գրել եմ: Նման տիպի գործ չի տեսած գիտությունը»³⁹: Քերականության «Ներածություն» հատորում հեղինակը անդրադառնում է լեզվաբանության բոլոր կարևորագույն տեսական հարցերին՝ ներկայացնելով իր տեսակետները: «Ձայնագիտություն» հատորում Աճառյանը նախ անդրադառնում է հնչարտաբերական իրողություններին, փորձառական հնչյունաբանության ժամանակի մեթոդներին ու գործիքներին, աշխարհի տարբեր լեզուներում գործածական հնչյունների տեսակներին և դրանց արտաբերական յուրահատկություններին, վեր հանում հնդեվրոպական նախալեզվի և հայերենի հնչյունական դրությունը: Ապա ներկայացնում է հնչյունափոխական իրողությունները տարբեր լեզուներում, այնուհետև՝ հնդեվրոպական լեզուներում տեղի ունեցած հնչյունափոխությունները, հայերենի հնչյունների համապատասխանությունները հնդեվրոպական նախալեզվում, հնչյունափոխական իրողությունները գրաբարում, միջին հայերենում և նոր հայերենում: Է. Աղայանի խմբագրությամբ լույս տեսած մյուս հատորներից յուրաքանչյուրը նվիրված է մեկ կամ ավելի խոսքի մասերի, և բոլորն էլ ունեն նույն կառուցվածքը. յուրաքանչյուր հատոր սկսվում է համապատասխան խոսքի մասի վերաբերյալ ընդհանուր ներածական տեսությամբ, որին հաջորդում է ընդհանուր լեզվաբանական քննությունը 562 լեզուների ընձեռած տվյալների ըստ հարկի օգտագործմամբ: Այնուհետև կատարվում է համեմատական լեզվաբանական հետազոտություն հնդեվրոպական լեզուների շրջանակում: Հայերենի համեմատական քերականությանը վերաբերող դիտարկումներից հետո Աճառյանը իրողությունները քննում է հայերենի պատմական քերականության շրջանակում՝ ընդգրկելով հայերենի տարածաժամանակային բոլոր դրսևորումները՝ գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար, բարբառներ: Ինչպես նկատել է Է. Աղայանը, այս աշխատության մեջ Աճառյանն ամփոփում ու հանրագումարի է բերում շուրջ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում հայերենի համեմատական ու պատմական քերականությանը նվիրված հետազոտությունների արդյունքները՝ մանրամասն ու գիտական խորագույն քննության ենթարկելով հայագետների արտահայտած կարծիքները քննարկվող հարցերի մասին, ի մի բերելով նաև իր երկարամյա հետազոտությունների արդյունքները⁴⁰:

Հայոց գրերի գյուղի առեղծվածը

Աճառյանի մեծարժեք աշխատություններից հիշատակելի է նաև «Հայոց գրերը» հետազոտությունը, որը 1904 թ. արժանացել է Լազարյան ճեմարանի

³⁹ Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1967, 441:

⁴⁰ Ա ղ ա յ ա ն. 1976, 57–58:

մրցանակին: Աշխատությունը նվիրված է Մաշտոցի կենսագրությանը, հայ գրերի գյուտին, գրերի պատմությանը վերաբերող աղբյուրների քննությանը: Հեղինակը հավաքել ու ամփոփել է V դարից ի վեր մատենագրական աղբյուրներում արձանագրված տեղեկությունները հայոց գրերի և դրանց ստեղծման հանգամանքների վերաբերյալ, ապա բանասիրական ու լեզվաբանական քննության ենթարկել նաև հետագա հետազոտողների տեսակետներն ու կարծիքները: Մեջբերելով ու մերժելով եղած տարբեր տեսակետներն այն մասին, իբրև թե Մաշտոցը ոչ թե այբուբենն ամբողջությամբ է հորինել, այլ ընդամենը լրացրել է դանիելյան նշանագրերը՝ Աճառյանը իրավացիորեն գտնում է, որ Կորյունը հարազատորեն է ներկայացրել հայոց գրերի գյուտի պատմությունը, և մի շարք փաստարկներ բերելով՝ տրամաբանական հարց է տալիս. «... իրաւացի՞ է արդեօք մէկ կողմ ձգել հնագոյն եւ գրի գիտին ժամանակակից պատմիչները եւ 600 կամ 800 տարի յետոյ եկող անձերու պատմածին կարեւորութիւն տալ ...»⁴¹: Այնուհետև, համոզված լինելով, որ վրացերենի այբուբենը ևս Մաշտոցն է հորինել, լեզվաբանն ավելացնում է՝ ով որ աչք ունի համեմատելու հայերեն և հին վրացերեն գրերը, պարզ կտեսնի, որ դրանք մեկ ոճ, նկարչական մեկ դրություն ունեն, հետևաբար մեկ ձեռքի շնորհք, միևնույն մարդու ձեռակերտն են. այնտեղ չկա երկու գրություն՝ մեկը դանիելյան, մյուսը՝ մեսրոպյան: Ըստ Աճառյանի՝ տառեր ավելացնելու մասին խոսող պատմիչները ոչ թե իրականությունն են ներկայացնում, այլ իրենց բանասիրական մտածողության արդյունքը⁴²:

Եզրակացություն

Դիտարկված աշխատությունները, անշուշտ, ընդամենը մի կարևոր մասն են Աճառյանի բոլոր ուսումնասիրությունների, բայց, կարծում ենք, ներկայացվածն էլ բավական է՝ պատկերացում կազմելու հայ գիտության և ընդհանրապես լեզվաբանության բնագավառում Աճառյան գիտնականի ունեցած աներևակայելի մեծ դերի ու կշռի վերաբերյալ: Ընդհանուր և հայ լեզվաբանության տարբեր ուղղություններում Հ. Աճառյանի հսկայական ներդրումը գիտնականների քանի ու քանի սերունդների համար հետազոտություններ կատարելու հաստատուն հիմք ու մեկնակետ է դարձել և դեռ բազում սերունդների համար է կատարելու այդ դերը:

Վիկտոր Կատվալյան – ք. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի տնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունները՝ բարբառագիտություն, լեզվաբանական աշխարհագրություն, հնչյունաբանություն, բառագիտություն, բառարանագրություն, լեզվի պատմություն, ճանաչողական լեզվաբանություն: Հեղինակ է 15 գրքի և 100-ից ավելի հոդվածների:
 ORCID: 0009-0002-2597-4808. viktorkatvalyan@mail.ru

⁴¹ Ա ճ ա ռ ե ա ն. 1928, 162:

⁴² Ա ճ ա ռ ե ա ն. 1928, 163:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղայան Է. 1976, Հրայա Աճառյան. – ՊԲՀ, № 1, էջ 43–60 [Aghayan E. 1976, Hrachya Acharyan. – HPh], № 1, p. 43–60 (in Armenian)]:

Աճառեան Հ. 1902, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ, Մոսկուա–Վաղարշապատ, հրատ. Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, 381 էջ [Acharyan H. 1902, Words borrowed from Turkic into Armenian. Moscow–Vagharsapat, published by Lazaryan Seminary of Eastern Languages, 381 p. (in Armenian)]:

Աճառեան Հ. 1911, Հայ բարբառագիտություն. Ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտեզով). – «Էմինյան ազգագրական ժողովածու», հ. Ը, Մոսկվա–Նոր Նախիջևան, հրատ. Լազարյան ճեմարանի արևելյան լեզվաց, 1911, 307 էջ [Acharyan H. 1911, Armenian dialectology: Outline and arrangement of Armenian dialects (with dialectological map). – “Eminyan ethnographic collection”, V. 8. Moscow–Nor Nakhichevan, published by Lazaryan Seminary of Eastern Languages, 1911, 307 p. (in Armenian)]:

Աճառեան Հ. 1913, Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, հրատ. Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, 1141 էջ [Acharyan H. 1913, Armenian Provincial Dictionary. Tiflis, Published by Lazaryan Seminary of Eastern Languages, 1141 p. (in Armenian)]:

Աճառեան Հ. 1928, Հայոց գրերը, Վիեննա, Մխիթարյան տպարան, 495 էջ [Acharyan H. 1928, Armenian Letters. Vienna, Mkhitarayan Printing House, 495 p. (in Armenian)]:

Աճառյան Հ. 1940, Հայոց լեզվի պատմություն, I մաս, Երևան, Պետական համալսարանի հրատ., 357 էջ [Acharyan H. 1940, History of the Armenian Language, Part I. Yerevan, State University Press, 357 p. (in Armenian)]:

Աճառյան Հ. 1942, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, Պետական համալսարանի հրատ., 633 էջ [Acharyan H. 1942, Dictionary of Armenian Personal Names, vol. A. Yerevan, State University Press, 633 p. (in Armenian)]:

Աճառյան Հ. 1955, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի: Ներածություն, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 655 էջ [Acharyan H. 1955, Complete Grammar of the Armenian Language. Introduction. Yerevan, Press of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 655 p. (in Armenian)]:

Աճառյան Հ. 1967, Կյանքիս հուշերից, Երևան, «Միտք» հրատ., 458 էջ [Acharyan H. 1967, From the Memories of My Life. Yerevan, “Mitq” Press, 458 p. (in Armenian)]:

Աճառյան Հ. 2013, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 624 էջ [Acharyan H. 2013, History of the Armenian Language, Part II. Yerevan, YSU Press, 624 p. (in Armenian)]:

Ջահուկյան Գ. 1978, Հրայա Աճառյան. – «Լեզվի և ոճի հարցեր» (Երևան), էջ 5–14 [Jahukyan G. 1978, Hrachya Acharyan. – “Issues of Language and Style” (Yerevan), p. 5–14 (in Armenian)]:

РАЧИЯ АЧАРЯН: ЖИЗНЬ И НАУЧНЫЙ ПОДВИГ

ВИКТОР КАТВАЛЯН

Резюме

Ключевые слова: диалект, история языка, общее языкознание, словарь, Мейе, Хюбшман, антропоним, индоевропейские языки, полная грамматика.

Многочисленные научные труды гениального армянского лингвиста Рачия Ачаряна (1876–1953) охватывают все сферы изучения армянского языка. Он является основоположником таких научных дисциплин, как история армянского языка, армянская диалектология и экспериментальная фонетика армянского языка. Фундаментальные работы Р. Ачаряна в области армянской лексикографии, этимологии армянского языка, изучения армянских личных имён, исторической и сравнительной грамматики армянского языка, типологико-сопоставительных исследований и многих других направлений имеют основополагающее значение для арменистики. Огромен педагогический вклад выдающегося арменоведа. На протяжении длительной преподавательской и лекционной деятельности он передавал свои знания многим поколениям учеников и аспирантов.

Насколько он был велик как учёный, настолько же был благороден как человек. Ему были присущи неиссякаемая доброта и человеколюбие, доброжелательность, патриотизм, простота в общении и скромность. Р. Ачарян отличался также тонким чувством юмора, жизнерадостностью и заботливым отношением к людям.

Неоценим вклад Р. Ачаряна в различные направления общего и армянского языкознания, ставший основой и отправной точкой для научных исследований многих поколений учёных, и таковым он будет и в дальнейшем.

Виктор Катвалян – д. филол. н., директор Института языка имени Гр. Ачаряна НАН РА. Научные интересы: диалектология, лингвистическая география, фонология, лексикология, лексикография, история языка и когнитивная лингвистика. Автор 15 книг и более 100 статей.

ORCID: 0009-0002-2597-4808. viktorkatvalyan@mail.ru

HRACHYA ACHARYAN: LIFE AND SCIENTIFIC ACHIEVEMENT

VIKTOR KATVALYAN

Summary

Keywords: dialect, history of language, general linguistics, dictionary, Meillet, Hübschmann, anthroponym, Indo-European languages, complete grammar.

The numerous scientific works by Hrachya Acharyan (1876-1953) cover all domains of the study of the Armenian language. He is the founder of such scientific disciplines as the history of the Armenian language, Armenian dialectology, and experimental phonetics of Armenian language. Hr. Acharyan's monumental contributions to Armenian lexicography, etymology of the Armenian language, the study of Armenian personal names, historical and comparative grammar of the Armenian language, typological and contrastive research, and many other fields are of fundamental importance to Armenian studies. The pedagogical legacy of the eminent Armenologist is immense. Throughout his long-standing teaching and lecturing career, he fully imparted his knowledge to numerous generations of students and postgraduate researchers.

How great was he as a scientist, just as noble was he as a person. He was distinguished by inexhaustible kindness and humanism, benevolence, patriotism, simplicity in communication, and modesty. Hr. Acharyan was also noted for his subtle sense of humor, cheerfulness, and care for others.

Hr. Acharyan's enormous contribution to various fields of general and Armenian linguistics has become a solid foundation and starting point for scientific research for many generations of scholars and will continue to be so in the future.

Viktor Katvalyan – Doctor of Sciences in Philology, Director of the Institute of Language after Hr. Acharian of NAS RA. Scientific interests: dialectology, linguistic geography, phonology, lexicology, lexicography, history of language, and cognitive linguistics. Author of 15 books and over 100 articles.

ORCID: 0009-0002-2597-4808. viktorkatvalyan@mail.ru

ՌՈՒՍԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՂԱԴԻԻՉՈՎ ԴԱՐՁՎԱԾՆԵՐԸ
ՂԱՐԱԲԱԴԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ*

ՇՈՂԵՐ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, ԱՐՄԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ղարաբաղի բարբառ, ռուսերեն, բառապաշար, փոխառություն, դարձված, իմաստափոխություն, արմատ, ածանց:

Ամփոփում

Ղարաբաղի բարբառի փոխառյալ բառերը ռուսերենում ունեցած իրենց իմաստների համեմատությամբ կարող են պահպանած լինել իմաստը կամ ենթարկվել իմաստային տարբեր փոփոխությունների: Իմաստափոխության դրսևորումներից մեկը քննվող բառերի՝ դարձվածների կազմում հանդես գալու իրողությունն է: Դարձվածները հիմնականում կազմված են փոխառյալ ստորադաս և հայերեն գերադաս բաղադրիչներից: Հաղորդակցական արժեք ունեցող, այսինքն՝ նախադասություն դարձվածային միավորները անհամեմատ քիչ են, դրանք ունեն հիմնականում պարզ կառուցվածք, կան նաև միակազմ նախադասություն դարձվածային միավորներ: Անվանողական արժեք ունեցող դարձվածային միավորներն ունեն բոլոր ենթատեսակները՝ գոյականական, ածականական, բայական, մակբայական և եղանակավորող: Գոյականական և ածականական դարձվածային միավորները հիմնականում երկբաղադրիչ են, շատ քիչ են մակբայական և եղանակավորող դարձվածային միավորները: Բայական դարձվածային միավորները բնորոշվում են բաղադրիչների տարաբնույթ հարաբերություններով և քանակով գերազանցում են մյուսներին: Դրանց մեջ զգալի մաս են կազմում դարձվածի արժեք ստացած հարադրությունները: Բայական երկբաղադրիչ ստորադաս փոխառյալ բաղադրիչը գոյականն է, որը կարող է ձևավորվել տարբեր հոլովներով, կապով, ունենալ եզակի կամ հոգնակի թիվ, հանդես գալ հոդով կամ առանց հոդի: Փոխառյալ բաղադրիչով մի շարք դարձվածներ ռուսերենում ունեն նույն բառով կազմված համարժեք կամ առնչակից դարձված:

* Ներկայացվել է 14. XI. 2025 թ., գրախոսվել է 11. I. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

© Հեղինակներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Նախաբան

Փոխառությունները սովորաբար պայմանավորված են լինում ուրիշ ժողովուրդների հետ տվյալ ժողովրդի ունեցած երկարատև քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլ կապերով, բազմաթիվ ազգակից և ոչ ազգակից լեզուների հետ տվյալ լեզվի շփումներով ու փոխադարձ ազդեցությամբ: Հայերենի բազմաբնույթ հարաբերությունները հարևան լեզուների հետ ամենից առաջ ու առավել ակներև արտացոլվում են նրա բառային կազմի մեջ:

Հայոց լեզվի բառապաշարը գտնվում է անընդհատ զարգացման, հարստացման գործընթացում, որի հիմնական միջոցները եղել և մնում են լեզվի ներքին հնարավորությունները՝ բառակազմական կաղապարներով սեփական, նաև փոխառյալ բաղադրիչներից նոր բառերի կերտումը, լեզվում արդեն գոյություն ունեցող բառերի բառիմաստի ընդլայնումը կամ նեղացումը, փոխաբերական իմաստով գործածելը և այլն: Ընդհանուր առմամբ, « ... փոխառությունները թեև դիտվում են իբրև լեզվի բառապաշարի հարստացման օժանդակ միջոց, սակայն նրանց դերը պակաս կարևոր չէ հայերենի բառային կազմի լրացման և ընդլայնման գործում»¹:

Ռուսերենից (և ոչ միայն) փոխառված բառերի յուրացման գործընթացում հայերենը դրանք ենթարկում է հնչյունական, ձևաբանական, իմաստային յուրացման: Իրողությունը վերաբերում է ոչ միայն գրական լեզվին, այլև նրա տարածական տարբերակներին՝ բարբառներին:

Ղարաբաղի բարբառը հայերենի գործածական տարածական տարբերակներից ամենակենսունակն ու տարածվածն է, որով հաղորդակցվում են Լեռնային Ղարաբաղի ու Սյունիքի բնակչության մեծ մասը և աշխարհի տարբեր երկրներում, հատկապես Ռուսաստանի Դաշնությունում բնակվող նրանց հարազատները²: Հայերենի բարբառների ձևաբանական դասակարգման համաձայն՝ այն ընդգրկվում է -ում ճյուղի³, ըստ հնչյունական դասակարգման՝ առաջին տեղաշարժի ենթարկված⁴, իսկ բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման համաձայն՝ արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիսարևելյան միջբարբառախմբի⁵ մեջ: Ղարաբաղի բարբառի մեջ են ընդգրկվում նաև Գորիսի և Հաղրութի ենթաբարբառները⁶, չնայած որոշ լեզվաբաններ դրանք համարում են առանձին բարբառներ⁷:

Ղարաբաղի բարբառում զգալի թիվ են կազմում պարսկերենից, արաբերենից, թյուրքական լեզուներից կատարված փոխառությունները, սակայն առավել շատ են ռուսերենից անցած բառերը⁸, որոնց թիվը հասնում է շուրջ

¹ Ֆ ա լ ա կ յ ա ն. 1985, 168:

² Ս ա ր գ ս յ ա ն, Մ ի ն ա ս յ ա ն. 2025, 57:

³ Ա ճ ա ռ ե ա ն. 1911, 54:

⁴ Ղ ա ր ի բ յ ա ն. 1947, 30:

⁵ Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1972, 136:

⁶ Ջ ա հ ու կ յ ա ն. 1972, 136:

⁷ Պ ո ղ ո ս յ ա ն. 1965, Մ ա ր գ ա ր յ ա ն. 1975:

⁸ Ռուսերենից կատարված փոխառություններ ենք համարել նաև այն բառերը, որոնք այլ, հատկապես եվրոպական լեզուներից Ղարաբաղի բարբառին են անցել ռուսերենի միջնորդությամբ:

2500-ի⁹, ինչն ամենից առաջ կապվում է 1822 թ. Ղարաբաղի խանության վերացման և Ղարաբաղի պրովինցիայի ձևավորման հետ, որը 1840 թ. մտնում է Կասպիական մարզի, իսկ 1868–1917 թթ.¹⁰ ներառվում Ելիզավետպոլի նահանգի կազմում: Անշուշտ, ռուսերեն փոխառյալ բառերի առատությունը պայմանավորված է նաև XIX դարի կեսերից երկրամասում ռուսական զինվորական ստորաբաժանումների, իսկ խորհրդային տարիներին՝ մի շարք բնակավայրերում ռուսական դպրոցների առկայությամբ:

Իմաստափոխված ռուսերեն բառերը Ղարաբաղի բարբառի դարձվածներում¹⁰

Ղարաբաղի բարբառի՝ ռուսերենից փոխառյալ բառերը՝ որպես կենդանի բարբառի բառապաշարի մաս, ենթակա են տարբեր փոփոխությունների: Ռուսերենում ունեցած իրենց իմաստների համեմատությամբ՝ փոխառյալ բառերը բարբառում կարող են պահպանված լինել իրենց իմաստը կամ ենթարկվել իմաստային տարբեր փոփոխությունների: Իմաստային փոփոխության մի դրսևորում է նաև քննվող բառերի՝ դարձվածների կազմում հանդես գալը, քանի որ դարձվածի ամենակարևոր հատկանիշներից մեկը վերաիմաստավորումն է:

Պետք է նշել, որ նման դարձվածները հիմնականում կազմված են փոխառյալ և հայերեն բաղադրիչներից, մինչդեռ միայն փոխառյալ բաղադրիչներից կազմված միավորները շատ քիչ են, ինչպես՝ գրրամ /грамм/ – գրրամ /грамм/, կարդոնի /картонный/ յաշիգ՝ /ящик/ (խախուտ, ոչ ամուր), մայկա /майка/ – տըրուսիկ /трысы/ (ներքնաշորեր), յերալաշու /ералаш/ մատարյալ /материал/ (ծաղրի՝ ծիծաղի առարկա), նեմեցու /немец/ պայոկ /паяк/ (փոքր սննդաբաժին, քիչ ուտելիք), սուխոյ /сухой/ աթկազ /отказ/ (լրիվ մերժում), վեդրա /ведро/ – վեդրա (առատորեն):

Մի քանի դարձվածներ ունեն փոխառյալ երկու բաղադրիչ՝ ըստաքան /стакан/ ըստըքանու թըխել (իբրև բարեկամության նշան՝ բաժակները իրար խփել և միասին խմել), կըպէկին /копейка/ ըզդրաստի /здравствуй/ աւել // չէստ /честь/ տալ (ֆինանսական ծանր կացության մեջ լինել), պապըոզը /папироса/ պապըոզան նի կըցնել (հաճախ ծխել), պարտիյնի /партийный/ բիլէթը /билет/ ծերքան ինք՝ օնել // յօր օնել (կուսակցությունից վտարել):

Որոշ դարձվածներ էլ կազմվել են ռուսերենից փոխառյալ արմատից ու հայերեն արմատից և (կամ) ածանցից բաղադրված բառից, ինչպես՝ կըպըկանուց // մընըթանուց շինիլ (հեղինակագրկել), կըպըկանուց (копейка + անուց) // մընըթանուց (монета + անուց) տը՛ռնալ (հեղինակագրկվել), մամաքուրի (мама + քուր+ի) տալ (մեկի հետ մտերիմ, համերաշխ լինել), սուկըհան (сок + հան) ինիլ

⁹ Ս ա ր գ ս յ ա ն. 2013:

¹⁰ Բոլոր օրինակները բերվում են ըստ Ա. Սարգսյանի (Ս ա ր գ ս յ ա ն. 2013), Ա. Սարգսյանի, Շ. Մինասյանի (Ս ա ր գ ս յ ա ն, Մ ի ն ա ս յ ա ն. 2017) բառարանների և Շ. Մինասյանի (Մ ի ն ա ս յ ա ն. 2007) մենագրության՝ համեմատությամբ Լ. Անտոնովայի (Антонова. 2025), Ա. Տիխոնովի (Тихонов. 2004), Ս. Օժեգովի (Ожегов. 2018) և Պ. Բեդիրյանի (Բ ե դ ի ը յ ա ն. 2011) բառարանների:

// տը՛ռնալ (1. հյուսթը քամվել, մզվել, 2. չարչարվել, կեղեքվել, ուժասպառ լինել) և այլն:

Ռուսերեն փոխառյալ բաղադրիչով դարձվածային միավորները քննվում են՝ 1) ըստ հաղորդակցական արժեքի, 2) ըստ խոսքիմասային պատկանելության, 3) ըստ ռուսերենում համարժեքը ունենալու հանգամանքի:

Փոխառյալ բաղադրիչով դարձվածների դասակարգումը ըստ հաղորդակցական արժեքի

Ըստ հաղորդակցական արժեքի՝ դարձվածները լինում են հաղորդակցական արժեք ունեցող և անվանողական արժեք ունեցող: Դրանց տարբերությունը պայմանավորված է նրանով, որ «դարձվածային միավորները մի դեպքում վերախմաստավորված կերպով նշում են առարկան, փաստը, երևույթը, ինչպես նաև սրանց հատկանիշները, իսկ մյուս դեպքում դատողություններ են առարկաների, երևույթների ու դրանց հատկանիշների վերաբերյալ. առաջին դեպքում դարձվածային միավորները հանդես են գալիս անվանողական արժեքով և համարժեք են բառերին, երկրորդ դեպքում դրանք հաղորդակցական արժեք են ձեռք բերում և հարաբերակից են նախադասություններին»¹¹:

Փոխառյալ բաղադրիչով նախադասություն դարձվածային միավորները, ունենալով հարացուցային արտահայտության սահմանափակ հնարավորություն, բարբառում քիչ են, եթե, իհարկե, հաշվի չառնենք բայական այն դարձվածային միավորները, որոնց գլխավոր անդամ անորոշ դերբայը կարող է հանդես գալ նաև դիմավոր ձևով՝ վերածելով բայական դարձվածային միավորները նախադասություն դարձվածային միավորների: Նախադասություն դարձվածային միավորները հիմնականում ունեն պարզ նախադասության կառուցվածք, միայն մի քանիսն են բարդ նախադասության կառուցվածքով՝ ըրբաշկան /рубашка/ էլ չի կարում, թա մար տա (ասում են ինքնուրույն գործելու ընդունակությունից զուրկ՝ անճարակ մարդկանց մասին), լենինը /ленин/ մը՛ռալ ա, ըստալինը /сталин/ էն ա սաղ¹² (դաժանությունները դեռ շարունակվում են), մը՛զ յէկավ՝ լենինը մը՛ռալ (ասում են այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտության դեպքում մի բան սպառվում է, խափանվում է), ներքէ պըռօշը պօլըն /пол/ ա սիրփում, յը՛րէ պըռօշը՝ պատալօկը /потолок/ (ասում են շատ ծեր մարդկանց մասին):

Պարզ կազմություն ունեցող նախադասություն դարձվածային միավորները կարող են լինել համառոտ՝ կօզընէն /kozyрь/ ծէրքէն ա (իրավիճակի վրա ազդելու մեծ հնարավորություն ունի), նավթալինավը՛տ /нафталин/ ա կամ (հին է), չինէրը /чин/ վէր ը՞ն ուննան (հեզնաբար ասում են նրան, ով, պատվից ցածր համարելով, հրաժարվում է որևէ բան անելուց), փասօնըտ /фасон/

¹¹ Բ ա դ ի կ յ ա ն. 1986, 90:

¹² Հաշվի առնելով, որ Վ. Ի. Լենինն ու Ի. Վ. Ստալինը եղել են Խորհրդային Միության ղեկավարներ և ուղղակի կամ անուղղակի առնչվում են ռուսական իրականությանը, նաև հաշվի առնելով այն, որ այդ անձնանունները վերածվել են հասարակ անունների (գրվում են փոքրատառով)՝ դրանցով կազմված դարձվածները ևս համարել ենք ռուսերենից փոխառյալ բաղադրիչով դարձվածներ:

կըտրըվէ (մեռնես, չքանաս – գործածվում է որպես անեծք), և ընդարձակ՝ էս հալիւմ ժուռնալըն /журнал/ ա (դեռ ամեն ինչ նոր է սկսվում, դեռ շարունակություն կլինի), էրկու ժուլիգի /жулик/ անա շընըկօտէգ՝ կինի (խորամանկ ամուսինների գավակը կգերազացի ծնողներին), էրկու կիլօ /кило/ կարու նը-հըտ փօխէլ չըմ (ասում են անարժան մարդու՝ իրի մասին), ժուլիգ՝ /жулик/ ղու-շը կըտուցան ա թալակ ընգնում (շատ խորամանկը առավել է տուժում), լամբը /лампа/ ուրան տակէն իշէղ չի տալ (որևէ բան՝ երևույթ հեռվից ավելի հեշտ է նկատվում, գնահատվում), հիբը խօզը տուռնիգ՝ /турник/ ածէ (երբեք, ոչ մի դեպքում), մին պօլկ /полк/ սըլղաթու մաչի կըկէնա (ասում են համարձակ, հանդուգն կանանց՝ աղջիկների մասին) :

Բոլոր նախադասություն դարձվածային միավորներում ստորոգյալը եր-րորդ դեմք ունի, իսկ մի քանիսը ձևական դիմավոր միակազմ նախադասու-թյան կառուցվածք ունեն՝ մօդում /мода/ ա //մօդա յա (նորաձև է, հասարակու-թյան կողմից ընդունելի է), չինէրը /чин/ վէր չի կըլան // պագօննէտ /погон/ վէր ը՞ն ուննան (քո հեղինակությունը չի տուժի): <Ետաքրքիր է, որ դրանց մի մասը հարցում – ժխտում է արտահայտում, ինչպես՝ լենինը /ленин/ քիննան ա, ըս-տալինը /сталин/ կա՞ // լենինը /ленин/ քիննան չի, ըստալինը /сталин/ կըլան չի (պատվավոր հյուրերի չեմ սպասում), կապէկըս /копейка/ մաչին քէցալ ա՞ // կապէկըս մաչին քէցալ չի (ինձ ի՞նչ փույթ, ես դրա վրա փող չեմ ծախսել), պաժառ /пожар/ ա՞ // պաժառ չի (շտապելու կարիք չկա):

Փոխառյալ բաղադրիչով անվանողական դարձվածները ըստ խոսքիմասային պարկանելության

Անվանողական դարձվածային միավորների մի մասը վերաիմաստավորված նշում է որևէ անձ, առարկա կամ երեւույթ, մյուս մասը՝ հատկանիշ, կան նաև խոսողի դատողական ու գնահատողական վերաբերմունք արտահայտող դարձ-վածային միավորներ: Ըստ ռուս լեզվաբան Ա. Մոլոտկովի՝ այս կարգի դարձվա-ծները իրենց իմաստով բառեր են, իսկ կառուցվածքով՝ կայուն բառակապակցու-թյուններ, այսինքն՝ դրանք արտահայտության պլանում բառակապակցություններ են, իսկ բովանդակության պլանում՝ հասկացություններ¹³:

Ղարաբաղի բարբառի՝ ռուսերեն փոխառյալ բաղադրիչով ոչ հաղորդակցա-կան դարձվածային միավորները, ըստ ձևաբանական դասակարգման, ունեն գոյականական, ածականական, բայական, մակբայական և եղանակավորող տեսակներ: Ընդ որում՝ «... ամեն մի խոսքի մասին հարաբերակից դարձվա-ծային միավոր առաջին հերթին իմաստային առումով պետք է տվյալ խոսքի մասին փոխարինի. այս դեպքում պարտադիր չէ, որ, ասենք, ածականական դարձվա-ծը անպայման ածականներից կազմված լինի, կամ նրա բաղադրիչներից մեկը լինի ածական»¹⁴: Այդ պատճառով, « ... երբ խոսվում է դարձվածային միավոր-

¹³ Молотков. 1977, 15.

¹⁴ Բ ա դ ի կ յ ա ն. 1986, 92:

ների իմաստի և ձևաբանական արժեքի մասին, նկատի է առնվում կապակցության միջոցով ձևավորված հասկացությունը, նրա՝ որևէ խոսքի մասին համարժեք լինելը, այլ ոչ թե բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելությունը»¹⁵:

Գոյականական դարձվածային միավորները սովորաբար երկբաղադրիչ են, հատուկենտ են եռաբաղադրիչ միավորները, ինչպես՝ կրնյազ /князь/ Կուսու-զովեն թօնը//տըղան//ախճիգը (արտոնություն ունեցող մեկը), ռուսու /русский/ բարուշկու /бабушка/ քամակ (1. շատ կարմրած, 2. ծավալուն, մեծ):

Բաղադրիչների միջև հիմնականում ստորադասական հարաբերություն է, բացառությամբ որոշների՝ մայկա /майка/ – տըրուսիկ /трусь/ (ներքնաշորեր), վէդրա /ведра/ – վէդրա (առատորեն): Փոխառյալ բաղադրիչը կարող է լինել ինչպես գերադաս անդամը՝ էշու դոխտուր /доктор/ (անասնաբույժ), էրկու կապէկ /копейка/ (չնչին գումար), կօտրած պըլաստինկա /пластинка/ (նույն բանը տհաճորեն կրկնող մարդ), ճանջու զակուսկի /закуска/ (1. քիչ ուտելիք, 2. հեգն. փոքրամարմին էակ), մադամ /мадам/ բիզ – բիզ (հեգն. մոդայամուլ կին), մըռալու ըզդաչի /сдача/ (հյուծված, նիհար, զունատ մարդ), յէրէ ատաժ /этаж/ (1. գլուխ, 2. խելք), այնպես էլ՝ ստորադաս անդամը, որը հիմնականում տրական հոլովով արտահայտված գոյական է՝ ըստըքանու /стакан/ հընգէր (մեկի հետ կերուխումի մշտական ընկեր, բաժակակից), կալխօզու /колхоз/ ժօղօվ (խառնաշփոթություն, իրարանցում), յէվրէյու /еврей/ ճօտ (1. անխիղճ ու կծծի մարդ, 2. խորամանկ մարդ), պըրիստավէն /пристав/ ախճիգը // տըղան // թօնը (արտոնյալ, արտոնություններ ունեցող անձ), փօշտու /почта/ թընըկաման (անբարոյական կին), փօշտու /почта/ ճօրէ (շատ չարչարվող մարդ): Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, բաղադրիչների միջև առկա են հատկացուցիչ-հատկացյալ և որոշիչ-որոշյալ հարաբերությունները: Նման դարձվածներում գերադաս անդամն ունի ուղիղ ձևավորվածություն՝ հողով (նէմէջին /немец/ կըռըվը (1941–1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմը) կամ առանց հողի (ցիրկու /цирк/ մէյմուն (անլուրջ, թեթևասլիկ անձ՝ խեղկատակ), բայց խոսքում հանդես գալով՝ կարող է թվային և հոլովական տարբեր ձևափոխությունների ենթարկվել՝ կախված դարձվածի՝ նախադասության մեջ կատարած շարահյուսական պաշտոնից:

Չնչին բացառությամբ ածականական դարձվածային միավորները ևս երկբաղադրիչ են՝ կամսամօլէն /комсомол/ զընիշկան /книжка/ կուռնըտակէն (կոյս՝ նորահարսի մասին), կամսամօլէն զընիշկան կուրցըրած (մինչև ամուսնանալը կուսությունից զրկված): Գերադաս անդամը կա՛մ ածական է՝ բաշքօրտ /паспорт/ ըստացած (չափահաս), զըրուշկու /кружка/ ծիլած (վտիտ, նիհար), կատիլօկը /котелок/ տէրտակ (հիմար), մուզէյում /музей/ տինիլի (հազվագյուտ), պըրուժիննէն /пружина/ բօշ // թուլ (խելապակաս), կա՛մ դերբայ (ենթակայական կամ հարակատար)՝ կատու կըրասկա /краска/ տըվօղ (խորամանկ, զեղծարար), կափսուլնէն /капсюль/ տուս տըված (խելապակաս), կըզըրօկը /козырек/ պուք տըվօղ (առույգ, կայտառ, ճարպիկ), կըպէկու /копейка/ հը՛տա¹⁶ մը՛ռած (խիստ ժլատ), հինգիստարանան օտպուսկ /отпуск/ յէկած (զունատ, վտիտ), նէրվը

¹⁵ Բ ա դ ի կ յ ա ն. 1986, 92:

¹⁶ Կապը՝ որպես թերիմաստ խոսքի մաս, դարձվածի, նաև բառակապակցության առանձին բաղադրիչ չի համարվում:

/неб/ հանած // տոնս կալած (սառնասիրտ, չբորբոքվող), սէպարատորավ /сепаратор/ քաշած (շատ նիհար, վտիտ, հյուծված), սրբոկը /срок/ ընցած (փչացած՝ մթերքի մասին), վաղզալան /вокзал/ փրոնած (պատահական ծանոթ): Որոշ դարձվածներ կազմվել են գոյական գերադաս անդամով՝ աշկերը վրխահնայում /выходной/ (վատ տեսողություն ունեցող), դիպլոմը /диплом/ կուռնրտակէն (բարձրագույն կրթություն ունեցող), խօղ /ход/ տուված ռադիօ /радио/ (շատախոս, շաղակրատ), կիտայսկի /китайский/ տախտէղ (1. շատ կծու, 2. սուր, խայթող լեզու ունեցող):

Հատուկենտ են միագագաթ ածականական դարձվածային միավորները՝ յառլիգը /ярлык/ յըրա (1. նոր, 2. կույս), փօրմու /форма/ հըտէ//մըհար (ձևակա-նորեն):

Բայական դարձվածային միավորները քանակապես ամենաշատն են, գործածությամբ՝ ամենահաճախականը, կառուցվածքով՝ ամենաբազմազանը: Դրանց մեջ զգալի տեղ են գրավում բայական հարադրավոր կազմությունները, որոնցում փոխառյալ է անվանական բաղադրիչը: Լեզվաբանության մեջ վիճելի հարցերից մեկը հարադրական բայերի ու դրանց վերախմաստավորումից առաջացած բայական դարձվածների սահմանների որոշումն է: Շատ լեզվաբաններ են անդրադարձել այս հարցին՝ փորձելով տալ հարադրիչներից առաջացած դարձվածային միավորների և սովորական հարադրական բայերի նմանությունն ու իմաստային տարբերությունները: Ընդհանուր առմամբ նրանց կարծիքներն այնքան էլ տարբեր չեն, քանի որ բոլորն էլ ելնում են հարադրության բաղադրիչների իմաստափոխությունից ու վերախմաստավորումից¹⁷: Հայերենի հարադիր բայերի և դրանցից առաջացած բայական դարձվածային միավորների լավագույն քննությունը կատարել է Ա. Մարգարյանը՝ սահմանելով հարադրավոր բայերից առաջացած դարձվածային միավորները. «Դարձվածային են կոչվում այն հարադրավոր բայերը, որոնց հարադիրն ու բայական բաղադրիչը միասին առանձնահատուկ իմաստային նշանակություն են արտահայտում և հանդես են գալիս որպես մտքի արտահայտման պատկերավոր ձևեր»¹⁸:

Ըստ անվանական բաղադրիչի քերականական արժեքի՝ հարադրության կառուցվածք ունեցող բայական դարձվածային միավորները բաժանվում են երկու մասի՝ 1) բայական հարադրավոր կազմություններ, որոնց ստորադաս բաղադրիչը փոխառյալ գոյական է, 2) բայական հարադրավոր կազմություններ, որոնց ստորադաս բաղադրիչը ռուսերենի՝ բարբառում որպես այդպիսին չգիտակցվող ինֆինիտիվն է:

Բայական հարադրությունների մեջ զգալի տեղ են գրավում այն հարադրավոր կազմությունները, որոնցում փոխառյալ է անվանական բաղադրիչը: Փոխառյալ գոյական բաղադրիչով բայական հարադրությունները հիմնականում կազմվում են. ա) անէլ՝ ավզօն /обгон/ անէլ (մեկին մի բանում գերազանցել), լօղրօթուն /лодырь/ անէլ (ծովանալ, գլուխ պահել), կըլիզմա /клизма/ անէլ (անարգ. խիստ հանդիմանել՝ պատժել), կըվիտ /квит/ անէլ (այլևս պահանջ,

¹⁷ Բ ա դ ի կ յ ա ն. 1986, 164:

¹⁸ Մ ա ր գ ա ր յ ա ն. 1966, 225:

պարտք չունենալ), կինոդամոյ /кино+домой/ անել (առանց հարսանիքի ամուսնանալ, կինոյից հետո նշանածին տուն բերել), չաշկա-լոշկա /чашка-ложка/ անել (սիրաբանել, սիրային խոսակցություն վարել), տոլկ /долг/ անել (գրավ դնել), ուռռա /ура/ անել¹⁹ (1. ցնծությունից, հիացմունքից գոռալ, 2. առանց հաշվի առնելու հանգամանքները որևէ բան անել, 3. գործը արագ ու անորակ անել), փանտան /фонтан/ անել (ուժգին հոսանքով շատրվանի նման ժայթքել, ցայտել, բխել), բ) ընգնել²⁰ ազարտ /азарт/ ընգնել (կրքոտվել, մոլուցքի պահին ինքնամոռացության մեջ ընկնել), դումկա /думка/ ընգնել (մտքերի մեջ խորասուզվել, մտածմունքի մեջ ընկնել, մտմտալ), լատարեյը /лотерея/ ընգնել (անակնկալ մեծ հաջողության հանդիպել), պաժառ /пожар/ ընգնել (հրդեհվել), պանիկա /паника/ ընգնել (խուճապ առաջանալ), ռէժիմո /режим/ ընգնել (կարգավորվել), տիորմա /тюрьма/ ընգնել (բանտարկվել), գ) տալ՝ բաղաժ /багаж/ տալ (բեռնավորել, փոխադրելի ծանրությունը փոխադրական միջոցների վրա կամ մեջ դնել), լոսբ /лоб/ տալ (ուժեղ հարվածել), կարտե /карта/ տալ (թղթախաղով զբաղվել), կրասկա /краска/ տալ (կեղծել, արտաքին ձևով բուն էությունը թաքցնել), չէստ /честь/ տալ (մեկին կուրորեն ենթարկվել՝ մեծարել), չոթկը /щетка/ տալ (խոզանակել), տորմոզ /тормоз/ տալ (ինչ-որ գործողություն դադարեցնել), դ) տը՛ռնալ՝ մազոլ /мозоль/ տը՛ռնալ (կոշտանալ, կարծրանալ), նոլ /ноль/ տը՛ռնալ (1. արդյունք չստանալ, երախտիքը իզուր անցնել, 2. անարժեք դառնալ), նոս /нос/ տը՛ռնալ (արհամարհվել), պըրապիսկա /прописка/ տը՛ռնալ (1. մեկի՝ որևէ տեղում բնակվելը պաշտոնական փաստաթղթով վավերացվել, գրանցվել, 2. հեզն. որևէ տեղում հաճախակի լինել), վերացական բայերով:

Որոշ դեպքերում փոխառյալ նույն բաղադրիչը հարադրություն-դարձված է կազմում զուգահեռաբար տարբեր բայերի հետ՝ արտահայտելով նույն կամ բայի սեռով պայմանավորված՝ հակառակ իմաստներ: Նույնիմաստ հարադրություններ են կազմվել. ա) անել // կոխել // նըստըցընել՝ տիորմա /անել // կոխել // նըստըցընել (կալանավորել, բանտ նստեցնել), բ) անել // շինիլ՝ պուբլիկացի /публикация/ անել // շինիլ (մամուլում հրապարակել), գ) անել // տալ՝ պարելկա /побелка/ անել // տալ (կրաջրով սպիտակեցնել), նակազաննի /наказание/ անել // տալ (պատժել), դ) ընգնել // ինիլ՝ դումկա /думка/ ընգնել // ինիլ (մտքերի մեջ խորասուզվել, մտածմունքի մեջ ընկնել, մտմտալ), ե) ընգնել // տը՛ռնալ՝ մո՛դա /мода/ ընգնել // տը՛ռնալ (1. իբրև մոդա ընդհանրանալ, 2. ավանդույթ դառնալ), գ) ընցընել // տը՛ռնալ՝ զարաժէննի /заражение/ ընցընել // տը՛ռնալ (վարակվել), է) ինիլ // տը՛ռնալ՝ ըռաշոտ /расчет/ ինիլ // տը՛ռնալ (որևէ բանի կամ որևէ մեկի հետ հաշիվները վերջացնել), կըվիտ /квит/ ինիլ //

¹⁹ Այս հարադրության ստորադաս բաղադրիչը ձայնարկություն է, որը, փոխաբերական իմաստով գործածվելով, նյութական իմաստ է ստացել:

²⁰ Ընգնել բայով և մոդա փոխառյալ բաղադրիչով կազմվել են երկու հակառակ իմաստ ունեցող հարադրություններ, որոնց իմաստային հականիշությունը ստեղծում է մոդա բառի՝ տարբեր շեշտադրումներով հանդես գալը՝ մո՛դա ընգնել (1. իբրև մոդա ընդհանրանալ, 2. ավանդույթ դառնալ) և մոդա՛ ընգնել (մոդա լինելուց դադարել, այլևս մոդայական չլինել):

տրե՛նալ (այլևս պարտք, պահանջ չունենալ), ը) կաղնել // վրե՛նը կէ՛նալ՝ աթկազ /отказ/ կաղնել // վրե՛նը կէ՛նալ (հրաժարվել), թ) տալ // քըցիլ՝ պաժառ /пожар/ տալ // քըցիլ՝ (հրդեհել), սուդի /суд/ տալ // քըցիլ (մեկի դեմ դատական գործ հարուցել), և այլ բայերով:

Հակառակ իմաստ արտահայտող հարադրություններ են կազմվել անէլ-ինիլ // տրե՛նալ՝ փուկ /фук/ անէլ (դուրս թողնել, մասնակից չդարձնել) – փուկ ինիլ // տրե՛նալ (դուրս թողնվել, մասնակից չդառնալ), ընգնել – քըցիլ՝ ըշտրափու /штраф/ տակ ընգնել (տուգանվել) – ըշտրափու տակ քըցիլ (տուգանել), նագրուզկու /нагрузка/ տակ ընգնել (ծանրաբեռնվել) – նագրուզկու տակ քըցիլ (ծանրաբեռնել), պանիկա /паника/ ընգնել (խուճապ առաջանալ) – պանիկա քըցիլ (խուճապ առաջացնել), վէր օնէլ – վէր կ'ալ՝ չինէրը /чин/ վէր օնէլ (աստիճանից՝ կոչումից՝ պաշտոնից գրկել) – չինէրը վէր կ'ալ (աստիճանից՝ կոչումից՝ պաշտոնից գրկվել), շինիլ – տրե՛նալ՝ պուբլիկացի /публикация/ շինիլ (հրապարակել) – պուբլիկացի տրե՛նալ (հրապարակվել), տըրյափկա /тряпка/ շինիլ (վարկաբեկել, հեղինակագրկել) – տըրյափկա տրե՛նալ (վարկաբեկվել, հեղինակագրկվել), և այլն:

Բայական հարադրավոր այն կազմություններում, որոնց ստորադաս բաղադրիչը ռուսերենի՝ բարբառում որպես այդպիսին չգիտակցվող ինֆինիտիվն է, հիմնականում հանդես է գալիս անէլ բայը, ինչպես՝ զանիտ /занять/ անէլ (զբաղեցնել), զուբրիտ /зубрить/ անէլ (մի բան շատ լավ սովորել, իմանալ), ժարիտ /жарить/ անէլ (1. յուղի մեջ առանց ջրի եփել՝ տապակել), 2. մեկին հոգեկան տառապանք, տանջանք պատճառել, 3. կոտորել, 4. շատ վարժ խոսել, ճառախոսել), ծապնուտ /тяпнуть/ անէլ (հեզն. կոնծել), նարուշիտ /нарушить/ անէլ (կարգը խախտել), շըպարիտ /шпарить/ անէլ (ջեշտակի՝ ուժգին ինչ-որ բան անել), պադավատ /подавать/ անէլ (հրամցնել մատուցել), պապրավիտ /поправить/ անէլ (գլուխը խուզել, մազերը կարգի բերել), ռուլիտ /рулить/ անէլ (կառավարել, ղեկավարել), տէրպէտ /терпеть/ անէլ (համբերել): Այս հարադրությունների իմաստները հիմնականում ելնում են փոխառյալ բառի որևէ իմաստից կամ իմաստներից: Առանձնանում են ժարիտ /жарить/ անէլ և պապրավիտ /поправить/ անէլ դարձվածները, որոնցում վերաիմաստավորումն ավելի ուժեղ է: Ժարիտ անէլ-ի երկրորդ, երրորդ և չորրորդ իմաստները ռուսերենի жарить (1. готовить, держать на сильном жару без воды, в масле, жире, 2. подвергать действию сильного жара, 3. обжигать лучами /о солнце/) բառը չունի, իսկ պապրավիտ անէլ-ը ռուսերենի поправить (1. исправить, 2. указать кому-то на его ошибку, 3. привести в порядок, сделать лучше) բառի իմաստներից միայն երրորդի հետ ունի հեռավոր կապ:

Որոշ դարձվածներ կազմվել են ինիլ և տրե՛նալ բայերով՝ զանիտ /занять/ ինիլ // տրե՛նալ (սիրած ունենալ), ժարիտ /жарить/ ինիլ // տրե՛նալ (1. յուղի մեջ առանց ջրի եփվել՝ տապակվել, 2. մեկից, մի բանից հոգեկան տառապանք, տանջանք ունենալ, 3. կոտորվել), յավից /явиться/ ինիլ (որևէ նպատակով մի տեղ՝ հիմնարկություն կամ որևէ անձի մոտ գնալ՝ գալ՝ ներկայանալ), նարուշիտ /нарушить/ տրե՛նալ (կարգը խախտվել):

Բայական երկբաղադրիչ դարձվածային միավորների ստորադաս անդամը մեծ մասամբ գոյական է, որը կարող է դրվել. ա) ուղղական՝ ադրէսը /адрес/

կուրցընել (շփոթվել, մոլորվել, ինչ անելը չիմանալ), ախտը /акт/ կապել (1. մահվան շեմին լինել, 2. ավարտին՝ պաշտոնանկ արվելուն մոտ լինել), դէպուտատատ /депутат/ անց կըցնել (ներել, չարչարել), կազէթ /газета/ քըցիլ (հրապարակել), դարավուլ /караул/ քաշիլ (պահակ կանգնել), ներվը /нерв/ օտել (դիտավորյալ որևէ մեկին գրգռել, ջղայնացնել), բ) տրական՝ ըշփիշկու /спичка/ կարօփկա /коробка/ տըճնալ (վթարի ենթարկվել՝ ավտոմեքենան լրիվությամբ ջարդվել), ըշփիշկու /спичка/ չօփ տըճնալ (նիհարել, հյուծվել), շօտու /учет/ կաղնել (գրանցվել, հաշվառման մեջ մտնել), չօթկէն /щетка/ տակը տալ (համրիչով հաշվել, քանակը՝ գինը որոշել), դիսկու /риск/ քինիլ (հանդգնել, համարձակվել), ռուլին /руль/ նըստել (մեքենա վարել), գ) բացառական՝ ըռամկան /рамка/ տիուս կիլ (պատշաճ սահմաններից դուրս գալ, կարգը խախտել), դ) գործիական՝ ներվավը /нерв/ խաղ անել (դիտավորյալ մեկին գրգռել, ջղայնացնել), ե) ներգոյական՝ ըռամկու /рамка/ պահել (հսկել, զսպել, չթողնել, որ չափն անցնի), հոլովներով: Դրանց մեջ գերակշռում են ուղղական հոլովով դրված ստորադաս անդամ ունեցող դարձվածային միավորները, որոնց բաղադրիչների միջև կարող են լինել. ա) ենթակայական՝ զավօղը /завод/ կապվել (այլևս չձննդաբերել), ըստօղը /стол/ թըքանալ (խնջույքն աշխուժանալ), լատարելը /лотерея/ ընգնել (անակնկալ մեծ հաջողության հանդիպել), պերանը պաժառ /пожар/ ընգնել (ուտելու մեծ ցանկություն ունենալ), բ) ուղիղ խնդրային՝ արէնտիրը /ориентир/ կուրցընել (շփոթվել, մոլորվել, չկողմնորոշվել), կըրվաթ /кроваты/ քըշիլ (ոչինչ չանել, ամբողջ օրը հանգստանալ), մազգին /мозг/ կըրուտիտ անել (մեկի մտադրությունը՝ գաղտնիքները և այլն իմանալու համար խոսեցնել՝ հարցուփորձ անել), պըլաստինկան /пластинка/ փոխել (խոսակցության նյութը՝ թեման փոխել), պըրօբը /проба/ տըճնալ (փորձել, համտեսել), փազերը քըցիլ /фаза/ խելքը թոցնել, խենթանալ, գ) տեղի պարագայական՝ զազա /ЗАГС/ քիինիլ (ամուսնությունը օրինականորեն գրանցել), կազէթ /газета/ ընգնել (լրագրի նյութ դառնալ), սիբիր /сибирь/ ղարկել // քըշիլ (աքսորել), ուզուլ /угол/ կաղնել (պատժվել), հարաբերություններ:

Որոշ դարձվածներում գոյականը հանդես է գալիս հոգնակի թվով՝ կարտերը /карта/ խառնել (ծրագրերը խախտել), կարտերը /карта/ պէց անել (մեկի գաղտնի մտադրությունները՝ ծրագրերը բացահայտել), շարիկնէն /шарик/ բուշանալ (հեգն. խելքը պակասել), վէշէրը /вещь/ հըրվաքել (հեռանալ, գաղթել, գաղթելուն պատրաստվել):

Գոյական ստորադաս անդամը կարող է ձևավորվել նաև կապով, ինչպես՝ առանց կըպէկի /копейка/ մընալ (ընդհանրապես փող չունենալ), ըստօլէն /стол/ յըրա մընալ (վիրահատվելիս մահանալ), կըլէյու /клей/ նըման նըստա կէնալ (մեկի հետ շատ մտերիմ լինել, շատ սիրել), կըպէկու /копейка/ հըճտէ տըղտօղալ // ըստակել // գիանքը տալ (խիստ ժլատ լինել), նագրուզկու /нагрузка/ տակ ընգնել (ծանրաբեռնվել), նագրուզկու /нагрузка/ տակ քըցիլ (ծանրաբեռնել), ամնիստյու /амнистия/ տակ ընգնել (համաներվել):

Բայական բազմաբաղադրիչ դարձվածային միավորները քիչ են՝ աշկէն տակէն փանար /фонарь/ տինիլ (բռունցքով աչքատակին հարվածելով՝ կապտուկ գոյացնել), ըռաշկէն դուժուռնի /дежурный/ վըճնը կէնալ (մեկին սպասարկել՝ ծառայել), ըստօլէն /стол/ յըճրէ կըլխէն նըստըցնել (հարգել, պատվել,

մեծարել), հրէտան պըրիգլասիտելնի /пригласительный/ դարկել (հանդիսավոր հրավիրել), յըհսան բըլափկա /булавка/ քաղել (ստիպել), յումբրուղը ըստուլեն /стол/ կալ (սաստիկ բարկանալ), պարտիյնի /партийный/ բիլէթը /билет/ ծէրքան ինք՝ օնէլ // յօր օնէլ (կուսակցությունից վտարել), ռուլը /руль/ միշտ աջ ինիլ // շօռ տալ (բարեմաղթանք՝ վարորդներին, հատկապես նոր մեքենա գնելու առիթով):

Հետաքրքիր կազմություն ունի պաշյօլը քաշիլ դարձվածը, որի առաջին բաղադրիչը ռուսերենի *пояел* բայածնն է. վերջինիս իմաստին առնչվում է դարձվածի՝ բարբառում ունեցած իմաստը՝ վոնդվել, արտաքսվել (անրգ.):

Շատ քիչ են ա) մակբայական՝ ծուծուլ նա ծուծուլ /тютелька в тютельку/ (լիարժեք համընկնում, չափի առումով լրիվ ճիշտ), կապէկ /копейка/ – կապէկ /копейка/ (կոպէկ առ կոպէկ, քիչ-քիչ), մին մունուտումը /минута/ սէկունդումը /секунда/ (ակնթարթորեն, շատ արագ), վէդրա /ведро/ – վէդրա /ведро/ (առատորեն), փօրմու /форма/ հրէտէ // մըհար (ձևականորեն), բ) եղանակավորող՝ մամուն /мама/ արէվ (երդման արտահայտություն), պապուն /папа/ արէվ (երդման արտահայտություն), դարձվածային միավորները:

Փոխառյալ բաղադրիչ ունեցող դարձվածներն ըստ ռուսերենում համարժեք ունենալու հանգամանքի

Ընդհանրապես դարձվածաբանությունն աչքի է ընկնում ազգային ինքնատիպությամբ և կրում է այն ստեղծող ժողովրդի մտածողության յուրահատուկ կնիքը: Ինչպես նշում է դարձվածաբան Ա. Նազարյանը, «Դարձվածաբանության ազգային առանձնահատկությունները դրսևորվում են նրա ուսումնասիրության բոլոր տեսանկյուններով»²¹: Սակայն տարբեր լեզուներում կարող են լինել ընդհանուր նշանակության և նույն կամ նման կառուցվածք ունեցող դարձվածներ: Այդպիսի դարձվածների գոյության պատճառ կարող է լինել թարգմանությունը, որի միջոցով ամբողջ աշխարհի սեփականությունն են դարձել հին հունական ու լատինական մի շարք դարձվածներ՝ ավգյան ախոռներ, աքիլլեսյան գարշապար, գորդյան հանգույց, դանայան տակառ²², ինչպես նաև լեզվական աշխարհընկալման ընդհանրությունները: Պ. Բեդիրյանը ընդգծում է, որ հայոց լեզուն դարձվածների բնագավառում ևս սերտ կապեր ունի թե՛ արևելյան, թե՛ եվրոպական լեզվամտածողության հետ²³:

Հաշվի առնելով Ղարաբաղի բարբառի՝ ռուսերեն փոխառյալ բաղադրիչով դարձվածների՝ ռուսերենում նույն բառով կազմված համարժեք կամ առնչակից դարձված ունենալու հանգամանքը՝ կարելի է առանձնացնել հետևյալ խմբերը.

ա) Միայն փոխառյալ բաղադրիչներից կազմված և նույն իմաստն ունեցող դարձվածներ, որոնք ուղղակի ռուսերենից փոխառված դարձվածներ են և նույն իմաստով էլ գործածվում են բարբառում՝ *ноль внимания* (полное отсутствие интереса или невнимание к чему-либо или кому-либо) – նօլ՝ վընիմաննի (բացարձակ անտարբերություն), *тютелька в тютельку* (совершенно точно, точно-в-точь) – ծուծուլ նա ծուծուլ (լիարժեք համընկնում, չափի առումով լրիվ

²¹ Назарян. 1976, 41.

²² Բ ա դ ի կ յ ա ն. 1986, 54:

²³ Բ ե դ ի ղ ա ն. 1973, 26:

ծիշտ): Կապէկ – կապէկ (կոպէկ առ կոպէկ, քիչ-քիչ) դարձվածի համարժեքը ռուսերենում կա՝ копейка в копейку (совершенно точно, точь-в-точь), բայց դարձվածների իմաստները լրիվ տարբեր են: Սուխոյ աթկազ արտահայտությունը բարբառում դարձվածի արժեք ունի և նշանակում է լրիվ մերժում, մինչդեռ ռուսերենում сухой отказ արտահայտությունը չի համարվում համընդհանուր գործածություն ունեցող կայուն կապակցություն:

բ) Ամենամեծ խումբը նույնիմաստ այն դարձվածներն են, որոնց անվանական բաղադրիչը փոխառյալ է, իսկ բայական բաղադրիչը նույնիմաստ հայերեն համարժեքն է, ինչպես՝ без копейки остаться (полностью лишиться денег) – առանց կրպէկի մընալ (ընդհանրապես փող չունենալ), впасть в панику (внезапно испытать сильный страх и растерянность, потерять контроль над собой) – պանիկա ընգնել (խուճապի մեջ ընկնել), курить папиросу за папиросой (много курить) – պապրոզը պապրոզան նի կըցընել (հաճախ ծխել), козырь // козыри в руках (кто-либо имеет преимущество в чем-либо) – կոզրընէն ծէրքէն ա (իրավիճակի վրա ազդելու մեծ հնարավորություն ունի), маменькин сынок (избалованный, изнеженный мальчик или молодой человек) – մամուն բալա (փափկասուն, դժվար իրավիճակներին անընտել մարդ), потерять адрес (потерять ориентировку, направление в жизни) – ադրէսը կուրցնել (շփոթվել, մոլորվել, ինչ անելը չիմանալ), смешать карты (разрушать, расстраивать чьи-либо замыслы, планы) – կարտէրը խառնել (մեկի ծրագրերը խառնել):

գ) Կան մի քանի նույնիմաստ դարձվածներ, որոնց հայերեն բաղադրիչը ռուսերեն գերադաս բաղադրիչի հոմանիշ է, ինչպես՝ держать оборону (упорно сопротивляться, не сдаваться) – արարօն փըռնել (պաշտպանողական դիրք գրավել), устраивать концерт (поднять шум, ругань) – կանցէրտ տալ (աղմուկ բարձրացնել ի նշան բողոքի), утратить чины (потерять должность) – չինէրը վէր օնէլ (աստիճանից՝ կոչումից, պաշտոնից գրկել):

դ) Մի քանի դարձված, ունենալով ընդհանուր ռուսերեն բաղադրիչ, արտահայտում են առնչակից իմաստներ, բայց հայերեն բաղադրիչը չի համընկնում ռուսերեն դարձվածի մյուս բաղադրիչին, տարբեր են նաև դարձվածների խոսքիմասային պատկանելությունները: Орինակ՝ без чинов (без церемоний, просто, неформально) – չինէրը վէր կալ (աստիճանից, կոչումից, պաշտոնից գրկվել), как накрахмаленный (описывает человека, который держится очень строго, неестественно – կըրախմալ տըրված (փափկասուն, փափկակյաց), музейная редкость (не имеющее практического применения, вышедшее из употребления, устаревшее) – մուզէյում տինիլի (հազվագյուտ), пружины ослабли (человек стал вялым, немощным, утратил жизненные силы) – պըրուժիննէն բօշ // թուլ (խելապակաս):

ե) Փոխառյալ ընդհանուր բաղադրիչ ունեցող նույնիմաստ որոշ դարձվածներում մյուս՝ հայերեն բաղադրիչը բոլորովին այլ է, ինչպես՝ держать фасон (вести себя важно, важничать, форсить) – փափօն տալ (երկակայել), жать на газ (ускоряться, увеличивать скорость, придавать больше энергии, решительности чему-либо) – գազ տալ (ինչ-որ գործընթաց արագացնել), стоять как труба (быть неподвижным, застывшим, как столб, не двигаться, не проявлять активность) – դուրբա տըրնալ (ցցվել, անշարժ կանգնել):

Եզրակացություն

Ղարաբաղի բարբառի՝ ռուսերեն փոխառյալ բաղադրիչ ունեցող դարձվածները բնորոշվում են հետևյալ հատկանիշներով.

ա) դարձվածներն ունեն հաղորդակցական և անվանողական տեսակներ. նախադասություն դարձվածային միավորների մեջ առավել տարածված են պարզ կառուցվածք ունեցողները, կան նաև միակազմ նախադասություն դարձվածային միավորներ:

բ) Անվանողական դարձվածային միավորները հանդես են գալիս գոյականական, ածականական, բայական, մակբայական, եղանակավորող տեսակներով, ընդ որում թե՛ քանակապես, թե՛ կառուցվածքային բազմազանությամբ քննվող դարձվածները համապատասխանում են գրական լեզվում գործող օրինաչափություններին:

գ) Գոյականական դարձվածային միավորները հիմնականում երկբաղադրիչ են, ածականական դարձվածային միավորները կարող են կազմվել նաև առանց ածականի, շատ քիչ են մակբայական և եղանակավորող դարձվածային միավորները:

դ) Ամենամեծ խումբը կազմում են բայական դարձվածային միավորները, որոնց մի ենթատեսակը կազմող բայական հարադրությունները հանդես են գալիս երկու կաղապարով՝ անվանական փոխառյալ բաղադրիչ + հայերեն վերացական բայ (անել, տալ, ընգնել, տը՞ռնայ) և բարբառում որպես այդպիսին չգիտակցվող ռուսերեն ինֆինիտիվ + անել վերացական բայ: Բայական երկբաղադրիչ ստորադաս փոխառյալ բաղադրիչը գոյականն է, որը կարող է ձևավորվել ուղղական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներով, կապով, ունենալ եզակի կամ հոգնակի թիվ, հանդես գալ հոդով կամ առանց հոդի: Բազմաբաղադրիչ բայական դարձվածները քիչ են:

ե) Փոխառյալ բաղադրիչով դարձվածային միավորների մի մասը առնչություն ունի ռուսերենի համապատասխան դարձվածների հետ, ընդ որում կան առնչության տարբեր արտահայտություններ՝ ձևային, իմաստային, իմաստային առնչակցության և այլն:

Շողեր Մինասյան – ք. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արդի հայոց լեզվի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հնչյունաբանություն, բառագիտություն, դարձվածաբանություն, ձևաբանություն, շարահյուսություն, հայ բարբառագիտություն: Հեղինակ է 3 գրքի, համահեղինակ՝ 6 գրքի, շուրջ 30 հոդվածի:

ORCID: 0009-0003-5923-4020. shogermiasyan@gmail.com

Արմեն Սարգսյան – ք. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանագիտության բաժնի գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ բարբառագիտություն, բանահյուսություն, ազգագրություն: Հեղինակ է 36 գրքի, համահեղինակ՝ 4 գրքի, շուրջ 60 հոդվածի: ORCID: 0009-0002-5556-8165. armen.sargsyan@iae.am

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառեան Հ. 1911, Հայ բարբառագիտություն. Ուրուագիծ եւ դասավորություն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով). – «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. Ը, Մոսկուա-Նոր Նախիջեան, Լազարեան ճեմարանի հրատ., 318 էջ [Acharyan H. 1911, Armenian Dialectology: Outline and Classification of Armenian Dialects (with a dialectological map). – “Eminian Ethnographic Collection”, V. 8, Moscow–Nor Nakhichevan, Lazarian Seminary Press, 318 p. (in Armenian)]:

Բադիկյան Խ. 1986, Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 354 էջ [Badikyan Kh. 1986, Phraseological Units of Modern Armenian. Yerevan, Press AS, SSR of Armenia, 354 p. (in Armenian)]:

Բեդիրյան Պ. 1973, Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Երևան, «Լույս» հրատ., 232 էջ [Bediryan P. 1973, Modern Armenian Idiomatics. Yerevan, “Luys” Press, 232 p. (in Armenian)]:

Բեդիրյան Պ. 2011, Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1408 էջ [Bediryan P. 2011, Extensive Explanatory Dictionary of Armenian Idioms. Yerevan, YSU Press, 1408 p. (in Armenian)]:

Ղարիբյան Ա. 1947, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, Հայաստանի մանկավարժական ինստիտուտի հրատ., 296 էջ [Gharibyan A. 1947, Armenian Dialectology. Yerevan, Press of the Pedagogical Institute of Armenia, 296 p. (in Armenian)]:

Մարգարյան Ա. 1966, Հայերենի հարադիր բայերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 502 էջ [Margaryan A. 1966, Continuous Verbs of Armenian. Yerevan, YSU Press, 502 p. (in Armenian)]:

Մարգարյան Ա. 1975, Գորիսի բարբառը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 568 էջ [Margaryan A. 1975, The Dialect of Goris. Yerevan, YSU Press, 568 p. (in Armenian)]:

Մինասյան Շ. 2007, Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները, Ստեփանակերտ, 2007, «Դիզակ պլյուս» հրատ., 128 էջ [Minasyan Sh. 2007, The Idioms of the Karabakh Dialect. Stepanakert, “Dizak Plus” Press, 128 p. (in Armenian)]:

Պողոսյան Ա. 1965, Հադրուտի բարբառը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 372 էջ [Poghosyan A. 1965, The Dialect of Hadrut. Yerevan, Press of the AS, SSR of Armenia, 372 p. (in Armenian)]:

Ջահուկյան Գ. 1972, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 348 էջ [Jahukyan G. 1972, Introduction to Armenian Dialectology. Yerevan, Press of the Academy of Sciences of ASSR, 348 p. (in Armenian)]:

Սարգսյան Ա. 2013, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 848 էջ [Sargsyan A. 2013, Dictionary of the Karabakh Dialect. Yerevan, “Edit Print” Press, 848 p. (in Armenian)]:

Սարգսյան Ա., Մինասյան Շ. 2017, Ղարաբաղի բարբառի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 568 էջ [Sargsyan A., Minasyan Sh. 2017, Phraseological Dictionary of the Karabakh Dialect. Yerevan, “Edit Print” Press, 568 p. (in Armenian)]:

Սարգսյան Ա., Մինասյան Շ. 2025, Ղարաբաղի բարբառ. արդի վիճակը և պահպանման հեռանկարները. – Հայ բանասիրության հեռանկարներ. ուսումնասիրության և ուսուցման արդի խնդիրներ, Լոս Անջելես – Երևան, ԱՄՆ Արևմտյան թեմի հրատ., էջ 57–71 [Sargsyan A., Minasyan Sh. 2025, The Karabakh Dialect: Current State and Prospects for Preservation, Perspectives of Armenian Philology: Modern Issues of Study and Teaching, Los Angeles – Yerevan, Publishing House of Western Diocese of the Armenian Church of America, p. 57–71 (in Armenian)]:

Ֆալակյան Մ. 1985, Ռուսերենից և ռուսերենի միջոցով հայերենում կատարված բառային փոխառությունները (Ըստ ռուս-հայերեն ընդհանուր բառարանների նյութերի). – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2, էջ 168–184 [Falakyan M. 1985, Word Borrowings from Russian and Through Russian into Armenian (According to Materials from General Russian-Armenian Dictionaries). – “Bulletin of Yerevan University”, № 2, p. 168–184 (in Armenian)]:

Антонова Л. 2025, Большой фразеологический словарь русского языка. Москва, изд. «Славянский дом книги», 928 с. [Antonova L. 2025, Large Phraseological Dictionary of the Russian Language. Moscow, “Slavyanskiy dom knigi” Press, 928 p. (in Russian)].

Молотков А. 1977, Основы фразеологии русского языка. Ленинград, изд. «Наука», 284 с. [Molotkov A. 1977, Fundamentals of Phraseology of the Russian Language. Leningrad, “Nauka” Press, 284 p. (in Russian)].

Назарян А. 1976, Фразеология современного французского языка. Москва, изд. «Высшая школа», 318 с. [Nazaryan A. 1976, Phraseology of the Modern French Language. Moscow, “Vysshaya shkola” Press, 318 p. (in Russian)].

Ожегов С. 2018, Толковый словарь русского языка. Москва, изд. «Мир и образование», 1375 с. [Ozhegov S. 2018, Explanatory Dictionary of the Russian Language. Moscow, “Mir i obrazovanie” Press (in Russian)].

Тихонов А. 2004, Фразеологический словарь современного русского литературного языка, т. 1-2. Москва, изд. «Наука», 1664 с. [Tikhonov A. 2004, Phraseological Dictionary of Modern Russian Literary Language, V. 1-2. Moscow, “Nauka” Press, 1664 p. (in Russian)].

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С РУССКИМ ЗАИМСТВОВАННЫМ КОМПОНЕНТОМ В КАРАБАХСКОМ ДИАЛЕКТЕ

ШОГЕР МИНАСЯН, АРМЕН САРГСЯН

Резюме

Ключевые слова: карабахский диалект, русский язык, словарный запас, заимствование, фразеологизм, семантическое изменение, корень, аффикс.

Займствованные слова в Карабахском диалекте, по сравнению с их значениями в русском языке, могут либо сохранять своё первоначальное значение, либо подвергаться различным семантическим изменениям. Одним из проявлений семантических изменений является употребление этих слов в составе фразеологизмов. Фразеологические единицы в основном состоят из заимствованных подчинённых и армянских главных компонентов. Фразеологизмы с коммуникативным значением – то есть выполняющие функцию предложения – сравнительно редки; они в основном имеют простую структуру, встречаются также односоставные предложения-фразеологизмы. Фразеологические единицы с номинативным значением включают все подтипы: именные, прилагательные, глагольные, наречные и модальные. Именные и прилагательные

фразеологизмы, как правило, двухкомпонентные, наречные и модальные встречаются редко. Глагольные фразеологизмы характеризуются разнообразными отношениями между компонентами и количественно преобладают над другими типами. Значительную часть среди них составляют словосочетания, получившие фразеологическое значение. В глагольных двухкомпонентных единицах подчинённым заимствованным компонентом выступает существительное, которое может употребляться в различных падежах, с послелогом или без него, в единственном или множественном числе, с артиклем или без артикля. Многие фразеологизмы с заимствованным компонентом имеют в русском языке аналогичные или родственные по составу выражения.

Шогер Минасян – к. филол. н., доцент, старший научный сотрудник отдела современного армянского языка Института языка им. Г. Ачаряна НАН РА. Научные интересы: фонетика, лексикология, фразеология, морфология, синтаксис, армянская диалектология. Автор 3 книг, соавтор 6 книг, около 30 статей. ORCID: 0009-0003-5923-4020. shogermiasyan@gmail.com

Армен Саргсян – к. филол. н., доцент, научный сотрудник отдела фольклора Института археологии и этнографии НАН РА, старший научный сотрудник отдела диалектологии Института языка им. Г. Ачаряна НАН РА. Научные интересы: армянская диалектология, фольклор, этнография. Автор 36 книг, соавтор 4 книг, около 60 статей. ORCID: 0009-0002-5556-8165. armen.sargsyan@iae.am

RUSSIAN-DERIVED PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE KARABAKH DIALECT

SHOGER MINASYAN, ARMEN SARGSYAN

Summary

Keywords: Karabakh dialect, Russian, vocabulary, borrowing, phraseological unit, semantic change, root, affix.

The borrowed words in the Karabakh dialect, when compared to their meanings in Russian, may have either retained their original meaning or undergone various semantic changes. One of the manifestations of semantic changes is the use of these borrowed words in phraseological units. The phraseological units are mainly composed of borrowed subordinate components and Armenian dominant components. Phraseological units with communicative meaning – that is, those functioning as a sentence – are relatively few; they mainly have a simple structure; one-member phraseological units are also encountered. Phraseological units with nominative value include all subtypes: nominal, adjectival, verbal, adverbial, and modal. The

nominal and adjectival phraseological units are mostly two-component, while adverbial and modal ones are quite rare. Verbal phraseological units are characterized by diverse relationships between their components and quantitatively predominate over other types. A significant number of them make word combinations that have acquired phraseological meaning. In verbal two-component units, the subordinate borrowed component is the noun, which can be used in various cases, with or without a postposition, in singular or plural form, and with or without an article. Many phraseological units containing borrowed components have similar or related expressions in Russian.

Shogher Minasyan – PhD. in Philology, Associate Professor, Senior Researcher at the Department of Modern Armenian Language of the Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA. Scientific interests: phonetics, lexicology, phraseology, morphology, syntax, Armenian dialectology. Author of 3 books, co-author of 6 books, about 30 articles. ORCID: 0009-0003-5923-4020. shogherminasyan@gmail.com

Armen Sargsyan – PhD. in Philology, Associate Professor, Researcher at the Department of Folklore of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA; Senior Researcher at the Department of Dialectology of the Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA. Scientific interests: Armenian dialectology, folklore, ethnography. Author of 36 books, co-author of 4 books, about 60 articles. ORCID: 0009-0002-5556-8165. armen.sargsyan@iae.am

ՀՏԴ: 929:78(479.25) Գալանդերյան+782.1/7

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.1-161

TO THE 145TH ANNIVERSARY
OF THE BIRTH OF NIKOL GALANDERYAN

THE OPERA “PARVANA” BY NIKOL GALANDERYAN:
THE FORGOTTEN ECHO OF ARMENIAN ROMANTICISM*

ANNA ASATRYAN, LILIT HAKOBYAN

Keywords: Nikol Galanderyan, Hovhannes Tumanyan, the opera “Parvana”, musical Tumanyaneana, Iranian–Armenian music.

Abstract

In the history of Armenian music, certain names endure forever. One of them is the Iranian-Armenian composer, pedagogue, and musical-public figure Nikol Galanderyan (1881–1944).

His opera “Parvana”, whose libretto is written to Hovhannes Tumanyan’s legend of the same name, is a unique fusion of folk mysticism. Oriental lyricism and traditions of European classical opera.

Galanderyan created the said opera in a historically complicated period (the first half of the XX century), while living and creating in Tehran. “Parvana” is the first and, perhaps, for now the only attempt to bring to the opera stage Tumanyan’s profound national, almost mystical text. “Parvana” became one of Galanderyan’s large-scale pieces, as he is better known for his songs, many of which have become folk songs. With this work, the composer created his own model of chamber opera.

This soft and lyrical piece – tragic and luminous at the same time – holds a special place in the history of Armenian classical music of the early XX century. Because of the composer’s remoteness from Armenia, on the one hand, and absence of operatic theaters in the cities of Iran, where he lived, on the other, “Parvana” had not had the stage life, which the operas, written by his contemporaries in Yerevan, enjoyed. This opera can be rightfully considered an “unsung song”, since it hasn’t been produced to this day.

*Submitted as of 07. III. 2026, reviewed on 16. III. 2026, approved for publication on 20. III. 2026.

© Author/s, 2026. Available under Creative Commons Attribution 4.0 License.

Nevertheless, “Parvana” can be attributed to the best examples of the XX century Armenian musical theater. It is perceived as the epoch’s soft echo, in which the music tried – through Tumanyan’s genius – to conceptualize the perpetual problems of love and death.

The rebirth of interest towards Nikol Galanderyan’s opera today is not just a tribute to the past, but a vital process of preservation of musical memory between Armenia and Diaspora.

Introduction

As is known, musical Tumanyaneana has traversed a fruitful path. On Tumanyan themes, operas and ballets, symphonic, vocal-symphonic, chamber-instrumental, choral works were created, songs and romances. Children’s operas and songs, music for cartoons constitute a notable page in musical Tumanyaneana.

The deepest mark on the opera theater left Tumanyan’s oeuvre. To his immortal works were written Armen Tigranyan’s “Anush” (first staged at the People’s House in Alexandropol on August 4, 1912, then on March 27, 1935 – at the Yerevan Opera Theater; stage director Armen Gulakyan, conductor Sergey Shatiryan, stage designer Michael Arutchyan; with Haikanush Danielyan as Anush, Shara Talyan as Saro), up to now holding its stable place in the repertoire; Alexander Spendaryan’s “Almast” (director Arshak Burjalyan). With the latter’s production the Yerevan Opera Theater opened its doors for music lovers on January 20, 1933.

Tumanyan’s work attracted composers after his death, too. In 1970, Erik Harutyunyan’s opera “A Drop of Honey” in two acts, based on the fairy tale for adults, and in 1980 – Vardan Ajemyan’s “The Death of Kikos” were staged at the Yerevan Opera Theater.

Diasporan composers were also inspired by Tumanyan’s oeuvre. In 1927 Nikol Galanderyan wrote his “Parvana”. Hambardzum Perperyan’s two of three pieces for musical theater are based on Tumanyan’s poems: his second opera – “Shoghik” (1939) – is written to Tumanyan’s “In the Homeland”, and the third – “Areqnazan” – to “Seizure of the Tmuk Fortress”. In 1958, Loris Tjeknavorian wrote his one-act opera “The Dove’s Monastery”.

The goal of our research is, for the first time, to comprehensively study one of the valuable pages of musical Tumanyaneana – the Iranian–Armenian composer, pedagogue and musical-public figure Nikol Galanderyan’s (1881–1944) opera “Parvana”, to reveal the specificities of the musical language and dramaturgy of the opera, to determine the role and place of the opera both in N. Galanderyan’s oeuvre and in Armenian operatic art. The clavier¹ of the opera, prepared for publication by the meritorious employee of the Museum of Literature and Art of RA, musicologist Marineh Musheghyan, served as a material for study.

¹ Գ ա լ ա ն դ է ր ե ա ն. 2003, 154–208:

Hovhannes Tumanyan’s poetry in Nikol Galanderyan’s work

Nikol Galanderyan considered one of his major goals putting to music and spreading the best pages of Armenian poetry². It is worth noting that, in Eastern Armenia, within the same period, the same mission was carried out by the composer, choirmaster, pedagogue, musical-public figure and the master of Armenian romance Romanos Meliqyan (1883–1935), who composed songs and romances basing on Hovhannes Tumanyan’s, Vahan Teryan’s, Avetiq Isahakyan’s, Atabek Khnkoyan’s, Derenik Demirchyan’s and others’ poems. The foundation for this process was laid by the composer, conductor, pianist, pedagogue and musical-public figure Dikran Tchouhadjian (1837–1898). One of the first examples of Armenian romance is Tchouhadjian’s “Garun [Spring]”, written to the poem of the same name of founder of new Armenian lyric poetry Mkrtych Peshiktashlyan, printed in 1862, in # 2 of the magazine “Qnar haikakan [Armenian lyra]”, coming out in Constantinople and popular beyond – in Smyrna, Tiflis, Baku and elsewhere³. It is from this point that the important process of putting national poetry to music started, beginning from Tchouhadjian and lasting to this day.

Throughout his 30-year creative career Galanderyan composed songs and romances to poems by both Western and Eastern Armenian poets, giving priority to Avetiq Isahakyan and Vahan Teryan. By the way, Galanderyan wrote his first song on May 11, 1911, based on Avetiq Isahakyan’s verse “Oh, your eyes, sunny and dark” from the cycle “Sad songs of Alagyaz”. The composer also turned to the verses by Hovhannes Tumanyan, Hovhannes Hovhannisyán, Shushanik Kurghinyan, Yeghishe Charents, Misaq Metzarents, Ruben Sevak, Vahan Teqeyan, Derenik Demirchyan, Hovhannes Shiraz and others. In Galanderyan’s song art a special place is given to the Iranian–Armenian poet and artist Margar Gharabegyan (Dev).

In his songs and romances Galanderyan expressed unending yearning, ruined hopes, wrecked ideals, sorrows, silent sobs and forever gone happy days, on the one hand, and joyous, lively cheerful motifs, on the other. His music mostly imbued with doleful lyricism and melancholic mood. “He mainly wrote about the painful, gloomy and emotional aspects of life, – Aram Yeremyan noticed. – That’s why, some broken-hearted croon and fancy, grievous and sorrowful separation are heard in his songs. Generally, more of wistful reflections, rueful remembrances and vague emotions sound in his music”⁴.

Galanderyan wrote 19 pieces based on Hovhannes Tumanyan’s poetry. These include: the opera “Parvana”, the songs “Hey, stars” (op. 8), “Days will pass” (op. 349), “Our way”, “Smiling eyes” (op.162), “My love” (op.196) and “Reclined on

² Ասատրյան. 2009, 67–75:

³ Incidentally, based on Tchouhadjian’s “Spring” (“Garun”), Komitas wrote the choral song “Oh, How Sweet” (“Oh, inch anush”). See: Ասատրյան. 2025, 3:

⁴ Երեմյան. 1947, 33–34:

the moon” (op. 669); the choral songs “The weep of a partridge” (op. 21) and “The damned daughter-in-law” (op. 195).

When he taught singing, as a token of his boundless love and care for children and to enrich the meager musical literature for children at the time, to refine their musical taste and ennoble their souls, Galanderyan wrote 46 songs, endowed with unique characteristics, of which 28 are in Armenian, based on H. Tumanyan’s, Gh. Aghayan’s, Hakob Aghabab’s and other children’s authors’ verses, and 18 – in Persian. The composer also wrote children’s operas, small musical-dramatic pieces. These were staged in Tehran many a time, evoking the young listeners’ delight.

Galanderyan’s works based on Tumanyan’s oeuvre include: children’s songs “Shake, shake, churn” (op. 369) and “Beads” (op. 374), as well as children’s operas “Poghos-Petros” (op. 387, Meshed, October 17, 1935), “The black goatling” (op. 612) and “The end of evil” (op. 13, Nor Jugha, June 19, 1942).

In Galanderyan’s Tumanyaneana, “Anush” holds an important place. The vocal-instrumental ensemble “Overture to “Anush””⁵ (op. 88, op. 724, op. 869) was first written by Galanderyan as a choral song in 1929, then he added some fragments, and “in 1943, the choral fragments were combined with instrumental parts into one whole”⁶. This resulted in an ensemble for soprano, alto, tenor, bass, cello and piano.

It was the sounds of “Overture to “Anush”” that accompanied the composer to immortality.

A year following the duet, on March 2, 1944, after a month of severe disease, Galanderyan bade farewell to his earthly life in the Baheri hospital in Tehran. On the same day, in the presence of a multitude of grieving crowd, the composer’s body was carried on shoulders to the Holy Moher of God church. The next morning, on the initiative of the Armenian Community of Tehran, the funeral ceremony was held in the courtyard of the church. In emotional funeral orations, the invaluable merits in the field of education and music, personal virtues of the deceased were emphasized. The coffin covered with flower wreaths was carried to the “Burastan” cemetery in Dulabi, where the funeral ceremony took place. “The artist is being put to grave under the golden rays of the sun and the melancholic “Woe, woe to you, Anush” from his four-part “Overture to “Anush””, performed by the “Galanderyan” choir”⁷.

The opera “Parvana”

Tumanyan wrote the legend about everlasting love in 1902. It was first printed in 1903, in first issue of “Murch [Hammer]” literary, public and political

⁵ Գ ա լ ա ն դ է ռ ե ա ն. 2003ա, 63–101:

⁶ Մ ո լ շ ե ղ ե ա ն. 2003ա, 6:

⁷ Ե ռ ե մ ե ա ն. 1947, 38:

magazine⁸. The footnote read: “Lake Parvana is 20 versts north-east of Akhalkalaki. The night-butterflies flying around a lamp are also called Parvana”⁹.

It is known that “Parvana” aroused controversies among the Armenian Tuman-yan scholars. Some underscored the immortality of yearning, some others – the collapse of daydreams, the others – the perpetuity of man’s dream and search as soul’s eternal feature of all times, and the ballad was considered “a symbol of everlasting love”¹⁰.

Once Tumanyan suggested “Parvana” to Alexander Spendiaryan as a literary basis for libretto.

In 1916 Spendiaryan visited Tiflis, where he and Hovhannes Tumanyan first met.

Beginning from his very first days in Tiflis, the composer showed interest in Tumanyan’s poem “Anush”. On an evening, Tumanyan read him his poem, but its plot seemed unfamiliar to the composer. To familiarize the latter with the nature of Lori, the people and their lifestyle, they decided to travel there together in summer.

Then they pass on to “Parvana” legend. Spendiaryan liked it, saying, “A good stuff, yet concisely written. No space to unfold, too much of lyricism ...”¹¹. And he asks Tumanyan to somewhat expand it, add songs and thus make it suitable for composing an opera.

However, Spendiaryan made his choice in favor of the poem “The seizure of the Tmuk Fortress”, on which basis the opera “Almast” was written.

After the poet’s death, Armenian composers many a time turned to “Parvana”. The poem of eternal love was musically embodied in the genres of opera, symphonic and chamber music. In 1954, Yuri Gevorgyan’s symphonic poem “Parvana” for big symphony orchestra was written; in 1969, Ts. Bekaryan’s poem “Parvana” for chamber ensemble, piano and women’s choir was premiered by the Chamber Orchestra under Zareh Sahakyants’ baton. In 1969 a musical cartoon was shot based on “Parvana”, whose director and animator was Valentin Podpomogov, and Robert Amirkhanyan was the composer¹².

Galanderyan was the first and, so far, the only one to embody “Parvana” in the genre of opera.

Inspired by the success of his first opera “Hunting in Lalvar”, based on Vahan Miraqyan’s poem of the same name, Galanderyan took up creating his second one. In 1927, the composer wrote the opera “Parvana”, whose plot was based on Hovhannes Tumanyan’s ballad of the same name. The composer, following

⁸ Թ ու մ ա ն ե տ ա ն ց. 1903, 33–38:

⁹ Թ ու մ ա ն ե տ ա ն ց. 1903, 33:

¹⁰ See: Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. 2025, 259:

¹¹ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1958, 68:

¹² See: Հ ո վ հ ա ն ն ե տ ա ն Թ ու մ ա ն յ ա ն ը երաժշտության մեջ. 1999, 57:

Tumanyan, called the opera “Legend”. “Years later, in 1931-1932, while having preserved the music core of this piece (choral songs in the main), N. Galanderyan wrote the opera “Parvana” in three acts and ballet scenes to a new libretto”¹³.

As the composer’s biographer Aram Yeremyan pointed out, “In 1931–1932 Galanderyan composed a new opera (in 3 acts). It is Hovhannes Tumanyan’s “Parvana” legend. While adapting it into a libretto, he basically changed the essential structure of the tradition. While working on the stage production, he delved into the depths of history, depicted the life of Armenians in the pre-Christian, Paganism period, in particular, the festivities of Navasard in August, which was the first month in the Old Armenian calendar. We should also note that the music comprises 13 fragments for big mixed choir and 14 – for symphony orchestra”¹⁴.

Regretfully, in the composer’s archive stored at the Literature and Art Museum of RA, the music score for symphony orchestra, choir and soloists is missing. The complete edited version of 1934, mentioned in the composer’s “Autobiography”, is missing, too. Only two draft versions of the clavier, both dated 1927, are extant¹⁵.

“Parvana” has never been staged as an operatic performance. Galanderyan wrote in his autobiography: “In 1931–1932 I wrote the opera “Parvana” in three acts with ballet, yet there were neither opportunities, nor furthering circumstances to stage it”¹⁶. On the other hand, the production was not carried out because of the “tremendous expenses it required, and, apart from it, there were other circumstances hindering staging”¹⁷.

The libretto of “Parvana” in Galanderyan’s archive is dated “Tehran 1929... preparation of the musical part began in Tehran on July 26, 1931”¹⁸. Here are also the drafts of “Parvana”, the music score of the Prelude (instrumental and piano parts), isolated fragments with the composer’s note: “overall processed in 1934, additions and corrections were made”¹⁹.

The opera is based on one of the most beautiful and sad Armenian legends. The princess of the Parvana fortress promises to marry the lionheart who brings her the “unquenchable fire” of true love. The knights head out, yet years pass to no avail. The princess grows old, weeping in expectation, her tears fill a deep lake, while the knights, having not reached their goal, change into night-butterflies forever destined to fly into flame and perish.

Nikol Galanderyan’s opera “Parvana” consists of two acts²⁰. The main

¹³ Մ ու շ ե ղ ե ա ն. 2003, 5:

¹⁴ Ե ռ ե մ ե ա ն. 1947, 18:

¹⁵ See: Մ ու շ ե ղ ե ա ն. 2003, 5:

¹⁶ Գ ա լ ա ն դ է ռ ե ա ն. 1999, 18:

¹⁷ Մ ու շ ե ղ ե ա ն. 2003, 5:

¹⁸ Մ ու շ ե ղ ե ա ն. 2003, 5:

¹⁹ Մ ու շ ե ղ ե ա ն. 2003, 5:

²⁰ The content of the opera “Parvana”. See: Հ ա կ ո թ յ ա ն. 2015, 100–107:

characters are: the Choir as narrator, Father, the King of Parvana (bass), Girl (mezzo) and the Caucasus courageous men (men’s choir).

Particularly extensive is the role of the choir, performing functions characteristic of antique theater. The choir is not just a background, rather, it is the voice of the people, nature, sometimes – of the “fate”; it is the narrator, interprets the events and creates mystical atmosphere around the fortress.

Here is Tsitsilia Brutyan’s observation, “In essence, the opera lacks musical dramaturgical structure, it follows the principle of song series with fragmentary sequence”²¹.

In reality, it is a song-opera. It is no secret that N. Galanderyan entered the history of Armenian music primarily as a master of song and romance. Naturally, it left its imprint on the musical language of “Parvana”, notable for its melodiousness. The melodies in the opera are endowed with oriental lyricism, plasticity, they are songful and deeply moving. Moreover, the opera’s recitative fragments, too, “breathe” melodiously. The musical language of the characters is very natural. It follows the rhythm and overtones of the Armenian language, making the vocal parts suitable for performers and enjoyable for listeners.

Lack of monumentality and intimacy characterize the opera, the main accent in it is put on disclosing the inmost emotions of the heroine, her inner world. Unlike monumental operas (like Spendiaryan’s “Almast”), Galanderyan’s “Parvana” is more intimate, focused on the characters’ emotions.

It is obvious, that Galanderyan’s chamber opera “Parvana” is a unique piece of its kind.

Galanderyan masterfully juxtaposed national originality with the European technique. The music has an archaic, “serene” sound and transparent texture: the composer avoided dense, ponderous orchestral narration. The musical accompaniment is pure and light, and does not muffle the singers.

The opera is not divided into separate musical sections, it develops in one breath. The composer opted for the principle of end-to-end flow of music.

The peculiarities of the libretto do not suggest particular involvement of musical characters, except that of the Girl, whose exposition is given in a mediated manner: in the choir’s part “Parvana King had a girl” of the Introduction to Act 1²². The main heroine’s exposition is prepared by the choir’s entrance: the antecedent G-moll is juxtaposed to the third order relation E-moll. As we see, the composer accentuated the main heroine’s exposition with a sharp tonal shift. While from the perspective of intonation, the Girl’s musical language is close to that of Parvana, being revealed from the very beginning. The same upward small sixth interval followed by downward movement, the same 4/4 measure. Thereby, the Girl’s close bond with Parvana is emphasized.

²¹ Բրուտյան Ն. 1968, 194:

²² Գալանդերյան Ն. 2003, 164:

The Girl's first appearance is in the recitative «Daddy, it may happen that a weak good man is overcome by an arrogant ignoble one, who cannot be dear to my heart»²³. It sounds in silence, without an accompaniment, a cappella. Here, the Girl's tonal tension is moved to g-moll. And if in the exposition of the Girl's image the choir described her beauty, here, with the help of the melodic recitative, her inner beauty, lofty moral virtues and values are unveiled to the audience.

The development of the Girl's image continues in Act 1, in the a cappella expanding tuneful recitative “What do I need for gold, and silver, or the star in the sky?”²⁴ The dramaturgical culmination of the opera is reached on “he, who brings me the unquenchable fire, is my favored bridegroom”²⁵.

As we see, in Act 1 the Girl's musical language is exclusively vocal, without any accompaniment.

In Act 2, the Girl's image is enriched with new colors in the dialogue with the King. For the first time the recitatives “Daddy, why didn't those brave men, seeking love, come back”, and “Daddy, daddy, can there be no unquenchable fire?” already expand with an accompaniment, in which sustained tonic accompaniment prevails.

In the Girl's part is also given the dramaturgical denouement: “In this world, there is no unquenchable fire”. The development of the Girl's musical image continues in the choir part, as was given in the exposition. “She looked and looked up on the hills, desert roads, and her hopes broke, she sobbed and wept, wept a lake of tears, the lake covered the town and fortress”²⁶. Here is the denouement, which once again is related to the Girl's image.

Among the major features of musical dramaturgy of the opera is the use of leitmotifs and leit-intonations, due to which thematic arches form over the space, even more reinforcing the musical dramaturgy of the opera.

Let's have a look at one of them.

In the introduction to Act 1, the very first part of the choir – “High-peaked Abul and dark hills”²⁷ – begins with an upward minor sixth interval followed by an upward move toward the tonic (Score 1). This leitmotif, as the musical characterization of Parvana, permeates the musical language of all the characters: the King, the Girl and the Choir-narrator. Thus, it sounds in the King's arioso “Look, my daughter, at these brave princes square-shouldered”²⁸, yet transformed: 4/4 is substituted for 6/8 (Score 2). Due to the change of measure and fluctuating accompaniment, this intonation acquires a waltzing feature, which from time to time is intervened with

²³ Գ ա լ ա ն դ է ռ ե ա ն. 2003, 182:

²⁴ Գ ա լ ա ն դ է ռ ե ա ն. 2003, 184:

²⁵ Գ ա լ ա ն դ է ռ ե ա ն. 2003, 185:

²⁶ Գ ա լ ա ն դ է ռ ե ա ն. 2003, 194–195:

²⁷ Գ ա լ ա ն դ է ռ ե ա ն. 2003, 160:

²⁸ Գ ա լ ա ն դ է ռ ե ա ն. 2003, 178:

the use of syncopes in the accompaniment.

Thereafter, the composer applies this leitmotif in the choir part. In the Finale of Act 1: “Flew away to find and bring the girl the unquenchable fire”²⁹ (Score 3), and in Act 2: “The deep Lake Parvana ripples”³⁰ (Score 4).

This leitmotif appears not only in the vocal, but also in the orchestral parts, like, for instance, in Act 1³¹.

It is noteworthy that in the musical canvas, the composer quoted the intonations of the first line of the Armenian folk song “Wake up, man” both in the choir part³² (Score 5) and in the accompaniment³³ (Score 6).

The Finale of the opera is also noteworthy: the emergence of the lake of tears and the appearance of night-butterflies. Between these two phenomena the composer placed a lengthy ballet scene³⁴, written as a march (Tempo di marcia).

The opera’s oriental color is ensured by the use of repeated harmonic minor of the IV# and VII# degrees.

Conclusions

Nikol Galanderyan’s opera “Parvana” about everlasting love is the first and, as for now, the only embodiment of Hovhannes Tumanyan’s legend in the opera genre.

From the genre perspective, the opera “Parvana” may be characterized as a variant of a chamber opera, considering that it is small-scale, in only 2 acts and limited number of characters. Yet, as opposed to chamber opera, the composer used choir and orchestra. The former, acting as the narrator, is the main character of and has great dramaturgical significance. Galanderyan presented his own, “chamber” kind of opera music, which, in no way betraying the European genre with centuries-old history, is clear and easy to perceive.

“Parvana” is not just an opera, it is the musical incarnation of the Armenian soul, endlessly looking for the ideal, that very “unquenchable fire”.

The musical peculiarities of the opera “Parvana” are accounted for by the fact that the composer was, first of all, a renowned lyrical melodist and dedicated follower of the Komitas school. Hence, “Parvana” is a song-opera, and the entire musical canvas is permeated with tunefulness. Cantilena permeated the heroes’ recitatives as well.

One of the major features of the musical dramaturgy of the opera is the use leitmotifs, due to which musical-thematic arches are formed over the space. The

²⁹ Գ ա լ ա ն դ էր ե ա ն. 2003, 186:

³⁰ Գ ա լ ա ն դ էր ե ա ն. 2003, 197:

³¹ Գ ա լ ա ն դ էր ե ա ն. 2003, 170:

³² Գ ա լ ա ն դ էր ե ա ն. 2003, 181:

³³ Գ ա լ ա ն դ էր ե ա ն. 2003, 196:

³⁴ Գ ա լ ա ն դ էր ե ա ն. 2003, 199–202:

composer opted for the principle of end-to-end development.

Unlike the large-scale heroic-epic operas of the time, “Parvana” is deeply psychological and intimate. If we compare it to Tumanyan-inspired prime Armenian opera, Tigranyan’s “Anush”, we notice the key difference between the two: Tigranyan follows the path of realism and description of everyday life, introducing grand folk scenes, while Galanderyan is more inclined to symbolism and psychology. His “Parvana” is not a domestic drama, but rather a philosophical essay about an unreachable ideal.

The music of “Parvana” can be characterized as “noble minimalism”. It is a juxtaposition of dolor, clarity of folk melody and exquisite harmony. There is no outward theatrical luxury, yet there is a great inner power.

One may say that in “Parvana”, Galanderyan foreshadowed the development of chamber opera in Armenia, putting emphasis on the expression of feelings, rather than outward effects.

In the history of Armenian music, the opera “Parvana” holds a unique, although somewhat isolated place. If the classical operas based on Tumanyan’s works, like Tigranyan’s “Anush” or Spendaryan’s “Almast”, are the “fundamental pillars” of the national theater, then “Parvana” is its lyrical confession.

The fate of “Parvana” is as sad, as its plot. Galanderyan lived most of creative life in Tehran, far from Armenia’s musical stages of the time. The manuscript of the opera are stored at the Museum of Literature and Art of RA, and even though the clavier was published in 2003, “Parvana”. awaits staging to this day.

Anna Asatryan – Doctor of Sciences (Arts), Professor, Honored Art Worker of the Republic of Armenia, Acting Director of the Institute of Arts of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. Scientific interests: The history and theory of Armenian music in the XIX–XXI centuries. Author of 12 books and 270 articles. ORCID: 0009-0009-0814-4870.

anna.asatryan@arts.sci.am

Lilit Hakobyan – Researcher at the Music Department of the Institute of Arts of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. Scientific interests: The history of Armenian music in the XIX–XXI centuries. Author 10 articles. ORCID: 0009-0008-2129-5887. lilhak1986@gmail.com

Score 1

Բարձ - րա - գահ Ա - բույն ու սը - թին սա - բեր, ձեռք ձեռ - քի տը - ւած
 Ա - սուս են այն - տեղ, ար - ծը - ի ճը - ման, ծիծ - դուն կա - պու - տակ
 Բարձ - րա - գահ Ա - բույն ու սը - թին սա - բեր, ձեռք ձեռ - քի տը - ւած
 Ա - սուս են այն - տեղ, ար - ծը - ի ճը - ման, ծիծ - դուն կա - պու - տակ
 Բարձ - րա - գահ Ա - բույն ու սը - թին սա - բեր, ձեռք ձեռ - քի տը - ւած
 Ա - սուս են այն - տեղ ար - ծը - ի ճը - ման, ծիծ - դուն կա - պու - տակ
 Կանգ - նել վե - հա - փառ, ի - ռենց ու - սե - թին Ջա - ւախ - քից էլ վեր
 էր - կըն - քի ծո - ցում ապ - բուս էր էն սեգ սա - ռե - թի ար - քան
 Կանգ - նել վե - հա - փառ, ի - ռենց ու - սե - թին Ջա - ւախ - քից էլ վեր
 էր - կըն - քի ծո - ցում ապ - բուս էր էն սեգ սա - ռե - թի ար - քան
 Կանգ - նել վե - հա - փառ, ի - ռենց ու - սե - թին Ջա - ւախ - քից էլ վեր
 էր - կըն - քի ծո - ցում ապ - բուս էր էն սեգ սա - ռե - թի ար - քան

Score 2

Արքայ

Andante

Նա-լիր, դրստ-րիկ իշ-խա-նա-զուհ, այս քա-ջե-րին լայ-նա - լանջ,
 ալ-ծըմ պի-տի հան-դէս դուրս գան, պալ-քար սըրտ-նե՛ն քո ա - ռաջ.

Score 3

ձի - անք հե - ծան, հապ - ճեպ թը - ուն, դէ - պի չորս կողմն աշ -խար -հի.

ձի - անք հե - ծան, հապ - ճեպ թը - ուն, դէ - պի չորս կողմն աշ -խար -հի.

հապ - ճեպ թը - ուն չորս կողմն աշ -խար -հի.

ձի - անք հե - ծան հապ - ճեպ թը - ուն, դէ - պի չորս կողմն աշ -խար -հի.

թը - ուն շու - տով գըտ - նենք բե - րեն ան - շէջ հու - րը աղ - ջը - կան,

թը - ուն շու - տով գըտ - նենք բե - րեն ան - շէջ հու - րը աղ - ջը - կան,

թը - ուն շու - տով գըտ - նենք բե - րեն ան - շէջ հու - րը աղ - ջը - կան,

թը - ուն շու - տով գըտ - նենք բե - րեն ան - շէջ հու - րը աղ - ջը - կան,

Score 4

Մած - կեց, կո - րան, ինքն էլ ճե - տը, այ - ժըմ այն - տեղ

Մած - կեց, կո - րան, ինքն էլ ճե - տը, այ - ժըմ այն - տեղ

Մած - կեց, կո - րան, ինքն էլ ճե - տը, այ - ժըմ այն - տեղ

Մած - կեց, կո - րան, ինքն էլ ճե - տը, այ - ժըմ այն - տեղ

տըր - տը - մա - շուք խոր Փար - ւա - ցա լինն է ծը - փում լըս - տակ ինչ - պէս

տըր - տը - մա - շուք խոր Փար - ւա - ցա լինն է ծը - փում լըս - տակ ինչ - պէս

տըր - տը - մա - շուք խոր Փար - ւա - ցա լինն է ծը - փում լըս - տակ ինչ - պէս

տըր - տը - մա - շուք խոր Փար - ւա - ցա լինն է ծը - փում լըս - տակ ինչ - պէս

Score 5

U - սաց ար - քան, ձեռ - քը ձը - գեց,
 U - սաց ար - քան, ձեռ - քը ձը - գեց,
 U - սաց ար - քան, ձեռ - քը ձը -
 U - սաց ար - քան, ա - սաց ար - քան, ձեռ - քը ձը - գեց, ձեռ - քը ձը - գեց,

Score 6

Lento assai

REFERENCES

- Ասատրյան Ա. 2009, Նիկոլ Գալանդերյան (1881–1944): Նշանավոր ճեմարանականներ, պր. Բ, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, էջ 67–75 [Asatryan A. 2009, Nikol Galanderyan (1881–1944). The Distinguished Seminary Students, Issue B. Ejmiatzin, Mother See of Holy Ejmiatzin, p. 67–75 (in Armenian)]:
- Ասատրյան Ա. Տիգրան Չոխաճյանի «Գարուն» ռոմանսը և Կոմիտասի «Ոհ ինչ անուշ» խմբերգը. – ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» թերթ, 2025, № 10, հոկտեմբեր, 3 էջ [Asatryan A. Dikran Tchouhadjian’s romance “Spring” (“Garun”) and Komitas’s Choral Song “Oh, How Sweet” (“Oh, inch anush”), NAS RA “Gitutyun” Newspaper, 2025, № 10, October, 3 p. (in Armenian)]:
- Բրուտյան Յ. 1968, Սիյուռքի հայ երաժիշտները, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1968, 624 էջ [Brutyan Ts. 1968, Armenian Musicians of the Diaspora. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 1968, 624 p. (in Armenian)]:
- Գալանդերյան Ն. 1999, Դու նորից եկել ես, Երևան, Ե. Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարանի հրատ., 70 էջ [Galanderyan N. 1999, You Have Come Again. Yerevan, Y. Charents Literature and Art Museum Publishing House, 70 p. (in Armenian)]:
- Գալանդերյան Ն. 2003, Օպերաներ, հ. Է, Երևան, Ե. Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարանի հրատ., 288 էջ [Galanderyan N. 2003, Operas, V. 7. Yerevan, Y. Charents Literature and Art Museum Publishing House, 288 p. (in Armenian)]:
- Գալանդերյան Ն. 2003ա, Զուգերգեր և անսամբլներ, հ. Ը, Երևան, Ե. Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարանի հրատ., 102 էջ, 1 թ. դիմանկ. [Galanderyan N. 2003a, Duets and Ensembles, V. 8. Yerevan, Y. Charents Literature and Art Museum Publishing House, 102 p., Cover Page of 1 Portrait (in Armenian)]:
- Երեմյան Ա. 1947, Երգահան Նիկոլ Գալանդերյան (նրա կեանքի եւ երաժշտական արվեստի հիմնական գծերը), Թէրան, տպարան «Մոդերն», 69 էջ [Yeremian A. 1947, Composer Nikol Galanderyan (the Main Features of his Life and Musical Art). Tehran, Printing House “Modern”, 69 p. (in Armenian)]:
- Թումանեանց Յովհ. Փարանա (Լեգենդ). – «Մուրճ» (Թիֆլիս), 1903, № 1, էջ 33–38 [Tumaneants Hovh. Parvana (Legend). – “Murch” (Tiflis), 1903, № 1, p. 33–38 (in Armenian)]:
- Թումանյան Ն. Թումանյանն ու Սպենդիարյանը. – «Սովետական արվեստ» (Երևան), 1958, № 8, էջ 67–70 [Tumanyan N. Tumanyan and Spendiaryan. – “Soviet Art” (Yerevan), 1958, № 8, p. 67–70 (in Armenian)]:
- Հակոբյան Լ. 2015, Նիկոլ Գալանդերյանի «Փարվանա» օպերան. – Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական իններորդ նստաշրջան (14 նոյեմբերի, 2014): Նստաշրջանի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 100–107 [Hakobyan L. 2015, Nikol Galanderyan’s “Parvana” Opera. – The Ninth Scientific Session of Young Armenian Art Critics (November 14, 2014). Session Materials. Yerevan, “Gitutyun” Publishing House of the RA NAS, p. 100–107 (in Armenian)]:
- Հովհաննես Թումանյանը երաժշտության մեջ. 1999, Տեղեկատու, կազմող՝

Լ. Պ. Թաշճյան, խմբագիր՝ Ն. Տ. Ազարյան, Երևան, Հովհաննես Թումանյանի թանգարան, 120 էջ [Hovhannes Tumanyan in Music. 1999, Reference Book, Compiled by L. P. Tashchyan, Edited by N. T. Azaryan. Yerevan, Hovhannes Tumanyan Museum, 120 p. (in Armenian)]:

Հովհաննիսյան Ս. Լևոն Հախվերդյանը թումանյանագիտության զարգացման շրջադարձային փուլում. – «Արվեստագիտական հանդես» (Երևան), 2025, № 1, էջ 250–269 [Hovhannisyan S. Levon Hakhverdyan at the Turning Point of Tumanyan Studies. – “Journal of Art Studies” (Yerevan), 2025, № 1, p. 250–269 (in Armenian)]:

Մուշեղեան Մ. 2003, Նիկոլ Գալանդերյանի օպերաները. – Նիկոլ Գալանդերեան, օպերաներ, հ. Է, Երեւան, Ե. Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարանի հրատ., էջ 5–6 [Musheghyan M. 2003, Nikol Galanderyan’s Operas – Nikol Galanderyan, Operas, V. 7. Yerevan, Y. Charents Literature and Art Museum Publishing House, p. 5–6 (in Armenian)]:

Մուշեղեան Մ. 2003ա, Նիկոլ Գալանդերեանի զուգերգերը. – Նիկոլ Գալանդերեան. զուգերգեր եւ անսամբլներ, հ. Ը, Երեւան, Ե. Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարանի հրատ., էջ 5–6 [Musheghyan M. 2003a, Nikol Galanderyan’s Duets. – Nikol Galanderyan: Duets and Ensembles, V. 8. Yerevan, Y. Charents Literature and Art Museum Publishing House, p. 5–6 (in Armenian)]:

ՆԻԿՈԼ ԳԱԼԱՆԴԵՐՅԱՆԻ «ՓԱՐՎԱՆԱ» ՕՊԵՐԱՆ.
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌՈՄԱՆՏԻԶՄԻ ՄՈՌԱՑՎԱԾ ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ, ԼԻԼԻԹ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բանալի բառեր՝ Նիկոլ Գալանդերյան, Հովհաննես Թումանյան, «Փարվանա» օպերա, երաժշտական թումանյանագիտություն, իրանահայ երաժշտություն:

Հայ երաժշտության պատմության մեջ կան անուններ, որոնք լուսավորում են մեղմ, բայց անշեջ: Այդ անուններից մեկն իրանահայ կոմպոզիտոր, մանկավարժ և երաժշտական-հասարակական գործիչ Նիկոլ Գալանդերյանն է (1881–1944): Նրա «Փարվանա» օպերան, որի լիբրետոն կազմվել է ըստ Հովհաննես Թումանյանի համանուն լեգենդի, ժողովրդական միստիկայի, արևելյան քնարականության ու եվրոպական օպերային դասական ավանդույթների ինքնատիպ սինթեզ է:

Ն. Գալանդերյանն օպերան ստեղծել է պատմական բարդ ժամանակաշրջանում (XX դարի առաջին կեսին)՝ ապրելով և ստեղծագործելով Թեհրանում: «Փարվանա» օպերան Թումանյանի խորապես ազգային, գրեթե միստիկական տեքստը օպերային բեմ փոխադրելու առաջին ու դեռևս միակ փորձն է: Ու թեև Գալանդերյանն ավելի հայտնի է իր երգերով, որոնցից շատերը դար-

ծել են ժողովրդական, «Փարվանան» դարձավ նրա ծավալուն աշխատանքներից մեկը: Այս օպերայով կոմպոզիտորն ստեղծեց կամերային օպերայի իր մոդելը:

Ն. Գալանդերյանի այս նուրբ ու քնարական երկը առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում XX դարասկզբի հայ դասական երաժշտության պատմության մեջ՝ միաժամանակ ողբերգական և գեղեցիկ: Մի կողմից՝ Հայաստանից կոմպոզիտորի հեռավորության, մյուս կողմից՝ նրա բնակության վայրերում՝ Իրանի քաղաքներում, մեծ օպերային թատրոնների բացակայության պատճառով «Փարվանան» չունեցավ այնպիսի բեմական կյանք, ինչպիսին ունեցան Երևանում ստեղծագործող նրա ժամանակակիցների օպերաները: Այս օպերան իրավամբ կարելի է համարել «չերգված երգ», քանի որ չի բեմադրվել մինչ օրս:

Այնուամենայնիվ, «Փարվանան» կարելի է դասել XX դարի հայ երաժշտական թատրոնի լավագույն նմուշների շարքին: Այն ընկալվում է որպես մի դարաշրջանի նուրբ արձագանք, որտեղ երաժշտությունը փորձում էր իմաստավորել սիրո և մահվան հավերժական հարցերը՝ Թումանյանի ազգային հանճարի պրիզմայով:

Այսօր Ն. Գալանդերյանի «Փարվանա» օպերայի հանդեպ հետաքրքրության վերածնունդը ոչ միայն հարգանքի տուրք է անցյալին, այլև Հայաստանի և Սփյուռքի միջև մշակութային հիշողության պահպանման կենսական գործընթաց:

Աննա Ասատրյան – արվ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրենի ժամանակավոր պաշտոնակատար, երաժշտության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XIX–XXI դարերի հայ երաժշտության պատմություն և տեսություն: Հեղինակ է 12 գրքի և 270 հոդվածի:
ORCID: 0009-0009-0814-4870. anna.asatryan@arts.sci.am

Լիլիթ Հակոբյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի երաժշտության բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XIX–XXI դարերի հայ երաժշտության պատմություն: Հեղինակ է 10 հոդվածի:
ORCID: 0009-0008-2129-5887. lilhak1986@gmail.com

ОПЕРА НИКОЛА ГАЛАНДЕРЯНА «ПАРВАНА»:
ЗАБЫТОЕ ЭХО АРМЯНСКОГО РОМАНТИЗМА

АННА АСАТРЯН, ЛИЛИТ АКОПЯН

Резюме

Ключевые слова: Никол Галандерян, Ованес Туманян, опера «Парвана», музыкальная туманяниана, иранско-армянская музыка.

В истории армянской музыки есть имена, дающие мягкий, но неугасимый свет. Одним из них является иранско-армянский композитор, педагог и музыкально-общественный деятель Никол Галандерян (1881–1944). Его опера «Парвана», либретто которой написано по одноименной легенде Ованеса Туманяна, являет собой уникальный сплав народной мистики, восточного лиризма и европейских оперных классических традиций.

Н. Галандерян создал оперу в исторически сложный период (в первой половине XX века), живя и творя в Тегеране. Опера «Парвана» – первый и, пожалуй, единственный пока опыт перенесения на оперную сцену глубоко национального, почти что мистического туманяновского текста. Галандерян больше известен своими песнями, многие из которых стали народными. «Парвана» стала одним из его масштабных произведений. Этим произведением композитор создал свою модель камерной оперы.

Это нежное, лирическое творение Н. Галандеряна – одновременно трагическое и прекрасное – занимает особое место в истории армянской классической музыки начала XX века. По причине, с одной стороны, отдаленности композитора от Армении, с другой – отсутствия в иранских городах, где он жил, оперных театров, «Парвана» не имела той сценической жизни, которая была у опер его современников, творивших в Ереване. Эту оперу по праву можно считать «неспетой песней», поскольку она до сего дня не поставлена.

Тем не менее, «Парвану» можно отнести к лучшим образцам армянского музыкального театра XX века. Она воспринимается как нежный отзвук эпохи – отзвук, в котором музыка пытается, сквозь призму туманяновского гения, осмыслить извечные вопросы любви и смерти.

Возрождение интереса к опере Н. Галандеряна сегодня – не только дань уважения прошлому, но и жизненно важный процесс сохранения музыкальной памяти между Арменией и Диаспорой.

Анна Асатрян – д. искусств., проф., исполняющая обязанности директора Института искусств НАН РА, заведующая отделом музыки. Научные интересы: история и теория армянской музыки XIX–XXI веков. Автор 12 книг и 270 статей. ORCID: 0009-0009-0814-4870. anna.asatryan@arts.sci.am

Лилит Акоюн – научный сотрудник отдела музыки Института искусств НАН РА. Научные интересы: история армянской музыки XIX–XXI веков. Автор 10 статей. ORCID: 0009-0008-2129-5887. lilhak1986@gmail.com

ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿԻՆ ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԻ ԵՎ
ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ*

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Յու. Վեսելովսկի, հայկական հնագույն դրամա, Կ. Պոլսի և Թիֆլիսի թատրոններ, թատերական գործիչներ, Պ. Ադամյան, Մ. Պեշկոթաշյան, Գ. Սունդուկյան, Պ. Կորնել, Լ. Շանթ:

Ամփոփում

Ռուս անվանի գիտնական-գրականագետ, բանաստեղծ, թարգմանիչ, հայագետ Յուրի Վեսելովսկին (1872–1919) խոր և համակողմանի տիրապետում էր հայ ժողովրդի պատմությանը, մշակույթին, գրականությանը: Նա քաջ գիտակցում էր, որ ռուս հասարակությունը որքան մոտիկից ճանաչի հայերին, այնքան ավելի արդարացի ու ճշմարտացի կլինի վերաբերմունքը բազմաչարջար ժողովրդի նկատմամբ: Այդ իսկ նկատառումով մեծ մարդասերն անհրաժեշտ էր համարում ռուս հասարակությանը ծանոթացնել հայ ժողովրդի դարավոր պատմությանը, ժամանակակից կյանքին, մշակութային հարուստ ժառանգությանը: Նշված բնագավառներում կատարած նրա ուսումնասիրություններն արժեքավոր ներդրում են Ռուսաստանում հայագիտության զարգացման գործում¹:

Հետազոտական առաջին քայլերը կատարելիս Յու. Վեսելովսկին մեծապես հետաքրքրվել է հայ թատրոնով, դրամատուրգիայով, գրել է հոդվածներ, ակնարկներ, որոնք ունեին պատմաճանաչողական բնույթ՝ ռուս ընթերցողին ծանոթացնում էին հայկական մշակույթի հետ: Դրանք տպագրվել են «Приазовский край» (Դոնի-Ռոստով), «Русские ведомости» (Մոսկվա) թերթերում, «Артист» (Մոսկվա), «Кавказский вестник» (Թիֆլիս), «Армянский вестник» (Մոսկվա) ամսագրերում և մամուլի այլ օրգաններում, նաև թարգմանվել են հայերեն ու տպագրվել հայկական պարբերականներում: Այդ աշխատանքներից են՝ «Պ. Հ. Ադամյան (Մահախոսական)» (1891), «Հայոց բեմի պատմությունից» (1892), «Հայկական դրամայի հնագույն շրջանը» (1892), «Մկրտիչ Պեշկոթաշյան» (1892),

* Ներկայացվել է 06. II. 2026 թ., գրախոսվել է 22. III. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

© Հեղինակներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

¹ Յու. Վեսելովսկու մասին մանրամասն տե՛ս Շ ա հ-Ն ա զ ա ր ե ա ն ց. 1901, Д а в т - я н. 1970; Զ ա ք ա ղ ա ն. 2022, 89–118:

«Հայոց բեմի պատմությունից: Թիֆլիսի թատրոնը և կենցաղային կատակերգությունը» (1892):

«Артист» ամսագրի 1895 թ. հունվարի համարում Յու. Վեսելովսկին ներկայացրել է Թիֆլիսում 1893–1894 թթ. Ա. Թարխանյանի հրատարակած «Թատրոն: Հայկական թատերական ժողովածու»-ի 1-ին և 2-րդ գրքերը:

1902 թ. «Кавказский вестник» ամսագրի հուլիսյան համարում նա տպագրել է «Կորնել և հայերը» վերնագրով հոդվածը, որը նվիրված էր XVII դ. ֆրանսիացի նշանավոր դրամատուրգի պատմական այն ողբերգություններին, որոնցում հանդիպում են հայ կերպարներ կամ հայերի մասին հիշատակություններ: Նույն թվականին այդ հոդվածը հրատարակվել է որպես գրքույկ, ապա թարգմանվել է հայերեն ու տպագրվել:

Յու. Վեսելովսկին Լ. Գ. Բեկ-Յուսուպովի հետ 1908 թ. խմբագրել է Երևանում ռուսերենով հրատարակված թատերագետ, հրատարակիչ, տպարանատեր Էմին Տեր-Գրիգորյանի «Հուր և սուր (Ո՞վ է մեղավոր)» պիեսը: Գիրքը վերահրատարակվել է 1910 թվականին:

Հայագետն առաջիններից էր, ով 1913 թ. «Բաքվի ծայն» թերթում անդրադարձել է Լ. Շանթի «Հին աստվածներ»-ին, խոսել դրամայի բեմադրության, հեղինակի ով լինելու, նրա աշխարհայացքի, ստեղծագործական վարպետության, կրած ազդեցությունների մասին՝ կարևորելով ու գնահատելով պիեսը: 1917 թ. «Армянский вестник»-ում տպագրել է Լ. Շանթի «Կայսր» դրամայի մասին՝ «Շողոքորթության և երեսպաշտության թագավորությունում (Լ. Շանթի «Կայսր» դրամայի առիթով)» վերնագրով հոդված-գրախոսականը:

Յու. Վեսելովսկու վերը նշված աշխատությունները կարելի է համարել հայ թատերագիտության համակարգված ռուսումնասիրության առաջին փորձեր: Հայ դրամատուրգիան նա դիտարկել է նաև համաշխարհային համատեքստում՝ համադրելով այն համաեվրոպական բեմարվեստի և ռուսական դրամատուրգիայի ավանդույթների հետ:

Նախաբան

Յու. Վեսելովսկին, լինելով Լազարյան ճեմարանի գիմնագիայի աշակերտ, հաճախել է թատերական ներկայացումների և մասնակցել ընտանեկան թատերախաղերի: Ճեմարանի հայագիտության պրոֆեսոր Գ. Խալաթյանցի ամառանոցում տեղի ունեցած նման ներկայացման մասին Վեսելովսկին 1890 թ. օգոստոսի 18-ին գրում է դասընկերոջը՝ Մ. Բերբերյանին: Նա նույնիսկ փորձել է գրել աշակերտական թատրոնի համար: Այսպես, նրա «Ավերակների վրա» չափածո փոքրիկ գործը թվագրվում է 1887 թվականով: Դրա գործող անձինք էին՝ Ճանապարհորդը, հայոց հերոսներ՝ Հայկը, Արտաշես I-ը, Վարդան Մամիկոնյանը, ինչպես նաև երգչախումբը²:

Հայագիտության բնագավառում հետազոտական առաջին քայլերը կատարելիս Յու. Վեսելովսկին մեծապես հետաքրքրվել է նաև հայ թատրոնով, դրամատուրգիայով, նրա բազմադարյա պատմությամբ, գրել է հոդվածներ, ակնարկներ

² Հայկական թատրոնի վերաբերյալ Յու. Վեսելովսկու հոդվածների մասին տե՛ս Д а в т я н. 1970, 18–35.

հայ հնագույն և նոր թատրոնի, դրամատուրգների ու բեմի ականավոր գործիչների՝ Պետրոս Ադամյանի, Մկրտիչ Պեշիկթաշյանի, Գաբրիել Սունդուկյանի, Լևոն Շանթի և այլոց մասին: Դրանք պատմաճանաչողական բնույթ ունեին՝ ռուս ընթերցողին ծանոթացնում էին հայկական մշակույթի հետ: Այդ աշխատանքներից են՝ «Պ. Հ. Ադամյան (Մահախոսական)», «Հայոց բեմի պատմությունից», «Հայկական դրամայի հնագույն շրջանը», «Մկրտիչ Պեշիկթաշյան», «Հայոց բեմի պատմությունից: Թիֆլիսի թատրոնը և կենցաղային կատակերգությունը» և այլն: Դրանք տպագրվել են «Приазовский край», «Русские ведомости» թերթերում, «Артист», «Кавказский вестник», «Армянский вестник» ամսագրերում և մամուլի այլ օրգաններում, նաև թարգմանվել են հայերեն ու տպագրվել հայկական պարբերականներում:

Հոդված-մահախոսական Պետրոս Ադամյանի մասին

Հայկական մշակույթի վերաբերյալ Յու. Վեսելովսկու առաջին տպագիր աշխատանքը, ինչպես ընդունված է, Մ. Բերբերյանի հետ «Գ. Մ.» ծածկանունով հրատարակած «Պ. Հ. Ադամյան (Մահախոսական)» հոդվածն է, որը լույս է տեսել 1891 թ. «Артист» ամսագրի դեկտեմբերյան (№ 18) համարում³: «Այս տարվա ամռանը Կոստանդնուպոլսում վախճանվեց հայտնի հայ ողբերգակ Պետրոս Հերոնիմոսի Ադամյանը: Նրա մահը խորապես ցնցեց հայ հասարակությանն ու մամուլին. Թիֆլիսի ու Կոստանդնուպոլսի թերթերում տպագրվեցին մահախոսականներ և հիշողություններ հանգուցյալի մասին, որոնցում նա ներկայացվում է որպես լավագույն, տաղանդավոր դերասան, – գրում են հեղինակները: – Եվ երբ վերջերս Թիֆլիսում կրկին ստեղծվեց արտիստական ընկերություն, որը հիմնեց հայկական մշտական թատրոն, դրա հիմնադիրները ցանկացան այն անվանակոչել «Ադամյանի հիշատակի ընկերություն»: Բայց ոչ միայն հայերն էին ողբում նրա մահը, ով նրանց բեմի պարծանքն էր, անկասկած, նրան ավստում էին թատրոն սիրողներից շատերը և ռուս հասարակությունից, ում 1883-ից 1888 թվականներին Ռուսաստան կատարած ուղևորության ժամանակ առիթ էր եղել ծանոթանալ Ադամյանի յուրօրինակ և տաղանդավոր դերակատարման հետ: Ռուսական ամսագրի էջերում, որը հիմնականում նվիրված է դրամատիկական

³ Շ ա հ-Ն ա զ ա ր ե ա ն ց. 1901, 64–65, 79, Հ ա ր ու թ յ ու ն յ ա ն. 2013, 10, 731: Թիֆլիսում հրատարակվող «Նոր-Դար» թերթը 1891 թ. դեկտեմբերի 21-ի համարում հայտնում է. «Մոսկվայից մեր թղթակիցը գրում է մեզ, որ զեղարվեստական-թատրոնական «Артист» ամսագրի դեկտեմբերի №-ում լույս է տեսնելու մի հոդված Ադամյանի մասին հանգուցյալ դերասանի պատկերով: Հոդվածը պատկանում է Գ. Վեսելովսկու (ինչպես հայտնի է, Վեսելովսկին իր անուն-ազգանունը գրում էր հայերեն՝ *Գևորգ Ուրախյանց* – Ա. 2.) և Մ. Բերբերյանի գրչին»: Հոդված-մահախոսականի՝ Մ. Բերբերյանի հեղինակներից մեկը լինել-չլինելու իրողության մասին կարող ենք գաղափար կազմել նրա «Գրական» ակնարկներ հոդվածի երկրորդ մասի՝ ««Արտիստ» ամսագիրը և հայոց թատրոնը» հատվածի համապատասխան շարադրանքից (տե՛ս սույն հոդվածի էջ 185–186-ում. աղբյուրը՝ «Նոր-Դար», 11. III. 1892):

Ս. Ի. Адамьянъ.

(Некрологъ).

Лѣтомъ нынѣшняго года скончался въ Константинополь известный армянскій трагикъ Петръ Иеронимовичъ Адамьянъ. Смерть его глубоко потрясла армянское общество и прессу; въ тифлисскихъ и константинопольскихъ газе-

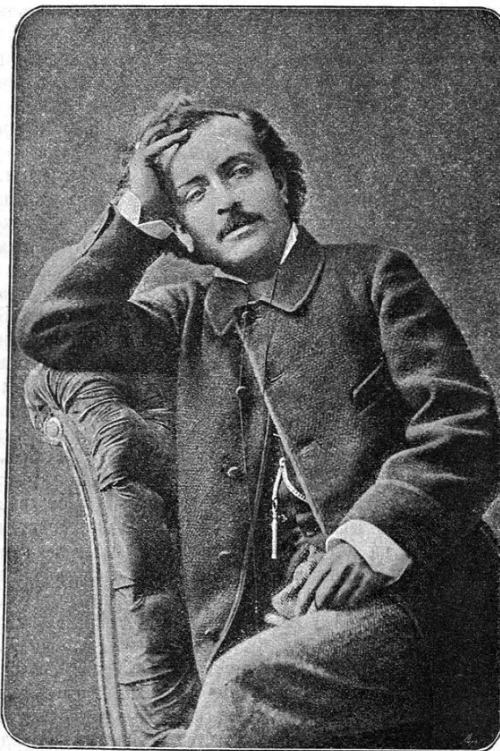
тахъ появились некрологи и воспоминанія о покойномъ, въ которыхъ онъ рисуется лучшимъ, даровитѣйшимъ армянскимъ артистомъ; а когда недавно снова создано въ Тифлисѣ артистическое товарищество, которое основало постоянную армянскую сцену, его учредители желали назвать его «Товариществомъ въ память Адамьяна». Но не одни только армяне оплакивали смерть того, кто былъ украшеніемъ ихъ сцены; несомнѣнно, пожалѣли о немъ многіе любители театра и изъ русскаго общества, которому представился случай ознакомиться съ оригинальною и талантливою иг-

рою Адамьяна во время его поѣздки по Россіи съ 1883-го по 1888 годъ. Сказать нѣсколько словъ о жизни и дѣятельности покойнаго артиста на страницахъ русскаго журнала, посвященнаго преимущественно драматическому искусству, кажется, будетъ тѣмъ болѣе уместнымъ.

Уже съ дѣтскихъ лѣтъ почувствовалъ будущій трагикъ влеченіе къ театру, которое на первыхъ порахъ встрѣтило мало одобренія и поддержки. Онъ родился въ довольно бѣдной константинопольской семьѣ;

вслѣдствіе этого ему не удалось получить правильнаго образованія, которое могло бы развить и укрѣпить его природныя задатки и вкусы, и онъ вышелъ изъ армянской семинаріи, не окончивъ курса; кромѣ того, и та карьера, которую готовилъ ему отецъ, съ цѣлью улучшить матеріальное положеніе семьи, также должна была, казалось, лишить его всякихъ надеждъ на возможность поступленія на сцену: сначала мы видимъ его подмастерьемъ у часовщика, затѣмъ онъ поступаетъ на второстепенное мѣсто въ купеческую контору. Но любовь къ театру уже не могла заглухнуть у впечатлительна-

го мальчика, и часто убѣгалъ онъ по вечерамъ въ армянскій театръ, тратя при этомъ послѣднія деньги свои, восторгаясь игрою актеровъ, пробирался иногда за сцену и возвращался домой, возбужденный и увлеченный всею, что видѣлъ и слышалъ; мало

«Արտիստ» անվանումը տրամադրված

«Պ. Տ. Ադամյան (Մահախոսական)» հոդվածի առաջին էջը:

արվեստին, մահացած դերասանի կյանքի և գործունեության մասին մի քանի խոսք ասելը, թվում է, կլինի ավելի քան տեղին»⁴: Նշելով, որ արդեն իսկ փոքր հասակից ապագա ողբերգակը ծագում է ունեցել դեպի թատրոնը, ինչը չի խրախուսվել, հեղինակներն այնուհետև հանգամանորեն ներկայացնում են Ադամյանի կյանքն ու ծավալած գործունեությունը Կոստանդնուպոլսում, Թիֆլիսում, Ռուսաստանում, Անդրկովկասի քաղաքներում: Նպատակ չունենալով այստեղ անդրադառնալ հողվածի ողջ բովանդակությանը՝ կատարենք դրանից բխող անհրաժեշտ որոշ շեշտադրումներ: Այսպես, «Ադամյանը Թիֆլիսում առավել հիմնավոր ծանոթացավ Շեքսպիրի հետ և ընտրեց շեքսպիրյան գլխավոր դերերը, որոնցից նրա համար ամենասիրելին մշտապես եղել են Օթելլոն ու Համլետը: Ադամյանի կողմից այդ դերերի տաղանդավոր կատարումը Անդրկովկասում արվեստը գնահատողների համար իսկական իրադարձություն էր: Բայց Ադամյանը հանդես էր գալիս ոչ միայն Թիֆլիսում, ջերմորեն սիրելով հարազատ բեմը, նա ցանկանում էր հնարավորության դեպքում Շեքսպիրի և այլ դասականների ստեղծագործությունների հետ ծանոթացնել բոլորին, նույնիսկ ամենահեռավոր վայրերում ապրող հայերին. այդ նպատակով նա 1880 և 1881 թվականներին ձեռնամուխ եղավ ճանապարհորդել Անդրկովկասում և այցելեց Ալեքսանդրապոլ, Ախալցխա, Շուշի, Ելիզավետպոլ և այլ քաղաքներ, որտեղ չկային մշտական գործող թատերախմբեր և այդ ժամանակ դեռևս քիչ էին ծանոթ դրամատիկական արվեստի հետ՝ նրանց մեջ առաջացնելով հետաքրքրություն ու սեր թատրոնի հանդեպ, դրա հետ միաժամանակ բոլոր վայրերում ներկայանում էր որպես մշակույթի և համամարդկային գաղափարների քարոզիչ»⁵: 1883 թ. հայ ուսանողները Ադամյանին հրավիրում են Մոսկվա, որտեղից էլ ծայր են առնում նրա շրջագայությունները Ռուսաստանով մեկ՝ փոքր ընդմիջումներով մինչև 1888 թվականը: Մամուլում հանդիպում են բացառիկ գովասանական կարծիքներ Ադամյանի դերակատարումների մասին, նկատում են հեղինակները. օրինակ, նշում են, որ Համլետի դերում նա բարձր է անգամ Ռուսիից ու Սալվինիից, և որ նրանից բացի ուրիշ ոչ ոք չի կարողացել «Ոճրագործի ընտանիք»-ում ավելի լավ կատարել Կորրադոյի դերը և այլն: «Ռուս հասարակությունը և քննադատները, որոնք առաջներում բոլորովին հաշվի չէին առնում հայկական թատրոնը, նրա ավանդույթները, նրա գործիչներին, իսկ այժմ միանգամից տեսնելով այդ բեմի լավագույն ներկայացուցիչներից մեկին, մոռանալով ազգային նախատրամադրվածությունը, խոնարհվեցին տաղանդավոր հայի հաջողության առաջ»⁶, – արձանագրվում է մահախոսականում:

Չափազանց խորհրդանշական է նաև հետևյալ արձանագրումը. երբ Պ. Ադամյանին առաջարկել են հիմնավոր ուսումնասիրել ռուսաց լեզուն և խաղալ Ալեքսանդրինյան թատրոնի բեմում, նա մերժել է՝ ասելով. «Ո՛հ, ես ուզում եմ ծանայել մայրենի հայ բեմին և ուզում եմ ապացուցել, որ հայերն էլ կարող են թարգմանել, հասկանալ և խաղալ Շեքսպիր»⁷:

⁴ «Артист» (Москва), 1891, декабрь, № 18, 173.

⁵ «Артист», 1891, декабрь, № 18, 174.

⁶ «Артист», 1891, декабрь, № 18, 175.

⁷ «Артист», 1891, декабрь, № 18, 176: Նաև տե՛ս Հ ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Յ Ա Ն. 2013, 289–290:

Ինչևէ, մահախոսականն առաջին հրապարակումներից էր ռուսական մամուլում, որտեղ Ադամյանը դիտարկվում էր ոչ միայն որպես տաղանդավոր արտիստ, այլ նաև որպես ազգային թատրոնի խորհրդանիշ, որը միաժամանակ կարող էր մրցել եվրոպական բեմարվեստի նշանավոր ներկայացուցիչների հետ: Թե՛ հայ, թե՛ օտար դասականներից վերցված նրա դերակատարումները կրում էին յուրահատուկ ներքին լիցք, որը պայմանավորված էր դերասանի ազգային ինքնագիտակցությամբ: Սակայն դա չէր սահմանափակում Ադամյանի խաղը. նրա խաղը հասկանալի էր տարբեր ժողովուրդների հանդիսատեսին, և դա էր նրա մեծության գաղտնիքը:

Մահախոսականը կարելի է դիտարկել ոչ միայն որպես խոսք մեծ դերասանի մահվան առիթով, այլև նրա դերասանական արվեստի հաստատում ռուսական միջավայրում: Վեսելովսկին առաջիններից էր, որ փորձեց Ադամյանին գնահատել միջազգային համատեքստում և դրանով իսկ հայ թատրոնի պատմության մեջ ներդրում կատարեց:

Պ. Ադամյանին նվիրված այս նյութը նաև կարելի է համարել Յու. Վեսելովսկու գիտական հետաքրքրությունների մեջ հայագիտական ուղղվածության առաջին վկայություն:

«Հայոց բեմի պատմությունից» ուսումնասիրությունն ու դրա արձագանքները 1892 թ. մայիսին Մոսկվայում լույս է տեսել Յու. Վեսելովսկու 31 էջանոց «Հայոց բեմի պատմությունից» վերնագրով գրքույկը⁸: Դրա հրատարակման և բովանդակության մասին խոսք չկա ոչ հայագետի առաջին կենսագիր Ս. Շահ-Նազարյանցի, ոչ էլ հետագայում նրա կյանքն ու գործունեությունը ուսումնասիրած հեղինակների աշխատանքներում: Մինչդեռ Յու. Վեսելովսկու «Հայոց բեմի պատմությունից» գրքույկը հայկական մամուլում և նամակներում արժանացել է բազմաթիվ ուշագրավ արձագանքների: Եվ քանի որ այդ նյութերը գիտական շրջանառության մեջ են դրվում հիմնականում առաջին անգամ, դրանք ներկայացնում են քիչ փոքր-ինչ ծավալուն մեջբերումներով:

Մ. Բերբերյանն իր «Գրական ակնարկներ» հոդվածաշարի երկրորդ մասում՝ ««Արտիստ» ամսագիրը և հայոց թատրոնը» հատվածում, մասնավորապես, գրում է. «Առանձնապես պարապելով մեր թատրոնի պատմությունով, նա (Վեսելովսկին – Ս. 2.) այժմ իր աշխատությունը՝ «Հայոց թատրոնը և նրա գլխավոր գործիչները» – հանձնել է «Артист» գեղարվեստական թատրոնական ամսագրին: Այս ամսագրի անցյալ տարվա դեկտեմբերի համարում արդեն լույս էր տեսել նույն անձի մի ուրիշ հոդվածը Ադամյանի մասին, որով նա ծանոթացրեց ռուս հասարակությանը մի արտաքու կարգի տաղանդի հետ, որ տվել է հայոց ազգը: // Շուտով լույս կտեսնի և վերոհիշյալ երկրորդ հոդվածը: Երկրորդն առաջինից և մեծ է և անհամեմատ լուրջ աշխատություն: Եթե առաջինը ոչ այլ ինչ է,

⁸ Գրքույկի տպագրման մասին թոուցիկ ակնարկը տե՛ս Веселовский. 1972, 480. Կարծիք է եղել, որ «Յու. Վեսելովսկու հոդվածը («Հայոց բեմի պատմությունից» – Ս. 2.) տպագրվել է 1892 թ. «Артист»-ի մայիսի №-ում, որը հրատարակվում էր Մոսկվայում, 1889 թվականից, Գիպյուսի խմբագրությամբ» (տե՛ս Ն ա ռ-Դ ո ս. 1990, 472): Վերը նշված գրքույկը և ամսագրի այդ համարը, սակայն, մեզ չհաջողվեց գտնել:

Եթե ոչ կոմպիլյացիա, երկրորդը կարելի է ասել գլխավորապես ինքնուրույն բան է: Եթե առաջինը ծանոթացնում է մի երևելի անձնավորության կյանքի և գործունեության հետ, երկրորդը – ծանոթացնում է ամբողջ ազգի թատրոնի պատմության, թատրոնական գործունեության և գրականության հետ, իհարկե, այն չափով, ինչ չափով կարելի է այդ անել ի նկատի ունենալով շրջապատող հանգամանքները: Իսկ սրանց թիվը քիչ չէ: առաջին՝ ուսումնասիրողն օտարազգի է, երկրորդ՝ հեռու է իր ուսումնասիրած տեղերից, երրորդ՝ նյութը բոլորովին անմշակ է, չորրորդ՝ հասարակությունը, որի համար գրված է, բոլորովին անպատրաստ է, վերջապես՝ լրագիրը ռուսերեն է: Այս ամենը ի նկատի ունենալով, հայ ընթերցողը պարտական է ներել հոդվածի թերությունները: Սակայն մեր կարծիքով հոդվածի առավելություններն արդեն լրացնում են այդ թերությունները: Այդ առավելությունների թվին է պատկանում և այն, որ հոդվածագիրն առաջինն է, որ կարգ ու կանոնի է բերում մեր թե՛ հին և թե՛ նորագույն թատրոնի պատմությունը և այլն: Լավ է արած այդ, թե վատ, դա ուրիշ խնդիր է, բայց խո՛ այդպիսի մի աշխատանք մենք չունինք և մեր լեզվով: Նա մանրամասնորեն խոսում է և քննում այնպիսի պիեսների մասին, որոնց մասին քննություն չկա անգամ և մեր լեզվով: Վերջապես ընթերցողն ինքը կարող է ծանոթանալ հոդվածի հետ և կտեսնե՛ ո՛րն է առավելությունը և ո՛րն է պակասությունը: // Այս էլ ասենք, որ պ. Վեսելովսկին կանգ է առնում գլխավորապես ռուսահայոց թատրոնի և նրա գործիչների վրա. թրքահայոց թատրոնի և նրա գործիչների մասին նրան արգելք է եղել աղբյուրների պակասությունը: // Համենայն դեպս, եթե այդ հոդվածը մի գիտական հետազոտություն չէ, նա մի հետաքրքրական էտյուդ է և կկարդացվի ամենայն ուրախությամբ շնորհիվ Վեսելովսկու գեղարվեստական և սահուն ոճի: Փառք և պատիվ երիտասարդին, որ հանձն է առել գեղեցիկ գործ՝ ծանոթացնել իր համազգիներին հայ թատրոնի և գրականության հետ – երկու՝ նրանց համար բոլորովին անհայտ աշխարհների հետ»⁹:

«Մշակ»-ն ավելի ստույգ տեղեկություններ է հաղորդում խնդրո առարկա գրքույկի մասին. «Ստացանք ռուս երիտասարդ գրող Յուրի Վեսելովսկուց (Юрий Веселовский) նրա բավական ընդարձակ *բրոշյուրը* «Из истории армянской сцены» (Հայոց բեմի պատմությունից) վերնագրով: Հեղինակը շատ խղճմտավոր կերպով ուսումնասիրել է հարցը և հայոց բեմի ծնվելու օրից թե Կ. Պոլսում և թե Թիֆլիսում, մինչև մեր օրերը՝ մեր բեմական գրականության մի ճիշտ և ամփոփ պատկեր է ներկայացնում ռուս հասարակությանը: Գնահատելին այն է, որ պ. Վեսելովսկին հայոց բեմի վրա խոսելով և քննադատելով թե մեր ամենանոր պիեսները և թե նրանց մեջ հանդես բերված տիպերը, անտես չէ առնում հայերի ժամանակակից կյանքը և մեզ հուզող մտքերն ու գաղափարները. այդպիսով նա քննադատում է մեր թատրոնը, եթե այսպես կարելի է ասել, զուգընթացաբար մեր հասարակական կյանքի պայմանների զարգացման հետ: Շատ ուրախ ենք, որ ռուս հեղինակի հայոց այս կամ այն պիեսայի մասին հայտնած մտքերը գրեթե կատարելապես համերաշխ են մեր հայտնած մտքերի հետ նույն պիեսների մասին ու նրանց մեջ դուրս բերված տիպերի մասին: Իր *բրոշյուրի* առաջաբանում Վեսելովսկին խոսում է առհասարակ հայոց նոր գրականության վերածնության

⁹ «Նոր-Դար» (Թիֆլիս), 11. III. 1892:

մասին, ցավ արտահայտելով, որ մինչև այժմ հայոց գրականությունը անհայտ էր մնում ռուս հասարակությանը, այնինչ մոտ մի դար է արդեն, որ հայ ինտելիգենցիան աշխատում է իր գրական նոր ասպարեզում, հոգուտ իր ազգի, արթնացնելով նրա հոգևոր ուժերը, նպաստելով ազգի մտավոր վերածնության և հավատարիմ կերպով հետևելով այն բոլոր թարմ, լուսամիտ և նշանավոր գաղափարներին, որոնք հետզհետե ծնունդ են առնում թե Արևմտյան Եվրոպայի և թե Ռուսաստանի կյանքի ու գրականության մեջ (ընդգծումները մերն են – Ա. Չ.)»¹⁰:

Մ. Բերբերյանը Յու. Վեսելովսկուն հասցեագրած 1892 թ. օգոստոսի 4-ի նամակում մասնավորապես հայտնում է. «Հայկական բոլոր թերթերում քո *գրքուկի* մասին շատ և շատ գովասանական արձագանքներ են հայտնվել: Առաջինն անդրադարձավ «Արձագանքը», և բոլորից լավ, ապա «Նոր-Դարը», որը բոլորից վատն էր (այսինքն՝ կարճ և չոր)¹¹, ապա երեկվա «Մշակի» համարում՝ առաջինն առաջնորդող հոդվածում, վերջինը՝ խրոնիկայում: «Արձագանք»-ում տեղադրեցին նաև նամակ և խոստումը թարգմանել քո հոդվածը, բայց միայն «Артист»-ում լույս տեսնելուց հետո, ինչպես դու գրել ես: Այսպիսով, շնորհավորում եմ և մաղթում հետագա հաջողություններ (ընդգծումը մերն է – Ա. Չ.)»¹²:

«Արձագանք» թերթն իր առաջին էջում «Մի նոր գրվածք հայկական բեմի մասին» խորագրով նյութում հայտնում է. «Պ. Յուրի Վեսելովսկին այս օրերս մի վերին աստիճանի հետաքրքրական աշխատություն է հրատարակել Из истории армянской сцены (Հայոց բեմի պատմությունից) վերտառությամբ: ... Հարգելի հեղինակը շատ խրատական է համարում նաև հայ թատրոնի պատմությունը: Գրվածքի նպատակն է – Թիֆլիսի բեմի պատմության գլխավոր անցքերն առաջ բերել և ապա կոմեդիայի մասին խոսելով, քննել մեր գլխավոր դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանցի գրվածքները և դորանով մի գաղափար տալ հայոց կյանքի, հասարակական հարաբերությունների և լուսավորված դասի ձգտում-

¹⁰ «Մշակ» (Թիֆլիս), 30. VII. 1892:

¹¹ Ահա այդ «կարճ և չոր» անդրադարձը. «Ստացել ենք երիտասարդ գրող Յուրի Վեսելովսկուց «Из истории Армянской сцены» խորագրով աշխատությունը Թիֆլիսի հայոց թատրոնի պատմության վերաբերյալ: Այդ հոդվածը արտատպված մի օրինակ է այն հոդվածին, որ պիտի լույս տեսնե ռուս «Артист» ամսագրի առաջիկա սեպտեմբեր, հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներում: Հարգելի հեղինակը ուղարկել է այդ օրինակը թերթիս խմբագրին՝ նրա մասնավոր կարծիքն իմանալու համար, իսկ «Նոր-Դար»-ը կխոսե այդ աշխատության մասին, երբ լույս կտեսնի «Артист» ամսագրում» («Նոր-Դար», 28. VII. 1892): Թերթի մեկ այլ համարում կարդում ենք. «Պ. Յուրի Վեսելովսկին ռուսների մեջ առաջինն է, որ ըստ երևոյթին, առանձնապես նպատակ է դրել իրեն զբաղվելու հայոց մտավոր շարժման գործով և այդ ասպարեզում արած նրա առաջին աշխատությունը – «Из истории Армянской сцены», որը, ինչպես հաղորդեցինք, լույս պիտի տեսնե «Артист» ամսագրում և որի մի օրինակը հարգելի հեղինակն ուղարկել է խմբագրությանս, – կատարելապես հիմք է տալիս մեզ կարծելու, որ նրա հայոց մտավոր կյանքին վերաբերյալ աշխատություններն առհասարակ գնահատելի արժանիքներ կունենան» («Նոր-Դար», 06. VIII. 1892):

¹² Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Յու. Վեսելովսկու ֆ., № 33:

ների մասին: // Պ. Յու. Վեսելովսկին ամենայն բարեխղճությամբ ուսումնասիրել է աղբյուրները և նույնիսկ մեր թատրոնի վերջին տարիների ուղղության մասին շատ ճիշտ գաղափար ունի: Մեր գրականության պատմությունը մի կողմից այնքան քիչ է մշակված, մյուս կողմից պ. Վեսելովսկու աշխատությունն այնքան արժանավորություններ ունի, որ մենք մի իսկական գվարճություն պատճառած կլինեինք մեր ընթերցողներին ամբողջ գրվածքը թարգմանաբար տալով ի մոտո «Արձագանք»-ի էջերում»¹³:

Մի քանի օր անց՝ «Արձագանք»-ը ընթերցողներին տեղեկացնում է. «Մի ընդհանուր գաղափար տալով պ. Յու. Վեսելովսկու «Из истории армянской сцены» (Հայոց բեմի պատմությունից) նոր աշխատության մասին, մենք խոստացանք այդ կարևոր գրվածքը թարգմանաբար տալ մեր ընթերցողներին: Սակայն մեր նկատողությունը տպելուց հետո պ. Վեսելովսկուց մի նամակ ստացանք, որի հիման վրա մենք մեր խոստումը հոկտեմբերից առաջ կատարել չենք կարող: // Առաջ ենք բերում այդ գրությունը. // «Մեծ. պ. Հովհաննիսյան. ներկա նամակիս հետ ուղարկում եմ Ձեզ «Из истории армянской сцены» իմ հոդվածը. սա լույս է տեսնելու Մոսկվայի «Արտիստ» ամսագրի սեպտեմբերի, հոկտեմբերի և նոյեմբերի համարներում, բայց խմբագրությունը սիրալիր պատրաստակամությամբ համաձայնեցավ մինչև հոդվածի լույս տեսնելը մի քանի առանձին տետրակներ տպագրել, որոնցից մեկը ահա և ուղարկում եմ այժմ Ձեզ: Քաղցր է ինձ շեշտել այստեղ այն փաստը, որ իմ հոդվածը կազմելիս, ի միջի այն նյութերի, որոնցից ես օգտվել եմ, կար և Արտուր Լայստի «Գաբրիել Սունդուկյանց» գրվածքը, որ զետեղված է Ձեր ձեռնարկած համակրելի «Armenische Bibliothek» հրատարակության մեջ: // Ձեր հրատարակության ընդհանուր գաղափարը նույն գաղափարն է, որ ես աշխատում էի անցկացնել թե Թիֆլիսի բեմի մասին գրված իմ աշխատության, ինչպես և իմ ուրիշ գրվածքների մեջ, այն է՝ անհրաժեշտ է ծանոթացնել եվրոպական և ուս հասարակությանը հայկական գրականության հետ և սորա միջնորդությամբ Հայոց կյանքի հետ, որպեսզի այս հասարակության մեջ համակրություն ծագե դեպի հայ ազգը, դեպի նորա պահանջները, հույսերը ... // Ես շատ ուրախ կլինեի, եթե Դուք հաղորդեիք Ձեր կարծիքը իմ աշխատության, և նորա մեջ արտահայտած գլխավոր գաղափարի մասին: // «Արձագանք»-ում կխնդրեի չստորագրել իմ հոդվածի քննությունը նախքան «Արտիստի» մեջ լույս տեսնելը»¹⁴:

Մ. Բերբերյանի՝ Նար-Դոսին գրած «1892. օգոստոսի 16. Թիֆլիս» թվակիր նամակում կարդում ենք. «Այս օրերս մի պարոն մեզ նամակ է գրել, որի մեջ հայտնում է, որ ինքը կարդացել է Վեսելովսկու «Из истории Арм. сцены» գրվածքը, գովում է և խորհուրդ է տալիս, որ առանձին գրքով հրատարակե: Կարծում եմ, որ նամակագիրը վատ խորհուրդ չի տալիս: Վեսելովսկու գրվածքը հայերի համար ավելի հետաքրքիր պիտի լինի, քան թե ռուսների համար, իսկ հայերից ոչ ոք չի ստանում «Артист» ամսագիրը և ուրեմն միջոց չեն ունենալ հայ ընթերցողները հիշյալ գրվածքը կարդալու: Այժմ իսկ շատ շատերը կամենում են ծանոթանալ այդ գրվածքի հետ»¹⁵:

¹³ «Արձագանք» (Թիֆլիս), 22. VII. 1892:

¹⁴ «Արձագանք», 26. VII. 1892:

¹⁵ ԳԱԹ, Մ. Բերբերյանի ֆ., № 208, Գրական ժառանգություն. 1961. 155, Ն ա ր-

Օգոստոսին գրած նամակներից մեկում Մ. Բերբերյանը Յու. Վեսելովսկուն հաղորդում է. «Վերջերս «Նոր-Դար»-ում քո *ժողովածուի* մասին շատ բարեհաճ հոդված կար: Այո՛: Շնորհավորում եմ: Թատրոնի մասին քո հոդվածը սկսել է հրատարակվել «Приазовский край»-ում և «Նոր-Դար»-ում (ընդգծումը մերն է – Ա. Ջ.)»¹⁶: Յու. Վեսելովսկու օգոստոսի 26-ի պատասխանը հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում. «Ես շատ սիրալիր և հաճելի նամակ ստացա Գաբրիել Սունդուկյանցից, որը պահում եմ որպես հիշատակ և ցույց կտամ քեզ: «Նոր-Դար»-ում «*ժողովածու*»-ի մասին գրախոսականը չեմ տեսել: Սեպտեմբերին թատրոնի մասին իմ հոդվածից երկու գլուխ կհրատարակվի (ընդգծումը մերն է – Ա. Ջ.)»¹⁷: Սունդուկյանի նամակի բովանդակության մասին որոշակի տեղեկություն ենք ստանում Յու. Վեսելովսկու 1892 թ. սեպտեմբերի 6-ի՝ Մ. Բերբերյանին հղած հետևյալ նամակից. «Գաբրիել Սունդուկյանցն իր նամակում նաև խորհուրդ է տալիս թատրոնի մասին հոդվածը հրատարակել առանձին գրքուկով (ի դեպ, առաջին մասը սեպտեմբերին արդեն լույս է տեսել «Артист»-ում), եթե ես դա երբևէ անեմ, ապա այդ ժամանակ բոլորը միասին կհրատարակեմ՝ և՛ հին շրջանը, և՛ Կոստանդնուպոլիսը, և՛ Թիֆլիսը»¹⁸:

Վերը բերված նյութերն աներկբա վկայությունն են այն իրողության, որ Յու. Վեսելովսկին, իրոք, «Հայոց բեմի պատմությունից» վերնագրով ուսումնասիրություն է հրատարակել (մի տեղ նշվում է *գրքուկ*, մեկ այլ տեղ՝ *հոդված*, ապա՝ *ժողովածու*, *գրվածք*), որն արժանացել է բոտն արձագանքի:

«Հայկական դրամայի հնագույն շրջանը» հոդվածը և դրա արձագանքները

Յու. Վեսելովսկին զբաղվել է նաև Հայաստանում թատրոնի ծագման պատմության ուսումնասիրությամբ: Նրա «Հայկական դրամայի հնագույն շրջանը» վերնագրով հոդվածը 1892 թ. հրատարակվել է «Приазовский край» թերթում (№ 207–209): Հետագայում հեղինակն այն ներառել է իր «Գրական ակնարկներ»-ի առաջին հատորում (Մոսկվա, 1900)՝ «Հայկական թատրոնի պատմության հնագույն շրջանը» վերնագրով: Մինչ այդ, հոդվածի հայերեն թարգմանությունը լույս էր տեսել «Նոր-Դար» թերթի 1892 թ. օգոստոսյան համարներում¹⁹: Հակիրճ անդրադառնանք անչափ հետաքրքիր ու բովանդակալից խնդրո առարկա նյութին:

Դ ո ս. 1990, 94: Հայտնի է, որ գրվածքի մի առանձնատիպ Յու. Վեսելովսկին մակագրությամբ նվիրել է Գ. Սունդուկյանին. «Глубоко уважаемому деятелю армянского театра Габриелю Сундукянцу от автора. Нахичеван на Дону 11-го июня 1892 года». Վերջինս «ընթերցել և կատարել է իր հետաքրքիր դիտողությունները» (Գրական ժառանգություն. 1961, 325, ծանոթ. 4):

¹⁶ ԳԱԹ, Յու. Վեսելովսկու ֆ., № 34:

¹⁷ ԳԱԹ, Մ. Բերբերյանի ֆ., № 286: Գ. Սունդուկյանի «03. VIII. 1892» թվակիր նամակը տե՛ս ԳԱԹ, Յու. Վեսելովսկու ֆ., № 368:

¹⁸ ԳԱԹ, Մ. Բերբերյանի ֆ., № 287:

¹⁹ Ի դեպ, դա վերահրատարակել ենք ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրում (2025, № 3, էջ 285–301):

Հայկական թատրոնի պատմության վերաբերյալ հին և միջնադարյան խոշորագույն պատմիչների՝ Պլուտարքոսի, Տակիտոսի և Մովսես Խորենացու գրվածքների հիման վրա Յու. Վեսելովսկին հանգում է այն մտքին, որ հայկական բեմի անցյալի մասին հետազոտությունները XIX դարի 20–30-ական թվականներից սկսելու տարածված պրակտիկան պետք է վերանայել, քանի որ դրամայի գաղափարը հայերին հայտնի է եղել դեռևս հնում: Նրա դիտարկումով՝ դրամատիկական տարրը ներհատուկ է եղել ժողովրդական արվեստին՝ հերոսների և թագավորների մասին երգերին, որոնք ուղեկցվում էին պլաստիկ արտահայտչամիջոցներով, դիմախաղով ու նվագով: Դրանք դրամայի առաջին նշաններն էին քրիստոնեության ընդունումից և գրերի գյուտից շատ առաջ: Հետագայում դրամատիկական տարրեր են նկատվում հայ լուսավորչական եկեղեցու ժամերգության ծեսերում, որոնք, ըստ Բ. Պատկանյանի, բնորոշ էին միջնադարյան հայտնի միստերիաներին: Հենց այս հատկանիշների մեջ է հեղինակը տեսել այն սկիզբը, որից կարող էր զարգանալ հայկական ժողովրդական թատրոնը: Սակայն դա տեղի չունեցավ, քանի որ քաղաքական իրադարձությունները երկար ժամանակ խոչընդոտում էին հայերի հոգևոր կյանքի տարբեր դրսևորումները՝ առաջին պլանում դնելով երկրի անկախության պահպանման խնդիրը: Այնուամենայնիվ, «... հայ ժողովրդի անցյալում մի շրջան կար, – ճշմարիտ է, բոլորովին առանձնացած շրջան, – երբ Հայաստանի մեջ հանդես էր եկել ավելի կամ պակաս կանոնավոր կազմակերպված թատրոն»²⁰: Դա Տիգրան II-ի (մ. թ. ա. 1-ին դար) գահակալության ժամանակաշրջանն էր: Նրա նվաճումները ոչ միայն ընդլայնեցին պետության սահմանները, այլև հսկայական դեր խաղացին հելլենիստական աշխարհի հետ Հայաստանի մշակութային կապերի հաստատման ու ամրապնդման գործում: Իսկ նրա հետ մերձենալով՝ «Հայաստանը չէր կարող չոգևորվել այն դրամատիկական արվեստով, որ այդ ժամանակ փոքր-ինչ թուլանալով եվրոպական ավերի վրա, շարունակում էր տիրապետել Արիստիպեսի մյուս կողմում՝ աստիճանաբար տարածվելով ավելի հեռու և հեռու դեպի Ասիայի խորքերը»²¹:

Թատերական արվեստի կրողներն ու հանրայնացնողները հույն դերասանների թափառական խմբերն էին, որոնք, ինչպես նշում է Թեոդոր Մոմսենն իր «Հռոմեական պատմության» մեջ, «... հելլենական բանաստեղծությունն ու բեմական արվեստը տարածում էին հեռու դեպի Արևելքի խորքերը»²²: Հայկական առաջին թատրոնի բեմում, որը հիմնադրել էր Տիգրանն իր մայրաքաղաք Տիգրանակերտի արքունիքում, ելույթ են ունեցել հույն նշանավոր դերասաններ, ըստ Վեսելովսկու, խաղացանկը, որ սկզբում բաղկացած էր հունական դրամայի մեծ հեղինակների՝ Սոֆոկլեսի, Էսքիլեսի, Եվրիպիդեսի գրվածքներից, շուտով համալրվում է ազգային դրամաներով: Դրանք ողբերգություններ էին, որոնք պատկանում էին Տիգրանի որդի՝ Արտավազդ II-ի գրչին: Տարված հունական մշակույթով՝ Տիգրանն իր որդու և իրավահաջորդի դաստիարակությունը վստահեց հույն ուսուցիչներին, որոնք Արտավազդի մեջ սերմանեցին սեր դրամատիկական

²⁰ «Նոր-Դար», 23. VIII. 1892:

²¹ «Նոր-Դար», 23. VIII. 1892:

²² «Նոր-Դար», 23. VIII. 1892:

արվեստի նկատմամբ: Պլուտարքոսի վկայությամբ՝ Արտավազդը դասական հռետորների ոճով ճառերից և պատմական աշխատություններից բացի, գրել է նաև մի քանի հունական ողբերգություն: Դժբախտաբար, նկատում է Վեսելովսկին, դրանք մեր օրեր չեն հասել, և, հետևաբար, ոչ մի հնարավորություն չունենք դատողություն անել դրանց մասին: «Համենայն դեպս, – գրում է նա, – այն փաստը, որ մի հայոց թագավորական տան անդամ հունական տրագեդիաներ է հեղինակել, խիստ նշանավոր երևույթ է հանդիսանում դրամայի պատմության մեջ Արևելքում»²³: «Բայց, – շարունակում է հեղինակը, – եթե հայոց թագավորների թատրոնական ձեռնարկություններն ... առանձին շրջան են կազմում հայոց պատմության մեջ, իսկ հետագա դարերում մենք կարող ենք միայն ավելի կամ պակաս հավանականությամբ ենթադրել, բայց ոչ դրականապես հաստատել, որ հայերն, ի նկատի ունենալով նրանց՝ հարևան պետությունների հետ ունեցած քաղաքական և առևտրական անդադար և եռուն հարաբերությունները, կարող էին, օրինակ, գեթ փոքր-ինչ ծանոթանալ բյուզանդական դրամայի հետ կամ խաչակիրների արշավանքի ժամանակ, երբ Հայաստանը մոտեցել էր Արևմտյան Եվրոպայի հետ, զաղափար կազմել կաթոլիկ աշխարհի միստերիաների մասին, – ապա ժողովրդական ստեղծագործությունն ավելի շատ դրական նյութ է ներկայացնում հայոց թատրոնի անցյալն ուսումնասիրողի համար»²⁴:

Յու Վեսելովսկին նկատում էր հայերի մշակութային կյանքի ժամանակավոր անկման պատմական անխուսափելիությունը: «Պետք չէ մոռանալ, – գրում է նա, – որ, օրինակ, XVII դարի սկզբում, այն ժամանակ, երբ անգլիական հասարակությունը բախտ ուներ ներկա լինելու Շեքսպիրի շատ տրագեդիաների ներկայացումներին, Հայաստանը հեծեծում էր պարսից անխիղճ բռնակալ Շահ-Աբասի ձեռքից, որ տանջում և ավեր էր դարձնում թշվառ երկիրը և ինքնակամ խաղում էր յուր հայ հպատակների բախտի հետ: Բնական է, որ այսպիսի պայմաններում հայերի համար պետք է բոլորովին անկարելի դառնար հասարակական կյանքը յուր բոլոր արտահայտումներով, դրանց թվում՝ և թատրոնով: Պետք է թերթել Հայաստանի տարեգրությունները, մանավանդ այն տարեգրությունները, որոնք վերաբերում են հայոց թագավորության անկման (XIV դարի վերջում) հետագա ժամանակներին, որպեսզի մարդ համոզվի, որ թատրոնի սիրտ չունեցող այդ ժողովուրդը, որի նույնիսկ վիճակը մի քանի դարերի ընթացքում զարհուրելի, սրտաճմլիկ պատմական դրամա էր ...»²⁵: «Սակայն, – եզրակացնում է հեղինակը, – դրամատիզմի այն հետաքրքիր առկայծումները, որոնք կարելի է նկատել հայերի ժողովրդական ստեղծագործության և ժամերգության մեջ, հունական ձևով թատրոն ստեղծելու առանձին փորձերի հետ միասին, որոնք վերաբերում են հեռավոր անցյալի պատմական դարաշրջանին, ամեն դեպքում, անկասկած, արժանի են ուշադրության և հանդիսանում են ժամանակակից հայկական բեմի պատմության հետաքրքրաշարժ նախերգանք կամ նախաբան»²⁶:

Հայկական մամուլը լայնորեն արձագանքեց խնդրո առարկա հոդվածին. այդ

²³ «Նոր-Դար», 25. VIII. 1892:

²⁴ «Նոր-Դար», 25. VIII. 1892:

²⁵ «Նոր-Դար», 29. VIII. 1892:

²⁶ Веселовский. 1972, 81.

մասին գրեցին «Նոր-Դար», «Արծազանք», «Մշակ» թերթերը: Շուտով այն, ինչպես ասվեց, թարգմանվեց հայերեն: Վերջինս կրճատված է, բայց այնպես, որ ամենևին չի ստվերում ընդհանուր տպավորությունը: Արծազանքը, զարմանալի իրողություն է, բայց՝ փաստ, որ 20-ամյա երիտասարդ հետազոտողը նման խորությամբ և իմացությամբ է շարադրել հետազայում քանիցս քննարկման առարկա դարձած խնդրահարույց այս հիմնահարցը:

Ինչևէ, 1892 թ. սեպտեմբերի 6-ին Յու. Վեսելովսկին Նոր-Նախիջանում ապրող Մ. Բերբերյանին գրում է. «Բարխուդարովների մոտ (խոսքը գրականագետ, թարգմանիչ, խմբագիր-հրատարակիչ Մկրտիչ Բարխուդարյանի մասին է, ով Մոսկվայում 1888–1896 թթ. հրատարակել է «Հանդես գրականական և պատմական» պարբերականը – Ա. Զ.) տեսա Նոր-Դարում հայկական դրամայի հնագույն շրջանի մասին իմ հոդվածի առաջին մասի թարգմանությունը: Ես շատ ուրախ եմ, որ իմ հոդվածը թարգմանել են, բայց, ցավոք, թարգմանությունն առանձնապես փայլուն չէ, իսկ երբեմն նույնիսկ ոչ ճիշտ, քեզ ինչպես դուր կգա ահա այս. «известный историк Рима Моммсен» հայերեն՝ հայտնի պատմաբան Ռիմա Մոմսեն: Նրանք «Рима»-ն համարել են Մոմսենի անունը: Եվ բացի այդ, մի՞թե «вакханка»-ն կլինի վակխանկաներ: Հունարեն Βακχίς է, ֆրանսերեն՝ bacchante, իսկ ка (вакханка) վերջավորությունը մաքուր ռուսական է, ինչպես «армянка»: Հազիվ թե հնարավոր է վակխանկաներ ձևը: Դե, այո, դա ոչինչ, արդեն լավ է, որ թարգմանում են»²⁷:

Հոդվածի թարգմանիչը եղել է նշանավոր գրող Նար-Դոսը (հոդվածի և դրա վերջում՝ ծանոթագրությունից հետո, գրված է՝ Մ. Հ.՝ Միքայել Հովհաննիսյան): Ինչպես պարզվում է Մ. Բերբերյանին ուղղված վերջինիս՝ 1892 թ. հոկտեմբերի 10-ին Թիֆլիսից Նոր-Նախիջան գրած նամակից՝ թարգմանության առնչությամբ ինչ-ինչ դիտարկումներ է արել նաև Բերբերյանը: Նար-Դոսն այդ կապակցությամբ տալիս է պարզաբանումներ. «... անցյալ նամակովդ նկատածդ սխալները, որ մտել են թարգմանության մեջ, աններելի են: Այդ հոդվածն ես էի թարգմանում: Բայց ի նկատի ունեցիր, որ թարգմանում էի ձեռագ և կտոր-կտոր. թարգմանում էի և թերթ-թերթ իսկույն տպարան ուղարկում, այնպես որ մինչև անգամ չէի կարդում, թե ինչպես են թարգմանել, որովհետև ժամանակ չկար ... այդպես շտապով էի թարգմանում, որովհետև ուզում էի, որ շուտ լիներ: Այդպիսի հանգամանքում, իհարկե, թարգմանությունս ճապաղ և սխալներով պետք է լիներ, մանավանդ որ հոդվածն *ինքնուրույն լինելով*, դժվար էր թարգմանելը: Ինչևիցե, անցածն անցած է ... (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.)»²⁸: Սակայն միաժամանակ նա նշում է, որ այդ հոդվածի «նմանը ցայժմ հայերից ոչ ոք չէր գրել և որն ընդհանուր բնավորություն ուներ հայերիս համար: ... հոդվածը հետաքրքրությամբ կարդացին»²⁹:

Նկատենք, որ Յու. Վեսելովսկու հոդվածը հայ թատերագիտության մեջ հայ

²⁷ ԳԱԹ, Մ. Բերբերյանի ֆ., № 287: Հմմտ. Д а в т я н. 1970, 23.

²⁸ ԳԱԹ, Մ. Բերբերյանի ֆ., № 209, Գրական ժառանգություն. 1961, 157, Ն ա ր-Դ ո ս. 1990, 96:

²⁹ Գրական ժառանգություն. 1961, 157, Ն ա ր-Դ ո ս. 1990, 96–97:

հնագույն թատրոնի մասին առաջին ուսումնասիրություններից է:

Ի դեպ, սույն հոդվածի բնագրի տակ դրված ծանոթագրության մեջ նշվում է, որ հոդվածն «առաջին մասն է կազմում նույն հեղինակի «Նոր-Դարի» ընթերցողներին հայտնի «История армянской сцены» գրվածքի ... Երկրորդ մասն, ասում է պ. Վեսելովսկին, «Тифлисская бытовая комедия» վերնագրով լույս կտեսնի «Артист» ամսագրի հոկտեմբերի և նոյեմբերի համարներում»³⁰:

Մկրտիչ Պեշկյաշյանը և Կ. Պոլսի հայ թատրոնը

Յու. Վեսելովսկին Կ. Պոլսի հայկական թատրոնի պատմությունը շարադրում է Մկրտիչ Պեշկյաշյանի ստեղծագործության հետ կապված: 1892 թ. «Приазовской край» թերթում տպագրվում է նրա «Մկրտիչ Պեշկյաշյան» վերնագրով հոդվածը, որը հետագայում փոքր-ինչ վերանայված ու լրացված տեսքով մի քանի անգամ տարբեր վերնագրերով վերահրատարակվել է³¹:

«Գրականության պատմագիրը, – այսպես է սկսում Յու. Վեսելովսկին իր հոդվածը, – որ տեսություն է անում թե ընդհանրապես ամբողջ գրականության և թե մասնավորապես պոեզիայի մասին, սովորաբար հարկադրված է իր ուշադրությունը դարձնել գրական գործիչների երկու տիպի վրա. դրանցից ոմանք կոչված են լինել մարտնչողներ, քաշել իրենց ետևից մասսան և, նվաճելով նրան տաղանդի ուժով և ջերմ, համոզիչ խոսքով, հրամաններ տալ նրան, ընդունելով ժողովրդական տրիբունի դերը. մյուսների գործունեությունը արտահայտվում է այն բանի մեջ, որ նրանք կարողանում են ազնվացնող ազդեցություն ունենալ հասարակության վրա, նպաստում են բարքերի մեղմացմանը, դառնում են խաղաղության, սիրո և մարդասիրության երգիչներ»³²:

Մ. Պեշկյաշյանը պատկանում է այս վերջին տեսակի գործիչների թվին: Եվ Յու. Վեսելովսկին այդ երկու ուղղությունները բնորոշելու համար հիշում է, որ Ռաֆայել Պատկանյանի խիստ մոտիվների հետ գոյություն ունեն Մկրտիչ Պեշկյաշյանի շքեղ, մերթ մտախոհ, մերթ վշտալի, մերթ քնքուշ երգերը: «Հեղինակը ի նկատի ունի և այն հանգամանքը, որ 1862 թվին, Ջեյթունում տեղի ունեցած դեպքերի տպավորության տակ, Պեշկյաշյանի քնարն էլ սկսեց ար-

³⁰ «Նոր-Դար» թերթի 1892 թ. սեպտեմբերի 17-ի համարում կարդում ենք. ««Артист» ամսագրի սեպտեմբերի №-ում արդեն սկսել է լույս տեսնել պ. Յուրի Վեսելովսկու «Հայոց բեմի պատմությունից» խորագրով գրվածքը, որի առաջին մասը, «Հայկական դրամայի հնագույն շրջանը» վերնագրով հրատարակվեց «Նոր-Դարում» (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.)»:

³¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Веселовский. 1972, 483: Քանի որ մեր ձեռքի տակ չեն եղել «Приазовской край» թերթի № 272–273 համարները [ինչպես նշված է 1972 թ. հրատարակված Յու. Վեսելովսկու «Очерки армянской литературы, истории и культуры» ժողովածուում (տե՛ս էջ 483-ում), որտեղ առաջին անգամ լույս է տեսել խնդրո առարկա հոդվածը], ուստի օգտագործել ենք հայագետի «Литературные очерки» վերնագրով ժողովածուում 1900 թ. հրատարակված այդ նյութը՝ «Բանաստեղծ-իդեալիստ. Մ. Պեշկյաշյան, նրա գրական ու հասարակական գործունեությունը» (տե՛ս էջ 408–424):

³² Веселовский. 1900, 408.

ծակել այն ճայները, որոնք Պատկանյանի քնարին են հատուկ: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, որ Պեշիկթաշյանն էլ հասարակական մթնոլորտով ապրող մարդ էր և Պառնասի անմատչելի բնակիչների թվում չէր ուզում և չէր կարող մնալ: Բայց դա, իհարկե, չէր կարող կերպարանափոխել բանաստեղծի տաղանդը, որ գլխավորապես սեր և եղբայրություն գաղափարների մեջ էր փայլում»³³: Հիշատակելով, որ բանաստեղծն իր այդ մեղմ, ազնվացնող ճայները ժառանգել էր Ղ. Ալիշանից, որ նրա ուսուցիչն էր, Վեսելովսկին հարկ է համարել ներկայացնել վերջինիս ստեղծագործական կյանքը Սբ. Ղազար կղզում, այնուհետև անդրադառնալ Պեշիկթաշյանի պոեզիայի առանձնահատկություններին. ամենից առաջ անկեղծ սեր դեպի իր ժողովուրդն ու հայրենիքը. «Նա սիրում է իր հայրենիքը, սրտին մոտ է առնում նրա թշվառությունները, բայց այդ սերը, մեծ մասամբ, չունի իր մեջ ... սպառնալիքների տարր. հայրենիքի ժամանակակից դրությունը բանաստեղծին վշտահար մտքեր է պատճառում, բայց անեծքներ չի ծնեցնում»³⁴: Ապա սեր դեպի բնությունը, որ նրա ոգևորության անփոփոխ աղբյուրն էր. «Նրա համար (և սա էլ Ալիշանի հետ ունեցած նմանության մի գիծն է) ամբողջ աշխարհը լի է կյանքով. նա պատրաստ է խոսակցություններ սկսել ծաղիկների, թռչունների, աստղերի, խոխոջացող առվակի հետ, հանձնել նրանց իր նվիրական խոհերը, մտատանջությունները, տենչանքները, հույսերը»³⁵: Մ. Պեշիկթաշյանի ստեղծագործության երրորդ կարևոր մոտիվը կնոջ պաշտամունքն է. «Այս զգացմունքը ներշնչում էր նրան շատ անկեղծ, կրակոտ երգեր: Հիացմունք, անխարդախ հափշտակություն արտահայտող խոսքերով է նա երգում իր սիրո առարկան ... Հարուստ և պայծառ գույներ, կենդանի պատկերավոր խոսք, անկեղծ զգացմունք, կրքոտ ոճը, միացած զարմանալի գեղագիտական զգացման հետ – այս բոլորը կաշառում է մեզ, երբ մենք ծանոթանում ենք Պեշիկթաշյանի այս տեսակ ստեղծագործություններին: Բանաստեղծն ունի մի հազվագյուտ ընդունակություն, որով իր սիրային ոտանավորների մեջ միացնում է գույների հստակ արևելյան շքեղությունը կուլտուրական եվրոպացու աշխարհայեցողության հետ»³⁶:

Բայց Պեշիկթաշյանի ստեղծագործության մոտիվներին տված գնահատականը, գրում է Վեսելովսկին, թերի կլիներ, եթե չնշվի, որ նա ունի նաև բավական շատ զուտ քնարերգական «երգեր», և դրանցից ամենից շատ համակրելին այնպիսիներն են, «որոնց մեջ արտահայտվում է սեր դեպի մարդկությունը, ջերմ, սրտագին վերաբերմունք դեպի բոլոր տանջվածները և կյանքի մեջ հոգնածները, հայացք բոլոր մարդկանց վրա, ինչպես եղբայրների»³⁷:

Յու Վեսելովսկին արձանագրում է, որ «Մ. Պեշիկթաշյանը հոչակ է ձեռք բերել ամենից առաջ որպես բանաստեղծ, սակայն դրա հետ մեկտեղ շատ ջանք է թափել և հարազատ թատրոնի զարգացման համար: Երիտասարդ թատրո-

³³ «Մշակ», 24. IV. 1899:

³⁴ Веселовский й. 1900, 411.

³⁵ Веселовский й. 1900, 412.

³⁶ Веселовский й. 1900, 413.

³⁷ Веселовский й. 1900, 414.

նին (հայկական առաջին ներկայացումները տեղի են ունեցել 50-ական թվականներին) վիճակված էր ծանր պայքար մղել զանազան անբարենպաստ հանգամանքների դեմ: Հասարակությունը երկար ժամանակ նոր գործին վերաբերվում էր ոչ բարեհաճ, երբեմն թշնամաբար. կանանց համար բեմում հանդես գալը համարվում էր անոթալի, թատրոնը չուներ ամենաէականը՝ հասարակություն»³⁸: Դրա հետ մեկտեղ զգացվում էր խաղացանկի սակավությունն ու սահմանափակությունը, համապատասխան պիեսների բացակայությունը, վերջապես այդ գործի նկատմամբ թուրքական կառավարության անբարյացակամ վերաբերմունքը:

Սակայն թատերական գործի նվիրյալների եռանդուն և երբեմն էլ անձնուրաց գործունեության շնորհիվ այն հետզհետե սկսեց գրավել հանրության ուշադրությունը: Հայկական բեմում հայտնվում է տաղանդավոր դերասանների համաստեղություն՝ էքշյանը, Ֆասույաճյանը, ավելի ուշ՝ Ադամյանը, Արուսյակը և ուրիշներ: Ձևավորվում է նաև խաղացանկը՝ հիմնականում արևմտաեվրոպական հեղինակների՝ Շեքսպիրի, Շիլլերի, Հյուգոյի, Ալ. Դյումայի, Սկրիբի, Սարդուի և այլոց թարգմանված ստեղծագործություններից: Յու. Վեսելովսկին արձանագրում է Կ. Պոլսի գրագետների մեծ վաստակը եվրոպական դասականների ստեղծագործությունների թարգմանությունների և մասսայականացման գործում: Դրան հատկապես նպաստել էր 1850-ական թվականների վերջին «Մուսայք Մասյաց» թատերական ամսագրի հիմնադրումը, որում մշտապես տպագրվում էին թարգմանական դրամաներ:

Եվրոպացի հեղինակների ստեղծագործությունների հետ մեկտեղ Կ. Պոլսի թատրոնի խաղացանկում նշանակալի տեղ էին զբաղեցնում հորեն Գալֆայանի, Պետրոս Դուրյանի, Սրապիոն Հեքիմյանի, Թովմաս Թերգյանի և ուրիշների գրչին պատկանող՝ Հայաստանի անցյալի մասին պատմական ողբերգությունները: Այս հեղինակների ստեղծագործություններին քննադատաբար մոտենալով հանդերձ՝ Յու. Վեսելովսկին նաև նշում է, որ ժամանակին դրանք իրենց քարոզչական նշանակությամբ ունեին մեծ հաջողություն: Այնուհետև գնահատանքի խոսք է ասում Տիգրան Չուխաճյանի մասին՝ գրելով. «Շնորհալի երաժիշտ և կոմպոզիտոր, վերջերս մահացած Տիգրան Չուխաճյանը նույնիսկ փորձ կատարեց սկիզբ դնել հայկական օպերային. նա գրեց «Արշակ Բ», «Ջեմիրե» և զվարճալի «Լեբլեբիջի Հոր-հոր աղա» օպերետը: Նրան բարձր էին գնահատում ոչ միայն նրա հայրենակիցները, այլև օտարերկրացիները. նրա մահվանից առաջ բեռլինյան մի պարբերական հրատարակության մեջ, օրինակ, նրա տաղանդի մասին տպագրվեց հիացական կարծիք»³⁹:

Ինչպես հայտնի է, Կ. Պոլսի թատերական գործի ականավոր նվիրյալներից մեկը Մկրտիչ Պեշիկթաշյանն էր, որը համարվում է արևմտահայ նոր թատրոնի հիմնադիրներից: 1856 թ. նոյեմբերին Օրթագյուղի Լուսավորչյան վարժարանի սրահում տեղի են ունեցել նրա կազմակերպած թատերախմբի (Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանի նախկին սաներից կազմված) առաջին ներկայացումները.

³⁸ Веселовский й. 1900, 416.

³⁹ Веселовский й. 1900, 418.

բեմադրվել են նրա «Կոռնակ»-ը, իտալացի նշանավոր դրամատուրգ Մետաստազիոյի «Թեմիստոկլես»-ը (Գ. Հյուրմյուզյանի գրաբար թարգմանությամբ), Պ. Մինասյանի «Խոսրով Մեծ»-ը: Մ. Պեշիկթաշյանը նպաստել է պատմական դրամայի մշակմանը, նրա պատմական ողբերգությունները՝ «Կոռնակ», «Արշակ Բ», «Վահե», «Վահան», տոգորված են ազգային-ազատագրական պայքարի ոգով, մարդասիրական գաղափարներով: Դիմելով պատմական անցյալին՝ ձգտել է հանդիսատեսի մեջ արթնացնել ազգային ինքնագիտակցություն: Դա են վկայում նաև նրա թարգմանական պիեսները՝ Վոլտերի «Կեսարի մահը», Վ. Ալֆիերիի «Սավուլը», «Բրուտոս Ա» և այլն:

Յու. Վեսելովսկին իր այս հոդվածում նկարագրում է այն խոշոր դերը, որ Պեշիկթաշյանը կատարել է Կ. Պոլսի թատրոնական գործերում. Պեշիկթաշ թաղամասում հիմնել է իր թատրոնը, որտեղ կատարել է տնօրենի և գլխավոր ռեժիսորի պարտականությունները, հոգ է տարել խաղացանկի հարստացման մասին, գրել է պիեսներ, որոնք անմիջապես կատարվում էին թատերախմբի կողմից: «Դրանք հիմնականում ողբերգություններ էին, քանի որ ... դա էր պահանջում այդ ժամանակի ճաշակը: Դրանցից մի քանիսը ինքնատիպ են, և դրանց սյուժեները վերցված են պատմությունից, այդպիսիք են՝ «Կոռնակ», «Արշակ», «Վահան», «Վահե» ողբերգությունները, մյուսներն իրենցից ներկայացնում են օտար դրամատուրգների ստեղծագործությունների ճշգրիտ կամ ազատ թարգմանություններ. օրինակ՝ «Սավուլը», «Բրուտոսը», «Կեսարի մահը» (Վոլտերից): // Հայոց պատմությունից վերցված Պեշիկթաշյանի ողբերգություններն ունեն կոստանդնուպոլսյան ողբերգությունների բոլոր արժանիքներն ու թերությունները. ժամանակին դրանք ունեցել են ազգային և ազնվացնող որոշակի նշանակություն, և միաժամանակ դրանք տարբերվում են պայմանականությամբ ու հաճախ՝ մելոդրամատիկությամբ»⁴⁰: Այնուհանդերձ, Վեսելովսկին բարձր է գնահատում Պեշիկթաշյանի ողբերգությունները՝ արձանագրելով. «Սակայն բոլոր թերություններով հանդերձ Պեշիկթաշյանի դրամաները, այնուամենայնիվ, նպաստեցին իրենց ժամանակի կոստանդնուպոլսյան խաղացանկի զարգացմանն ու հարստացմանը, մյուս կողմից՝ նրա ջանքերը մշտական բեմ ստեղծելու գործում, մոտեցնում էին այն ժամանակը, երբ Կոստանդնուպոլսում հայտնի Ադամյանը կարող էր հանդես գալ դասական դերերով ու գնահատվել հասարակության կողմից: Հարկ է ավելացնել, որ Պեշիկթաշյանին է պատկանում նաև ... երկու վոդևիլ՝ «Ավազակներ» ու «Երեք քաջեր»»⁴¹:

«Հայոց բեմի պատմությունից: Թիֆլիսի թատրոնը և կենցաղային կատակերգությունը» ուսումնասիրությունը

Յու. Վեսելովսկու՝ խնդրո առարկա ծավալուն ուսումնասիրությունը (հեղինակն այն նվիրել է Մ. Բերբերյանին) հրատարակվել է 1892 թ. «Артист» ամսագրի էջերում (սեպտեմբեր-նոյեմբեր, № 22-24):

Նախաբանում հոդվածագիրը որոշակիացնում է իր հետազոտության նպատակը՝ գրելով. «Ներկա ակնարկի նպատակն է շարադրել կարևորագույն փաստեր Թիֆլիսի բեմի պատմությունից, ընդ որում՝ խոսելով խաղացանկի մասին,

⁴⁰ Веселовский й. 1900, 419.

⁴¹ Веселовский й. 1900, 419.

Изъ исторіи армянской сцены.

Тифлисскій театръ и бытовая комедія *).

(Посвящается М. И. Берберьяну).

Армянская литература 19-го вѣка до самаго послѣдняго времени была совершенно не извѣстна русской

публикѣ; съ нею не только не знакомились, но, по большей части, даже не подозрѣвали ея существованія. Слѣдствіемъ этого было естественно поверхностное и несправедливое отношеніе къ армянскому народу, полное незнаніе идеаловъ, надеждъ и стремленій армянскаго общества и равнодушіе ко всѣмъ нуждамъ и невзгодамъ армянъ. Между тѣмъ армянская литература заключаетъ въ себѣ немало произведеній, не только интересныхъ съ этнографической или бытовой стороны, но прямо художественныхъ, способныхъ стать рядомъ съ твореніями многихъ выдающихся западно-европейскихъ писателей; а знакомство съ идеями, которыя выражаются этою литературою, безъ сомнѣнія заставило бы русскую публику отнестись съ уваженіемъ и сочувствіемъ къ дѣятельности армянской интеллигенціи, которая въ теченіе почти цѣлаго столѣтія трудится на пользу своего народа, пробуждая его духовныя силы, неустанно помогая его возрожденію и стараясь слѣдить за всѣмъ, что есть истинно-свѣжаго и выдающа-

гося въ западно-европейской и русской жизни. Много поучительнаго и интереснаго для посторонняго наблюдателя представляетъ собою и исторія армянскаго театра; этотъ театръ, начало котораго относится къ первой половинѣ текущаго столѣтія, за какія-нибудь 50 лѣтъ получилъ довольно широкое развитіе и вышелъ на новую дорогу, благодаря энергіи и талантамъ его главныхъ руководителей. Драматическое искусство развивалось въ армянскомъ обществѣ въ различныхъ пунктахъ, населенныхъ армянами, преимущественно же въ Константинополѣ и Тифлисѣ. Цѣль настоящаго очерка — изложить важнѣйшіе факты изъ исторіи тифлисской сцены; при этомъ, говоря о репертуарѣ, мы всего подробнѣе остановимся на бытовой комедіи, въ лицѣ ея главнаго представителя, драматурга Габріэла Сундукьянца; разборъ произведеній его дастъ намъ возможность коснуться армянскаго быта, общественныхъ отношеній, положенія интеллигенціи, народа и т. д.

I.

Начало тифлисской сцены относится къ довольно поздней порѣ, — къ концу 50-хъ годовъ (въ Турціи первые проблески зарождающагося армянскаго театра появились еще въ 20—30-хъ годахъ). Собственно въ 1859 году начались въ Тифлисѣ правильные спектакли на армянскомъ языкѣ; но потребность въ созданіи національной сцены давно уже чувствовалась среди тифлисскихъ армянъ; а общій интересъ къ театру поддерживался въ армянскомъ обществѣ Тифлиса тѣми спектаклями на русскомъ, итальянскомъ и грузинскомъ языкахъ, которые давались, часто весьма хорошими труппами и съ прекрасною обстановкою, на городскомъ театрѣ. Объ армянскомъ обществѣ приходится не разъ упоминать каждому изслѣдователю, который принимается изучать постепенный ростъ теат-

* Главные источники: „Театръ въ Тифлисѣ съ 1845—1856 гг.“, изслѣдованіе, напечатанное въ актахъ Кавказской археографической комиссіи; *Имѣишьянъ*, „Воспоминанія“, помѣщавшіяся въ журналахъ „Порцъ“ и „Аракъ“; *Ерничовъ*, „Исторія армянской сцены“; *Arthur Leist*, „Gabriel Sundukianz“; *Имѣишьянъ*, статья по поводу юбилея Сундукьянца, въ журналѣ „Мурчъ“; статьи о театрѣ *Лусини* въ „Мурчѣ“; *Вруйръ*, „П. I. Адамьянъ“ и т. д. Кромѣ того, рецензіи и статьи по поводу постановки той или другой пьесы въ армянск. газетахъ, а также драматич. произведенія Теръ-Григорьяна, Сундукьянца, Кшимишьяна и др.

«Արտիստ» ամսագրում րպագրված
«Հայոց բեմի պատմությունից: Թիֆլիսի թատրոնը և կենցաղային
կապակերպությունը» ուսումնասիրության առաջին էջը:

մենք հանգամանորեն կանգ կառնենք կենցաղային կատակերգության վրա, ի դեմս նրա գլխավոր ներկայացուցչի, դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանցի: Նրա ստեղծագործությունների վերլուծությունը մեզ հնարավորություն կտա շոշափել հայկական կենցաղը, հասարակական հարաբերությունները, մտավորականության, ժողովրդի դրությունը և այլն»⁴²:

Յու. Վեսելովսկու գնահատմամբ՝ իր խաղացանկի բնույթով Թիֆլիսի բեմը ստեղծման օրվանից հակադրվել է Կ. Պոլսի բեմին՝ այստեղ գերակշռում էր կենցաղային կատակերգությունը՝ ի հակակշիռ Կ. Պոլսի բեմի դրամատիկական խաղացանկի:

1850-ական թվականների վերջից Թիֆլիսում մշտական թատերասրահների առաջացումը հիմք պետք է հանդիսանար պրոֆեսիոնալ թատրոնի ձևավորման համար, որի ջատագովն ու հիմնադիրներից էր Միքայել Պատկանյանը: Նա, ի դեպ, մի քանի ֆարսերի և կատակերգությունների հեղինակ էր, որոնք հրատարակվել էին որպես «Մեղու Հայաստանի» թերթի հավելված՝ «Հայկական թատրոնի խաղացանկը» վերնագրով: Այս պիեսները, Յու. Վեսելովսկու կարծիքով, չնայած գեղարվեստորեն հեռու էին կատարյալ լինելուց, արժանի են հիշատակման Թիֆլիսի բեմի պատմությունն ուսումնասիրելիս, քանի որ դրանք հող նախապատրաստեցին հետագա տաղանդավոր դրամատուրգների և առաջին հերթին Գ. Սունդուկյանի պիեսների ի հայտ գալու համար: Հեղինակը Թիֆլիսի բեմական խաղացանկի ստեղծման մեջ որոշակի տեղ է հատկացնում նաև Փուդինյանի, Է. Տեր-Գրիգորյանի կատակերգություններին, Ս. Միրզոյանի («Միհրդատի մահը»), Հ. Կարենյանի («Շուշանիկ»), «Վարդան Մամիկոնյան», «Կայեն և Աբել»), Խ. Գալֆայանի («Արշակ Բ»), Ս. Հեքիմյանի («Սամվել», «Արտաշես II») պատմական ողբերգություններին: Յու. Վեսելովսկին, սակայն, Թիֆլիսի հայ բեմի վերջնական ձևավորումը և դրանում իսկական ռեալիզմի հաստատումը կապում էր Գ. Սունդուկյանի անվան հետ:

1863 թ. շատ կարևոր էր հայ թատրոնի պատմության մեջ, քանի որ հենց այդ ժամանակ Թիֆլիսում կազմավորվեց առաջին պրոֆեսիոնալ թատերախումբը՝ կատակերգու դերասան Մ. Ամերիկյանի և վիպասան Պ. Պոռշյանի գլխավորությամբ, Թիֆլիսի բեմում հայտնվեցին կանայք, խաղարկվեց Սունդուկյանի առաջին պիեսը՝ «Գիշերվա սաբրը խեր է»: Երկու տարի անց դրամատուրգը գրեց «Խաթաբալա» պիեսը: Յու. Վեսելովսկին հակիրճ ներկայացնում է Գ. Սունդուկյանի կենսագրությունը, քննում է նրա վարպետության առանձնահատուկ հնարքները՝ միաժամանակ զգալի ուշադրություն հատկացնելով դրամատուրգի ստեղծագործությունների սյուժետային և գաղափարական թեմաներին: Նրա գործերում քննադատը նախևառաջ տեսնում էր ականավոր իրատեսիլ, երգիծաբան-ձաղկողի, ով տվել է իրենց արժանահավատությամբ և գեղարվեստական մարմնավորմամբ 1860–1870-ական թվականների Թիֆլիսի հայ հասարակության, մասնավորապես՝ վաճառականության կենցաղի ու բարքերի անգերազանցելի պատկերներ: Անողորք ծաղրի ենթարկելով հասարակության արատները, քարո-

⁴² «Артист», 1892, сентябрь, № 22, 85. Ի դեպ, տողատակում հեղինակի կողմից օգտագործված գրականության մասին կան հղումներ:

զելով լուսավորչական գաղափարներ՝ դրամատուրգը գրեթե ոչ մի տեղ չի ընկնում բարոյախոսության մեջ: Սունդուկյանի կատակերգությունները «թաքնված, բայց մինևույն ժամանակ մտածող մարդու համար պերճախոս քարոզ էին՝ լուսավորչական և մարդասիրական նոր գաղափարների մասին: Առաջին անգամ նրա պիեսները թատրոնը դարձրեցին դպրոց ժողովրդի համար, դրանցից յուրաքանչյուրի հայտնվելը իրադարձություն էր, որին անհամբեր սպասում էին, նրա կատակերգությունների ազդեցությունը մարդկանց գիտակցության վրա հսկայական էր»⁴³: Մարդկանց կենցաղում և գիտակցության մեջ հին վերապրուկների դեմ պայքարելով՝ Սունդուկյանը սկզբունքորեն երբեք չի պայքարում հնությունների դեմ: Նա դեմ է այն հնությանը, «որը արգելակում է ժողովրդի ճիշտ զարգացումը, նրան կաշկանդում նախապաշարմունքների կամ սնահավատության շղթայով, ու առավել ևս դեմ է այն հնությանը, որով ծածկվելով մարդիկ ճարպկորեն իրենց անձնական գործերն են անում և ստեղծում են կենցաղային բարոյագուրկ փիլիսոփայություն»⁴⁴:

Ըստ Յու. Վեսելովսկու՝ «Խաթաբալա»-ից հետո Գ. Սունդուկյանը սկսեց ուսումնասիրել Շեքսպիրի, Մոլիերի, Շիլլերի, Սկրիբի ու եվրոպացի այլ դրամատուրգների գործերը, որը, անշուշտ, դրական ազդեցություն թողեց նրա տաղանդի զարգացման վրա: Դրա արդյունքում 1870 թ. ի հայտ եկավ «Էլի մեկ զոհ» պիեսը: Քննադատի դիտարկմամբ՝ դա «իրականում կատակերգություն չէ, չնայած Թիֆլիսի բուրժուազիայի ծիծաղաշարժ կողմերի վարպետորեն պատկերմանը, խոսքերում և արտահայտություններում զուտ թիֆլիսյան սրամտության փայլի առատությանը կամ էլ նույնիսկ կատակերգական տեսարանների և իրավիճակների առկայությանը պիեսում: Ոչ, դա ավելի շուտ տխուր, թեև կենցաղային պարզ դրամա է»⁴⁵: Ըստ Յու. Վեսելովսկու՝ կատակերգությունում հանդիսատեսը ծանոթանում է «երիտասարդ սերնդի հետ, որն արդեն նորովի է մտածում, լի է բարի հակումներով և ցանկանում է օգուտ բերել մերձավորներին»⁴⁶:

Ի դեպ, 1902 թ. հայագետը տպագրում է «Рознь между отцами и детьми в изображении армянского драматурга» վերնագրով հոդվածը, որտեղ վերլուծում է Գ. Սունդուկյանի «Էլի մեկ զոհ»-ը⁴⁷:

«Պեսպո» կատակերգությունում հանդիսատեսը, նկատում է Յու. Վեսելովսկին, պատկերացում ստացավ դեռևս լիովին չձևավորված, սակայն նոր գաղափարների ընկալման համար հարմար միջավայր ներկայացնող հանրային դասի մասին: Նա գրում է. «Այս դասը թվաքանակով գերազանցում է մյուս բոլորին, բայց քիչ է հայտնի և հաճախ ընկալման մեջ ընդհանրապես չի ընդունվում հայ ժողովրդի գնահատման ժամանակ ... աշխատում և պայքարում է գոյության համար, նրա ներկայացուցիչը մեկ հանդիսանում է Էրզրումի վիլայեթում որևէ տեղ ունեզրկված գյուղացին, մեկ՝ Թիֆլիսի կինտոն, մեկ՝ սևծովյան որևէ նավա-

⁴³ «Артист», 1892, сентябрь, № 22, 90.

⁴⁴ «Артист», 1892, сентябрь, № 22, 92.

⁴⁵ «Артист», 1892, сентябрь, № 22, 92.

⁴⁶ «Артист», 1892, сентябрь, № 22, 96.

⁴⁷ Տե՛ս «Донская речь» (Ростов/на Дону), 03. XII. 1902.

հանգստի ... բեռնակիրը, այս դասը հենց պետք է լինի երիտասարդ մտավորականության մտահոգության և աշխատանքի առարկան»⁴⁸: «Պեպո»-ի հաջողությունը հսկայական էր. կատակերգությունը կարևոր ուղենիշ էր ոչ միայն հայկական, այլև վրացական թատրոնի ճանապարհին, արձանագրում է Վեսելովսկին⁴⁹:

Նկատենք, որ «Պեպո» կատակերգության բեմադրման 30-ամյակի կապակցությամբ Յու. Վեսելովսկին 1901 թ. տպագրել է «Հայկական կատակերգության հորեյանը» վերնագրով հոդված⁵⁰:

1873 թ. բեմադրվեց «Քանդած օջախ» պիեսը՝ Սունդուկյանի կենցաղային խոշոր ստեղծագործություններից վերջինը՝ գրված Թիֆլիսի բարբառով: Թվարկված կենցաղային այս չորս ստեղծագործություններում դրամատուրգը, ըստ Յու. Վեսելովսկու, «անդրադարձ է կատարել այդ ժամանակվա թիֆլիսյան հասարա-

⁴⁸ «Артист», 1892, сентябрь, № 22, 96.

⁴⁹ Տե՛ս «Артист», 1892, сентябрь, № 22, 100. Սեպտեմբերին լույս տեսած հոդվածին առաջիններից մեկն արձագանքել է «Новое обозрение» թերթը՝ ընդգծելով Յու. Վեսելովսկու գիտական բարեխղճությունը, նյութի նորությունը, նաև «սխալմունքները»՝ հայտնելով հոդվածն ավարտին հասցնելու ցանկություն: Հարկ ենք համարում ամբողջովին մեջբերել բովանդակալից այդ հաղորդումը. ««Արտիստ»-ի սեպտեմբերյան գրքույկում զետեղված է պ. Յու. Վեսելովսկու (եթե չենք սխալվում՝ ոչ թե ակադեմիկոսի, այլ նրա որդու) հոդվածը. «Հայոց բեմի պատմությունից: Թիֆլիսի թատրոնը և կենցաղային կատակերգությունը»: Այս հոդվածը, ըստ էության, որևէ նոր բան չի ներկայացնում հայկական թատրոնով հետաքրքրվող կովկասցու համար, սակայն դրա հեղինակը բավականին բարեխղճորեն օգտվել է այն ամենից, ինչ գրվել է այս նյութի շուրջ հայերեն, ռուսերեն ու գերմաներեն լեզուներով և հաստատվոր ամսագրերի ընթերցողն առաջին անգամ այստեղ կգտնի պատմական ակնարկ Թիֆլիսի հայկական թատրոնի մասին, որը ծագել է 60-ական թվականներին և շարունակում է զարգանալ մինչ օրս: Հեղինակը տեղեկություններ է շարադրում հայկական առաջին ներկայացումների խաղացանկի և դրանց կազմակերպիչների մասին, հաղորդում է Գ. Մ. Սունդուկյանցի կենսագրությունը և վերլուծում նրա ստեղծագործությունները, ընդ որում՝ բավականաչափ մանրամասն փոխանցելով դրանց բովանդակությունը: // Աշխատանքը, իհարկե, զերծ չէ սխալմունքներից. հեղինակը, չգիտես ինչու, վրացի դերասան և դրամատուրգ Զուրաբ Անտոնովին անվանում է Զախարի Անտոնով, կովկասյան կենցաղային «Հարսանիք» կատակերգության հեղինակ, պետական պաշտոնյա Եվլախովը դառնում է դերասան, կրկնվում է լեզենդն այն մասին, որ վրացիները «Պեպո»-ն դիտմամբ դատում են տիպիկ վրացական պիեսների շարքին և այլն: Սակայն, չնայած պարոն Վեսելովսկու հոդվածում տեղ գտած նմանատիպ սխալմունքներին, վերջինս, այնուամենայնիվ, հեղինակի կողմից մանրակրկիտ ուսումնասիրված թեմայի տպավորություն է թողնում: Այն դեռ ավարտված չէ, բայց պետք է հուսալ, որ երիտասարդ Վեսելովսկին աշխատանքը կհասցնի ավարտին և այն կներկայացնի հայկական թատրոնի վիճակի ամբողջական պատկերը» [«Новое обозрение» (Тифлис), 18. IX. 1892]:

⁵⁰ «Петербургская жизнь», 27. V. 1901.

կույթյան գրեթե բոլոր շերտերին. նա կերպարներ ունի վաճառականական դասից՝ Ջամբախով, Եսայի, Սարգիս, Բրիլյանտով, Արուֆին, Բարսեղ, Օսեպ, զինվորական և պետական ծառայողների աշխարհից՝ գնդապետ Սուրատով, Մարմարով, հասարակ ժողովրդից՝ Պեպո, Կակուլի, Գիքո, երիտասարդ մտավորականությունից՝ Միքայել, տարբեր դասերից վերցված բավական շատ կանացի կերպարներ՝ Անանի, Սալոմե, Սուրատովա, Եփիմիա, Կեկել, Խախո»⁵¹: Սունդուկյանի կենցաղային պիեսների ռեալիզմը ապահովեց դրանց հաջողությունը. «Կատակերգությունների՝ իրականությանն այս մոտիկությունը, հանրությանը հնարավորություն տվեց բեմում տեսնել կենդանի դեմքեր, լսել աշխույժ, գունեղ, հարազատ խոսք և միևնույն ժամանակ յուրաքանչյուր պիեսից քաղել օգտակար խորհուրդներ և տեղեկություններ, որոնք էլ պատճառ դարձան, որ Սունդուկյանի կատակերգությունները երկար ժամանակ գրեթե բացառապես գերիշխեն թիֆլիսյան բեմում»⁵²:

Լինելով վաճառականների միջավայրի կյանքի և կենցաղի փայլուն գիտակ՝ Սունդուկյանը դրանով հանդերձ, որպես մեծ արվեստագետ, նրանց չի դարձրել իր ստեղծագործության միակ նյութը: Դրամատուրգը նրբորեն զգում էր հասարակության պահանջները և արագորեն արձագանքում էր դրանց: 1890-ական թվականներին Սունդուկյանի առաջին պիեսների հայտնվելուց ի վեր շատ բան էր փոխվել: Յու. Վեսելովսկին իրավացիորեն նշում է, որ «ժողովուրդն այլևս այնքան ... թերզարգացած չէր, որքան Պեպոյի ժամանակներում էր, նա արդեն շփվել է մշակույթի հետ, ավելի է հասկանում իր ներկայիս իրավիճակը և ձգտում է ավելիին, մտավորականությունը թվաքանակով ավելացել է և առաջին պլան է մղվել այն բանից հետո, երբ Միքայելի և Անանիի օրոք նա ստիպված էր հուսահատորեն պայքարել, երբեմն էլ նույնիսկ կործանվել, որոշ չափով փոխվել է նաև վաճառականների դասը, որը չէր կարող անմասն մնալ ընդհանուր ընթացքից և որում հայտնվել էին նոր կերպարներ: Վերջապես, աստիճանաբար զարգանալով, հասարակությանը սկսեց հուզել բազմաթիվ հարցեր, որոնք նախկինում երբեք չէին շոշափվել: Ժամանակակից դրամատուրգն այս ամենը պետք է նկատի առնի, եթե ցանկանում է իր պիեսներում տալ կյանքի ճիշտ պատկերը»⁵³:

1890 թ. հրատարակվեց Գ. Սունդուկյանի «Ամուսիններ» պիեսը, որտեղ դրամատուրգն անդրադարձել է մի նյութի, որը նոր էր ոչ միայն իր ստեղծագործության, այլև ընդհանրապես հայ գրականության մեջ՝ ամուսնական հարաբերություններին, մասնավորապես ամուսնալուծության հարցին: Հարկ է նկատել, որ այս թեման բարձրացվել էր դեռևս 1870-ական թվականներին, սակայն չէր գրավել հանրության ուշադրությունը, 90-ական թվականների սկզբին այդ խնդիրները դարձան բուռն վիճաբանության և տարաձայնության առարկա: Բնականաբար, այս իրավիճակում Սունդուկյանի պիեսի հանդեպ սպասումը մեծ էր: Այդ սպասումները, «սակայն հեռու էին լիովին արդարացված լինելուց՝ Սուն-

⁵¹ «Артист», 1892, октябрь, № 23, 80.

⁵² «Артист», 1892, октябрь, № 23, 80.

⁵³ «Артист», 1892, ноябрь, № 24, 92.

դուկյանցը ուղիղ պատասխան չտվեց հարցին ... կամ, ավելի ճիշտ, նրա վերջնական եզրակացությունն այն է, որ որոշ դեպքերում ամուսնալուծության ցանկությունը լիովին օրինական է, մյուսներում՝ այն առաջանում է եսասիրական, շահադիտական, ուղղակի արատավոր շարժառիթներով»⁵⁴: Այնուամենայնիվ, քննադատն այս պիեսը համարեց հետաքրքիր նաև այն պատճառով, որ դրամատուրգն ընդլայնել է իր կերպարների սովորական շրջանակը, պատկերել սոցիալական նոր միջավայր, իր պիեսում դուրս է բերել այն նոր տեսակները (պետական ծառայող, սպա, ուսուցչուհի, գյուղատնտես), որոնց ուրվագծումը հանդիսանում է ժամանակակից հայ դրամատուրգի անմիջական պարտավորությունը⁵⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Յու. Վեսելովսկին ուսումնասիրման նյութ է դարձրել Սունդուկյանի առավել նշանավոր ստեղծագործությունները՝ «Պեսպո», «Խաթաբալա», «Էլի մեկ զոհ», «Քանդած օջախ», «Ամուսիններ»: «Նա ռուս ընթերցողին պատմել է այն լուրջ, մեծ առեղծվածների մասին, որ հանդես են եկել Սունդուկյանի երկերում, վերլուծել այդ երկերը, վեր հանել հայրերի ու որդիների պայքարի պատկերը՝ ... ընդգծել, թե Սունդուկյանը ի՞նչ նկարագիր է տվել հայ կնոջը, վաճառականին, ժողովրդական մարդուն: ... Կուլտուր-պատմական այն խոշոր դերը, որ կատարել է Յու. Վեսելովսկին հայ գրականության ժողովրդականացման բնագավառում ռուս հասարակության շրջանում, մեծապես ներշնչված է եղել և՛ Սունդուկյանով»⁵⁶:

Թիֆլիսի թատրոնի մասին իր ուսումնասիրության մեջ Յու. Վեսելովսկին անդրադարձել է ոչ միայն հայ դրամատուրգիայի պատմությանը, այլև հայ բեմական արվեստին՝ ի դեմս դրա լավագույն ներկայացուցիչների, ովքեր իրենց գործունեությամբ նպաստել են հայ թատրոնի կայացմանը և լայն հասարակությանը դրան հաղորդակից դարձնելուն: Առաջին հերթին դա վերաբերում է ականավոր ողբերգակ Պետրոս Ադամյանին: Քննադատը նրան գնահատում էր ոչ միայն որպես հանճարեղ դերասանի, այլև հայկական թատրոնի ջերմ ջատագովի, որը որոշ իմաստով հանդիսանում էր երկու գլխավոր հայկական բեմերը՝ Կ. Պոլսի և Թիֆլիսի, միավորող՝ դրանով իսկ նպաստելով հայկական թատերական մշակույթի վերելքին: 1879 թ. Թիֆլիսում սկսած Ադամյանի հյուրախաղերը մեծ դեր խաղացին հայ հանրությանը իսկական դրամատիկական արվեստին ու եվրոպական դրամային հաղորդակից դարձնելու գործում, մասնավորապես՝ Շեքսպիրի ստեղծագործության նկատմամբ հետաքրքրության արթնացմանը, որի անվան հետ անբաժանելիորեն կապված է դերասանի ողջ գործունեությունը: Հենց Ադամյանի հյուրախաղերի շնորհիվ թիֆլիսյան բեմի խաղացանկում կենցաղային կատակերգության հետ մեկտեղ հաստատվեց եվրոպական դրաման: Յու. Վեսելովսկին իրավացիորեն նշում է, որ թիֆլիսյան բեմը կարող է հպարտանալ, որ «իր տարեգրության մեջ հանդիպում են, օրինակ, ... այդպիսի երկու անուն,

⁵⁴ «Артист», 1892, ноябрь, № 24, 92–93.

⁵⁵ «Артист», 1892, ноябрь, № 24, 92.

⁵⁶ Ժամանակակիցները Գաբրիել Սունդուկյանի մասին. 1976, 23–24: Արձանագրենք, որ Յու. Վեսելովսկին ըստ արժանվույն է գնահատել տաղանդավոր դրամատուրգին, որի վկայությունը նաև նրա մահվան առթիվ գրած մահախոսականն է [տե՛ս «Русские ведомости» (Москва), 20. III. 1912]:

ինչպիսիք են՝ Սունդուկյանցը՝ դրամատուրգիայի ոլորտում և Ադամյանը՝ բեմական արվեստի ասպարեզում»⁵⁷:

Ամփոփենք. Յու. Վեսելովսկու խնդրո առարկա այս ուսումնասիրությունն արժանացել է դրական մի շարք արձագանքների, ըստ ամենայնի գնահատվել է մասնավորապես գրագետ Հովհ. Ջանուսյանցի կողմից «Պ. Յուրի Վեսելովսկին և հայկական թատրոնի պատմությունը» վերնագրով ծավալուն, բովանդակալից խոսքում: Եվ քանի որ դրանում ինչ-որ առումով լրացվում է վերը շարադրված նյութը, ուստի մասնակի կրճատումով ներկայացնենք այն: «Թեպետև անձամբ ծանոթ չենք պ. Վեսելովսկու հետ, – գրում է նա, – բայց հիմնված նրա ընկերների տված վկայությունների, նաև նրա մեր թատրոնի վերաբերյալ գրավոր աշխատության վրա, պիտի ասենք, լավ ապագա է պատրաստվում այն նորաբողոք ուսումնասերի համար: *Երիտասարդ Վեսելովսկին դեռ քսան և երկու տարեկան հասակումն է* (ընդգծումը մերն է – Ա. Ջ.), դեռ նոր է ավարտել Լազարյան ճեմարանը, ընդամենը երկու տարի է, ինչ ընտրել է հոր, հայտնի պրոֆեսոր Վեսելովսկու, հորդորանոք համալսարանի լեզվապատմական բաժինը, բայց արդեն կարողացել է շատերի ուշադրությունն յուր վրա դարձնել և շատ հավանական է, որ ոչ շատ հեռվում օտարազգի հայագետների մեջ արժանավոր տեղ պատրաստ է յուր համար ... Պ. Յուրի Վեսելովսկին, յուր մտքի ու հոգու արդյունքը, անդրանիկ պտուղը, որի վերնագիրն է «Из истории армянской сцены». «Тифлисский театр и бытовая комедия», նվիրել է «Նոր-Դար»-ի պատվարժան աշխատակցին, պ. Մ. Բերբերյանցին: ... Պ. Յուրի Վեսելովսկին խոսելով մանրամասնորեն հայ թատրոնի և հայ թատերագրողների մասին, այսինքն յուր տեսությունն սկսելով այն տարեթվից (1859), երբ հայ թատրոն ունենալու գաղափարը սկսեց մթին կերպով երևան գալ Թիֆլիսում, իսկ հետո և մարմնանալ աստիճանաբար գալով հասավ մեր օրերին, ոչ մի նշանավոր կետ կամ երևույթ, որը կարող էր այսպես կամ այնպես զարկ տալ հայ թատրոնի առաջադիմությանը, երիտասարդ ուսումնասերի կողմից զանցառության և անուշադրության չի արվում և նա առանձին համակրությամբ ու հարգանքով է վերաբերվում նրանց, որոնք այս կամ այն կերպ աշխատել են հայ թատրոնի համար առաջ են տարել այդ գործը: Տեսությունն սկսվում է այն տարեթվից (հեղինակն աստղանիշով տողատակում արձանագրել է. «Մեր խոսքը չէ վերաբերում պ. Վեսելովսկու այն աշխատությանը, որ կրում է «Հայկական դրամայի հնագույն շրջանը» խորագիրը և որը թարգմանությամբ լույս տեսավ «Նոր-Դար»-ում» – Ա. Ջ.), երբ երևան է գալիս հանգուցյալ Գալուստ Շերմազանյանն յուր մի թատերական գրվածքով, կամ ավելի ուղիղն ասած, անկապ միմյանցից անկախ և բովանդակության կողմից անմիտ տեսիլներով և ապա հարևանցի ակնարկելով՝ Միք. Պատկանյանի, Կարինյանի, Գալֆայանի, Փոլիդիանի, Գեղամյանի, Թերգյանի, Տեր-Գրիգորյանի և այլ ոչ այնքան նշանավոր գործիչների աշխատանքը, հեղինակը բերում, մեր առաջ կանգնեցնում է վաթսուներեքերորդ թվականը, որ հայ թատրոնի պատմության մեջ մի նշանավոր տարեգլուխ է համարվում, նախ, որ այդ ժամանակամիջոցում նոր կազմակերպված դերասանական խմբին գլուխ անցած գործում էին այն ուժերը, որպիսիք էին հանգուցյալ Ամերիկյանը ու Պոռոշյանը, երկրորդ, որ այդ միևնույն տարեթվում բեմի վրա առաջին անգամ ոտք է դնում հայ կինը, որը, ինչ ասել կուզե, մի անսպասելի և նշանավոր նորամուծություն էր մեր կյանքի

⁵⁷ «Артист», 1892, ноябрь, № 24, 95.

մեջ և երրորդ, որ հենց այդ միևնույն վաթսուներեքերորդ տարեթվումն է հանդես գալիս «Պեպո», «Քանդած օջախ», «Խաթաբալա», «Էլի մեկ զոհ», «Գիշերվան սաբրը խեր է» և այլ թատերական գրվածքների հեղինակը, պ. Սունդուկյանը: «Պեպո» կոմեդիան քննելիս, ահա, թե ինչ է ասում հայոց թատրոնի տեսության հեղինակը պ. Չմշկյանի մասին. «Պեպոյի հաջողությունը շատ մեծ էր: Նրա մեջ գլխավոր դերը, որ գրված էր հատկապես արժանավոր դերասան պ. Չմշկյանի համար, խաղացվեցավ մեծ հմտությամբ և յուրաքանչյուր անգամ հրճվանք և աննկարագրելի ոգևորություն էր պատճառում հանդիսատեսներին: Հենց այդ միևնույն ժամանակ բավականին առաջ գնաց Չմշկյանը և Ամերիկյանցի հետ միասին եղավ Թիֆլիսի բեմի զարդարանքներից մինը»: // Մի ուրիշ երեսում, «Քանդած օջախ» կոմեդիայի քննության մեջ ասում է այս. «Կարևոր ենք գտնում հիշել այստեղ, որ այդ կոմեդիան ծանոթ է նաև եվրոպացի ժողովրդին, որովհետև դա մի քանի ժամանակ սրանից առաջ թարգմանվել է գերմաներեն լեզվով պ. Լէո Ռուբենլիի աշխատությամբ (կեղծ ստորագրություն «Արձագանք» շաբաթաթերթի խմբագիր՝ պ. Հովհաննիսյանի) հետևյալ վերնագրի տակ. «Die ruinirte Familie» և կազմում է Լայպցիգում հրատարակված «Armenische Bibliothek»-ի հրատարակություններից մինը»: // Հիշելով մանրամասնորեն հանգուցյալ Պետրոս Ադամյանի կենսագրությունը, քննելով այդ նշանավոր դերասանի գործունեությունը, դրա ձիրքն ու հանճարը, պ. Վեսելովսկին հետևյալն է ասում. «... Ադամյանը խոստովանվում էր վերջին ժամանակներս, որ նրա տաղանդի զարգանալուն վրա հայտնի աստիճանների մեջ՝ զորեղ ազդեցություն են գործել Junius-ի (կեղծ ստորագրություն «Նոր-Դար»-ի խմբագիր պ. Ս. Սպանդարյանի) ռեցենզիաները, որոնք անցյալներում հրատարակվում էին «Մեղու Հայաստանի» օրաթերթի մեջ»: // Դիտելով հայ բեմի հաջորդաբար զարգացումը, նրա երկար տարիների պատմությունը, պ. Վեսելովսկին առաջնորդում է մեզ դեպի 1891–1892 տարեթիվը, երբ նորեն, մի քանի տարիներ ընդմիջվելուց հետո, կազմակերպվում է Թիֆլիսում մշտական խումբ, երբ երևան են գալիս ինքնուրույն և թարգմանական թատերական նոր գրվածքներ, որպիսիք են՝ «Ամուսիններ», «Վարժուհի», «Օրիորդ Բերոյանց», «Ռուզան», «Դոկտոր Շտոկման», «Մանկություն» և այլն: // Ընդհանուր առմամբ պ. Վեսելովսկու գրվածքը կարդացվում է հետաքրքրությամբ և քաղցր տպավորություն է թողնում ընթերցողի վրա: Նրա սկսած գործին ամենայն անկեղծությամբ աջողություն ենք ցանկանում»⁵⁸:

«Կորնել և հայերը»

1902 թ. Յու. Վեսելովսկին հրատարակում է «Կորնել և հայերը» վերնագրով 19 էջանոց գրքուկը⁵⁹:

⁵⁸ «Նոր-Դար», 21. XI. 1892:

⁵⁹ Արտատպվել է Թիֆլիսի «Кавказский вестник» պատկերազարդ ամսագրի 1902 թ. հուլիսյան համարից [տե՛ս «Բանասեր» (Փարիզ), 1903, հունիս–հուլիս, թիվ 6–7, 182]: Ի դեպ, Ս. Շահ-Նազարյանը «31. VIII. 1901» թվակիր նամակով Յու. Վեսելովսկուն հայտնում է «Կորնել և հայերը» նյութը ռուսերեն ձեռագրից թարգմանելու և «Նոր-Դար»-ում տպագրելու իր մտադրության մասին (տե՛ս ԳԱԹ, Յու. Վեսելովսկու ֆ., № 334): Հոդվածը տպագրվել է թերթի 1902 թ. օգոստոսի 28, 29, 31-ի համարներում:

«Կորնել և հայերը ... Այդ երկու խոսքերի հանդիպագրությունը, կարծես, պիտի հարուցի մի տեսակ տարակուսանք: Մի՞թե խոսք կարող է լինել ժէ դարի ֆրանսիացի դրամատուրգի՝ հին արևմուտքի ազգին, սրա պատմական օրեցօրին վերաբերյալ որևէ առնչության մասին: Մի՞թե Ֆրանսիայում նույնիսկ այդ՝ արդեն վաղուց անցած-գնացած ժամանակները հետաքրքրվում էին հայերով, կային՝ վերջիններիս ազգայնական տիպի, բնավորության և պատմական օրեցօրին վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկություններ ... իհարկե ոչ: Սակայն վերին աստիճանի հետաքրքրական է նույնիսկ այն փաստը, որ հայերը տեղ են գտել Կորնելի մի քանի գրվածքներում, որ ժէ դարի ֆրանսիացի դիտող հանդիսականներին դյուրություն էր տրված՝ բեմից լսել Հայաստանին և սրա գործը վարողներին վերաբերյալ մի շարք ակնարկներ, մինչդեռ ուրիշ եվրոպական երկրներում այդ ժամանակ հայերի մասին ոչ ոք և ոչինչ գիտեր: ... Կորնելի այն ողբերգությունները, ուր մասնակից են հայերը, ո՛չ պակաս գրավիչ են մեզ համար: Այն հետաքրքրելի հարցը՝ թե ինչպես այլ և այլ ժամանակներում այս կամ այն ազգերի գրողները, նույնիսկ երբեմն, իրենց համար հերոս էին ընտրում հայերին – դեռ գրեթե երեկ էր, որ Մորիս Բարրեսի «Les déracinés» ռոմանում պատկերացրած էր երիտասարդ հայուհի՝ Աստինե Արավյան – վաղ թե ուշ երևի դառնալու է մասնագետ հետազոտության թեմա: Թո՛ղ ուրեմն այս ստվերագիծ ակնարկս լինի առաջին քարն այդ հետաքրքրելի հարցի ուսումնասիրության գործում»⁶⁰, – ահա այսպես է սկսում իր հոդվածը Յու. Վեսելովսկին:

XVII դ. ֆրանսիացի նշանավոր դրամատուրգ Պիեռ Կորնելը ուշագրավ ողբերգություններ ունի հին հայոց կյանքից: Դրանցից մեկը՝ «Պողիկտոս վկա Հայկազն»-ը 1858 թ. թարգմանել է Մխիթարյան միաբանության անդամ Գևորգ Հյուրմյուզյանը և հրատարակել Վենետիկում: Պատմելով դրամատուրգի երկու ողբերգական դրամաների՝ «Նիկոմեդ»-ի և «Սուրեն»-ի բովանդակությունը՝ հոդվածի վերջում Վեսելովսկին խորհուրդ է տալիս հայերեն թարգմանել այդ ողբերգությունները, որոնց մեջ ներկայացված են «Լավորդիկե» անունով մի հայ թագուհի և մի թագավորի աղջիկ, հույս հայտնելով, որ դա օգտակար կլինի հայ դերասանական խմբի համար: «Եթե մինչ այսօր ֆրանսերենից հայերեն թարգմանված հեղինակությունների շարքում մենք տեսնում ենք, ի միջի այլոց, Մոլիերի, Ռասինի, Վիկտոր Հյուգոյի, Սկրիբի, Սարդուի, Ալեքսանդր Դյումայի և այլ հեղինակություններ, հետևապես՝ վաղ, թե ուշ, հերթը կանցնի թերևս «Նիկոմեդ»-ին և «Սուրեն»-ին ևս, – գրում է Վեսելովսկին: – Այն ժամանակ հայ լավագույն դերասանուհիներին դյուրություն կտրվի իրենց ռեպերտուարի մեջ մտցնել I-II դարերի (Ք. առաջ) երկու ինքնիշխան և դյուրօրից հայ օրիորդներին, որոնց դեմքերն այնպիսի տաղանդով զծագրեց «Կորնելի մեծաշուք հանճարը»⁶¹:

Ինչպես նկատել է Թիֆլիսում հրատարակվող «Ձարկ» թերթի խմբագիր, շուկավերցի գրագետ Գր. Բալասյանը (Բալասանյան), «Վեսելովսկու այս հրավիրական փափագը լսելով «Բազմավեպ»-ի տաղանդավոր և ամենայն խրախուսանքի արժանի խմբագրապետ Հ. Սիմոն Երեմյան, լույս ընծայեց իր թերթի էջերում (1902 թ. դեկտեմբեր) Նիկոմիդես թատերախաղը Հ. Գ. վ. Ճելալի թարգմանությամբ: Դա պարունակում է հինգ հանդեսներ, բնագիրը ոտանավոր է, բայց

⁶⁰ «Նոր-Դար», 28. VIII. 1902:

⁶¹ «Նոր-Դար», 31. VIII. 1902: Հմմտ. «Բանասեր», 1903, հունիս–հուլիս, թիվ 6–7, 182–183:

թարգմանությունը կատարված է արձակ կերպով. առաջին անգամ եղել է ներկայացումը Պարիզում 1861 տարվա սկզբներին թագավորական դերակատարների մասնակցությամբ»⁶²:

Լ. Շանթի «Հին աստվածներ» ու «Կայսր» դրամաները

Հայ թատրոնի և թատերագիրների մասին իր աշխատանքը Յու. Վեսելովսկին շարունակել է նաև հետագա տարիներին: Այսպես, առաջիններից մեկն է եղել, ով 1913 թ. անդրադարձել է Լ. Շանթի «Հին աստվածներ»-ին, խոսել դրամայի բեմադրության, հեղինակի ով լինելու, նրա աշխարհայացքի, ստեղծագործական վարպետության, կրած ազդեցությունների մասին՝ կարևորելով ու գնահատելով պիեսը: ««Հին աստվածները» տաղանդավոր գրված մի պիեսա է, որ անցյալ սեզոնին Անդրկովկասում բացառիկ հաջողություն ունեցավ, կենդանի հետաքրքրություն զարթեցրեց թատրոնասերների շրջանում, ընդհանուր ուշադրության առարկա դարձրեց հեղինակի անձնավորության և ստեղծագործության վրա, որ մինչ այդ դեռևս բավականաչափ գնահատված չէր, – գրել է Վեսելովսկին: – Այդ պիեսան Լևոն Շանթի (կեղծ անունը) գրչի արդյունքն է: Շանթը հայ բեյլետրիստ է, որ գրական ասպարեզում միանգամայն նորություն չէ: Նա դեռևս անցյալ դարի 90-ական թվականներին է հրապարակ իջել, գրել է մի շարք վեպեր ու պատմվածքներ: Սակայն միայն այսօր գլուխ պտտեցնող արագությամբ մեծ համբավ և ժողովրդականություն գրավեց: Հայ թատրոնի տարեգրության մեջ «Հին աստվածներ» ներկայացումը բոլորովին նմանը չտեսնված մի բան է»⁶³: Այնուհետև մեկնաբանելով պիեսի բովանդակությունը, շեշտադրումներ անելով, մասնավորապես, երիտասարդ աբեղայի ու վանահոր կերպարների վրա՝ Յու. Վեսելովսկին իր խոսքն ավարտում է հետևյալ հետաքրքիր եզրակացությամբ. «Հեղինակը մեզ տանում է Հին Հայաստան, Սևանի գեղատեսիլ կղզին: Գործողությունը տեղի է ունենում մեզնից 1000 տարի առաջ: Սակայն պիեսայի մեջ ոչ մի առանձին հայկական բան չկա կամ կապված չէ մի հայտնի ժամանակաշրջանի հետ: Ըստ ցանկության կարելի էր փոփոխել անունները, մի քանի մանրամասնություններ և պիեսան կհարմարվեր այս կամ այն ցեղին ու ժամանակին: Իզուր կլիներ փնտրել այդ գրվածքի մեջ զուտ տեղական սիրային որևէ մի բան, որ նման չլիներ մյուս ազգերի դրամատիկական ստեղծագործություններին, սյուժետներին և տեխնիկային: Շանթի դրաման համարյա թե հայերի կողմից առաջին գանձն է, որ նրանք մտցնում են համաեվրոպական գրականության մեջ: Ճշմարիտ է, մի քանի դեպքում կարելի է ցույց տալ, որ Շանթը հետևում է և ընդօրինակել է Իբսենին, Հաուպտմանին և ուրիշներին»⁶⁴:

Սկստենք նաև, որ Յու. Վեսելովսկին 1917 թ. «Армянский вестник»-ում անդրադարձել է Լ. Շանթի «Կայսր» դրամային՝ «Շողոքորթության և երեսպաշտության թագավորությունում (Լ. Շանթի «Կայսր» դրամայի առիթով)» վերնագրով ծավալուն հոդվածով, այն համարել է «սքանչելի, որպես գեղարվեստական

⁶² «Բանասեր», 1903, հունիս–հուլիս, թիվ 6–7, 183:

⁶³ «Բաքվի ծայն», 21. VIII. 1913: Դրաման Հ. Գենջյանի (Կարա-Դարվիշ) ռուսերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել 1913 թ.:

⁶⁴ «Բաքվի ծայն», 21. VIII. 1913:

ստեղծագործություն, որը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և գաղափարական տեսակետից»⁶⁵:

Մի դիտարկում. որքան մեզ հայտնի է, Լ. Շանթի դրամատուրգիայի հետազոտությամբ զբաղվող և ոչ մի ուսումնասիրող Յու. Վեսելովսկու գրած այս հոդված-գրախոսականներին չի անդրադարձել:

Եզրակացություն

Հայ թատրոնին և թատերական գործիչներին նվիրված Յու. Վեսելովսկու աշխատությունները հետաքրքիր ու բովանդակալից վերլուծություններ են, որտեղ ազգային ինքնությունն ու համամարդկային արժեքները շաղախվում են մեկ ամբողջության մեջ: Պետրոս Ադամյանի, Մկրտիչ Պեշիկթաշյանի, Գաբրիել Սունդուկյանի, Պիեռ Կորնելի ու Լևոն Շանթի կենսագործունեություններն ու ստեղծագործությունները նրա գրչի տակ ներկայանում են որպես ազգային հոգևոր-արվեստագիտական ժառանգություն, որը հնարավորինս համադրելի է համաշխարհային դրամատուրգիայի երևույթների հետ:

Յու. Վեսելովսկու մոտեցումն առանձնահատուկ է նրանով, որ նա հայ դրամատուրգիական գործերը դիտարկում է ոչ միայն որպես գեղարվեստական երևույթ, այլև հասարակական ու կենցաղային կյանքի արտացոլում: Նրա ուսումնասիրությունները վկայում են, որ հայ բեմարվեստը իր կենցաղային, սոցիալական և պատմական շերտերով ունի ոչ միայն հայկական, այլև համաեվրոպական ճանաչելիության ներուժ:

Այսպիսով, Յու. Վեսելովսկին ռուս իրականության մեջ հայ դրամատուրգիայի առաջին համակարգված ու գիտական հիմունքներով ուսումնասիրողն է: Նրա գործերն ունեն մնայուն արժեք հայ թատրոնի պատմությունը ճանաչելու, համաշխարհային համատեքստում գնահատելու և հետագա հետազոտությունների համար հենք ստեղծելու տեսանկյունից:

Անուշավան Զաքարյան – ք. գ. դ., ՊԲՀ-ի գլխավոր խմբագիր, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XX դարասկզբի առաջին քառորդի հայ իրականության հարցեր, Հայկական հարց և Հայոց ցեղասպանություն, հայ-ռուս պարմագրական, մշակութային կապեր: Հեղինակ է 23 գրքի և ժողովածուի, ավելի քան 250 հոդվածի: ORCID: 0009-0008-4762-4124. patmhandes@rambler.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Արձագանք» (Թիֆլիս), 22, 26. VII. 1892 [“Ardzagank” (Tiflis), 22, 26. VII. 1892 (in Armenian)]:

«Բանասեր» (Փարիզ), 1903, հունիս-հուլիս, թիվ 6–7, էջ 179–183 [“Banaser” (Paris), 1903, June-July, № 6–7, p. 179–183 (in Armenian)]:

«Բաքվի ձայն», 21. VIII. 1913 [“Voice of Baku”, 21. VIII. 1913 (in Armenian)]:

⁶⁵ «Армянский вестник» (Москва), 1917, № 24, 18 июня, с. 7. *Հմմտ. В е с е л о в с к и й. 1972, 98.*

Գրական ժառանգություն. 1961, գիրք առաջին, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 388 էջ [Literary Heritage, 1961, Book One. Yerevan, ASSR Academy of Sciences Publishing House, 388 p. (in Armenian)]:

Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Մ. Բերբերյանի ֆ., № 208, 209, 286, 287, Յու. Վեսելովսկու ֆ., № 33, 34, 334, 368 [Ye. Charents' Museum of Literature and Art, M. Berberyan's Archive, № 208, 209, 286, 287; Yu. Veselovsky's Archive, № 33, 34, 334, 368 (in Armenian)]:

Զաքարյան Ա. 2022, Յուրի Վեսելովսկին և հայ իրականությունը. – ՊԲՀ, № 2, էջ 89–121 [Zakaryan A. 2022, Yuri Veselovsky and Armenian Reality, HPH], № 2, p. 89–121 (in Armenian)]:

Զաքարյան Ա. 2025, Յուրի Վեսելովսկու հոդվածը հայ հնագույն դրամայի մասին. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 3, էջ 285–301 [Zakaryan A. 2025, Article by Yuri Veselovsky on Ancient Armenian Drama. – “Bulletin of Social Sciences” of NAS RA, № 3, p. 285–301 (in Armenian)]:

Ժամանակակիցները Գաբրիել Սունդուկյանի մասին. 1976, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 291 էջ [Contemporaries about Gabriel Sundukyan. 1976. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 291 p. (in Armenian)]:

Հարությունյան Բ. 2013, Պետրոս Ադամյան: Կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1849–1891), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 776 էջ [Harutyunyan B. 2013, Petros Adamyan, Chronicle of his Life and Creative Work (1849–1891). Yerevan, YSU Publishing House, 776 p. (in Armenian)]:

«Մշակ» (Թիֆլիս), 30. VII. 1892, 24. IV. 1899 [“Mshak” (Tiflis), 30. VII. 1892, 24. IV. 1899 (in Armenian)]:

Նար-Դոս. 1990, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հ. չորրորդ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 480 էջ [Nar-Dos. 1990, Collection of Poems in Four Volumes, V. 4. Yerevan, “Nairi” Publishing House, 480 p. (in Armenian)]:

«Նոր-Դար» (Թիֆլիս), 11. III. 1892, 28. VII. 1892, 06. VIII. 1892, 23, 25, 29. VIII. 1892, 17. IX. 1892, 21. XI. 1892, 28, 31. VIII. 1902 [“Nor-Dar” (Tiflis), 11. III. 1892; 28. VII. 1892; 06. VIII. 1892; 23, 25, 29. VIII. 1892; 17. IX. 1892; 21. XI. 1892; 28, 31. VIII. 1902 (in Armenian)]:

Շահ-Նազարեանց Ա. բժ. 1901, Մարդասիրութեան եւ աշխատանքի ազնիվ զինորդ՝ Իրիյ Ալեքսեևիչ Վեսելովսկիյ (18^{XII/27} 89–1899 թթ.), Մոսկուա, Տպարան Բ. Բարխուդարեանի, 83 էջ [Shah-Nazareants S. MD, 1901. The Noble Soldier of Humanity and Labor – Yuri Alekseevich Veselovsky (18^{XII/27} 89–1899). Moscow, K. Barkhudarian Publishing House, 83 p. (in Armenian)]:

«Армянский вестник» (Москва), 1917, № 24, 18 июня, с. 4–7 [“Armianskiy Vestnik” (Moscow), p. 2–4; 1917, № 24, June 18, p. 4–7 (in Russian)].

Веселовский Ю. Из истории армянской сцены. Тифлисский театр и бытовая комедия. – «Артист» (Москва), 1892, сентябрь, № 22, с. 85–100; октябрь, № 23, с. 72–80; ноябрь, № 24, с. 88–95 [Veselovsky Yu. From the History of the Armenian Stage. Tiflis Theatre and Comedy of Manners. – “Artist” (Moscow), 1892, September, № 22, p. 85–100; October, № 23, p. 72–80; November, № 24, p. 88–95 (in Russian)].

Веселовский Ю. 1900, Литературные очерки. Москва, Типо-литография А. В. Васильевна, 593 с. [Veselovsky Yu. 1900, Literary Essays. Moscow, Типо-lithography A. V. Vasilievna, 593 p. (in Russian)].

Веселовский Ю. А. 1972, Очерки армянской литературы, истории и культуры. Ереван, изд-во «Айастан», 502 с. [Veselovsky Yu. A. 1972, Essays on Armenian Literature, History, and Culture. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 502 p. (in Russian)].

Г. М. П. И. Адамян (Некролог). – «Артист» (Москва), 1891, декабрь, № 18, с. 173–176 [G. M. P. I. Adamyan (Obituary). – “Artist” (Moscow), 1891, December, № 18, p. 173–176 (in Russian)].

Давтян А. 1970, Юрий Веселовский и армянская литература. Ереван, изд-во «Айастан», 298 с. [Davtyan A. 1970, Yuri Veselovsky and Armenian Literature. Yerevan, “Hayastan” Publishing House, 298 p. (in Russian)].

«Донская речь» (Ростов/на Дону), 03. XII. 1902 [“Donskaya Rech” (Rostov/on-Don), 03. XII. 1902 (in Russian)].

«Новое обозрение» (Тифлис), 18. IX. 1892 [“Novoye Obozreniye” (Tiflis), 18. IX. 1892 (in Russian)].

«Петербургская жизнь», 27. V. 1901 [“Petersburg Life”, 27. V. 1901 (in Russian)].

«Русские ведомости» (Москва), 20. III. 1912 [“Russian News” (Moscow), 20. III. 1912 (in Russian)].

ЮРИЙ ВЕСЕЛОВСКИЙ ОБ АРМЯНСКОМ ТЕАТРЕ И ТЕАТРАЛЬНЫХ ДЕЯТЕЛЯХ

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Резюме

Ключевые слова: Ю. Веселовский, армянская античная драма, театры Константинополя и Тифлиса, театральные деятели, П. Адамян, М. Пешикташлян, Г. Сундукян, П. Корнель, Л. Шант.

История, культура и литература армянского народа являлись предметом всестороннего изучения известного русского ученого, литературного критика, филолога, переводчика и арменоведа Юрия Веселовского (1872–1919). Гуманист считал необходимым ознакомить российское общество с многовековой историей армянского народа, его богатым культурным наследием. Исследования ученого в этих областях являют собой ценный вклад в развитие арменоведения в России.

Ю. Веселовский особый интерес проявлял к армянскому театру и драматургии, писал статьи и эссе историко-познавательного характера, знакомя российского читателя с армянской культурой. В ряду этих работ следует назвать: «Петрос Адамян (Некролог)» (1891), «Из истории армянской сцены» (1892), «Древний период армянской драмы» (1892), «Мкртич Пешикташлян» (1892), «Из истории армянской сцены. Тифлисский театр и бытовая комедия» (1892), опубликованные в газетах «Приазовский край» (Ростов-на-Дону), «Русские

ведомости» (Москва), в журналах «Артист» (Москва), «Кавказский вестник» (Тифлис), «Армянский вестник» (Москва) и других органах печати, часть которых в переводе издавалась и на страницах армянской периодики.

В январском номере журнала «Артист» за 1895 г. Ю. Веселовским были представлены изданные в Тифлисе А. Тарханяном в 1893–1894 гг. 1-ая и 2-ая книги – «Театр. Армянский театральный сборник».

В 1902 году в журнале «Кавказский вестник» Ю. Веселовским была опубликована статья «Корнель и армяне», посвященная тем историческим произведениям французского драматурга XVII века, в которых фигурируют армянские персонажи либо упоминаются армяне. В том же году эта статья была издана в виде брошюры, затем была переведена на армянский и опубликована.

В 1908 году Ю. Веселовский вместе с Л. Г. Бек-Юсуповым отредактировали пьесу театроведа, издателя и владельца типографии Эмина Тер-Григоряна «Огонь и меч (Кто виноват?)», изданную в Ереване на русском языке. Книга была переиздана в 1910 году.

Арменовед был одним из первых, кто в 1913 году откликнулся на пьесу Л. Шанта «Древние боги». В 1917 году в «Армянском вестнике» была издана статья Веселовского о драме Л. Шанта «Император», озаглавленная «В царстве лести и лицемерия (по случаю драмы Л. Шанта «Император»)».

Вышеупомянутые работы Ю. Веселовского можно назвать первой попыткой систематизированного исследования армянского театра. Армянская драматургия рассматривалась им в широком контексте, путем её соотнесения с театральными традициями общеевропейского сценического искусства и русской драматургии.

Анушаван Закарян – д. филол. н., главный редактор ИФЖ, старший научный сотрудник отдела изобразительного искусства Института искусств НАН РА. Научные интересы: вопросы армянской действительности первой четверти XX века, Армянский вопрос и Геноцид армян, армяно-русские историко-литературные и культурные связи. Автор 23 книг и сборников, более 250 статей. ORCID: 0009-0008-4762-4124. patmhandes@rambler.ru

YURI VESELOVSKY ON ARMENIAN THEATER AND THEATRICAL FIGURES

ANUSHAVAN ZAKARYAN

Summary

Keywords: Yu. Veselovsky, Armenian ancient drama, theaters in Constantinople and Tiflis, theatrical figures, P. Adamian, M. Peshiktashlian, G. Sundukian, P. Kornel, L. Shant.

History, culture and literature of the Armenian people were subjects of comprehensive study conducted by Yuri Veselovsky (1872–1919), a famous Russian scientist, literary critic, philologist, translator and Armenologist. The great humanist believed it essential to acquaint the Russian society with the centuries-old history of the Armenian people, with its rich cultural heritage. The scientist's research in these fields is a valuable contribution to the development of Armenian studies in Russia.

Yu. Veselovsky showed a special interest to the Armenian theater and drama, wrote historical and cognitive articles and essays introducing the Armenian culture to the Russian readers. Among these writings the following ones should be mentioned: “Petros Adamian” (obituary) (1891), “From the history of the Armenian stage” (1892), “The ancient period of the Armenian drama” (1892), “Mkrtich Peshiktashlian” (1892). “Tiflis theater and a comedy of manners” (1892) was published in the newspapers “Priazovski Kray” (Rostov-on-Don), “Russkiye Vedomosti” (Moscow), in the journals “Artist” (Moscow), “Kavkazkiy Vestnik” (Tiflis), “Armianskiy Vestnik” (Moscow) and in other press bodies; some of the materials from these media were translated into Armenian and published on the pages of the Armenian periodicals.

In the journal “Artist” of January, 1895, Yu. Veselovsky presented the 1st and 2nd books – “Theater. Collection of Armenian Theater Plays”, published by A. Tarkhanyan in Tiflis in 1893–1894.

In 1902, Yu. Veselovsky published an article “Cornelius and the Armenians” in the journal “Kavkazkiy Vestnik”; the article was dedicated to those historical works of the XVII century French playwright, in which either Armenian heroes appear or Armenians are mentioned. In the same year, this article was published in a brochure format and then it was translated into Armenian and published.

In 1908, Yu. Veselovsky together with L. G. Bek-Yusupov edited the play “Fire and Sword (Who is to Blame?)” by Emin Ter-Grigoryan – a theater historian, publisher, and a printing house owner; the play was published in Yerevan in Russian. The book was republished in 1910.

The Armenologist was one of the first who commented on the play “Ancient Gods” by L. Shant in 1913. In 1917, the “Armianskiy Vestnik” published Veselovsky's article on L. Shant's drama “Emperor” titled “In the Kingdom of Adulation and Hypocrisy (on the occasion of L. Shant's drama “Emperor”)”.

The above stated works by Yu. Veselovsky can be regarded as the first attempt at systemized study of the Armenian theater. He considered the Armenian drama in a global context comparing it with the theatrical traditions of the European medieval period, pan-European dramatic art and Russian art.

Anushavan Zakaryan – Doctor of Philological Sciences, Editor-in-Chief of the “Historical and Philological Journal” of NAS RA, Senior Researcher at the Department Fine Arts of the Institute of Arts of NAS RA. Scientific interests: issues of the Armenian reality in the first quarter of the XX century, Armenian Question and Armenian Genocide, Armenian-Russian historical, literary and cultural ties. Author of 23 books and more than 250 articles. ORCID:0009-0008-4762-4124. patmhandles@rambler.ru

PROTECTING THE HEAD OF THE DECEASED BY APOTROPAIC MEANS
(Gleanings from Prehistoric Period)*

GAREGIN TUMANYAN

Keywords: sepulchre, the head of the deceased, human, ritual items, funerary rite, apotropaic, metallic items.

Abstract

Since the Paleolithic, all the rituals comprising funerary rite were aimed at a single purpose – overcoming the death. The head of deceased was viewed as a valid replacement of the whole being. It was perceived as a container, where the vital energy was concentrated. Therefore, the head needed protection, which was provided by placing near the head ritual items made of flint, obsidian or metal, modelling the head in plaster, placing the head in a clay vessel or on a stone, etc. Headgear, besides esthetic purposes, had also a protective meaning. These protective measures were not yet ensuring the revival of the deceased, but allowed to hope that the soul will not get changed, and the identity of the person will be kept. This study demonstrates the variety of methods applied in Near East and Europe for protecting the head of deceased, highlighting this important aspect of spiritual life of our distant ancestors.

Introduction

Funerary rite is a social/community practice aimed at overcoming the death. Ensuring the ritual purity of both the soul and the body of the deceased was one of the main concerns of performers of this rite. During rituals (particularly, sacrifices), the head of the deceased was viewed as a complete replacement of the whole being. Human head is mentioned in the ritual texts of Hittites¹. In mythological thinking, in the context of unification of the nature and a human being, a human head was viewed as an equivalent to the sky². The immense sculptures of the heads of Aramazd-Zeus, Mihr-Apollo, Vahagn-Heracles

* Submitted as of 18. XII. 2025, reviewed on 20. XII. 2025, approved for publication on 20. III. 2026.

© Author/s, 2026. Available under Creative Commons Attribution 4.0 License.

¹ И в а н о в. 1974, 110.

² Т о п о р о в. 1988, 12.

and other gods (Fig. 1) are preserved till nowadays in the sanctuary of Nemrut Mountain in Commagene³. Apparently, ability to parturite was attributed to them: Athena was born from the head of Zeus. The head was considered as one of the containers of the soul⁴, where the main forces of the soul and the vital energy were concentrated. Therefore, a special protection was needed for it. Even hair was viewed as a carrier of the soul. Similarly, for ensuring the revival of the deceased, the main attention was paid to protecting his/her face to maintain the individual's personality and the purity of the soul⁵.

Based on comprehensive archaeological data from Near East and Europe, an attempt is made in this paper to demonstrate the perceived importance of protecting the head of a deceased for those performing the funerary ritual.

Burying the head

The customs of decapitation during dismemberment or burying separated skulls were originated in the Paleolithic Period, possibly in the Mousterian Phase⁶. Burials of heads were discovered in Aurignacian, Magdalenian, and Azilian layers of some archaeological sites in Europe⁷. In a Pre-Pottery Neolithic Period archaeological site – Çayönü (8th–7th millenniums BCE), a construction called “skull building” (Fig. 2) was uncovered, in the stone cells of which skeletons and skulls of 450 people were cumulated in groupings⁸. Under the floors of Jericho habitats of 7th millennium BCE, human skulls were found, with features thoroughly modelled in plaster and cowries inserted to replace the eyes⁹. Occasionally, head hair and moustaches were painted on the plaster masks¹⁰. Burials of skulls belonging to the same period were uncovered in Çatal Hüyük as well¹¹. The custom of burying the separated head of the deceased was continued in the monuments of Halaf culture – Yarim Tepe 2 and Tell Arpachiyah. Notably, the skulls buried in sepulchres of Tell Arpachiyah were placed in clayware¹². Burials of skulls dating back to the Late Chalcolithic Age have been discovered in Areni Cave (Armenia). Skulls of underage girl and boy were placed in unbaked clay vessels, and a skull of a young boy was found in a rock crevice.

³ S h r ш g j ш ъ. 1982, 219:

⁴ Л о с е в. 1957, 43.

⁵ Т о п о р о в. 1987, 279–281.

⁶ С м и р н о в. 1997, 176.

⁷ М о н г а й т. 1973, 177.

⁸ Ö z d o ğ a n. 2001, 13–15.

⁹ C r o u c h e r. 2012, 96–101, figs. 4.1a-b, 4.2.

¹⁰ M e l l a a r t. 1965, 42–44, ill. 21.

¹¹ M e l l a a r t. 1967, 65, 108, 204.

¹² М е р п е р т, М у н ч а е в. 1982, 40–42.

Lower jaws of all these skulls were missing¹³. The custom of placing the head in a clay vessel was documented also in some burial grounds of Armenia – Garni, Lchashen 2, Artik, etc. This ritual survived during the later periods as well, including Armenia (in the sites of Artik, Shirakavan, Lori Berd, etc.). The memory of it could have been reflected in some damnation that express a desire of “burying somebody’s head” or “coating somebody’s head with mud”. Plastering the head with clay or preparing a (clay) mask carried a protective meaning. Presumably, ritual/post-mortem trepanation was also performed for the same purpose or obtaining amulets¹⁴. These were not yet ensuring the revival of the deceased, but allowed to hope that the soul will not get changed in the revived body and the identity of the person will be kept. Keeping the face from distortion was deemed important in the sense of maintaining the soul unaltered. The custom of burying only the head – separated from the body – was probably aimed at contributing to the revival of the deceased; an indirect evidence of this was placing the separated head into a basin, which is associated with the “dying-reviving” moon in the world of symbols¹⁵. In a number of archaeological sites of Chalcolithic, Early Bronze, and later ages (Aknalich, Mokhrablur of Nakhchavan, Jrvezh, Qeti, Artik, Khanlar, Stepanakert, “Dimats” district of Vanadzor city, Ghuruchay, etc.), the head of the deceased was placed on a stone¹⁶. Stones situated under the head were usually boulders or basalt-andesitic rocks. These are usually called “underhead stone” or “stone pillow”. In № 158 and № 230 catacombs of Artik cemetery, the head of the deceased was “incircled” with tuf stones¹⁷. Under the head of a deceased from burial № 1 discovered in the first construction horizon of Masisi–Blur, pieces of blue ore were placed¹⁸. In one of the Iron Age sepulchres of Haftavan Tepe, a slab was placed under the head of the buried young girl, and her headdress was found on that slab¹⁹. The custom of placing the head of the deceased on a stone was continued during the Hellenistic period and further – up to Early Medieval Age (Fig. 3)²⁰.

¹³ Areshyan et al. 2012, 125; Wilkinson et al. 2012, 26, fig. 5; Худавердяни др. 2017, 73–75, рис. 2, 3.

¹⁴ Медникова. 2004, 153; Murphy. 2003, 213.

¹⁵ Zehren. 2006, 91.

¹⁶ Թ ու լ շ ի շ ի. 1997, 252, Özterzi. 2011, 103–104, res. 27; Muradyan. 2014, 340, 354, fig. 3, 2; Гуммель. 1940, 106–109, фиг. 44.

¹⁷ Хачатрян. 1975, 146.

¹⁸ Արտշի. 1987, 5: The first construction horizon of the settlement of Masisi–Blur (Yengidja) was initially dated to no later than half of the 5th millennium BC; see Արտշի. 1986, 7:

¹⁹ Burney. 1972, 135–137, fig. 8, pl. 3a.

²⁰ Tumanyan. 2015, 111.

Placement of ritual items next to the head of the deceased

The tradition of putting ritual items next to the head of the deceased is also a very old one. Let's discuss first the custom of placing obsidian and flint debris at the head of the deceased. It is known that a property of repelling harmful influences was attributed to obsidian²¹. In Armenian folklore, this stone is called "devils nail" or "wolf-tearing black stone"²². Fragments of flint, as well as cobble and, sometimes, obsidian were used as stones for threshing board. Numerous burials conducted on/under threshing boards were uncovered in Armenia and in adjacent territories²³. According to ethnographical data, the deceased was bathed on a threshing board. There is evidence of this in the damnation genre of the Armenian folklore as well, expressing a wish "to wash your height on a threshing board"²⁴.

The apotropaic and miracle-working role of the flint was acknowledged in mythological perceptions²⁵. Most probably, these perceptions were formed in the middle phase of the Old Stone Age, because "flint pillows" were placed under the heads of deceased in Mousterian Period. This inference was made based on the discovery of numerous debris of flint under or near some skulls²⁶. A big stone axe was situated near the head of a deceased buried in a position of a sleeping man²⁷. Besides, separate big chips and nucleuses of flint and obsidian, blades, arrowheads and daggers were discovered near the heads of the deceased. For example, a flint dagger was placed under the skull of a skeleton found in the Neolithic archaeological site of Nevali Çori²⁸. In the Early Bronze Age burial ground of Ēlar, three petiolate obsidian arrowheads were found near the skull of the corpse buried in sepulchre № 15; two obsidian tools were placed in front of the face of the deceased in sepulchre № 16, while in sepulchre № 20, obsidian blades were discovered at the stretched hands of the corpse – in front of the face. In one of the burial mounds of Khachbulagh, an obsidian arrowhead was placed at the head of the deceased. A flake of obsidian was found at the head of the buried in sepulchre № 5 of Aruch burial ground²⁹ and in sepulchre № 84 of Lchashen 2 burial ground³⁰, and an obsidian nucleus was found at the head of the deceased

²¹ Симонян. 1988, 81.

²² Արևիկա Թեմուրյան. 1876, 435:

²³ de Morgagn. 1889, 139, figs. 141–143; see also Ramishvili. 2004, 114–116, fig. 1.

²⁴ Հարությունյան. 1975, 200:

²⁵ Crawford. 1898, 631.

²⁶ When there were only a few flint fragments under a skull, the version of a "stone pillow" was not considered justified: see Алёкшин. 1995, 192.

²⁷ Dixhit. 1955, 112.

²⁸ Lichter. 2016, 75, fig. 5.

²⁹ Թումանյան. 2005, 161:

³⁰ Թումանյան. 2010ա, 157:

in the warrior riders sepulchre in Gusanagyugh. In sepulchre № 1 of Aragatsavan burial group, a “piece” of obsidian was found next to the lower jaw of the skeleton of a young boy³¹. In Shirakavan burial ground, fragments of obsidian were discovered in the burial chamber of № 10 barrow, and flakes of obsidian were found in the stone cells of № 27, 31, 105 sepulchres³².

Another custom – placing metallic items near the head of the deceased also has ancient roots, including in Armenia. In each of the Early Bronze Age sepulchres № 8 and № 10 of Ēlar, a bronze dagger was situated at the head of the deceased³³. In tumulus № 125 of Stepanakert, the skull of the deceased was placed on a stone, next to which a tip of a “copper” dart and a magnetite-made spherical mace were found³⁴. In the catacombs of Artik, metallic items were usually found near the skull of the skeleton. In particular, in the burial cell № 291, a bronze dagger was placed strictly in front of the face of the deceased³⁵. In sepulchre № 85 of Lori–Berd, a dagger with bronze blade was found next to the skull (at the neck) of the deceased³⁶. In sepulchre № 104 of Lchashen, a bronze dagger was placed next to the skull (in front of the face) of the deceased³⁷. An iron knife was placed near the head of the main deceased in sepulchre № 45 in Qeti, and a bronze awl was also found next to the skull³⁸. In № 12 sepulchre of Shirakavan, bronze arrowheads were situated near the head of the deceased; in № 27 sepulchre, three petiolate bronze arrowheads were placed in front of the face of the deceased, and two knives and a dagger were found near the face of the deceased in № 122 burial cell³⁹. A broken blade of an iron knife was situated at the facial part of one of the skulls belonging to the upper (Skythian type) burial of № 4 tomb of Aruch⁴⁰ (Fig. 4). In № 14 sepulchre of Sheytandagh, a dagger was placed in front of the face of the deceased, and a spear behind his head. In № 47 sepulchre of Akhtala, an iron spear was situated behind the skull of the deceased. In № 134 sepulchre of Mousieri, under the skull of the skeleton (Fig. 5), an iron spear was discovered, placed across the slab box⁴¹. In Udjan, in the cell (Fig. 6) of a burial mound dated to 5th–4th centuries BCE, a curved iron knife was placed near the top of the head of the deceased, buried via interment⁴². Probably, this ritual

³¹ Շ ա խ մ ն լ ր ա դ յ ա ն. 2022, 61–62:

³² Թ ն ռ ն ս յ ա ն և ա յ լ ք. 2002, 98–102:

³³ Խ ա ն զ ա դ յ ա ն. 1979, 38–40, 51, նկ. 47, 71:

³⁴ Г у м м е л ь. 1948, 20.

³⁵ Х а ч а т р я н. 1975, 141, 142, рис. 83.

³⁶ Դ Ե Վ Ե Ջ յ ա ն. 2022, 56–57, 270, 359, նկ. 67, աղ. 131, 2, 235, 5:

³⁷ Պ Ե Ն Ր Ն ս յ ա ն. 2018, 79, նկ. 6:

³⁸ П е т р о с я н. 1989, 78, таб. 63, 4.

³⁹ Թ ն ռ ն ս յ ա ն և ա յ լ ք. 2002, 99, 129:

⁴⁰ Թ ն լ մ ա ն յ ա ն. 2010թ, 116:

⁴¹ d e M o r g a n. 1889, 51–52, 59, 68–69, fig. 11, 18, 25.

⁴² Թ ն լ մ ա ն յ ա ն. 1993, 135:

had an apotropaic purpose as well, because, according to ancient beliefs, “evil spirits” avoided metals⁴³. In their everyday life, Armenians were putting a knife under the infant’s head to protect the infant from evil.

The same phenomenon is observed in territories neighboring with Armenia. At the southern coast of Black sea, in an Early Bronze Age sepulchre of the Ikiztepe archaeological site, a bronze spear was placed near the skull of the deceased buried via interment⁴⁴. A broken blade of an iron curved knife was situated in front of the face of the deceased in № 19 sepulchre of the burial ground of Caucasian Ulubaganal. In № 4 sepulchre of a riding warrior in the same burial ground, a Cimmerian–Scythian type arrowhead was vertically stuck in the floor – in front of the face of the deceased. And in № 6 burial, an iron axe was found behind the head of the buried man and a bunch of arrowheads near the head of the woman⁴⁵. Naturally, the head of the deceased was treated with a special attention during other ceremonies as well, for instance, when applying mineral stains to the corpse. Evidence of this was found in the Neolithic site of Çatal Hüyük, where a skeleton of around seventeen-year-old girl was found with red ochre applied all over her body and the skull treated with cinnabar as well⁴⁶.

The apotropaic meaning of headgear

Besides the apotropaic items mentioned above, a number of other items related to the head of the deceased were found in sepulchres, including various metallic headgear and masks (often made from precious metals). Impressive examples of such headgear are the golden helmet of Meskalamdug found in one of the sepulchres in Sumer, and the Urartian bronze helmet of king Argishti found in the Upper Routkha burial ground of North Caucasus⁴⁷. Examples of precious masks found in sepulchres are the golden mask of Tutankhamun, which covered not only the pharaoh’s head and face, but also his shoulders, and the golden mask discovered in one of the royal sepulchres of Mycenae, known to the scientific community as the *mask of Agamemnon*⁴⁸. Other items found in sepulchres include numerous headdressings, diadems and frontlets, which, in addition of serving as adornments, had sacred meaning as well. Chaplets, eyecups and lip guards were also among common findings, perhaps, serving as partial replacements of masks⁴⁹. Other frequent findings included bells, hairpins, earrings, and coins. The custom of putting coin in the mouth of the deceased penetrated into Armenia from

⁴³ Исраелян. 1993, 148–150.

⁴⁴ Bilgi. 2001, 95, fig. 9.

⁴⁵ Ковалевская. 1984, 35–37.

⁴⁶ Mellaart. 1967, p. 207.

⁴⁷ Woolley. 1934, 244, 292, 294; see also Salvini. 2012, 37.

⁴⁸ Carter. 1927, 83, 254, pl. 73; see also Gere. 2006, 76.

⁴⁹ Куфтин. 1941, 39–41.

the Greek world. There was a belief that the soul of the deceased needed money to pay to Charon. This belief, along with the numerous findings of coins placed in the mouth of the deceased, make evident the ritual meaning of money⁵⁰. Luxury items and things symbolizing the power, social status and wealth of the deceased and those who organized the burial, were found in sepulchres of different periods both in Armenian Highland and other territories. These burials are famous with their headdresses – made from precious metals. As expected, these items were found near the head of the deceased and carried apotropaic meaning⁵¹. Blue and colorful beads sewn to the headgear or decorating the hair played a role of amulet. It is noteworthy that “jewelry and blessed mascots often have common origin”⁵².

Conclusion

In summary, one of the main concerns of those carrying out the funerary rite was ensuring the ritual purity of the soul and body of the deceased. The head, as the container of the soul, was perceived to be in need of a special protection. The habit of burying only the head was probably aimed to assist to the revival of the deceased. Considerations of providing better protection underlay the behaviors of placing the head of the deceased on a stone “pillow” or putting ritual items near the head, including nucleuses and debris of flint and obsidian, as well as arms (daggers, arrowheads) made from these stones. Metallic items – spears, daggers, knives, arrowheads, etc., were also placed next to the head of the deceased. Headgear, besides aesthetic purposes, had also a destination of protecting from evil. All these ceremonies of funerary rite were aimed at a single main purpose – overcoming the death.

*Garegin Tumanyan – Doctor of Sciences in History, Senior Researcher at the Department of Early Archaeology of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. Scientific interests: Bronze and Iron Age cultures of the Armenian Highland, funerary rites, Cimmerian archaeological culture, cultural relationships. Author of 5 books and 78 scientific articles.
ORCID: 0000-0002-6696-0093. gstumanyan@gmail.com*

⁵⁰ Тирацян. 1988, 108.

⁵¹ Исаелян. 1993, 149; see also Թորոնթոնի անթրոպոլոգիա. 2002, 99, աղ. LXVII, 14:

⁵² Իւրաքանչեւ. 2021, 283:

Fig. 1. Sculptures of heads of Hellenistic gods in the sanctuary of Nemrut Mountain in Commagene (Photograph by Anahit Demirchyan).

Fig. 2. "Skull-building" in Çayönü (after Özdoğan 2001, 13, fig. 3).

Fig. 3. Early Medieval sepulchre N° 1 in Agarak: The head of the deceased is placed on a cobble (after Tumanyan 2015, tab. LII, 5).

Fig. 4. Skythian burial of N° 4 tomb of Aruch, Armenia: A broken iron knife placed at the facial part of a separated skull (photograph by Dmitry Arakelyan).

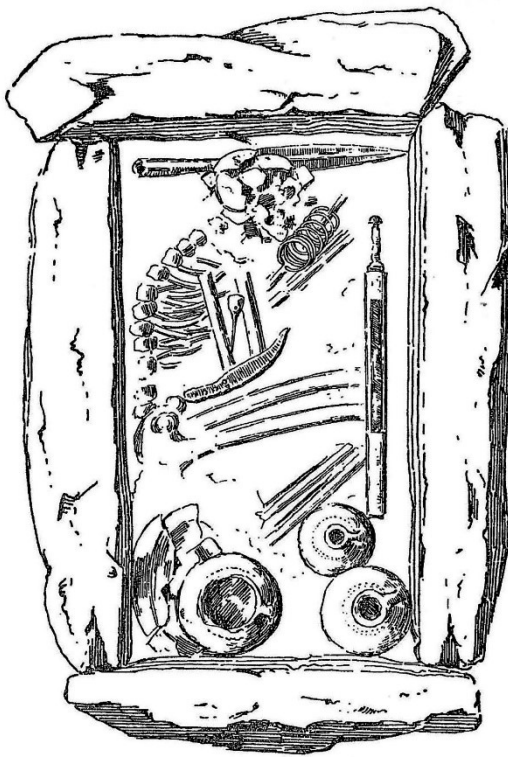

Fig. 5. Sepulchre № 134 of Mousieri: An iron spear is situated under the skull of the human skeleton, across the slab box (after de Morgan 1889, 68, fig. 25).

Fig. 6. The tomb of 5th–4th centuries BCE in Udjan, Armenia: A curve knife is placed at the top of the head of the deceased (after Tumanyan 1993, fig. 2).

REFERENCES

- Areshyan G. E., Gasparyan B. Z., Avetisyan P. S., Pinhasi R., Wilkinson K., Smith A., Hovsepian R., Zardaryan D. 2012, *The Chalcolithic of the Near East and South-eastern Europe: Discoveries and new Perspectives from the Cave Complex Areni-1, Armenia, Antiquity* (Winchester), 86, p. 115–130.
- Bilgi Ö. 2001, *Ikiztepe Excavations*, in *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932–2000)*, Edited by O. Belli, Istanbul, FSF Matbaacilik & Reklam Hizmetleri, Ltd, p. 91–96.
- Burney C. 1972, *Excavations at Haftavān Tepe 1969: Second Preliminary Report*, Iran (London), 10, p. 127–142.
- Carter H. 1927, *The Tomb of Tut. Ankh. Amen, II*, London, Toronto, Melbourne and Sydney, Cassell and Company, Ltd, 305 p.
- Crawford J. M. 1898, *The Kalevala: The Epic Poem of Finland into English 2*, Cincinnati, The Robert Clarke Company, 744 p.
- Croucher K. 2012, *Death and Dying in the Neolithic Near East*, Oxford, Oxford University Press, XXII+372 p.
- de Morgan J. J. 1889, *Mission scientifique au Caucase; Études archéologiques & historiques*, T. 1, Paris, Ernest Leroux, 231 p.
- Dikshit S. K. 1955, *An Introduction to Archaeology*, Bombay, Calcutta, Asia Publishing House, 468 p.
- Gere C. 2006, *The Tomb of Agamemnon*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 208 p.
- Lichter C. 2016, *Burial Customs of the Neolithic in Anatolia – An Overview*, in *Anatolian Metal 7. Anatolien und seine Nachbarn vor 10000 Jahren*, hrsg. Ü. Yalçın, Bochum, Blömeke Druck SRS GmbH, ss. 71–83.
- Mellaart J. 1965, *Earliest Civilizations of the Near East*, London, Thames and Hudson, 143 p.
- Mellaart J. 1967, *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, New York, McGraw–Hill Book Company, 232 p.
- Muradyan F. 2014, *Discovery of the first Chalcolithic Burial Mounds in the Republic of Armenia*, in *Stone Age of Armenia. A Guide–book to the Stone Age Archaeology in the Republic of Armenia*, Edited by B. Gasparyan, M. Arimura, Kanazawa, Kanazawa University Press, p. 339–364.
- Murphy E. M. 2003, *Trepanations and perforated crania from Iron Age South Siberia: An Exercise in Differential Diagnosis in Trepanation, History, Discovery, Theory*, Edited by R. Arnott, S. Finger, and C. U. M. Smith, Lisse, Swets&Zeitlinger, p. 209–221.
- Özdoğan M. 2001, *Southeast Anatolia Joint Project and Excavations at Çayönü*, in *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932–2000)*, edited by O. Belli, Istanbul, FSF Matbaacilik & Reklam Hizmetleri, Ltd, p. 12–17.
- Özterzi S. 2011, *Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik dönemdeki mezar tiplerinin ve ölü gömme geleneklerinin sosyokültürel açıdan değerlendirilmesi*, Yüksek lisans tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, 162 s. [Özterzi S. 2011, *A sociocultural evaluation of burial types and traditions in Neolithic and Chalcolithic periods in Anatolia*, Master's thesis, Ankara, Ankara University, 162 p. (in Turkish)].

Ramishvili A. 2004, A Threshing Board of the Middle Bronze Age from Georgia. – Journal of Georgian Archaeology (Tbilisi), № 1, p. 114–119.

Salvini M. 2012, Corpus dei testi urartei, vol. IV, Roma, CNR–Istituto SSCEVO, 323 p.

Tumanyan G. S. 2015, The Burials Discovered during Excavations of the Trench H12 at Agarak Archaeological Complex. – Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies (Yerevan), vol. 9/2, p. 110–121.

Wilkinson K. N., Gasparyan B., Pinhasi R., Avetisyan P., Hovsepian R., Zardaryan D., Areshyan G. E., Bar-Oz G. and Smith A. 2012, Areni-1 Cave, Armenia: A Chalcolithic–Early Bronze Age Settlement and Ritual Site in the Southern Caucasus. – Journal of Field Archaeology (Boston), V. 37, № 1, p. 20–33.

Woolley L. 1934, Ur excavations 2, The royal cemetery, Oxford, Oxford University Press, 604 p.

Zehren E. 2006, The Crescent and the Bull: A Survey of Archaeology in the Near East, Translated by J. Cleugh, New York, Hawthorn Books, INK, 388 p.

Արեշյան Գ. Ե. 1986, Մասիսի-բլուր (Ենգիջա) բնակավայրի պեղումները, ԵՊՀ հնագիտության գիտահետազոտական լաբորատորիայի գիտական հաշվետվությունը 1985 թ. հնագիտական արշավախմբերի աշխատանքների մասին, Երևան, էջ 1–18 [Areshyan G. E. 1986, Excavations of Masisi-Blur (Yengidja) Settlement, Scientific Report of the Scientific Research Laboratory of Archeology of the YSU on the Work of Archaeological Expeditions in 1985. Yerevan, p. 1–18 (in Armenian)]:

Արեշյան Գ. Ե. 1987, Մասիսի-բլուր բնակավայրի պեղումները, ԵՊՀ հնագիտության գիտահետազոտական լաբորատորիայի «Հայաստանի հնագիտական սկզբնաղբյուրները» պետությունատանի թեմայի 1986 թ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների հաշվետվություն, Երևան, էջ 4–7, 75–80 [Areshyan G. E. 1987, Excavations of Masisi-Blur Settlement, Report on Archaeological Fieldwork Carried out in 1986 on the Theme "Archaeological Sources of Armenia" State-funded by the Scientific Research Laboratory of Archaeology of the YSU. Yerevan, p. 4–7, 75–80 (in Armenian)]:

Դեվեյան Ս. 2022, Լոռի բերդ III. ուշբրոնզեդարյան դամբարաններ, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., 392 էջ [Devejian S. 2022, Lori Berd III: Late Bronze Age Burials. Yerevan, Publishing House of the Institute of Archaeology and Ethnography, 392 p. (in Armenian)]:

Թորոսյան Ռ. Մ., Խնկիկյան Օ. Ս., Պետրոսյան Լ. Ա. 2002, Հին Շիրակական (1977–1981 թթ. պեղումների արդյունքները), Երևան, «Գիտություն», 259 էջ [Torosyan R. M., Xnkikyan O. S., Petrosyan L. A. 2002, Ancient Shirakavan (Results of the 1977–1981 Excavations), Yerevan, "Gitutyun", 259 p. (in Armenian)]:

Թումանյան Գ. Ս. 1993, Ուջանի դամբանաթումբը. – ՊԲՀ, № 1–2, էջ 133–146 [Tumanyan G. S. 1993, The Tomb at Udjan, HPH], № 1–2, p. 133–146 (in Armenian)]:

Թումանյան Գ. Ս. 1997, Աշտարակի հոջաբաղերի ուշբրոնզեդարյան դամբարանները. – ՊԲՀ, № 2, էջ 249–262 [Tumanyan G. S. 1997, Sepulchres of the Late Bronze Age in the Site Khodjabagher in Ashtarak. – HPH], № 2, p. 249–262 (in Armenian)]:

Թումանյան Գ. 2005, Արուճի դամբարանադաշտի ուշբրոնզեդարյան № 5 դամբարանը (թաղման ծեսը մեկնաբանելու փորձ). – ՊԲՀ, № 3, էջ 160–172 [Tumanyan G. 2005, Late Bronze Age Barrow № 5 in Aruch Cemetery, (an Attempt of Funeral Rites Interpretation). – HPH], № 3, p. 160–172 (in Armenian)]:

Թումանյան Գ. 2010ա, Նկատառումներ Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան թաղումների գույքին առնչվող որոշ հարցերի վերաբերյալ. – ՊԲՀ, № 3, էջ 147–160 [Tumanyan G. 2010a, Remarks on some Issues Related to the Goods of Late Bronze Age Burials of Armenia. – HPH], № 3, p. 147–160 (in Armenian)]:

Թումանյան Գ. 2010բ, Արուճի № 4 դամբանաբլուրը, Խալդյան զորությամբ ... Հողվածների ժողովածու նվիրված Բորիս Պիոտրովսկու 100–ամյակին, Ավետիսյան Պ., Պետրոսյան Ա. (խմբ.), Երևան, «Գիտություն», էջ 109–131 [Tumanyan G. 2010b, The Tombe № 4 of Arouch, Trough Haldi's Power, Studies in Honour of the 100th Anniversary of the Birth of Boris Piotrovsky, Avetisyan P., Petrosyan A. (eds). Yerevan, “Gitutyun”, p. 109–131 (in Armenian)]:

Իսրայելյան Ա. 2021, Հայ կանանց զարդերի գործառույթները (XVIII–XX դդ.). – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 2, էջ 266–290 [Israelyan A. 2021, The Functions of Armenian Female Adornments (18th–20th centuries CE). – “Herald of Social Sciences”, № 2, p. 266–290 (in Armenian)]:

Խանզադյան Է. 1979, Էլար–Դարանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 191 էջ [Khanzadyan E. 1979, Ēlar–Darani. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 191 p. (in Armenian)]:

Հարությունյան Ա. 1975, Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 270 էջ [Harutyunyan S. 1975, The Genre of Curses and Blessings in Armenian Folklore. Yerevan, Publishing House of Academy of Sciences of Armenian SSR, 270 p. (in Armenian)]:

Շախմուրադյան Մ. Ս. 2022, «Անապատի օդապարուկների» կառուցվածքը, ձևերը, թվագրությունը և գործառույթը: «Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 130 էջ [Shakhmuradyan M. S. 2022, The “Desert kites”: Structure, Forms, Dating and Function. Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences in the Specialty “Archeology”. Yerevan, Institute of Archeology and Ethnography of the NAS RA, 2022, 130 p. (in Armenian)]:

Պետրոսյան Լ. Ա. 2018, Լճաշենի դամբանադաշտը I, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 416 էջ [Petrosyan L. A. 2018, Necropolis of Lchashen I. Yerevan, IAE Publishing House, 416 p. (in Armenian)]:

Սրուանձտեանց Գ. 1876, Մանանայ, Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Ե. Մ. Տնտեսան, 456 էջ [Srwandztiants G. 1876, Manana. K. Polis, Printing House of E. M. Tntesean, 456 p. (in Armenian)]:

Տիրացյան Գ. 1982, Նեմրութ, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 8, խմբ. Արզումանյան և այլք, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 219 [Tiratsyan G. 1982, Nemrut, in Armenian Soviet Encyclopedia, V. 8, Edited by M. Arzumanyan et al. Yerevan, Publishing House of Academy of Sciences of Armenian SSR, p. 219) (in Armenian)]:

Алëкшин В. А. 1995, Мустьерские погребения Западной Европы. – Археологические вести (С.-Петербург), № 4, с. 188–216 [Alekhshin V. A. 1995, Mousterian burials of Western Europe. – Archaeological News (St. Petersburg), № 4, p. 188–216 (in Russian)].

Гуммель Я. И. 1940, Археологические очерки: сборник статей. Баку, изд. АзФАН, 166 с. [Hummel Ya. I. 1940, Archaeological Essays: a Collection of Articles. Baku, AzBAS Publishing House, 166 p. (in Russian)].

Гуммель Я. И. 1948, Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана. – Краткие сообщения Института истории материальной культуры (Москва–Ленинград), вып. XX, с. 15–28 [Hummel Ya. I. 1948, Some Monuments of the Early Bronze Age of Azerbaijan, Brief Reports of the Institute of the History of Material Culture (Moscow–Leningrad), V. 20, p. 15–28 (in Russian)].

Иванов В. В. 1974, Опыт истолкования древнеиндийских ритуальных и мифологических терминов, образованных от *aśva* – “конь” (жертвоприношение коня и дерево *aśvattha* в древней Индии). – Проблемы истории языков и культуры народов Индии, ред. Г. Зограф, В. Топоров. Москва, «Наука», с. 75–138 [Ivanov V. V. 1974, The Experience of Interpreting Ancient Indian Ritual and Mythological terms Derived from *Aśva* - "Horse" (the Sacrifice of a Horse and *Aśvattha* Tree in Ancient India), in Problems of the History of Languages and Culture of the Peoples of India, Edited by G. Zograf and V. Toporov. Moscow, “Nauka”, p. 75–138 (in Russian)].

Исраелян А. Р. 1993, Колокольчики и бубенцы в армянских народных верованиях. – ИФЖ, № 1–2, с. 147–156 [Israelyan A. R. 1993, Bells and Harebells in Armenian Folk Beliefs. – НФж, № 1–2, p. 147–156 (in Russian)].

Ковалевская В. Б. 1984, Кавказ и аланы. Века и народы. Москва, «Наука», 192 с. [Kovalevskaya V. B. 1984, Caucasus and Alans. Centuries and Nations. Moscow, “Nauka”, 192 p. (in Russian)].

Куфтин Б. А. 1941, Археологические раскопки в Триалети, I. Тбилиси, изд. АН Гр. ССР, 491 с. [Kuftin B. A. 1941, Archaeological Excavations in Trialeti, V. 1. Tbilisi, Publishing House of Academy of Sciences of Georgian SSR, 491 p. (in Russian)].

Лосев А. Ф. 1957, Античная мифология в ее историческом развитии. Москва, «Учпедгиз», 620 с. [Losev A. F. 1957, Ancient Mythology in its Historical Development. Moscow, “Uchpedgiz”, 620 p. (in Russian)].

Медникова М. Б. 2004, Трепанации в древнем мире и культ головы. Москва, «Алетейа», 208 с. [Mednikova M. B. 2004, Trepanation in the Ancient World and the Cult of the Head. Moscow, “Aleteya”, 208 p. (in Russian)].

Мерперт Н. Я., Мунчаев Р. М. 1982, Погребальный обряд племен халавской культуры. – Археология Старого и Нового света, ред. В. И. Гуляев. Москва, «Наука», с. 28–49 [Merpert N. Ya., Munchaev R. M. 1982, Funeral rite of the Tribes of Halav Culture. – Archaeology of the Old and New World, Edited by V. I. Gulyaev. Moscow, “Nauka”, p. 28–49 (in Russian)].

Монгайт А. Л. 1973, Археология Западной Европы. Каменный век. Москва, «Наука», 356 с. [Mongait A. L. 1973 Archaeology of Western Europe. The Stone Age. Moscow, “Nauka”, 356 p. (in Russian)].

Петросян Л. А. 1989, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III–I тыс. до н. э.). Ереван, изд. АН Арм. ССР, 180 с. [Petrosyan L. A. 1989, Excavations of the Monuments of Keti and Voskehask (III–I millennia BC). Yerevan, Publishing House of Academy of Sciences of Armenian SSR, 180 p. (in Russian)].

Симонян А. 1988, Обсидиан и кремьен как атрибуты погребального обряда. – Вопросы изучения армянской народной культуры (Культура и язык), VIII Конференция молодых ученых, Тезисы докладов, ред. З. В. Харатян, Г. Л. Петросян.

Երևան, Институт археологии и этнографии, с. 79–81 [Simonyan H. 1988, Obsidian and Flint as Attributes of Funerary Rites. – Issues of Studying Armenian Folk Culture (Culture and Language), 8th Conference of Young Scientists, Abstracts of Reports, Edited by. Z. V. Kharatyan and H. L. Petrosyan. Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography, p. 79–81 (in Russian)].

Смирнов Ю. А. 1997, Лабиринт: морфология преднамеренного погребения. Москва, «Восточная литература», 279 с. [Smirnov Yu. A. 1997, Labyrinth: The Morphology of Deliberate Burial. Moscow, “Vostochnaya Literatura”, 279 p. (in Russian)].

Тирацян Г. А. 1988, Культура древней Армении. VI в. до н. э. – III в. н. э. (по археологическим данным). Ереван, изд. АН Арм. ССР, 206 с. [Tiratsyan G. A. 1988, Culture of Ancient Armenia: 6th century BC – 3rd century AD (Based on Archaeological data). Yerevan, Publishing House of Academy of Sciences of Armenian SSR, 206 p. (in Russian)].

Топоров В. Н. 1987, Тезисы к предыстории «портрета» как особого класса текстов. – Исследования по структуре текста, ред. Т. В. Цивьян. Москва, «Наука», с. 278–288 [Toporov V. N. 1987, Theses to the Prehistory of “Portrait” as a Special Class of Texts. – In Research on the Structure of the Text, Edited by T. V. Tsiv’yan. Moscow, “Nauka”, p. 278–288 (in Russian)].

Топоров В. Н. 1988, О ритуале. Введение в проблематику. – Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках, ред. Е. С. Новик. Москва, «Наука», с. 7–60 [Toporov V. N. 1988, On the Ritual. Introduction to the Agenda. – In Archaic Ritual in Folklore and Early Literary Monuments, Edited by E. S. Novik. Moscow, “Nauka”, p. 7–60 (in Russian)].

Хачатрян Т. С. 1975, Древняя культура Ширака (III–I тыс. до н. э.). Ереван, изд. Ереванского университета, 278 с. [Khachatryan T. S. 1975, Ancient Culture of Shirak (III–I millennia BC). Yerevan, Yerevan University Press, 278 p. (in Russian)].

Худавердян А. Ю., Гаспарян Б. З., Пинхаси Р., Канаян А. С., Ованесян Н. А. 2017, Комплексное исследование антропологических материалов позднего энеолита из пещеры Арени 1. – Вестник археологии, антропологии и этнографии (Тюмень), № 2, с. 72–93 [Khudaverdyan A. Yu., Gasparyan B. Z., Pinhasi R., Kanayan A. S., Hovanesyan N. A. 2017, A Comprehensive Study of Anthropological Materials of the Late Eneolithic from the Areni 1 Cave. – Bulletin of Archaeology, Anthropology and Ethnography (Tyumen), № 2, p. 72–93 (in Russian)].

ՆՆՋԵՅՅԱԼԻ ԳԼԽԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՉԱՐԽԱՓԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ
(Ավանդաներ նախապատմական ժամանակաշրջանից)

ԳԱՐԵԳԻՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բանալի բառեր՝ դամբարան, ննջեցյալի գլուխը, մարդ, ծխական առարկաներ, թաղման ծես, չարխափան, մեղադրական առարկաներ:

Հին քարի դարից սկսած՝ թաղման ծեսը կազմող բոլոր ծիսակարգերը նպատակաուղղված էին մեկ նպատակի՝ մահը հաղթահարելուն: Ննջեցյալի գլուխը դիտարկվում էր որպես տվյալ էակին լիարժեք փոխարինող, ընկալվում էր որպես զետեղարան, որտեղ կենտրոնացած էր կենսական էներգիան: Հետևաբար գլուխը պաշտպանության կարիք ուներ, որն ապահովվում էր գլխի մոտ կայծքարից, վանակատից կամ մետաղից պատրաստված ծիսական առարկաներ տեղադրելով, գլուխը կավով ծեփելով, այն կավանոթի մեջ կամ քարի վրա դնելով և այլն: Գլխանոցը, բացի գեղագիտական նպատակներից, ուներ նաև պաշտպանիչ նշանակություն: Այս պաշտպանական միջոցառումները դեռևս չէին ապահովում հանգուցյալի վերածնունդը, սակայն թույլ էին տալիս հուսալ, որ վերածնված մարմնում հոգին փոփոխության չի ենթարկվի և անձի էությունը կպահպանվի: Այս ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս Մերձավոր Արևելքում և Եվրոպայում հանգուցյալի գլուխը պաշտպանելու համար կիրառվող մեթոդների բազմազանությունը՝ ընդգծելով մեր հեռավոր նախնիների հոգևոր կյանքի այս կարևոր կողմը:

Գարեգին Թումանյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վաղ հնագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան հնագիտական մշակույթներ, թաղման ծես, կիմերական հնագիտական մշակույթ, մշակութային փոխառնչություններ: Հեղինակ է 5 գրքի և 78 հոդվածի: ORCID: 0000-0002-6696-0093. gstumanyan@gmail.com

ЗАЩИТА ГОЛОВЫ УСОПШЕГО АПОТРОПЕИЧЕСКИМИ СРЕДСТВАМИ (очерки доисторического периода)

ГАРЕГИН ТУМАНЯН

Резюме

Ключевые слова: погребение, голова усопшего, человек, ритуальные предметы, погребальный обряд, апотропеический, металлические предметы.

Начиная с палеолита, все ритуалы, составляющие погребальный обряд, были направлены на достижение одной цели – преодоление смерти. В ритуальной практике голова рассматривалась как полноценный заменитель данного существа. Считалось, что она является неким вместилищем, в котором сконцентрирована жизненная энергия, она воспринималась как резервуар для последней. Поэтому голова нуждалась в защите, чему способствовало размещение ритуальных предметов из кремня, обсидиана или металла рядом с головой, обмазывание головы глиной, помещение ее в глиняный горшок или установление на камень и т. д. Головной убор, кроме эстетических целей, имел также

апотропеическое значение. Эти защитные меры не обеспечивали возрождения покойного, но вселяли надежду, что в возрожденном теле душа не подвергнется изменениям, идентичность личности будет сохранена. Настоящее исследование явствует о разнообразии методов, применяемых на Ближнем Востоке и в Европе для защиты головы усопшего, подчеркивая этот важный аспект духовной жизни наших далеких предков.

Гарегин Туманян – д. и. н., старший научный сотрудник отдела ранней археологии Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: археологические культуры Армянского нагорья эпохи бронзы и железа, погребальные обряды, киммерийская археологическая культура, культурные взаимосвязи. Автор 5 книг и 78 статей. ORCID: 0000-0002-6696-0093. gstumanyan@gmail.com

ՈՌՈԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ*

ԱՆԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Վ. Լենին, Ֆ. Նանսեն, ոռոգում, «վիշապ» կոթողներ, խորհրդային գաղափարախոսություն, սոցիալիստական ռեալիզմ, հնագիտական հետազոտություններ:

Ամփոփում

1921 թ. Կովկասի կոմունիստներին ուղղված ՌԽՖՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Վ. Լենինի նամակում ձևակերպվում է ոռոգման կարևորության մասին գաղափարը, ինչը դառնում է տարածաշրջանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վերաբերյալ առանցքային ելակետ:

Նորվեգացի բևեռախույզ և հասարակական գործիչ Ֆրիտյոֆ Նանսենի 1925 թ. մարդասիրական առաքելությունը Հայաստանում ուղղակիորեն կապվում է ոռոգման ծրագրերի հետ ու միջազգային մակարդակում հիմնավորում է լենինյան գաղափարների արդիականությունը: Նույն ժամանակաշրջանում ակտիվանում են հնագույն ոռոգման համակարգերին և դրանց առնչվող «վիշապ» կոթողներին վերաբերող հնագիտական հետազոտությունները, ինչի արդյունքում ձևավորվում է գիտական խոսույթ (նարատիվ) առ այն, որ ոռոգումը հնագույն ժամանակներում նպաստել է պետականության առաջացմանը: Սոցիալիստական ռեալիզմի շրջանակներում Լենինի կերպարը առասպելականացվում էր՝ ստանալով «ջուր բացող հերոսի» հատկանիշներ, ինչը ծառայում էր քարոզչական նպատակների: Այսպիսով՝ ոռոգման ծրագրերը ներկայացվում են ոչ միայն որպես տնտեսական անհրաժեշտություն, այլև որպես խորհրդային և մասնավորապես խորհրդահայ նոր պետականության կայացման խորհրդանիշ:

Նախաբան

1920-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանը վերապրեց սոցիալ-քաղաքական ու մշակութային արմատական փոփոխություններ, որոնք ուղեկցվում էին տնտեսական և, մասնավորապես, ոռոգման մեծածավալ ծրագրերով:

* Ներկայացվել է 08. I. 2026 թ.: Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, պ. գ. դ. Ա. Բորոխյանը (10. I. 2026 թ.): Ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

© Հեղինակներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Ոռոգման կարևորության մասին Վ. Լենինի մտքերը Կովկասում դարձան ոչ միայն տնտեսական զարգացման առանցք, այլև գաղափարական հենք, որի վրա կառուցվեց խորհրդային իշխանության նոր նարատիվը: Այս ուղղությամբ կարևոր դեր խաղաց Ֆրիտյոֆ Նանսենի մարդասիրական առաքելությունը, որի արդյունքում Հայաստանի վերածննդի գաղափարը ներկայացվեց միջազգային հարթակում, իսկ դրա առանցքային կետը ոռոգումն էր:

Նշված գործընթացները զուգորդվեցին հնագիտական ուսումնասիրություններով, որոնց միջոցով ձևավորվեց մի տեսակետ, ըստ որի՝ ոռոգման համակարգերը հնուց ի վեր էական դեր են խաղացել պետականության ստեղծման և զարգացման գործում:

Վ. Լենինի նամակը Կովկասի կոմունիստներին

Վ. Լենինը 1921 թ. ապրիլի 24-ին նամակ է ուղղում Կովկասի կոմունիստներին, որը տեղ է հասցնում Հայկական ԽՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Այն առաջին անգամ տպագրվում է «Պրավդա Գրուզիի» թերթի մայիսի 8-ի համարում: Նամակում Լենինը մասնավորապես նշում է, որ Կովկասն ունի բազմաթիվ բնական պաշարներ, ինչը կարող է հնարավորություն տալ տարածաշրջանի տնտեսական առաջընթացի համար: Տեքստի միջնամասում և հատկապես վերջում երեք անգամ հատուկ շեշտում է այդ հարցում ոռոգման կարևորությունը. «Ոռոգումը հատկապես կարևոր է, որպեսզի վերականգնվի երկրագործությունն ու անասնապահությունը, ինչ գնով էլ որ լինի ... Անհրաժեշտ է սկսել էլեկտրաֆիկացիայի և ոռոգման մեծ աշխատանքներ ... Ոռոգումն ամենապետքականն է, այն կվերստեղծի, կվերածնի տարածաշրջանը, կթաղի անցյալը, կամրապնդի անցումը դեպի սոցիալիզմ»¹: Ստորև փորձելու ենք ցույց տալ այս մտքի գաղափարական և իրական ազդեցությունը հայ իրականության վրա:

Նանսենի առաքելությունը

1925 թ. Թիֆլիսում գտնվելու ընթացքում Լենինի վերոհիշյալ նամակով հետաքրքրվում է մեծ մարդասեր Ֆրիտյոֆ Նանսենը, ով ձեռք է բերում այդ «հիանալի փաստաթղթի պատճենը»՝ գիտակցելով, որ իր առաքելության նպատակը սերտորեն առնչվում է առաջնորդի նամակում քննարկվող խնդիրներին²:

Իսկ ո՞րն էր Նանսենի առաքելությունը Կովկասում: Նանսենը, ի թիվս այլոց, զբաղվում էր 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունից հետո աշխարհով մեկ ցրված հայ գաղթականների՝ Խորհրդային Հայաստան տեղափոխման խնդրով՝ փորձելով նպաստել երկրի խոպան հողերի յուրացմանը՝ ոռոգման ու ճահիճների չորացման միջոցով: Ազգերի լիզան նրա գլխավորությամբ կազմում է հատուկ հանձնաժողով, որը Հայաստանում պետք է ուսումնասիրեր այդ

¹ Ленин. 1950, 296–297; հմմտ. Арутюнян, Оганесян. 1955, 12; Агаханян. 1957, 233; Շիրմազան, Դարբինյան. 1961, 49, Գալստյան. 1968, 190, նաև՝ Киквидзе. 1964, 3; Առաքելյան. 1987, 8:

² Вержбицкий. 1961, 237; Вержбицкий. 1978, 240; Արզումանյան. 1977, 146:

հարցը՝ քննարկման ներկայացնելով համապատասխան եզրակացություններ: Նանսենը գյուղատնտես ու ջրաշինարար մասնագետների ուղեկցությամբ շուտով մեկնում է Հայաստան: Անցնելով Պոլիս–Բաթում–Թիֆլիս ճանապարհով՝ 1925 թ. հունիսի 17-ին նա հասնում է Երևան: Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչների հետ այցելում է անջրդի գոտիներ, քննարկում հնարավոր ոռոզման ու գաղթականներին այդ տարածքներում բնակեցնելու խնդիրները և այդ ամենն իրականացնելու մեխանիզմները: Հուլիսի 2-ին մեծ հայասերը Երևանից մեկնում է Մոսկվա՝ տանելով Հայաստանի մասին իր պատկերացումը, ըստ որի՝ երկիրը դրախտ դառնալու համար կարիք ունի միայն մեկ բանի՝ ջրի: Հայաստան այցելության ընթացքում Նանսենը ոչ միայն ծանոթանում է երկրի խնդիրներին, այլև ուսումնասիրում հայ ժողովրդի պատմությունը՝ այցելում հնագիտական հուշարձաններ, թանգարաններ, Երևանի պետական համալսարան: Այս ամենի արդյունքում նա գրում է «Խաբված ժողովուրդ» (1928 թ.) գիրքը, որն ընթերցողին էր ներկայացնում Հայաստանն իր ներկայով ու անցյալով և պատասխան էր տալիս այն հարցին, թե ինչու արևմտյան տերությունները մերժեցին իր մեծ ծրագրերը³:

Լենինը բարձր էր գնահատում Նոբելյան մրցանակի մեծ մասը Խորհրդային Միությունում գյուղատնտեսական կայանների կառուցմանը նվիրաբերած Ֆ. Նանսենին: Պատահական չէ, որ վերջինիս միջնորդությամբ Նանսենն ընտրվում է Մոսկվայի խորհրդի պատվավոր անդամ ու պարգևատրվում Խորհուրդների համառուսաստանյան IX համագումարի պատվոգրով⁴:

Ոռոզման մասին պատմական նարատիվի ստեղծումը

Լենինյան սկզբունքով մեծ ջրաշինարարական ծրագրերի (Այդրը լճի ջրամբար, Շիրակի և Սարդարապատի ջրանցքներ) իրականացման ժամանակաշրջանը համընկավ հնագույն Հայաստանի ուշագրավ երևույթ համարվող ջրաբաշխական համակարգերի և դրանց առնչվող «վիշապ» կոթողների հետազոտության հիմնական շրջանին (1924–1927 թթ.):

Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ այդ կոթողների ուսումնասիրությունը սկսվեց XX դարի սկզբին ու շարունակվում է մինչ օրս⁵: Քանի որ այդ հուշարձանները գտնվում են բարձր լեռնային գոտիներում, լճակների և հոսող ջրի ակունքների մոտ, իսկ դրանց մի տեսակն էլ ձուկ է պատկերում, ուստի առաջին հետազոտողները առնչություն նկատեցին այդ կոթողների, ջրի հնագույն պաշտամունքի և ջրօգտագործման միջև: 1920-ական թվականներին Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեն և, մասնավորապես, դրա գիտական քարտուղար Աշխարհբեկ Քալանթարը այս երևույթը հետազոտելու

³ Նանսեն. 2000, հմմտ. նաև Շիրմազան. 1963, Արզումանյան. 1974, Արզումանյան. 1977:

⁴ Արզումանյան. 1974, 42:

⁵ Марр, Смирнов. 1931; Пиотровский. 1939; Աբեղյան. 1941, Капанцян. 1952; Պետրոսյան, Բոբոխյան. 2015, Gilbert et al. 2012; Hnila et al. 2019; Bobokhyan et al. 2024.

նպատակով հատուկ ծրագիր իրագործեցին՝ «Զրի կուլտը հին Հայաստանում և «վիշապների» պրոբլեմը» վերնագրով⁶:

Այս ծրագիրը հիմնականում փորձարկվեց Արագած լեռան վրա ու Գեղամա լեռներում, ինչի արդյունքում զարգացվեց տեսակետ, ըստ որի՝ նախապատմական շրջանին վերաբերող «վիշապ» կոթողները գտնվել են Արարատյան դաշտը ջրով ապահովող ջրաբաշխական համակարգերի կարևոր կետերում և ուղղակիորեն կապված են դրանց հետ՝ որպես ջրի պաշտամունքի խորհրդանիշ, ջրի պահապան, ջրանցքաշինության հովանավոր: Իրականացված հետազոտությունների արդյունքում պարզվեց, որ ջրաբաշխական համակարգերը արհեստական լճակների ու ջրանցքների բարդ կառուցվածքներ են, որոնք տարածվում են լեռների լանջերին ու ստորոտներին՝ նպատակ ունենալով զարգացնել դաշտավայրային գոտիների երկրագործությունը և այգեգործությունը, ինչպես նաև անասնապահությունը: Այդ նպատակով օգտագործվել են ձյան ու անձրևի ջրերը, որոնք լեռներից վար են հոսել գարնանը: Արագածյան հնագույն ոռոգման ցանցում, ըստ տեղադրության առանձնահատկությունների, եղել են երկու տիպի ջրամբար-լճակներ՝ 1. ջրահավաք լճակներ (որոնք գտնվել են ցանցի վերին մասում և ամբարել ձնհալի ջրերը՝ սնուցելով դրանցից սկիզբ առնող ջրանցքները), և 2. ջրանցքների ուղղությամբ դասավորված ու արհեստական պատվարներով բնորոշվող լճակ-ջրամբարներ: Վերջիններս կարելի է սահմանել որպես գլխավոր ջրանցքներ (որոնք սկիզբ են առնում ջրհավաք լճերից) և գլխավոր առուներից կամ ավելի ցածր գոտում գտնվող լճակներից սկսվող ջրատարներ (որոնք ջրաբաշխական առուներ են ու օգտագործվում են առանձին տարածքներ ոռոգելու նպատակով): «Վիշապ» կոթողները գտնվել են հենց այս ոռոգման համակարգերի հանգուցակետերում⁷:

Հիշյալ վարկածը գերիշխող դարձավ հետագա հետազոտողների շրջանում⁸: Իր վերոհիշյալ գրքում այս վարկածին է անդրադառնում նաև Նանսենը՝ այդ մասին տեղեկություններ ստանալով Ա. Քալանթարից, որին նա հղում և շնորհակալություն է հայտնում իր գրքում⁹: Այստեղ Նանսենը շեշտում է նաև, որ Հայաստանի հնագույն բնակիչներն ունեին «զարգացած ոռոգման համակարգ և ջրի պաշտամունքի տարածման շրջանում յուրովի երկրպագում էին «վիշապին»՝ ձկնակերպ հսկային, որ համարվում էր ջրի աստվածություն»¹⁰:

⁶ Ք ա լ ա ն թ ա թ . 1931, 9, 13, Ք ա լ ա ն թ ա թ . 1933, Ք ա լ ա ն թ ա թ . 1937, 171–194, հմմտ. Թ ա մ ա ն յ ա ն . 1988, 10–16, B r e n t j e s . 1973, 20.

⁷ Ք ա լ ա ն թ ա թ . 1937, Շ ի Ր մ ա զ ա ն . 1962, 50–55:

⁸ М а р р , С м и р н о в . 1931, 80–81; S e r -Մ ո վ ս ի ս յ ա ն . 1936, 13, П и о - т р о в с к и й . 1949, 76; Ա դ ա խ ա ն յ ա ն . 1960, 19–20, Շ ի Ր մ ա զ ա ն . 1962, 7, 50, 53, 106–107, Խ ա չ ա տ Ր յ ա ն . 1971, 128, 136, B u r n e y , L a n g . 1971, 214, 220; X a ч а т р я н . 1976, 121; S a n t r o t . 1996, 74; K u s h n a r e v a . 1997, 187; N a l - b a n d y a n . 2016, 305–306.

⁹ Ն ա ն ս ե ն . 2000, 189–192, հմմտ. Ա Ր զ ու մ ա ն յ ա ն . 1977, 269–271:

¹⁰ Ն ա ն ս ե ն . 2000, 189–190. տեքստը գրելիս, բացի Քալանթարի կողմից տրամադրված գրավոր հաղորդումներից, Նանսենի համար կարևոր սկզբնաղբյուր է եղել Ա. Քալանթարի «Քարե դարը Հայաստանում» հոդվածը (Ք ա լ ա ն թ ա թ . 1925),

Այսուհանդերձ, կարծում ենք, որ ռոռզման համակարգի և դրա համատեքստում վիշապների հետազոտման աշխուժությունը 1920-ական թվականներին ուներ գաղափարական որոշակի հենք և, հավանաբար, պարունակում էր պետապատվերի որոշակի տարրեր: Ելնելով Վ. Լենինի 1921 թ. Կովկասի կոմունիստներին ուղղված վերոհիշյալ նամակում արտահայտված այն մտքից, թե ռոռզման ամենից կարևորն է և կվերածնի երկիրը, հայ իրականության մեջ սկսեցին մեծ ուշադրություն դարձել ռոռզման խնդրին: Այս կապակցությամբ իրականացվեցին ոչ միայն լայնածավալ ջրատնտեսական աշխատանքներ, այլև այդ աշխատանքները գաղափարապես հիմնավորող գիտական հետազոտություններ, որոնք ուղղված էին հնագույն Հայաստանի ջրատնտեսության ու ջրի հետ կապված պաշտամունքի ուսումնասիրությանն ու համապատասխան նարատիվի կերտմանը:

Առաջին հայացքից այս նարատիվի գերխնդիրը ռոռզման պատմական կարևորության շեշտումն էր տևականության մեջ՝ նախնիներից սկսած: Այս տեսակետի տարածողն ու հասարակությանը միջնորդողը մտավորականներն էին, որոնք մի կողմից՝ հետազոտության, մյուս կողմից՝ նաև հասարակական գործունեության միջոցով տրամադրություններ պետք է ստեղծեին: Այսպես՝ Այդըր լճի ջրամբարի 1925–1927 թվականների շինարարության կապակցությամբ հայտնի պետական գործիչ և պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը մի գրառման մեջ նշում է քարեդարյան ու բրոնզեդարյան հուշարձաններ (կրոմլեխներ, մեգալիթներ, դոլմեններ և այլն), այդ թվում՝ ռոռզման հնագույն հետքեր, որոնք խոսում են ջրաշինարարության վաղ ակունքների մասին¹¹: Ներկայացնելով ռոռզման կարևորությունը Հայաստանում՝ գրող ու ճանապարհորդ Ատրպետը կապ է տեսնում հին և նոր ժամանակների Հայաստանի ջրաշինարարության միջև ու շեշտում, որ, եթե ներկայիս աշխատանքներն իրականացվեն նույն սկզբունքներով, ինչ հնում, ապա հայկական հողերը կվերակենդանան: Ատրպետն իդեալականացնում է հնագույն Հայաստանը (Նաիրի երկիրը, Վիշապների դարաշրջանը) և Խորհրդային Հայաստանում տեղի ունեցող գործընթացները ներկայացնում որպես հնի վերածնունդ¹²: Նա նույնիսկ զուգահեռներ է տեսնում տարածքի օգտագործման սկզբունքների մեջ. այսպես՝ ջրային պաշարներն իջեցվում են այն բարձր լեռներից, որտեղ, ինչպես հնում, այժմ էլ ջրի պաշտամունքի ուխտատեղեր կան (դրանց մոտ սովորաբար վիշապների արձաններ են դրվել). «Այս եռանդով ներկա դարի աշխատավորությունը կանգնած է այն շավղի վրա, ուր յոթանասուն դար առաջ, երկրամշակության բազմապիսի արտաբերություններով արբած ժողովուրդը Արագածի, Գառնիի, Մասիսի, Նեբրովթի, Վարագի և Կազանֆերի լանջերին ու կողերը, ջրանցքներ էր փորում, ջրին ճանապարհ էր բաց անում դեպի իր հանդերն ու ագարակները, ռոռզելու ցանքսերը և ծաղկեցնելու Նաիրի երկիրը: Կարծես թե լճակների մեջ

որի մասին Նանսենը գրում է, թե այն շուտով կիրատարակվի անգլերեն թարգմանությամբ. տե՛ս Ն ա ն ս ե ն. 2000, 189:

¹¹ Շ ի Ր մ ա զ ա ն. 1961, 146:

¹² Ա տ Ր պ ե տ. 1924, 44:

դարավոր քնից զարթնել են վիշապամայրերը, օձերից մտրակ շինած աշխատավորին մղում են դեպի այն բազմաթիվ լճակները, որտեղերից սկիզբն էին առնում մեր գետերն ու ջրանցքները, ցանկանում են վերանորոգել վիշապազանց դարը և անապատները դրախտի վերածել»¹³:

Հատկանշական է, որ այս նարատիվի հիմքում ընկած է ոռոգման միջոցով պետականության ստեղծման և ամրապնդման գաղափարը: Մասնավորապես, Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության առանցքային գոտին՝ Արարատ և Արագած լեռների միջև ընկած Արարատյան դաշտն ու դրա ոռոգման խնդիրը դառնում են նոր պետականության կայացման կարևորագույն հարցը, ճիշտ այնպես, ինչպես հնագույն ժամանակներում էր և միջնադարում¹⁴: 1920 թ. հայկական պետականությունը Արագածի լանջերին վերստին վերականգնվեց: Հայ մտավորականները սկսեցին Արագածին մոտենալ թե՛ հոգևոր և թե՛ կիրառական տեսանկյուններից: Ինչպես հին ժամանակներում, այնպես էլ այժմ նրանց ուշադրության կենտրոնում էր Արագածի ջրային պաշարների կառավարման խնդիրները: Այս իմաստով պատահական չէ, որ 1920-ական թվականներին և 1930-ական թվականների սկզբներին սկսում են հետազոտվել Արագածի երկրաբանությունը, ջրային աղբյուրները, կառուցվում է օդերևութաբանական կայանը¹⁵, ինչի հետ մեկտեղ իրականացվում են հնագիտական ուսումնասիրություններ:

Ասվածը հիշեցնում է մեզ գերմանացի պատմաբան Կ. Ա. Վիթֆոգելի «իրիզացիոն» պետության հայտնի տեսությունը, ըստ որի՝ պետությունն առաջանում է ոռոգովի երկրագործության կազմակերպման արդյունքում, ինչը ենթադրում էր համայնական աշխատանք, ուժերի ընդհանրական համախմբում և վարչարարության առաջացում¹⁶: Եթե այս տեսությունը բացատրում է պետության առաջացման ընդհանուր դրդապատճառները, ապա 1920-ական թվականներին Հայաստանում ոռոգմանն ուղղված միջոցառումները բացահայտում են նման նախաձեռնությունների իրականացման մեխանիզմները: Ընդ որում, այդպիսի հզոր նախաձեռնությունների կարևոր բաղադրիչը պատմական նարատիվով հիմնավորված տնտեսական ծրագրերն էին¹⁷: Այն իր բնույթով արհեստական չէր, այլ, մասնակի պետական պատվերով համեմված լինելով հանդերձ, վերարտադրում էր պատմական իրականությունը:

Սոցոնախոսը և ջուրը բացող հերոսի կերպարը

Լենինի խոսքերից բխող վերոհիշյալ նարատիվը, անշուշտ, ունենալով տնտեսական դրդապատճառներ, այնուամենայնիվ, ինչ-որ նախնական, արքեոտիպային կառուցվածքներ է հիշեցնում, որոնք կարող են մեզ վերադարձնել դեպի առասպելամտածողություն:

¹³ Ա տ ր պ ե տ. 1924, 134–135, տե՛ս նաև՝ Ա տ ր պ ե տ. 1912, 3:

¹⁴ А га х а н я н. 1957, 234.

¹⁵ Ле в и н с о н-Ле с с и н г. 1931; Թ ա մ ա ն յ ա ն. 1960, 16:

¹⁶ W i t t f o g e l. 1957, 49–100.

¹⁷ Խնդիրն առնչվող տեսական հարցերի մասին տե՛ս Մ ո լ ր ա դ յ ա ն. 2025, 14–23:

Արդեն սոցոեալիզմի հիմնադիր Մաքսիմ Գորկին խորհրդային գրողների առաջին համամիութենական համագումարի իր ելույթում, խոսելով մշակույթներում առասպելների ընդհանրության և իրականության առասպելականացման անհրաժեշտության մասին, նշում է. «Ֆոլկլորը մեր օրերում Վլադիմիր Լենինին բարձրացրեց հնության առասպելական հերոսին՝ Պրոմեթևսին հավասար բարձրության»¹⁸:

Եվ իրոք, արդեն Լենինի կենդանության օրոք, բայց հատկապես մահվանից անմիջապես հետո, նրա անվան շուրջ ձևավորվեցին բազմաթիվ ժողովրդական երգեր ու հեքիաթներ, որոնցում առաջնորդը խորհրդային մարդկանց համար հանդես է գալիս որպես մշակույթային հերոս, դեմիուրգ, առաջին նախնի, ընտրյալ / մարգարե, հերոս-հսկա-դյուցազն, արդարության մարտիկ, հրաշագործ, փրկարար¹⁹, բայց նաև՝ որպես ընդհանուր կանոններին չենթարկվող և աշխարհը կտրուկ վերափոխող / նոր աշխարհի ստեղծող տրիքստեր²⁰:

Հայ ժողովուրդը ևս ստեղծել է լենինյան շարք, որը բաղկացած է ծոներգերից, հեքիաթներից, ավանդություններից և «Լենին փաշա» վիպերգից: Ժողովրդական բանասացները հյուսում են լենինյան հերոսապատումը և պատմական իրադարձությունների ֆոնի վրա ներկայացնում առաջնորդի կերպարը²¹: Դրանցում Լենինը գլխավոր հերոս է, որը սպանում է ցար-վիշապին, պարփակվում ժայռ-դամբարանում²²: Ակնհայտ է, որ Լենինի այս կերպարը մի կողմից՝ պատվերով էր ստեղծված, բայց մյուս կողմից՝ կրում էր տարերայնորեն ձևավորված ժողովրդական ստեղծագործության կնիքը²³:

Լենինի մասին այս պատկերացումները լիովին դիտարկելի են, այսպես կոչված, սոցոեալիզմի տեսանկյունից, որին բնորոշ էր խորհրդային իրականության առասպելականացումը²⁴: Այստեղ ժողովրդական խոսույթի միջոցով այլընտրանքային իրականություն էր առաջարկվում, այնպիսի իրականություն, որը խորհրդային մարդուն ապագայի նկատմամբ հավատ էր ներշնչում: Ահա այստեղ է, որ ամեն հինը և ամեն կրոնականը մերժող խորհրդային իրականությունը, փաստորեն, ոչ թե ստեղծում էր նորը, այլ վերադառնում դեպի հինը, դեպի առասպելամտածողություն: Այս իմաստով խորհրդային պաշտոնական գաղափարախոսությունը ձեռք էր բերում վերին աստիճանի արխայիկ հատկանիշներ, իսկ խորհրդային հասարակությունը տիպաբանորեն նմանվում էր նախնադարյան համայնքին՝ իրեն բնորոշ հիերարխիկ կառուցվածքով, «կրո-

¹⁸ Лупполи др. 1934, 10.

¹⁹ Пясковский. 1930, 37, 40, 51, 57, 68, 86; Соловьев. 1930, 36, 55, 85, 92.

²⁰ Abrahamian. 1999. խորհրդային առաջնորդների հերոսական կերպարի մասին տե՛ս Абрамян. 1990; Josephson. 2024.

²¹ Մելիք-Օհանջանյան. 1936, Մելիքյան. 1941, Մուրադյան. 1949, հմմտ. Աղաբաբյան. 1963, 233:

²² Պետրոսյան. 1990, 48, Պետրոսյան. 2014, 138–139, Պետրոսյան. 2019, 97–98, Պետրոսյան. 2023:

²³ Պետրոսյան. 2019, 97–98:

²⁴ Հմմտ. Святославский. 2015.

նական» համակարգով, նվիրաբերման ծեսերով և գաղտնի կազմակերպություններով, որի գլխավոր խորհրդանիշն ու հիմնադիր-նախնին դամբարանում միշտ ապրող հանգուցյալ առաջնորդն էր՝ Լենինը²⁵: Այս ամենը ձևավորում էր Լենինի պաշտամունքը՝ արխաիկ հասարակությանը բնորոշ մեկ այլ կարևոր հատկանիշ²⁶:

Լենինի այս բոլոր հատկանիշներին ավելանում է ևս մեկը՝ նա դառնում է ջուր բացող հերոս, վիշապամարտիկ²⁷: Չէ՞ որ բազմաթիվ ժողովուրդների պատկերացումներում վիշապասպան հերոսը հենց ջուր բացող է, ոռոգում կազմակերպող, որի արդյունքում հին աշխարհը կործանվում է, և նոր աշխարհ է ստեղծվում²⁸: Ընդ որում, Լենինը իր ծրագիրն ավանդում է նախ լեզվով՝ օգտագործելով բառեր, որոնք հնարամիտ կերպով ուղղորդում են մարդկանց և նրանց հավատ ներշնչում (ինչը տրիքստերին բնորոշ կարևոր հատկանիշ է²⁹):

Ուշագրավ է, որ վիշապամարտության մասին հիշատակում է նաև Նանսենը: Կովկասում վերջինիս ուղեկցող ռուս գրող Ալեքսանդր Կուպրինը հիշում է, որ մի առիթով Նանսենը խոսում է այն մասին, որ կենարար ջուրը և դրա հսկողությունը տարբեր ժողովուրդների հեքիաթներում կապվում են վիշապի և նրան հաղթող ու ջուրը բացող հերոսի հետ: Մեկնելով Նանսենին՝ Կուպրինը նշում է, որ Կովկասի բոլոր ժողովուրդները պաշտում են Աբ. Գևորգ վիշապամարտիկին, որի շղարշի տակ թաքնված է հարսնացուին վիշապի իշխանությունից ազատագրող հնագույն հերոսը: Գյուղացիները մինչ օրս պահպանել են հիշողությունը Վիշապի / Գվելեշապի մասին, որը գետերի և ջրերի տիրակալն էր ու ջուր էր բաշխում միայն աղջիկների զոհաբերության դիմաց: Ապա գրողը դիպուկ ավելացնում է. «Մեր խորհրդային իրականությունը, ոչնչացնելով հին լեգենդները, ստեղծում է նորերը: Ժողովուրդն արդեն հեքիաթներ է գրում այն մասին, թե ինչպես սոցիալիզմի մեծ երկրում բնակվող բոլոր ցեղերի տասնյակ հազարավոր նորաթուփ ասպետներ, ոչ թե արևոտ շրթայական զրահներով և ոչ թե նիզակներով, այլ բարդ ու հզոր մեխանիզմներով, համատեղ հասցնում են վերջնական հարվածները անգիտության վիշապին: Հզոր էլեկտրակայաններ կառուցելով արագահոս գետերի վրա, հարյուր կիլոմետրանոց ոռոգման ջրանցքներ անցկացնելով, նավագնացություն հաստատելով՝ նրանք արթնացնում են հարուստ երկիրը դարավոր քնից»³⁰:

Եվ այս ամենի հիմքում ընկած է Լենինի անունը, ով տվյալ պարագայում հանդես է գալիս որպես կովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի փրկիչ, նրանց վերածննդի և կայուն զարգացման խորհրդանիշ, որպես ջուր ու

²⁵ А б р а м я н. 1993, 36–38; Պ ե տր ո ս յ ա ն. 2019, 97–98:

²⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս T u m a r k i n. 1983.

²⁷ Պ ե տր ո ս յ ա ն. 1990, 49, A b r a h a m i a n. 1999, 14.

²⁸ L y l e. 2025; հմմտ. Ա բր ա հ ա մ յ ա ն. 2019, Հ ա յր ա պ ե տ յ ա ն. 2019, Դ ա - լ ա լ յ ա ն. 2024:

²⁹ A b r a h a m i a n. 1999, 19.

³⁰ В е р ж б и ц к и й. 1978, 248; Վիշապի պատմության համար հմմտ. նաև Ն ա ն - ս ե ն. 2000, 54:

դրանց գաղափարական ենթատեքստը վկայում են, որ խորհրդային քարոզչությունը ներկան և ապագան կերտելիս օգտագործում էր վաղուց հայտնի գործիքակազմեր:

*Անի Պետրոսյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ հնագիտության պատմություն, հնագիտության և քաղաքականության առնչություններ, գիտական նարատիվների ձևավորման պատմություն: Հեղինակ է 5 հոդվածի:
ORCID: 0009-0003-5699-1253. petrosyanani33@gmail.com*

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1941, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Երևան, «Արմֆան», 98 էջ [Abeghyan M. 1941, The Monuments Called “Dragons” as Statues of the Goddess Astghik-Derketo. Yerevan, “Armfan”, 98 p. (in Armenian)]:

Աբրահամյան Լ. 2019, Վիշապը աղբյուրի ակին. – Բոբոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. (խմբ.), Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., էջ 119–130 [Abrahamyan L. 2019, The Dragon at the Source. – Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P. (ed.), The Dragon on the Border of Fairy Tale and Reality. Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography Press, p. 119–130 (in Armenian)]:

Աղաբաբյան Ս. 1963, Ակսել Բակունց, Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 502 էջ [Aghababyan S. 1963, Aksel Bakunts. Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 502 p. (in Armenian)]:

Աղախանյան Գ. Ա. 1960, Զրային տնտեսության զարգացումը Հայաստանում, Երևան, «Հայպետհրատ», 151 էջ [Aghakhanyan G. A. 1960, The Development of Water Economy in Armenia. Yerevan, “Haypethrat”, 151 p. (in Armenian)]:

Առաքելյան Հ. Մ. 1987, Սիսիան (Տեղեկատու-ուղեցույց), Երևան, ՀԿԿ Կենտրոնի հրատ., 131 էջ [Arakelyan H. M. 1987, Sisian (Information Guide). Yerevan, Publishing House of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, 131 p. (in Armenian)]:

Ատրպետ. 1912, Վիշապամայր. պատմվածք, Ալեքսանդրապոլ, «Շիրակ», 48 էջ [Atrpet. 1912, Dragon Mother: Story. Alexandrapol, “Shirak”, 48 p. (in Armenian)]:

Ատրպետ. 1924, Շիրակի ջրանցքը. – «Հանդես ամսօրեայ» (Վիեննա), էջ, 31–46, 131–142 [Atrpet. 1924, Shirak Canal. – “Handes Amsoreay” (Vienna), p. 31–46, 131–142 (in Armenian)]:

Արզումանյան Մ. 1974, Նանսենի միսիան Հայաստանում. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, էջ 42–65 [Arzumanyan M. 1974, Nansen's Mission in Armenia. – “Bulletin of Yerevan University”, № 3, p. 42–65 (in Armenian)]:

Արզումանյան Մ. Վ. 1977, Նանսենը և Հայաստանը, Երևան, «Հայաստան», 341 էջ [Arzumanyan M. V. 1977, Nansen and Armenia. Yerevan, “Hayastan”, 341 p. (in Armenian)]:

Բագոյան Ա. 2019, Վիշապի մոտիվը հայ նոր գրականության մեջ. – Բորոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. (խմբ.), Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., էջ 257–272 [Bagoyan A. 2019, The Dragon Motif in New Armenian Literature. – Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P. (ed.), The Dragon on the Border of Fairy Tale and Reality. Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography Press, p. 257–272 (in Armenian)]:

Գալստյան Հ. 2024, Շիրակի ջրանցքի կառուցման նշանակությունը և դրա արտացոլումը բանահյուսության մեջ. – Բորոխյան Ա., Հովսեփյան Ռ. (խմբ.), Ջրագրության մշակույթը Հայաստանում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, ԱԻԿԱ-Արմենիա, էջ 243–253 [Galstyan H. 2024, The Significance of the Construction of the Shirak Canal and its Reflection in Folklore. – Bobokhyan A., Hovsepyan R. (ed.), The Culture of Water Use in Armenia from Ancient Times to the Present Day. Yerevan, AICA-Armenia, p. 243–253 (in Armenian)]:

Գասպարյան Ա. 1968, «Նորք» հանդես. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1, էջ 183–192 [Gasparyan A. 1968, “Nork” Journal. – “Bulletin of the Archives of Armenia”, № 1, p. 183–192 (in Armenian)]:

Դալալյան Ա. 2024, Առասպելաբանական վիշապը և ոռոգման համակարգերի առաջացումը. – Բորոխյան Ա., Հովսեփյան Ռ. (խմբ.), Ջրագրության մշակույթը Հայաստանում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, ԱԻԿԱ-Արմենիա, էջ 99–105 [Dalalyan A. 2024, The Mythological Dragon and the Emergence of Irrigation Systems. – Bobokhyan A., Hovsepyan R. (ed.), The Culture of Water Use in Armenia from Ancient Times to the Present Day. Yerevan, AICA-Armenia, p. 99–105 (in Armenian)]:

Թամանյան Ա. 1960, Հողվաճներ, փաստաթղթեր, ժամանակակիցները նրա մասին, Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 284 էջ [Tamanyan A. 1960, Documents, Contemporaries About Him. Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 284 p. (in Armenian)]:

Թամանյան Յու. 1988, Հուշարձաններին նոր կյանք, Երևան, «Հայաստան», 208 էջ [Tamanyan Yu. 1988, New Life for Monuments. Yerevan, “Hayastan”, 208 p. (in Armenian)]:

Իսախանյան Մ. Մ. 1971, Արագածոտնի նախաուրարտական ջրաբաշխական համակարգի փորագրված գծագիրը. – ՊԲՀ, № 3, էջ 128–137 [Khachatryan M. M. 1971, The Engraved Drawing of the Pre-Urartian Water Distribution System of Aragatsotn. – HPhj, № 3, p. 128–137 (in Armenian)]:

Հայրապետյան Թ. 2019, Վիշապը հայկական հրաշապատում հեքիաթներում. – Բորոխյան Ա., Զիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. (խմբ.), Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., էջ 108–118 [Hayrapetyan T. 2019, The Dragon in Armenian Fairy Tales. – Bobokhyan A., Gilibert A., Hnila P. (ed.), The Dragon on the Border of Fairy Tale and Reality. Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography Press, p. 108–118 (in Armenian)]:

Մելիքյան Հ. 1941, Լենինը և Ստալինը հայկական ֆոլկլորում, Երևան, «Հայպետհրատ», 76 էջ [Melikyan H. 1941, Lenin and Stalin in Armenian Folklore. Yerevan, “Haypethrat”, 76 p. (in Armenian)]:

Մելիք-Օհանջանյան Կ. 1936, Լենինը հայ ֆոլկլորի մեջ, Երևան, «Հայպետհրատ» 176 էջ [Melik-Ohanjanyan K. 1936, Lenin in Armenian Folklore. Yerevan, “Haypethrat”, 176 p. (in Armenian)]:

Մուրադյան Մ. 1949, Լենինի և Ստալինի կերպարները սովետական հայկական երաժշտական ստեղծագործություններում. – «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», Երևան, № 10, էջ 111–128 [Muradyan M. 1949, The Characters of Lenin and Stalin in the Soviet Armenian Musical Works. – “Bulletin of Social Sciences”. Yerevan, № 10, p. 111–128 (in Armenian)]:

Մուրադյան Հ. 2025, Մշակութային քաղաքականությունը խորհրդային և հետխորհրդային Հայաստանում, Երևան, «Անտենոր», 207 էջ [Muradyan H. 2025, Cultural Policy in the Soviet and Post-Soviet Armenia. Yerevan, “Antenor”, 207 p. (in Armenian)]:

Նանսեն Ֆ. 2000, Խաբված ժողովուրդ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 288 էջ [Nansen F. 2000, Deceived People. Yerevan, Yerevan University Press, 288 p. (in Armenian)]:

Շիրմազան Գ. 1960, Շիրակի Լենինի անվան ջրանցքը. – ՊԲՀ, № 4, էջ 92–103 [Shirmazan G. 1960, The Lenin Canal in Shirak. – HPh], № 4, p. 92–103 (in Armenian)]:

Շիրմազան Գ. 1961, Այդրը լճի ջրհան կայանի շինարարության այցելուների տպավորությունների մատյանը. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1, էջ 143–155 [Shirmazan G. 1961, The Log of Impressions of Visitors to the Construction of the Aghir Lake Pumping Station. – “Bulletin of the Archives of Armenia”, № 1, p. 143–155 (in Armenian)]:

Շիրմազան Գ. Վ. 1962, Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Երևան, Հայպետգյուղհրատ, 176 էջ [Shirmazan G. V. 1962, Episodes from the History of Irrigation in Armenia. Yerevan, Haypetgyughrat, 176 p. (in Armenian)]:

Շիրմազան Գ. Վ. 1963, Ֆրիտյոֆ Նանսենը Հայաստանում. – ՊԲՀ, № 1, էջ 195–210 [Shirmazan G. V. 1963, Fridtjof Nansen in Armenia. – HPh], № 1, p. 195–210 (in Armenian)]:

Շիրմազան Գ. Վ., Դարբինյան Ա. Ա. 1961, Ջրատնտեսական աշխատանքները Սովետական Հայաստանում (1920–1940 թթ.). – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1, էջ 49–56 [Shirmazan G. V., Darbinyan A. A. 1961, Waterworks in the Soviet Armenia (1920–1940). – “Bulletin of the Archives of Armenia”, № 1, p. 49–56 (in Armenian)]:

Պետրոսյան Ա. 1990, Առասպելաբանական մի սխեմայի արտացոլումը հասարակական գիտակցության մեջ. – Հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ 1986–1988 թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, Հայկական ԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., էջ 47–50 [Petrosyan A. 1990, Reflection of a Mythological Scheme in Public Consciousness. – Republican Scientific Session: 1986–1988. Main Results of Ethnographic and Folcloristic Field Research, Theses of Reports. Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, p. 47–50 (in Armenian)]:

Պետրոսյան Ա. 2014, Հայոց պատմությունը և վիպական բանահյուսությունը. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 21, էջ 131–142 [Petrosyan A. 2014, Armenian History and Epic Folklore. – “Bulletin of the Matenadaran”, № 21, p. 131–142 (in Armenian)]:

Պետրոսյան Ա. 2019, Առասպել և ժամանակակից իրականություն, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., 215 էջ [Petrosyan A. 2019, Myth and Modern Reality. Yerevan, Press of the Institute of Archaeology and Ethnography, 215 p. (in Armenian)]:

Պետրոսյան Ա. 2023, Խորհրդային լենին-ստալինյան «էպոսը» հայ վիպական բանահյուսության համատեքստում. – Անտոնյան Յ. (խմբ.), Խորհրդահայ մշակույթը. կոնցեպտը, ընկալումներն ու դրսևորումները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 233–250 [Petrosyan A. 2023, The Soviet Leninist-Stalinist “Epic” in the Context of Armenian Epic Folklore. – Antonyan Y. (ed.), Soviet Armenian Culture: Concept, Perceptions and Manifestations. Yerevan, YSU Press, p. 233–250 (in Armenian)]:

Պետրոսյան Ա., Բոբոխյան Ա. (խմբ.). 2015, Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 13-52 [Petrosyan A., Bobokhyan A. (ed.). 2015, Dragon Stone Stelae. Yerevan, “Gitutyun”, p. 13-52 (in Armenian)]:

Տեր-Մովսիսյան Մ. 1936, Պատմական տեղեկություններ Հայաստանի հողերի ոռոզման մասին, Երուսաղեմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 142 էջ [Ter-Movsisyan M. 1936, Historical Information on the Irrigation of Armenian Lands. Jerusalem, Srbot's Hakobyans Press, 142 p. (in Armenian)]:

Քալանթար Ա. 1925, Քարե դարը Հայաստանում. – «Նորք» (Երևան), № 5/6, էջ 207–232 [Kalantar A. 1925, The Stone Age in Armenia. – “Nork” (Yerevan), № 5/6, p. 207–232 (in Armenian)]:

Քալանթար Ա. 1931, Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, Երևան, Պետհրատ, 15 էջ [Kalantar A. 1931, Committee for the Preservation of Antiquities of Armenia. Yerevan, Pethrat, 15 p. (in Armenian)]:

Քալանթար Ա. 1937, Մի հնագույն ջրաբաշխական սիստեմ Խորհրդային Հայաստանում. – «Տեղեկագիր Հայկական ԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի» (Երևան), № 2, էջ 171–194 [Kalantar A. 1937, An Ancient Water Distribution System in the Soviet Armenia. – “Bulletin of the Institute of History and Literature of the Armenian SSR” (Yerevan), № 2, p. 171–194 (in Armenian)]:

Абрамян Л. 1990, Перестройка как карнавал. – «Век XX и мир» (Москва), № 6, с. 45–48 [Abrahamyan L. 1990. Perestroika as a Carnival. – “The 20th Century and the World” (Moscow), № 6, p. 45–48 (in Russian)]:

Абрамян Л. А. 1993, Тайная полиция как тайное общество: страх и вера в СССР. – «Этнографическое обозрение» (Москва), № 5, с. 35–42 [Abrahamyan L. A. 1993, The Secret Police as a Secret Society: Fear and Faith in the USSR. – “Ethnographic Review” (Moscow), № 5, p. 35–42 (in Russian)]:

Агаханян Г. А. 1957, Развитие орошения в Советской Армении. – «Труды армянского научно-исследовательского Института гидротехники и мелиорации» (Ереван), «Айастан», № 2, с. 233–252 [Aghakhanyan G. A. 1957, The Development of Irrigation in the Soviet Armenia. – “Transactions of the Armenian Research Institute of Hydraulic Engineering and Land Reclamation” (Yerevan), “Hayastan”, № 2, p. 233–252 (in Russian)]:

Арутюнян В. М., Оганесян К. А. 1955, Архитектура Советской Армении. Ереван, Академия наук Армянской ССР, 290 с. [Harutyunyan V. M., Oganesyanyan K. A. 1955, Architecture of the Soviet Armenia. Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR, 290 p. (in Russian)]:

Бегиян А. З. 1970, Ленин и становление советской национальной государственности в Закавказье. – «Вестник общественных наук» (Ереван), № 4, с. 78–86 [Begiyān A. Z. 1970, Lenin and the Formation of Soviet National Statehood in Transcaucasia. – “Herald of Social Sciences” (Yerevan), № 4, p. 78–86 (in Russian)].

Вержбицкий Н. 1961, Записки старого журналиста. Москва, Советский писатель, 248 с. [Verzhbitsky N. 1961, Notes of an Old Journalist. Moscow, Sovetsky Pisatel, 248 p. (in Russian)].

Вержбицкий Н. К. 1978, Встречи. Москва, «Советская Россия», 256 с. [Verzhbitsky N. K. 1978, Meetings. Moscow, “Sovetskaya Rossiya”, 256 p. (in Russian)].

Егиазаров И. В. 1970, Ленин, электрификация и плановое хозяйство. – «Вестник общественных наук» (Ереван), № 9, с. 12–21 [Egiazarov I. V. 1970, Lenin, Electrification and the Planned Economy. – “Herald of Social Sciences” (Yerevan), № 9, p. 12–21].

Капанцян Г. 1952, О каменных стелах на горах Армении. Ереван, Академия наук Армянской ССР, 51 с. [Kapantsyan G. 1952, Towards the Stone Stelae on the Mountains of Armenia. Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR, 51 p. (in Russian)].

Киквидзе Я. И. 1964, Орошение в древней Грузии (историко-археологический очерк). – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси, Тбилисский государственный университет, 33 с. [Kikvidze Ya. I. 1964, Irrigation in Ancient Georgia (Historical and Archaeological Essay). – Abstract of a Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Tbilisi, Tbilisi State University, 33 p. (in Russian)].

Левинсон-Лессинг Ф. Ю. (ред.). 1931, Алагез: потухший вулкан Армянского нагорья. Ленинград, Академия наук СССР, 397 с. [Levinson-Lessing F. Yu. (ed.). 1931, Alagez: An Extinct Volcano of the Armenian Highlands. Leningrad, USSR Academy of Sciences, 397 p. (in Russian)].

Ленин В. И. 1950, Товарищам-коммунистам Азербайджана, Грузии, Армении, Дагестана, Горской Республики. – Сочинения, т. 32, Издание четвертое. Москва, Госиздательство политической литературы, с. 295–297 [Lenin V. I. 1950, To Comrade Communists of Azerbaijan, Georgia, Armenia, Dagestan, and the Mountainous Republic. – Collection of Works, V. 32, Fourth Edition. Moscow, State Press of Political Literature, p. 295–297 (in Russian)].

Луппол И. К., Розенталь М. М., Третьяков С. М. (ред.). 1934, Первый Всесоюзный съезд советских писателей: стенографический отчет. Москва, Художественная литература, 718 с. [Luppol I. K., Rozental M. M., Tretyakov S. M. (ed.). 1934, First All-Union Congress of Soviet Writers: Verbatim Report. Moscow, Khudozhestvennaya literatura, 718 p. (in Russian)].

Марр Н. Я., Смирнов Я. И. 1931, Вишапы. Ленинград, Огиз, 133 с. [Marr N. Ya., Smirnov Ya. I. 1931, Vishaps. Leningrad, Ogiz, 133 p. (in Russian)].

Пиотровский Б. Б. 1939, Вишапы: каменные статуи в горах Армении. Ленинград, АН СССР, 40 с. [Piotrovsky B. B. 1939, Vishaps: Stone Statues in the Mountains of Armenia. Leningrad, USSR Academy of Sciences, 40 p. (in Russian)].

Пиотровский Б. Б. 1949, Археология Закавказья. Ленинград, Государственный университет имени А. А. Жданова, 134 с. [Piotrovsky B. B. 1949, Archaeology of Transcaucasia. Leningrad, State University after A. A. Zhdanov, 134 p. (in Russian)].

Пясковский А. В. 1930, Ленин в русской сказке и восточной легенде. Москва, Молодая гвардия, 95 с. [Pyaskovsky A. V. 1930, Lenin in Russian Tale and Eastern Legend. Moscow, Molodaya Gvardiya, 95 p. (in Russian)].

Саркисов Е. Г. 1950, Ленин и народы Закавказья. – «Известия Академии наук Армянской ССР. Общественные науки» (Ереван), № 5, с. 3–19 [Sarkisov E. G. 1950, Lenin and the Peoples of Transcaucasia. – “Bulletin of the Academy of Sciences of the Armenian SSR. Social Sciences” (Yerevan), № 5, p. 3–19 (in Russian)].

Святославский А. В. 2015, Социалистический реализм: проблемы веры и интерпретации. – «Культурологический журнал» (Москва), № 2, с. 1–10 [Svyatoslavsky A. V. 2015, Socialist Realism: Problems of Faith and Interpretation. – “Cultural Studies Journal” (Moscow), № 2, p. 1–10 (in Russian)].

Соловьев Л. В. 1930, Ленин и творчество народов Востока. Москва, Московский рабочий, 125 с. [Soloviev L. V. 1930, Lenin and the Creativity of the Peoples of the East. Moscow, Moskovsky Rabochy, 125 p. (in Russian)].

Хачатрян М. М. 1976, О древней ирригационной сети Арагацотн. – «Вестник Ереванского университета» (Ереван), № 1, с. 121–129 [Khachatryan M. M. 1976, On the Ancient Irrigation Network of Aragatsotn. – “Bulletin of Yerevan University” (Yerevan), № 1, p. 121–129 (in Russian)].

Abrahamian L. 1999, Lenin as a Trickster. – “Anthropology & Archeology of Eurasia” (New York), № 38/2, p. 7–26.

Bobokhyan A., Iraeta-Orbegozo M., McColl H., Mkrtychyan R., Simonyan H., Ramos-Madrigal J., Andrades-Valtueña A., Hnila P., Gilibert A., Margaryan A. 2024, Burial of Two Closely Related Infants under a “Dragon Stone” from Prehistoric Armenia. – “Journal of Archaeological Science: Reports” (Amsterdam), № 57, p. 1–15.

Brentjes B. 1973, Drei Jahrtausende Armenien. Leipzig, Koehler und Amelang, 239 S.

Burney Ch., Lang D. M. 1971, The Peoples of the Hills. London, Weidenfeld and Nicolson, p. 324.

Gilibert A., Bobokhyan A., Hnila P. 2012, Dragon Stones in Context: The Discovery of High-Altitude Burial Grounds with Sculpted Stelae in the Armenian Mountains. – “Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft” (Berlin), № 144, p. 93–132.

Hnila P., Gilibert A., Bobokhyan A. 2019, Prehistoric Sacred Landscapes in the High Mountains: The Case of the Vishap Stelae between Taurus and Caucasus. – Engels B., Huy S., Steitler Ch. (Hrsg.), Natur und Kult in Anatolien, BYZAS 24: Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Istanbul, S. 283–302.

Josephson P. R. 2024, Hero Projects: The Russian Empire and Big Technology from Lenin to Putin. Oxford, Oxford University Press, p. 344.

Kushnareva K. K. 1997, The Southern Caucasus in Prehistory. Philadelphia, Pennsylvania Museum, p. 279.

Lyle E. 2025, The Hero who Releases the Waters and Defeats the Flood Dragon. – “Comparative Mythology” (Baltimore), № 1/1, p. 1–12.

Malkhasyan R. S. 1970, V. I. Lenin Shirak Irrigation and Waterpower Canal – A Pioneering Multi-Purpose Water Resources Utilization Project. – “Hydrotechnical Construction” (New York), № 4, p. 334–338.

- Nalbandyan M. 2016, Ancient Aqueducts and the Irrigation System in Armenia. – Angelakis A. N., Chioti E., Eslamian S., Weingartner H. (ed.), *Underground Aqueducts Handbook*. London-New York, CRC Press, p. 305–321.
- Santrout J. (ed.) 1996, *Arménie: Trésors de l’Arménie ancienne des origines au IVe siècle*. Paris, Musée Dobrée, p. 287.
- Tumarkin N. 1983, *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*. Cambridge MA, Harvard University Press, p. 352.
- Wittfogel K. A. 1957, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven-London, Yale University Press, p. 556.

ФОРМИРОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО НАРРАТИВА ОБ ИРРИГАЦИИ В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

АНИ ПЕТРОСЯН

Резюме

Ключевые слова: В. Ленин, Ф. Нансен, ирригация, стелы «вишاپ», советская идеология, социалистический реализм, археологические исследования.

В 1921 году в письме Председателя Совета народных комиссаров РСФСР Владимира Ленина к коммунистам Кавказа была сформулирована идея о важности ирригации, ставшей ключевой отправной точкой социально-экономического развития региона. Гуманитарная миссия норвежского полярного исследователя и общественного деятеля Фритьофа Нансена в Армении, напрямую связанная с ирригационными проектами, обосновывала актуальность идей Ленина на международном уровне. В тот же период активизировались археологические исследования по древним ирригационным системам и имеющим к ним отношение памятникам «вишاپ», в результате которых сформировался научный дискурс о том, что в древности ирригацией было обусловлено возникновение государственности.

В рамках социалистического реализма образ Ленина мифологизировался, приобретая черты «героя, открывающего воду», что служило пропагандистским целям. Таким образом, ирригационные проекты представляются не только как экономическая необходимость, но и как символ новой советской и, в частности, армянской советской государственности.

Ани Петросян – научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: история армянской археологии, взаимосвязь археологии и политики, история формирования научных нарративов. Автор 5 статей. ORCID: 0009-0003-5699-1253. petosyanani33@gmail.com

FORMATION OF THE HISTORICAL NARRATIVE
ON IRRIGATION IN THE SOVIET ARMENIA

ANI PETROSYAN

Summary

Keywords: V. Lenin, F. Nansen, irrigation, "vishap" stelae, soviet ideology, socialist realism, archaeological investigations.

In the letter of 1921, addressed to the communists of the Caucasus, the Chairman of the Council of People's Commissars of the RSFSR, Vladimir Lenin formulated an idea of importance of irrigation, which became a key starting point for the social and economic development of the region. The humanitarian mission of the Norwegian polar explorer and public figure Fridtjof Nansen in Armenia, directly related to irrigation projects, proved the relevance of Lenin's ideas at the international level. During the same period, archaeological research on ancient irrigation systems and related monuments called "vishap" were intensified resulting in a scientific discourse according to which irrigation in ancient times conditioned the emergence of statehood. Within the framework of socialist realism, the image of Lenin was mythologized acquiring the features of a "hero who discovers water", which served propaganda purposes. Thus, irrigation projects are presented not only as an economic necessity, but also as a symbol of the new Soviet and, in particular, Soviet Armenian statehood.

Ani Petrosyan – Researcher at the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. Scientific interests: history of Armenian archaeology, interrelation between archaeology and politics, formation of scientific narratives. Author of 5 articles. ORCID: 0009-0003-5699-1253. petosyanani33@gmail.com

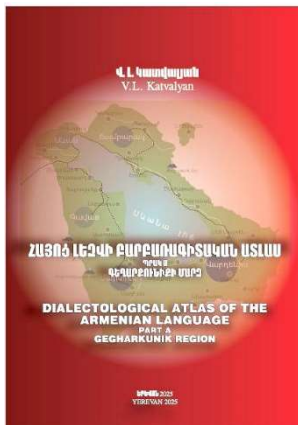
ՀՏԴ: 929:809.198.1-187 Կատվայան

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.1-246

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ. Հայոց լեզվի բարբառագիտական ատլաս. պրակ Ա, Գեղարքունիքի մարզ, Երևան, Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի էլեկտրոնային հրատ., 2025, 325 էջ*:

Բանալի բառեր՝ բարբառային միավորներ, Գեղարքունիքի մարզ, զուգաբանություններ, բարբառագիտական ատլաս, քարտեզ, բարբառային հատկանիշներ, լեզվաբանական աշխարհագրություն:

Լեզվի պատմության ուսումնասիրության համար առանձնակի կարևորություն ունի բարբառների փոխառնչությունների գիտական քննությունը: Թեև հայերենի բարբառների ուսումնասիրության փորձերը սկսվել են XIX դարի կեսերից, և այդ ժամանակից ի վեր դրանք ենթարկվել են ինչպես միահատկանիշ, այնպես էլ բազմահատկանիշ դասակարգումների, այնուամենայնիվ բարբառային միավորների միջև գոյություն ունեցող բարդ փոխհարաբերությունների պարզաբանումը, հստակեցումն ու ճշգրտումը մինչ օրս շարունակում են մնալ չլուծված խնդիրներ:

Բարբառագիտական հարցերի համակողմանի քննությունը հնարավոր է միայն բարբառագիտական ատլասի առկայության պայմաններում, որի ստեղծումը նշանակալից երևույթ է ցանկացած լեզվի ուսումնասիրության պատմության մեջ: Վաղուց կազմ-

ված են շատ լեզուների բարբառագիտական ատլասներ: Հայերենի քննությունը այդ բնագավառում բավականին հետ է մնացել, և լեզվաբանական աշխարհագրությունը՝ որպես հետազոտական մի մեթոդ, որի օգնությամբ կարելի է ուսումնասիրել լեզվական երևույթների տարածական բաշխման օրինաչափությունները, ուշ է սկսել կիրառվել հայագիտության մեջ: Այս առումով խիստ կարևորվում է բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վիկտոր Կատվայանի «Հայոց լեզվի բարբառագիտական ատլաս» էլեկտրոնային գրքի առաջին պրակը՝ նվիրված Գեղարքունիքի մարզի բարբառային միավորներին: Այն ամբողջական, մեթոդապես համակարգված ուսումնասիրություն է՝ հիմնված 2013–2015 թթ. դաշտային հետազոտությունների արդյունքների վրա: Գրքում ներկայացված են մարզի բնակավայրերի խոսվածքների բարբառային հատկանիշները՝ հնչյունական և քերականական մակարդակներում, ինչպես նաև դրանց տարածական ու ժողովրդագրական տվյալները:

* Ներկայացվել է 18. II. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

Աշխատությունն ունի ներածական մաս, որում Վ. Կատվայանը ներկայացնում է հայ իրականության մեջ լեզվաբանական աշխարհագրության ուղղությամբ կատարված աշխատանքները: Խոսելով լեզվաբանական աշխարհագրության մեթոդի մասին՝ նա նկատում է, որ դրա «... էությունը բարբառագիտական ատլասների ձևավորումն է և դրանցում ընդգրկված քարտեզներում իրենց բաշխման ու դրսևորումների յուրահատկություններով ներկայացված հատկանիշների նկարագրությունն ու մեկնաբանումը» (էջ 5):

Անդրադառնալով հայերենի բարբառագիտական ատլասի ստեղծման ուղղությամբ արված քայլերին՝ հեղինակը նշում է, որ բարբառագիտական քարտեզ կազմելու առաջին փորձը կատարել է Հ. Աճառյանը, որի համար հեռավոր երազանք է եղել ատլասի կազմումը: Նա, սակայն, կազմել է «Հայոց խոսած լեզուներու ու բարբառներու քարտեսը»: Այն ներկայացնում է 337 հայաբնակ վայր, որոնց ճյուղային պատկանելությունը ցույց է տրվում պայմանական նշանների օգնությամբ¹:

Ըստ Վ. Կատվայանի՝ հայ բարբառների տեղային քարտեզ կազմելու առաջին փորձը Ռ. Բաղրամյանի «Դերսիմի բարբառային քարտեզը» աշխատությունն է: Այն ներկայացնում է Դերսիմի շրջանում գործածված բարբառային միավորների (Խարբերդ-Երզնկա, Չմշկածագ, Չարսանճագ, Քղի, Միրաքներ) ընդհանուր, իսկ առանձին դեպքերում՝ նաև համեմատական բնութագրերը, բարբառային նմուշներ ու բարբառային բառերի բառարան: Գրքում զետեղված երեք քարտեզները վերաբերում են պայթական բաղաձայնների համակարգին, բայի սահմանական ներկայի և անկատարի, ինչպես նաև շարունակական ներկայի կազմություններին: Քարտեզներն ուղեկցվում են համառոտ մեկնաբանություններով²:

Վ. Կատվայանն անդրադառնում է նաև Կ. Դավթյանի «Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը» աշխատությանը, որում, ըստ նրա, հեղինակը կատարել է Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում գործածվող խոսվածքների հնչյունական ու ձևաբանական իրողությունների համակարգված քարտեզագրական քննություն՝ համաժամանակյա դիտանկյունից: Նա կազմել է լեզվական առանձին հատկանիշների տարածական բաշխվածությունն արտացոլող 53 քարտեզ, որոնցից ութը զետեղված է աշխատության մեջ³: Թեև տվյալ ուսումնասիրությունը բնութագրվել է միայն որպես առանձին տեղային խոսվածքների նկարագրության մի փորձ, այնուամենայնիվ, ըստ Վ. Կատվայանի, այն ներկայացնում է հայ բարբառագիտության մեջ տարածական լեզվաբանական վերլուծության մեթոդաբանական կարևոր քայլ. «Կարծում ենք, որ նման աշխատանքների շարունակական և համակարգված իրականացումը կարող էր հայերենի բարբառագիտական ատլասի համապատասխան հատվածի մշակման նախադրյալներ ստեղծել» (էջ 4):

¹ Հ. Ա ճ ա ռ ե ա ն. Հայ բարբառագիտություն. – «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հ. Ը, Մոսկուա–Նոր-Նախիջեան, 1911, էջ 14:

² Ռ. Բ ա ղ Ր ա մ յ ա ն. Դերսիմի բարբառային քարտեզը, Երևան, 1960, էջ 105–107:

³ Կ. Դ ա վ թ յ ա ն. Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան, 1966, էջ 296, 504:

Հայ իրականության մեջ, ըստ Վ. Կատվայանի, լեզվաբանական աշխարհագրությանն ու քարտեզագրությանը առնչվող հիմնարար ուսումնասիրություններ սկսվել են 1970-ական թվականներից, երբ Գ. Ջահուկյանն առաջ քաշեց և կիրառեց հայ բարբառների դասակարգման բազմահատկանիշ-վիճակագրական մեթոդը. «Թեև նրա ուշադրության կենտրոնում բարբառային հատկանիշներն էին և դրանց տարածական դրսևորումներն ու բաշխվածությունը, ինչն առերևույթ մեթոդաբանական առնչություն էր ստեղծում լեզվաբանական աշխարհագրության հետ, այնուամենայնիվ վիճակագրական բարբառագիտության հիմնական նպատակը բարբառային միավորների առանձնացումը, խմբավորումն ու դասակարգումն էր՝ վիճակագրական հաշվումների կիրառմամբ: Վերջինս իրականացվում էր աղյուսակների կազմմամբ և բարբառային ընդհանրությունների ու տարբերությունների թվային արտահայտմամբ» (էջ 5):

Վ. Կատվայանի կարծիքով՝ նոր մեթոդի առաջընթացմամբ լեզվաբանական աշխարհագրությունը ոչ թե մղվում էր երկրորդ պլան, այլ, ընդհակառակը, ստանում էր լրացուցիչ արժևորում: Հայ իրականության մեջ առաջին անգամ Լեզվի ինստիտուտի կողմից ձեռնարկվեցին նպատակաուղղված նախապատրաստական քայլեր՝ բարբառագիտական ատլասի ձևավորման ուղղությամբ: Դրանց արդյունքում 1977 թ. հրատարակվեց «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագիրը», մշակվեցին նյութերի հավաքման սկզբունքներ, և սկսվեց տվյալների հավաքագրումը: Սակայն ներկայումս աշխատանքները դադարեցված են, և քարտեզներ չեն կազմվել:

Ներկայացնելով «Հայոց լեզվի բարբառագիտական ատլասի» ստեղծման նախապատրաստական աշխատանքները և նախադրյալները՝ Վ. Կատվայանը կարծում է, որ «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրով» գրանցված ծավալուն նյութը, ինչպես նաև ատլասի ստեղծման ուղղությամբ իրականացված նախապատրաստական աշխատանքներն ու մշակված մեթոդաբանական սկզբունքները բավարար հիմք էին՝ անհրաժեշտ ռեսուրսների և համապատասխան հնարավորությունների առկայության դեպքում ձեռնամուխ լինելու համահայկական բարբառագիտական ատլասի կազմմանը» (էջ 6):

Գործընթացի սկզբնական փուլում հեղինակը նպատակահարմար է համարում նախ մշակել Հայաստանի Հանրապետության տարածաշրջանների բարբառագիտական առանձին ատլասներ՝ շարունակական դարձնելով դրանց համալրումն ու ընդլայնումը նոր տվյալներով, որոնք կնպաստեն համահայկական ատլասի աշխատանքները փուլային կարգով իրականացնելուն:

Ատլասի Ա պրակը, ինչպես ասվել է, նվիրված է Գեղարքունիքի մարզին: Այս պրակում զուգաբանությունները ձևակերպվել են՝ նկատի ունենալով «Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր» աշխատությունում ներկայացված բարբառային հատկանիշները: Ընդգրկվել են նաև այն զուգաբանությունները, որոնք ընդհանուր տարածում ունեն Արցախի և հարևան շրջանների բարբառային հայերենում և բնորոշ են Ճամբարակի ու Վարդենիսի տարածաշրջանների բարբառային խոսքին:

Ատլասը ներառում է 2 ընդհանուր և 65 զուգաբանական քարտեզներ, որոնք ընդգրկում են շուրջ հինսուն բնակավայր: Առաջին ընդհանուր քարտեզում տարբեր գույն ունեցող կետերով սահմանազատված են մարզի տարածաշրջանները՝ Սևանի, Գավառի, Մարտունու, Վարդենիսի, Ճամբարակի: Երկրորդ ընդհանուր քարտեզում նույնպես կիրառված են տարբեր գույնի կետեր՝ մարզում գործածվող բարբառային միավորների (Մշո, Բայազետի, Դիադինի, Ղարաբաղի բարբառներ, Գանձակի միջբարբառ, Մակուի և Արծափի խոսվածքներ) տարածման գոտիները ներկայացնելու նպատակով: Սա հատկապես կարևոր է այն դեպքերում, երբ վարչատարածքային սահմանները չեն համընկնում բարբառային սահմանների հետ, և նույն տարածաշրջանում գործածվում են մեկից ավելի բարբառային միավորներ:

Քարտեզներից յուրաքանչյուրում սովորաբար ներկայացվում է մեկ զուգաբանություն, որը կարող է ունենալ տարբերակային դրսևորումներ: Տարբերակների առկայության դեպքում յուրաքանչյուրի համար սահմանվում են կետերի տարբեր գունավորումներ, որոնցով նշվում են այն բնակավայրերը, որտեղ առկա է տվյալ հատկանիշը: Հատկանիշի լիարժեք առկայությունը ցուցադրվում է ամբողջական կետով, իսկ մասնակի դրսևորումը՝ կիսված կետով: Մի շարք դեպքերում նույն քարտեզում ներկայացվում են համանման և զուգահեռ զուգաբանություններ, առավել ընդհանուր իրողության տարաբնույթ դրսևորումներ, որևէ զուգաբանություն ու դրան առնչվող հարակից հատկանիշ, որևէ զուգաբանություն ու իբրև դրա առկայության հետևանք դրսևորվող հատկանիշ և այլն:

Ատլասի՝ զուգաբանությունները ներկայացնող քարտեզները ուղեկցվում են հայերեն և անգլերեն մեկնաբանություններով: Դրանք սկսվում են զուգաբանության կարճ, երբեմն գրեթե բանաձևային ներկայացմամբ, այնուհետև բերվում են օրինակներ Գեղարքունիքի մարզի խոսվածքներից: Եթե առկա են տարբերակային իրողություններ, ներկայացվում են նաև դրանք: Այնուհետև նշվում է տվյալ հատկանիշի դրսևորումների ընդհանուր պատկերը բարբառային հայերենում, ապա՝ արտահայտությունը Գեղարքունիքի մարզում՝ ըստ տարածքային շրջանների և բնակավայրերի: Անհրաժեշտության դեպքում տրվում են երևույթին վերաբերող բացատրություններ: Վերջում ներկայացվում են զուգաբանության կամ դրա տարբերակային դրսևորումների առնչությունները մարզի բարբառային միավորների հետ:

Ատլասը համալրված է նաև ժողովրդագրական տեղեկություններով՝ ներկայացնելով մարզի յուրաքանչյուր բնակավայրի բնակչության թվաքանակը և բարբառային միավորների տարածական ընդգրկումը: Առանձին աղյուսակում զուգաբանությունների և դրանց տարբերակային դրսևորումների համարակալմամբ ներկայացվում է բնակավայրերին բնորոշ հատկանիշների խումբը, ինչը ոչ միայն ամբողջացնում է տվյալ խոսվածքի պատկերը, այլև դյուրին է դարձնում խոսվածքների համեմատական դիտարկումը:

Ատլասը եզրափակվում է մարզում գործածվող բարբառային միավորների ընդհանուր բնութագրերով և դրսևորումներով, ինչպես նաև զուգաբանությունների և քարտեզների ցանկով:

Գիրքն անկասկած նոր խոսք է բարբառագիտական ատլասի կազմման ճանապարհին և հատկանշվում է մի շարք առավելություններով՝

– համակարգված և մեթոդապես հիմնավորված դաշտային տվյալներ՝ բնակավայրերի մակարդակով,

– բազմակողմանի ներկայացված բարբառային հատկանիշներ,

– զուգաբանությունների և քարտեզների կիրառմամբ տարածքային ու համեմատական վերլուծության հնարավորություն,

– բարձր գիտական արժեք՝ մասնավոր և եզակի երևույթների արձանագրմամբ,

– նախադրյալների ստեղծում համահայկական բարբառագիտական ատլասի շարունակականության համար:

«Հայոց լեզվի բարբառագիտական ատլաս» աշխատանքը կարևոր ներդրում է հայերենի բարբառների ուսումնասիրության ոլորտում և կարող է ծառայել որպես օրինակ՝ այլ մարզերի ատլասների ստեղծման ժամանակակից մեթոդների մշակման համար: Այն կարևորվում է հայ բարբառների վերաբերյալ իր մատուցած նյութով, արժեքավոր դիտարկումներով՝ նպաստելով հայ բարբառագիտության, հայոց լեզվի պատմության շատ հարցերի պարզաբանմանը: Ատլասի օգնությամբ ճշտվել են Գեղարքունիքի մարզի բարբառային միավորների փոխհարաբերությունները, բացահայտվել են բարբառային կարևոր հատկանիշների ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Այն, գիտական շրջանառության մեջ դնելով նոր տվյալներ, եզակի փաստեր, կնպաստի հայերենի բարբառների ուսումնասիրությանը, հնարավորություն կտա պարզելու բարբառախոս վայրերի պատմական ընդհանրությունները, ավելի ստույգ ու ճշգրիտ մեկնաբանելու լեզվական փոխազդեցություններն ու իրակությունները:

Լեզվաբանական նշանակությունից բացի՝ ատլասն ունի նաև պատմական և մշակութային արժեք: Նրա օգնությամբ հնարավոր կլինի լուսաբանել ոչ միայն բանասիրական, լեզվաբանական, այլև պատմագիտական, ազգագրական ու բազմաթիվ այլ հարցեր:

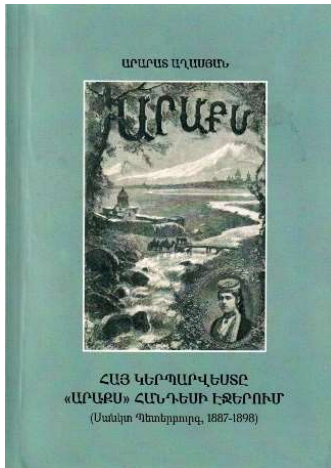
ԳԱՅԱՆԵ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Ք. գ. դ., պրոֆեսոր, Ռուս-հայկական համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ժամանակակից հայոց լեզու, հայ բարբառագիտություն, հայոց լեզվի պատմություն, հայերենը որպես օտար լեզու: Հեղինակ է 12 գրքի և 81 հոդվածի: ORCID: 0000-0002-7828-8695. gevgayane@gmail.com

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ. Հայ կերպարվեստը «Արաքս» հանդեսի էջերում (Սանկտ Պետերբուրգ, 1887–1898), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2025, 89 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Արարատ Աղասյան, հայ կերպարվեստ, Սանկտ Պետերբուրգ, «Արաքս» հանդես, Այվազովսկի:

Վերջերս ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչությունը լույս է ընծայել ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական ղեկավար, կերպարվեստի բաժնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Արարատ Աղասյանի հերթական աշխատությունը՝ «Հայ կերպարվեստը «Արաքս» հանդեսի էջերում (Սանկտ Պետերբուրգ, 1887–1898)» մենագրությունը: Աշխատության գլխավոր նպատակն է հայ արվեստագիտության պատմության մեջ առաջին անգամ քննության առնել «Արաքս»-ում զետեղված գեղարվեստական նյութերը՝ առանձնապես կարևորելով XIX դարի հայ կերպարվեստին վերաբերող հոդվածներն ու հաղորդումները և բացահայտել «Արաքս»-ի դերը այդ դարի հայ կերպարվեստի

հանրահռչակման գործում:

«Արաքս» հանդեսը հրատարակվել է ժամանակի հայկական մամուլի համար բավական բարձր տպաքանակով և տարածվել է ինչպես Սանկտ Պետերբուրգում, այնպես էլ Ռուսական կայսրության՝ հայկական խոշոր համայնքներ ունեցող շուրջ 30 քաղաքներում, այդ թվում՝ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Վաղարշապատում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Աստրախանում, Դոնի Ռոստովում, Նոր Նախիջևանում, ինչպես նաև արտասահմանյան մի շարք հայաշատ երկրներում՝ Ֆրանսիայում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Բուլղարիայում, Հունաստանում, Կիպրոսում, Պարսկաստանում և այլուր:

Պրոֆեսոր Արարատ Աղասյանի աշխատությունը, որի խմբագիրը լինելու պատիվն ունեմ, կարևոր ու լուրջ ներդրում է հայ արվեստագիտության մեջ ինչպես հետազոտության թեմայի արդիականությամբ և հրատապությամբ, այնպես էլ գիտական նորոյթով, մասնագիտական բարձր մակարդակով ու գիտական

* Ներկայացվել է 02. II. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

բարեխղճությամբ: Թեև սա Ա. Աղասյանի 18-րդ մենագրությունն է, սակայն առաջինն է, որտեղ վաստակաշատ արվեստաբանն անդրադառնում է գեղարվեստական քննադատության խնդիրներին՝ հանգամանորեն վերլուծության ենթարկելով հայ կերպարվեստի հարցերի լուսաբանումը Ռուսաստանի հյուսիսային մայրաքաղաքում հայերեն հրատարակված «Արաքս» հանդեսում և բացահայտելով «Արաքս»-ի ներդրումը հայ կերպարվեստագիտության զարգացման գործում:

Ակնհայտ է այն վիթխարի դերը, որն ունեցել է պարբերական մամուլը գեղարվեստական, երաժշտական և թատերական քննադատության ձևավորման ու կայացման գործում: Ներկայացնելով ժամանակի գեղարվեստական, երաժշտական ու թատերական կյանքի անցուդարձը՝ մամուլը ոչ միայն դառնում է այդ կյանքի հայելին, այլև հետագա ուսումնասիրողների համար աղբյուրագիտական կարևորագույն հենք:

Եվ ահա վաստակաշատ արվեստաբանի գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում այս անգամ հայտնվեց Սանկտ Պետերբուրգում 1887–1898 թվականներին կարճատև ընդմիջումներով հրատարակված «Արաքս» հանդեսը, որը հիմնել և խմբագրել է Երևանում ծնված, Թիֆլիսի ռեալական դպրոցում սովորած, ապա «ազատ ունկնդրի» կարգավիճակով Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի լեզվագրական ֆակուլտետում ուսանած Սիմեոն Գուլամիրյանցը (1857–1899):

«Արաքս»-ը բացառիկ տեղ է գրավում հայկական մամուլի պատմության մեջ հենց միայն նրանով, որ սա, ըստ էության, հայկական իրականության մեջ գրական-գեղարվեստական առաջին պատկերազարդ հանդեսն էր, որն ուներ առանձին գեղարվեստական բաժին, և որտեղ տպագրվել են հայ նկարիչների ու քանդակագործների ստեղծագործությունների լուսանկարները:

Ինչպես նկատում է հեղինակը, «Հանդեսին առանձնահատուկ փայլ և շքեղություն էին հաղորդում դրա էջերում առատորեն զետեղված բարձրորակ՝ սև ու սպիտակ բազմաթիվ լուսանկարները, փորագիր պատկերները և հայագգի, ռուս ու եվրոպացի անվանի նկարիչների և քանդակագործների ստեղծագործությունների վերատպությունները: Վերջիններս հիմնականում ընդգրկված և ամփոփված էին հանդեսի գեղարվեստական բաժնում, որի տեքստային՝ ներածական կամ բացատրական հատվածները (ծանուցումները), ինչպես նաև վերը հիշատակված գրական հավելվածները, ունեին առանձին էջակարգություն: Այդ լուսանկարներն ու փորագրությունները լույս են ընծայվել ընտիր տպագրությամբ՝ ինչպես ավտոտիպական, այնպես էլ վիմագրական և ֆոտոտիպական նորագույն միջոցներով ու եղանակներով, որոնք հնարավորություն էին տալիս պահպանելու և արտացոլելու բնօրինակների տոնային հարստությունը, լուսաստվերային փոխանցումների և երանգների նրբությունները: Եթե ֆոտոտիպ պատկերները սովորաբար պատրաստվում էին Սանկտ Պետերբուրգում՝ շատերին հայտնի հրատարակիչ-գրատպիչներ Էդուարդ Գոպպեի և Վլադիմիր Շտեյնի մասնավոր տպարաններում, ապա ավտոտիպ նկարներն ու վիմագրությունները Սիմեոն Գուլամիրյանցը պատվիրում էր Վիեննայում՝ տպագրական գործի հմուտ վարպետներ Կառլ Անգերերի և Ալեքսանդր Գյոշլի աշխատանոցում» (էջ 10–11):

Նշեմ, որ 1893 թ. ի վեր «Արաքս»-ի շապիկը զարդարել է Վասիլի Մատեի փորագրանկարը, որը նույնությամբ վերարտադրում է Կոնստանտին Կրիժիցկու՝

Արարատ լեռը Արաքսի ափից՝ Խոր Վիրապ վանքի մերձավայրից պատկերող ջրանկարը, որի ստորին աջ անկյունում՝ կլոր շրջանակի մեջ, տեսնում ենք նաև ազգային տարազով հանդերձավորված երիտասարդի՝ մեզ անհայտ հայուհու կերպարը:

Ինչպես նկատել է հեղինակը, «Արաքս»-ի էջերում զետեղված հայ և այլազգի արվեստագետների ստեղծագործությունները, հայկական սրբավայրերն ու ուխտատեղերը, միջնադարյան ճարտարապետության կոթողները, Հայաստանի բնության տեսարանները, հայ նշանավոր անձանց ու ազգային տիպերը ներկայացնող լուսանկարներից շատերը հատ-հատ դրվում էին շրջանակների մեջ, ցուցադրվում ու վաճառքի հանվում մատչելի գնով: Իսկ 1893, 1895 և 1898 թվականներին Ս. Գուլամիրյանցի նախաձեռնությամբ Պետերբուրգում սահմանափակ տպաքանակով հրատարակվում են հանդեսի՝ տարբեր գրքերից քաղված պատկերների ոսկեզարդ շքեղակազմ ալբոմները (տե՛ս էջ 11):

«Արաքս»-ն աչքի է ընկել ոչ միայն իր հարուստ բովանդակությամբ ու կերպարվեստին վերաբերող բազմազան հարցերի լուսաբանմամբ, այլև տպագրական և պոլիգրաֆիական բարձր որակով ու գեղարվեստական հետաքրքիր ձևավորմամբ: 1893 թ. մայիսի 1-ին ԱՄՆ Կոնգրեսի հովանու ներքո Չիկագոյում բացված՝ ամերիկյան մայրցամաքի հայտնագործության 400-ամյակին և Քրիստափոր Կոլումբոսի հիշատակին նվիրված Համաշխարհային ցուցահանդեսի մասնաժողովի որոշմամբ «Արաքս»-ի ոսկեկազմ ցուցանմուշներն արժանացել են «շքադրամի ..., և մրցագրի ..., նախ՝ մաքուր տպագրության, և երկրորդ՝ նկարները գեղարվեստորեն լավ արտահայտելու համար» (էջ 12):

Խիստ տրամաբանական է մենագրության կառուցվածքը: Աշխատությունը բաղկացած է հինգ գլուխներից: «Սանկտ Պետերբուրգի «Արաքս» հանդեսը» գլխում ընդհանուր գծերով ներկայացվում է «Արաքս»-ի տեղն ու դերը հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ: ««Արաքս» հանդեսի գեղարվեստական բաժինը» գլխում հեղինակը հանգամանորեն քննության է առել գեղարվեստական բաժնի բովանդակությունը:

Աշխատության ամենաձավալուն գլուխը, բնականաբար, նվիրված է Հովհաննես Այվազովսկուն (1817–1900), քանի որ հանճարեղ ծովանկարիչը XIX դարի հայազգի միակ արվեստագետն էր, ով արդեն իսկ արժանացել էր համաշխարհային համբավի, և որի արվեստով հիանում էր ու հպարտությամբ խոսում համայն հայությունը: Ինչպես բացահայտել է պրոֆեսոր Աղասյանը, այստեղ իր դերն է խաղացել նաև սուբյեկտիվ գործոնը. «Արաքս»-ի գեղարվեստական բաժնի պատասխանատուն՝ Լևոն Մազիրյանցը, Հովհաննես Այվազովսկու զարմիկն էր ու նրա գործավարը:

Հովհաննես Այվազովսկու անունն «Արաքս»-ի էջերում հանդիպում է բազմիցս: Ինչպես նկատում է Ա. Աղասյանը, նա միակ արվեստագետն էր, որին հանդեսն անդրադարձել է ինչպես իր գեղարվեստական բաժնում, այնպես էլ ականավոր վարպետի կյանքն ու արվեստը համառոտակի լուսաբանող կենսագրական ակնարկում, որը ծովանկարչի ստեղծագործական գործունեության հիսունամյա տարեդարձի առիթով գրել է երիտասարդ բանասեր ու մանկավարժ Սեթ Հա-

րությունյանցը, և որտեղ խոսվում է նաև այդ կապակցությամբ Սանկտ Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի նիստերի մեծ դահլիճում 1887 թ. սեպտեմբերի 26-ին տեղի ունեցած հոբելյանական ցերեկույթի մասին:

«Արաքս»-ի էջերում տեղ են գտել նաև հոչակավոր ծովանկարչի ստեղծագործությունների վերատպությունները: Հանդեսում զետեղվել է Այվազովսկու կտավները վերարտադրող տասնմեկ լուսանկար: Դրանք են՝ «Ոչխարները փոթորկից ծովն են թափվում» (1861), «Դարյալի կիրճը» (1862), «Փոթորիկը Ազովի ծովում» (1887), «Ալիքը» («Ահեղ ըրպեն օվկիանոսում», «Վերջին ըրպեն օվկիանոսում», 1889), «Նոյն իջնում է Արարատից» («Ջրհեղեղից հետո», 1889), «Հրեաների անցումը Կարմիր ծովով» (1891), «Նիագարայի ջրվեժը» (1893), «Տիեզերքը» («Տիեզերքն ու մոլորակները», 1893), «Ատլանտյան օվկիանոսը» («Փոթորիկ», «Օվկիանոս», 1892), «Եղիկուլեն» («Յոթ աշտարակ») և «Մրրկահույզ ծովը» («Մրրկածուխ ծով»):

Ուշագրավ է այն փաստը, որ Այվազովսկու այս նկարների արտատիպերից յուրաքանչյուրը հանդեսի խմբագրությունը դրել է ոսկեգույն շրջանակների մեջ և ցուցադրել ու վաճառքի հանել 1895 թ. փետրվարի 15-ից հունիսի 15-ը Պետերբուրգում բացված Տպագրական գործի համառուսաստանյան առաջին ցուցահանդեսի ընթացքում: «Արաքս»-ի ներկայացրած այդ պատկերներն անմիջապես գրավել են այցելուների ուշադրությունը և «վաճառվել մեծ քանակությամբ» (էջ 27–28):

Աշխատության հաջորդ երկու գլուխները նվիրված են արևելահայ ու արևմտահայ նկարիչներին և քանդակագործներին: Ինչպես նկատել է Ա. Աղասյանը, Այվազովսկու ստեղծագործությունների հետ մեկտեղ «Արաքս»-ի գեղարվեստական բաժնում վերատպվել են նաև արևելահայ ու արևմտահայ ևս վեց արվեստագետների՝ Երվանդ Ոսկանի, Գևորգ Բաշինջաղյանի, Մանուկ Մահտեսյանցի, Գրիգոր Գաբրիելյանցի, Արշակ Ֆեթվաճյանի և Էդգար Շահինի յուղաներկ կտավների, գծանկարների ու քանդակների լուսանկարները: Երեքական աշխատանքով են ներկայացվել Գ. Բաշինջաղյանը, Մ. Մահտեսյանցը և Գ. Գաբրիելյանցը, երկու աշխատանքով՝ Ե. Ոսկանը, մեկական աշխատանքով՝ Ա. Ֆեթվաճյանը և Է. Շահինը: Ընդ որում, ի տարբերություն Այվազովսկու, նրանցից ոչ մեկի արվեստին հանդեսը չի անդրադարձել առանձին հոդվածով և բավարարվել է գեղարվեստական բաժնում զետեղված կենսագրական, տեղեկատվական և նկարագրական հակիրճ ակնարկներով ու պարզաբանությամբ:

Իր գոյության ընթացքում «Արաքս»-ն այս կամ այն չափով՝ հանգամանորեն կամ համառոտակի, անդրադարձել է նաև XIX դարում ապրած ու ստեղծագործած շուրջ երկու տասնյակ ինչպես ճանաչված, այնպես էլ սկսնակ հայ արվեստագետների՝ Ջաքար Ջաքարյանի, Սարգիս Տիրանյանի, Վարդգես Սուրենյանցի, Արսեն Շապանյանի, Եղիշե Թադևոսյանի և այլոց կենսագրությանը, ընդհանուր գծերով ներկայացրել նրանց ստեղծագործական ուղին, վերատպել նրանցից մի քանիսի առավել հայտնի աշխատանքները, նկարագրել ու մեկնաբանել դրանք, հաղորդել այդ դարաշրջանի ազգային կերպարվեստին վերաբերող ուշագրավ փաստեր ու տեղեկություններ:

Այսպիսով՝ հայկական մամուլի պատմության մեջ գրական-գեղարվեստական պատկերազարդ այդ անդրանիկ հանդեսում հրատարակված, XIX դարի հայ արվեստագետներին նվիրված հոդվածներն ու հրապարակումները, ինչպես նաև «Արաքս»-ի գեղարվեստական բաժնում ընդգրկված պատկերները, մի կողմից՝ նշանակալից դեր ունեցան հայ ուսումնասեր հանրությանը նոր շրջանի ազգային կերպարվեստին թեկուզ մոտավոր ծանոթացնելու գործում, մյուս կողմից՝ հետագայում դրանք կարևոր աղբյուրներ դարձան տվյալ դարագլխի հայկական կերպարվեստի պատմության գիտական ուսումնասիրության համար:

Թեև Ս. Գուլամիրյանցի նախաձեռնությամբ ու խմբագրությամբ Սանկտ Պետերբուրգում հրատարակված «Արաքս» վեցամսյա հանդեսը, որը հայկական պարբերական մամուլի բազմերանգ խճանկարում գրավեց իր կարևոր և առանձնահատուկ տեղը, ունեցավ կարճատև կենսագրություն՝ ընդմիջումներով հրատարակվեց ընդամենը 11 տարի (1887–1898) և դադարեցրեց իր գոյությունը հիմնադիր-խմբագրի վաղաժամ մահվան պատճառով, սակայն ճանապարհի հարթեց մոտ ապագայում հայկական նմանատիպ այլ պարբերականների, օրինակ՝ Արշակ Չոպանյանի «Անահիտ» (Փարիզ, 1898–1911 և 1929–1949), Նիկողայոս Ադոնցի «Բանբեր գրականության և արվեստի» (Սանկտ Պետերբուրգ, 1903–1904), Գարեգին Լևոնյանի «Գեղարվեստ» (Թիֆլիս և Վենետիկ, 1908–1921) հանդեսների ստեղծման համար (տե՛ս էջ 84):

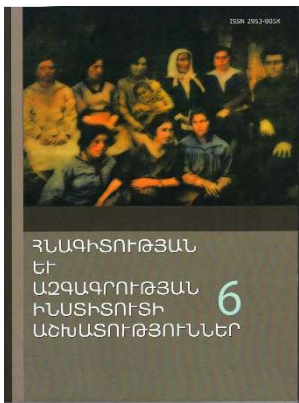
Ակնհայտ է Արարատ Աղասյանի արժեքավոր այս ուսումնասիրության նաև գործնական նշանակությունը: Վստահ ենք, որ այս մենագրությունն օրինակ կծառայի ու ճանապարհի կհարթի հայկական գեղարվեստական մամուլի հետագա բազմակողմանի ու մանրազնին հետազոտության համար:

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. 6, Երևան, ՀԱԻ հրատարակչություն, 2024, 268 էջ*:

Բանալի բառեր՝ համաշխարհայնացում, սոցիալ-մշակութային գործընթացներ, արտագաղթ, ներգաղթյալներ, բռնի տեղահանվածներ, Սփյուռք, աուտենտիկ զբոսաշրջություն, լեզվական քաղաքականություն, հագուստ, ուրեստ:

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատությունների (ՀԱԻԱ) 6-րդ համարում զետեղված են 2023 թ. հոկտեմբերի 18-19-ը

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում (ՀԱԻ) ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսավորմամբ տեղի ունեցած «Համաշխարհայնացումը և սոցիալ-մշակութային գործընթացները Հայաստանում. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ» խորագրով գիտաժողովի զեկուցումները: Գիտաժողովի նպատակն էր՝ քննարկել Հայաստանում ընթացող սոցիալ-տնտեսական և սոցիալ-մշակութային մի շարք խնդիրներ՝ համաշխարհայնացման գործընթացների համապատկերում: Հոդվածների մեթոդաբանական հենքը հեղինակների կատարած հետազոտություններն են (հարցում, դիտարկում, փաստաթղթերի վերլուծություն), որոնց արդյունքները համադրվել են մասնագիտական գրականության (տեսական և վերլուծական) տվյալների հետ: Կարևորելով դրանց գիտական ու կիրառական նշանակությունը՝ ՀԱԻԱ խմբագրական խորհուրդը [Արսեն Բոբոխյան (գլխ. խմբագիր), Տորք Դալայյան (գլխ. խմբագրի տեղակալ), Լևոն Աբրահամյան, Պավել Ավետիսյան, Միհրան Գալստյան և այլք] նախաձեռնեց զեկուցումների հրապարակումը պարբերականի հերթական համարում: Հոդվածները խմբավորված են վեց թեմատիկ բաժիններում, որոնց հաջորդում են ևս երկուսը՝ մեկ գրախոսություն և հեղինակների մասին տեղեկություններ:

Պարբերականի առաջին՝ «Համաշխարհայնացում և միգրացիոն գործընթացներ» բաժնում ընդգրկված հոդվածներում քննարկվում են վերջին տարիներին Հայաստանի Հանրապետությունում և աշխարհում կատարված քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ռազմական գործողությունների համապատկերում ընթացող միգրացիոն որոշ գործընթացներ (ներգաղթ ու արտագաղթ) և Սփյուռքի ու հայրենադարձության վերաբերյալ քաղաքականության մշակման հիմնախնդիրներ:

Պարբերականի առաջին՝ «Համաշխարհայնացում և միգրացիոն գործընթացներ» բաժնում ընդգրկված հոդվածներում քննարկվում են վերջին տարիներին Հայաստանի Հանրապետությունում և աշխարհում կատարված քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ռազմական գործողությունների համապատկերում ընթացող միգրացիոն որոշ գործընթացներ (ներգաղթ ու արտագաղթ) և Սփյուռքի ու հայրենադարձության վերաբերյալ քաղաքականության մշակման հիմնախնդիրներ:

* Ներկայացվել է 28. XI. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

Գիտաժողովի գաղափարի հեղինակ և շուրջ քառասուն տարի Հայաստանի Հանրապետության միգրացիոն գործընթացների սոցիալ-մշակութային ազդեցություններն ուսումնասիրող *Միհրան Գալստյանը* (պ. գ. դ., ՀԱԻ) «Մնա՛լ, թե՛ գնալ. Հայաստանից հնարավոր նոր արտագաղթի սոցիալ-մշակութային հիմնախնդիրների շուրջ» հոդվածում քննարկել է արտագաղթի պատճառները: Հետազոտության հիմքում ընկած են 2021 թ. ՀՀ բոլոր մարզերի քաղաքային ու գյուղական բնակավայրերի 639 տնային տնտեսություններում անցկացված հարցումները, 2021-ին և 2023-ին անցկացված համապատասխանաբար 13 ու 29 փորձագիտական հարցազրույցների վերլուծական պատկերը: Հեղինակը եզրակացնում է, որ հավանական արտագաղթի հիմնական պատճառները սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրավիճակներն են ու հնարավոր ռազմական բախման մտավախությունը: Մ. Գալստյանը գրում է, որ արտագաղթի ուղղությունը պայմանավորված է նախևառաջ էթնիկ ցանցի (ազգական-բարեկամներ, ընկերներ), այսինքն՝ հարմարման նախնական փուլում աշակցող ուժի առկայությամբ: Այս համատեքստում հեղինակը կարևոր է համարում Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ոլորտում Սփյուռքի դերի վերանայումը, քանի որ այն միգրացիոն ցանցի միջոցով պարարտ հող է ստեղծում ծագման երկրից արտագաղթի համար:

Լուսինե Տանաջյանի (պ. գ. թ., ՀԱԻ) «Հայ և այլազգի ներգաղթյալների ինտեգրումը Հայաստանում. համեմատական կողմեր» հոդվածում քննարկվել են 2022 թ. փետրվարին սկսված ռուս-ուկրաինական պատերազմի հետևանքով Հայաստան տեղափոխվածների ինտեգրման հիմնահարցերը՝ հայ ներգաղթյալների և ռուս միգրանտների համեմատական համապատկերում: Վերլուծությունը ցույց է տվել, որ ՀՀ տեղափոխվածներն ինտեգրման փուլում առերեսվում են իրավական (անհրաժեշտ չափով իրավական դաշտի չիմացություն) և մշակութային (լեզվական խնդրի անհաղթահարելիություն ու սոցիալական կապեր) խնդիրների հետ:

2022 թ. փետրվարին սկսված ռուս-ուկրաինական պատերազմի հետևանքով Հայաստան տեղափոխված հայերի և ռուսաստանցիների՝ ՀՀ-ն ընտրելու պատճառներն է վերլուծում *Սոնա Ներսիսյանը* (պ. գ. թ., ՀԱԻ) «Հայաստանը ռուսաստանցի ներգաղթյալների ընկալումներում» հոդվածում՝ հետազոտության հենք ընդունելով սոցիալ-մշակութային, իրավական ու տնտեսական ուղղությունները: Հեղինակը եզրակացնում է, որ ռուսաստանցի ներգաղթյալների մեծ մասը Հայաստանը դիտարկում է որպես ժամանակավոր կամ տարանցիկ երկիր:

«Հայաստանի հայրենադարձության քաղաքականության հիմնահարցերն արդի իրողությունների համատեքստում» հոդվածում *Սյուզաննա Բարսեղյանը* (պ. գ. թ., ՀԱԻ) հիմնավորում է միգրացիոն և Սփյուռքի ու (կամ) հայրենադարձության քաղաքականությունների միջև հստակություն մտցնելու անհրաժեշտությունը: Բարձրաձայնում է Սփյուռքի և հայրենադարձության քաղաքականության վերանայման հրամայականը, հայրենադարձության ամբողջական շղթայի արդյունավետ կազմակերպման համար պետական քաղաքականությամբ

յան ու ռազմավարության մշակման անհրաժեշտությունը: Հեղինակը վերջինիս վերաբերյալ ներկայացնում է մի շարք առաջարկներ՝ կարիքների գնահատումից մինչև օրենսդրական կարգավորումներ:

Երկրորդ՝ «Ներգաղթյալներ և տեղահանվածներ. Հայաստանի սոցիալ-մշակութային լանդշաֆտը» բաժնում ներառված հոդվածներում քննարկվում են ռազմական գործողությունների հետևանքով ՀՀ-ում ապաստանած հայերի և այլազգիների սոցիալ-մշակութային հարմարման ու մշակութային ժառանգության իրացման իրավունքի խնդիրները:

«Հայկախի շուկա»-ն՝ որպես սիրիահայերի ձեռնարկատիրական գործունեության միկրոմոդել՝ հոդվածում Գայանե Հակոբյանը (պ. գ. թ., ՀԱԻ) վերլուծում է 2011 թ. Սիրիայում բռնկված պատերազմի պատճառով Հայաստան գաղթած սիրիահայերի՝ աշխատաշուկայում հարմարվելու ընթացքը: Որպես օրինակ դիտարկելով սիրիահայերի համատեղ գործունեության միջավայրը՝ Երևանի «Հայկախի շուկա»-ն, հեղինակը եզրակացնում է հետևյալը. 1) «Հայկախի շուկա»-ում հիմնականում ներկայացված են սիրիահայերի կողմից Հայաստանում ծավալված ձեռնարկատիրական գործունեության հիմնական ոլորտները, 2) սիրիահայերը հաղթահարել են ձեռնարկատիրական գործունեություն ծավալելուն ուղղված թե՛ օրենսդրական, թե՛ սոցիալ-մշակութային դժվարությունները:

Գարիկ Աթանեսյանը (պ. գ. թ., ՀԱԻ) «Աուտենտիկության խոսույթը և բեմադրված ժառանգությունը հետխորհրդային Հայաստանի զբոսաշրջային պրակտիկաներում» հոդվածում փաստում է, որ Հայաստանում աուտենտիկ զբոսաշրջության ուղղության ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն ունեն 2022-ի փետրվարին բռնկված ռուս-ուկրաինական պատերազմի հետևանքով Հայաստան տեղափոխված ռեյդականները (բնակության հիմնական վայրը ժամանակավորապես փոխած անձինք) և բլոգերները: Հեղինակը գրում է, որ աուտենտիկ զբոսաշրջության աճը պայմանավորված է զբոսաշրջիկների կողմից առկա պահանջարկով, ինչն էլ հաճախ պատճառ է դառնում աուտենտիկ զբոսաշրջության միջոցով «ավանդականի» և «ազգայինի» բեմականացման՝ այդ եզրույթների բովանդակությանը ոչ այնքան համապատասխան իրականություններ ներկայացնելով:

Արմինե Տիգրանյանը (պ. գ. թ., Երևանի պետական համալսարան) «Ադրբեջանի կողմից բռնի տեղահանված արցախահայերի մշակութային կյանքին մասնակցության սահմանափակումները (Արցախի Հադրուֆի շրջանի օրինակով)» հոդվածում քննարկում է 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի հետևանքով Արցախի Հանրապետության մի շարք բնակավայրերից, այդ թվում՝ Հադրուֆի շրջանի համանուն քաղաքից և 48 գյուղերից բռնի տեղահանված հայերի մշակութային իրավունքի իրացման խնդիրները: Վկայակոչելով միջազգային իրավունքը՝ հեղինակը հիմնավորում է, որ հադրուֆիները զրկված են իրենց նյութական մշակութային ժառանգության հետ հաղորդակցվելու իրավունքից, իսկ ոչ նյութական մշակութային ժառանգության հետ հաղորդակցումը սահմանափակված է՝ ձևավորման տարածքից հեռու գտնվելու և պահպանմանն ու վերարտադրմանը նպաստող միջավայրի ու հնարավորությունների սահմանափակության կամ բացակայության պատճառներով:

Պարբերականի երրորդ՝ «Կրթություն և համաշխարհայնացում» բաժնում ընդգրկված հոդվածներում վերլուծվում են խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում գրահրատարակչության, լեզվական քաղաքականության և կրթական համակարգի վրա համաշխարհայնացման գործընթացների ունեցած ազդեցությունը՝ պետական և հասարակական մակարդակներում:

Ռուբեն Օհանջանյանի (պ. գ. թ., ՀԱԻ) «Պրոֆեսիոնալ մշակութային արժեքների փոփոխման որոշ հարցեր ՀՀ-ում գլոբալիզացիայի համատեքստում» հոդվածը նվիրված է խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանների թարգմանական գրականության խնդիրներին: Հոդվածի հիմքում ընկած են «Հայ թարգմանական գրականություն» մատենաշարը, ՀՀ առաջատար հրատարակչությունների («Անտարես» մեդիա հոլդինգ, «Զանգակ» հրատարակչություն) թարգմանչական շարքերը, 1980, 2014-2019 և 2023 թթ. Լոռու, Տավուշի, Կոտայքի և Սյունիքի մարզերում անցկացված դաշտային ազգագրական հետազոտությունները և այլ աղբյուրներ: Ուսումնասիրությունը պարզել է. ա) եթե խորհրդային տարիներին արտասահմանյան հեղինակների գործերը գերազանցապես ռուսերենից են թարգմանվել, ապա հետխորհրդային շրջանում մեծ թիվ են կազմում բնագիր լեզվից արված թարգմանությունները, բ) մեծացել է արտասահմանյան գրողների թարգմանությունների քանակը, ինչն արևմտյան արժեքների տարածման ցուցիչներից է:

ՀՀ-ում իրականացված լեզվական քաղաքականության խնդիրներն է ներկայացնում *Լուսինե Անգելուշը* (ՀԱԻ)՝ «Հայաստանի Հանրապետության լեզվական քաղաքականությունն արդի շրջանում» հոդվածում: Հեղինակն անդրադառնում է ՀՀ-ում լեզվական քաղաքականության մշակման իրավական հիմքերին, հետխորհրդային շրջանում Հայաստանում օրենքով ամրագրված հայերենի՝ որպես պետական լեզվի գերակայությանը և այլ լեզուների ուսուցման կազմակերպման պետական ու միջպետական մոտեցումներին: Ամփոփելով փորձագիտական հարցազրույցների և հրապարակումների տվյալների վերլուծությունները՝ հեղինակը գրում է, որ լեզվական քաղաքականությունն ու լեզվական օրենսդրությունը շարունակական բարեփոխումների կարիք ունեն՝ ապահովելու համար գիտակրթական և հասարակական կյանքում հայերենի առաջնայնությունը և օտար լեզուների հետ հարաբերակցությունը:

«Գլոբալացման խոսույթը հայկական ԶԼՄ-ներում. կրթության հիմնախնդրի համատեքստը» (խոսքը համացանցային տիրույթի ԶԼՄ-ների մասին է) հոդվածի հեղինակ *Մակիշ Վարդանյանը* (ՀԱԻ), հիմնվելով տեղական քսաներեք կայքերում 2003-2024 թթ. ընթացքում հրապարակված երեսուհինգ հոդվածների վրա, վերլուծում է, թե տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, ընտանեկան, ազգային արժեքների պահպանության տեսանկյունից դրական ու բացասական ինչ կողմերով է ներկայացված համաշխարհայնացումը: Գրում է, որ հանրակրթության և բուհական համակարգերում կատարվող փոփոխությունները դրական տեսանկյունից չեն ընկալվում, քանի որ մեկնաբանվում են կրթության գլոբալացման համատեքստում: Որպես մասնագիտական կարծիք՝ մեջբերում է կրթության ոլորտի մասնագետների մոտեցումը,

ըստ որի՝ կրթական համակարգում կատարվող փոփոխությունները ոչ թե «կրթության գլոբալացում», այլ «կրթության միջազգայնացում» են:

Չորրորդ՝ «Ավանդականն ու արդիականը սոցիալ-մշակութային փոխակերպումներում» բաժնում զետեղված հոդվածներում քննարկվում են կենսապահովման մշակույթին, ի մասնավորի՝ հագուստին և ուտեստին առչվող փոխակերպումներ:

Սվեդրյանա Պողոսյանը (պ. գ. թ., ՀԱԻ, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան) ներկայացնում է Հայաստանում վաղխորհրդային, ուշխորհրդային և հետխորհրդային ժամանակափուլերում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական ու հայրենադարձության գործընթացների համապատկերում հագուստի համալիրի կրած փոփոխությունները: Դրանք դիտարկում է գյուղ-քաղաք, կին-տղամարդ ցուցիչների համեմատական տիրույթում: Հեղինակն անդրադառնում է նաև խորհրդային շրջանում Հայաստանում կազմակերպված հագուստի արտադրության որոշ հարցերի:

Հասմիկ Աբրահամյանի (պ. գ. թ., ՀԱԻ) և *Ռոման Հովսեփյանի* (կ. գ. թ., ՀԱԻ) համահեղինակած «Ուտեստի էթնոմշակութային դերը միգրացիայի շրջապատույտում (նախնական հետազոտություն՝ ըստ Սյունիքից գրառված նյութերի)» հոդվածում քննարկվում է միգրանտի ծագման երկրի սննդատեսակների՝ ընդունող երկրում որպես էթնիկ ինքնության ցուցիչ լինելու խնդիրը: Հետազոտությունը հիմնված է 2021–2022 թթ. Սյունքի տասնհինգ բնակավայրերում անցկացված խորին հարցազրույցների և էթնոբուսաբանական հետազոտությունների վրա: Քննարկվում են գյուղական ծագման սննդի՝ ընդունող երկրում հայտնվելու ուղիները, «միգրացվող» սննդատեսակները և այլ հարցեր: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ՝ ա) միգրացիայի համատեքստում ուտեստը կատարում է էթնոմշակութային գործառույթ՝ նպաստելով միգրանտի և ընտանիքի կապի պահպանմանն ու օտար միջավայրում էթնիկ ինքնության դրսևորմանը, բ) միգրանտի ավանդական ուտեստը ևս «գաղթում է» ու նոր միջավայրում ճանաչելիություն ձեռք բերում:

Պարբերականի հինգերորդ՝ «Սփյուռքյան հիմնախնդիրներ» բաժնի հոդվածներում հայկական ու այլէթնիկ սփյուռքների օրինակներով քննարկվում են վերջիններիս ինքնակազմակերպմանը և էթնիկ ինքնության պահպանությանն ուղղված քաղաքականությունների վերաբերյալ խնդիրներ:

Ռուբեն Կարապետյանը (պ. գ. դ., ՀԱԻ) «Սփյուռքի համայնքային կառույցներում հայերի ներգրավվածության խնդիրը» հոդվածում քննարկում է Սփյուռքում համայնքային կառույցների ձևավորման ու գործունեության մասնակցային խնդիրներ: Վերլուծությունները հիմնված են Բեյրութի, Թեհրանի, Պրահայի և Լոս Անջելեսի հայության շրջանում շուրջ յոթանասուն գործիչների հետ անցկացված խորին հարցազրույցների և 1260 ձևայնացված հարցազրույցների նյութերի վրա: Ուսումնասիրության համար ընտրվել են երեք տիպի համայնքներ. 1) XX դարասկզբին ձևավորված (Բեյրութ և Թեհրան), 2) խառը տիպի՝ տեղաբնակներից (ավանդական Սփյուռք) և վերջին շրջանում գաղթած հայերից բաղկացած (Լոս-Անջելես), 3) վերջին տասնամյակների

միգրանտներից ու նրանց սերունդներից բաղկացած (Պրահա): Յուրաքանչյուր տիպի համար հեղինակն առանձնացրել է սփյուռքահայերի կողմից համայնքային կյանքին ներգրավվածության մի շարք օրինաչափություններ:

Նարե Գալստյանը (ս. գ. թ., Սիրակուզայի համալսարան, ԱՄՆ) «Հայրենիքի մասին պատկերացումները Լոս Անջելեսի հայկական համայնքում» հոդվածում առաջարկում է վերանայել Սփյուռքին նվիրված ակադեմիական ուսումնասիրություններում և պետական քաղաքական կողմնորոշման մեջ արմատացած «հայրենիք» – «պետություն» հասկացությունները, քանզի Սփյուռքում դրանց վերաբերյալ հայերի ընկալումները տարբեր են: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայրենիքի ընկալումը պայմանավորված է հին և նոր սփյուռքների առկայությամբ, անձերի կամ նրանց նախնիների ծննդավայրով, պատմական ու իրական Հայաստանի մասին ընկալումներով և այլն: Հեղինակը եզրակացնում է, որ այս համատեքստում վերանայման կարիք ունեն Սփյուռքը որպես մեկ ամբողջական համակարգ դիտարկելու մոտեցումը և հայրենադարձության խնդիրները:

Նելլի Խաչատրյանի (ս. գ. թ., ՀԱԻ), *Սալվինե Մարկոսյանի* (ՀԱԻ) և *Մարիամ Հարությունյանի* (ՀԱԻ) «Էթնոկրոնական վերափոխարկումը համաշխարհայնացման համատեքստում (հնդկական, թուրքական և իռլանդական սփյուռքների փորձի հիման վրա)» հոդվածում վեր են հանվում տարբեր կրոնների (հինդուիզմ, իսլամ, քրիստոնեության կաթոլիկ ուղղություն) պատկանող վերոնշյալ ազգերի սփյուռքների կառավարման և դրանց հետ համագործակցության մոտեցումները: Հեղինակները փաստում են, որ սփյուռքների հետ կազմակերպվող աշխատանքները պետական քաղաքականության մաս են կազմում, հիմնված են ազգային-կրոնական որոշակի գաղափարախոսությանը պատկանելու գիտակցության վրա և հիմնականում ընթանում են կրթական, մշակութային, կրոնական, սոցիալական ուղղություններով:

Վեցերորդ՝ «Հաղորդում» բաժնում ընդգրկված է *Հոփսիմե Ասատրյանի* (ս. գ. թ., ՀԱԻ) «Մանկական բանախոսության որոշ արդի դրսևորումներ» հաղորդումը: Հեղինակը ներկայացնում է մանկական խաղային մշակույթում, անեկդոտներում և զվարճախոսություններում տեղի ունեցող այն փոփոխությունները, որոնք ներազդված են քաղաքական գործընթացներից ու երեխաների միջէթնիկ շփումներից: Ուշագրավ է այն, որ այդ փոփոխություններն ի հայտ են բերում սոցիալ-մշակութային և հասարակական կյանքում տեղի ունեցող իրողությունների վերաբերյալ երեխաների ընկալումները:

Պարբերականն ամփոփվում է յոթերորդ բաժնում տեղ գտած «Հայկազեան հայագիտական հանդես»-ի 2022 թ. երկու հատորների (42/1, 42/2) գրախոսությամբ: Այն արժևորում է հոդվածներում ներկայացված խնդիրները, հարցադրումները, վերլուծությունները, ուսումնասիրությունները, որոնց ժամանակագրությունն ընդգրկում է միջնադարից մինչև մեր օրերը: Ընդհանուր առմամբ «Հայկազեան հայագիտական հանդես»-ի 2022 թ. երկու հատորներն ունեն թեմատիկ մի քանի ուղղվածություն, որոնք ներկայացված են վաթսուն հոդվածներում (բնագավառները՝ «Պատմություն», «Տնտեսագիտություն», «Արվեստ և արհեստ», «Ընկերաբանություն», «Եկեղեցի, կրոն և փիլիսոփա»:

յություն»), չորս քննարկումներում, հինգ հրապարակումներում և չորս հաղորդումներում: Հատորներում ընդգրկված են նաև արևմտահայերենի ու արևելահայերենի վերաբերյալ հարցումներ, գրախոսականներ և մահագրականներ:

Ամփոփելով «Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ»-ի վեցերորդ համարը (թվային տարբերակը՝ հետևյալ հղմամբ. <http://serials.flib.sci.am/Publications/ethnography2024/book/content.html>)՝ կարող ենք արձանագրել, որ դրանց գիտագործնական արժեքն ապահովում է հեղինակների կողմից թիրախային խնդիրների վերահանումը, լուծման տարբերակների առաջարկումը, նոր հարցադրումների ձևակերպումն ու իրավիճակների սահմանումները:

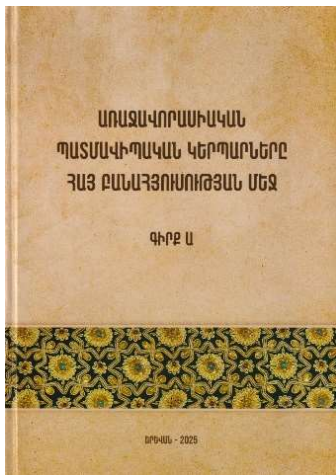
ՀԱՍՄԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

*Պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի սոցիալական գործընթացների և ինստիտուտների մարդաբանության բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայոց տոնածիսական մշակույթ, պահքի մշակույթ: Հեղինակ է 22 հոդվածի: ORCID:0009-0001-8313-0323.
hasmik.abrahamyan@iae.am*

ԱՌԱՋԱՎՈՐԱՍԻԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՎԻՊԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. ԳԻՐՔ Ա / Աշխատասիրությամբ Է. Հ. Խեմյանի, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2025, 576 էջ*:

Բանալի բառեր՝ առաջավորասիական, պատմական դեմքեր, ժողովրդականություն, փոխներթափանցում, արխիվային նյութ, ավանդական բանահյուսություն, մշակույթ:

Հայ ժողովրդի բանահյուսական երկացանկի ձևավորման ու զարգացման վրա նշանակալի ազդեցություն են թողել մերձավորարևելյան տարածա-

շրջանի ժողովուրդների հետ ունեցած մշակութային ու քաղաքակրթական դարավոր շփումները: Այդ բազմաշերտ հարաբերությունների արդյունքում թե՛ բանավոր և թե՛ գրավոր ճանապարհով մի շարք պատմական դեմքերի վիպական կերպարների հետ կապված պատմություններն ու զրույցները փոխառնվել, տեղայնացվել, յուրովի վիպականացվել են՝ էապես հարստացնելով հայ վիպական բանահյուսական ժառանգությունը:

2025 թ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատարակած «Առաջավորասիական պատմավիպական կերպարները հայ բանահյուսության մեջ» ժողովածուն հենց այս համատեքստում իրականացված առաջին համապարփակ ու համակարգված գիտական փորձն է՝ ի մի բերելու հայ բանահյուսության մեջ տարածված այն պատումները, որոնց առանցքում Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ նշանակալից դեր խաղացած պատմական անձինք են:

Ակադեմիական այս հրատարակությունը հենվում է Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվային նյութերի և բանահավաքչական հարուստ ավանդույթի վրա՝ ընթերցողին ներկայացնելով հիմնականում անտիպ ու առաջին անգամ հրապարակվող բնագրեր: Ժողովածուն ընդգրկում է մ. թ. ա. X դ. մինչև մ. թ. XVII դ. առաջավորասիական նշանավոր պատմական գործիչների (Սողոմոն Իմաստուն, Խիկար Իմաստուն, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Լոխման Հեքիմ, Դանանդա Բահլուլ, Լենկ Թեմուր, Շահ Աբաս, Սուլթան Մուրադ) շուրջ հյուսված պատումները: Ժողովածուի գրախոսներն են բ. գ. թ. Ա. Յ. Սարգսյանը, բ. գ. թ. Ս. Մ. Ռամազյանը: «Խմբագրի կողմից» խոսքում

* Ներկայացվել է 06. III. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

(էջ 5–6) ք. գ. թ. Տորք Դալայանը կարևորում է, որ այն հայ իրականության մեջ առաջին փորձն է՝ համակարգված ներկայացնելու պատմական անձանց, որոնք լրացրել են մեր բանահյուսության մեջ առկա հայ վիպապատմական հերոսների շարքը: Ըստ խմբագրի՝ հերոսների ընտրությունը պայմանավորված է նախ՝ նրանց առաջավորասիական պատկանելությամբ, և երկրորդ՝ հայ ավանդական բանահյուսության մեջ նրանց լայն ճանաչելիությամբ: Դալայանն ընդգծում է, որ նշված կերպարները չի կարելի դիտարկել ազգային էպոսների հերոսների հետ նույն հարթության մեջ, քանի որ վերջիններս, թեև ունեն պատմական նախահիմքեր, սակայն լիովին վերածվել են վիպական կերպարների, մինչդեռ ժողովածուի հերոսների առաջնային բնորոշումը հենց նրանց իրական պատմական դեմք լինելն է: Խմբագիրը համաձայն է «վիպապատմական» եզրույթին, քանի որ վերջինս արտացոլում է բանահյուսական այն մեխանիզմները, որոնց միջոցով ժողովրդական մտածողությունը պատմական անձերին «տեղավորել» է առասպելաբանական և վիպաբանական կաղապարների մեջ: Ի վերջո, խմբագիրն արժևորում է ժողովածուն կազմող էսթեր Խեմչյանի բանագիտական և բանահավաքչական գործունեությունը, որի պտուղն է հիշյալ աշխատությունը:

Ժողովածուն կազմող և առաջաբանի հեղինակ էսթեր Խեմչյանը, խորանալով նյութի բովանդակային շերտերի մեջ, նշում է, որ ժողովրդական պատումներն իրենց խորքում պահել են հեռավոր անցյալի արձագանքները, որտեղ իրական անհատները վերածվել են առանցքային վիպական կերպարների: Նա նշում է, որ ժողովածուում ընդգրկվել են այն հերոսները, որոնց իրական գործունեությունը ծավալվել է Հայաստանից դուրս, սակայն նրանց մասին զրույցները հայկական միջավայրում տեղայնացվել են՝ ձեռք բերելով ազգային դիմագծեր: Ժողովածուն կազմողը նշում է, որ ի տարբերություն աստվածաշնչյան կերպարների (Ադամ, Նոյ նահապետ, Հոր և այլն), որոնք լիովին «ազգայնացվել» են, վիպապատմական այս հերոսները հայ իրականության մեջ գիտակցվել են որպես «համընդհանուր արևելյան» կերպարներ (էջ 7–8):

Առաջաբանում մանրամասնվում է հերոսների ընտրության սկզբունքը, որը հենվում է ոչ միայն նրանց պատմական նշանակության, այլև հայ բանահյուսության մեջ ունեցած լայն տարածվածության և ժողովրդականության վրա: Հեղինակը բացատրում է նաև որոշ կերպարների բացակայությունը. օրինակ՝ Մովսես Նաբեդդինը դուրս է մնացել նյութի ծավալի և ժանրային առանձնահատկության, իսկ Քյոռոլին՝ էպոսագիտական հետազոտության նյութ լինելու պատճառով (էջ 7–8):

Է. Խեմչյանը հատուկ անդրադառնում է գրավոր ու բանավոր ավանդույթների փոխներթափանցմանը՝ մատնանշելով, որ միջնադարյան թարգմանական հուշարձանները, ինչպիսիք են Կեղծ-Կալիսթենեսի «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ»-ն ու «Պատմութիւն և խրատք Խիկարայ Իմաստոյ»-ն էական դեր են խաղացել այս կերպարների (Սողոմոն Իմաստուն, Խիկար Իմաստուն, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Լոխման Հեքիմ, Դանանդա Բահլույ) ժողովրդականացման և բանահյուսական մշակման գործում: Առանձնակի շեշտվում են կերպարների գործառույթային նմանությունները, որոնք հանգեցնում են սյուժետային միահյուսումների. օրինակ՝ «Իմաստուն» պատվանունը կրող հերոսների շուրջ

հյուսված որոշ պատումներ կարող են նույնությամբ անցնել մի հերոսից մյուսին: Նաև նկատվում է «եղջերակիր թագավորի» հնագույն մոտիվի տեղափոխումը Ալեքսանդր Մակեդոնացուց դեպի Շահ Աբաս կամ Սուլթան Մուրադ: Փաստվում է, որ եթե որոշ կերպարներ (Լենկ Թեմուր, Շահ Աբաս, Սուլթան Մուրադ) հայ բանահյուսության մեջ պահպանել են իրական պատմական դաժանության հետքերը, ապա մյուսները (Սողոմոն Իմաստուն, Խիկար իմաստուն, Դանանդա Բահուլ և Լոխման Հեքիմ) վերածվել են իմաստության տիպարների, որոնց արմատները հասնում են մինչև շումերական մշակութային շերտեր (էջ 9):

Բնագրերն ընտրելու և դասակարգելու հարցում կազմողը առաջնորդվել է պատումների սյուժետային անադարտությունը և բարբառային առանձնահատկությունները պահպանելու սկզբունքով:

Ժողովածուի ութ բաժնից յուրաքանչյուրը սկսվում է տվյալ հերոսի պատմական անձը ներկայացնող հակիրճ տեղեկատվությամբ, իսկ ծանոթագրություններում տրված են բնագրերի արխիվային համարները, նյութի գրառման վայրը, ժամանակը և տեղեկություններ բանասացիների ու բանահավաքների մասին: Ընդարձակ բառարանը և անձնանունների ու տեղանունների ցանկերը լրացնում և դյուրացնում են բանահյուսական տեքստերը ճիշտ ընկալելու և ուսումնասիրելու գործընթացը: Մեթոդաբանական տեսանկյունից կիրառվել է բանագիտական համեմատական մոտեցումը. որոշ պատումներ դասակարգված են ըստ ATU (Aarne-Thompson-Uther) միջազգային համացուցի տիպերի, ինչը հնարավորություն է տալիս հայ բանահյուսությունը դիտարկել համաշխարհային մշակութային ժառանգության համատեքստում:

Ժողովածուն ունի նաև հապավումներ և համառոտագրություններ, գրականության ցանկ, հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումներ:

Է. Խեմչյանի ջանքերով ստեղծված սկզբնաղբյուրային այս հավաքածուն, որը միավորում է արխիվային անտիպ էջերն ու կազմողի շուրջ կեսդարյա դաշտային գրառումները, դառնում է անփոխարինելի գիտական ավանդ ինչպես բանագետների ու բարբառագետների, այնպես էլ պատմաբանների և հայագիտական հետաքրքրություն ունեցողների համար: Ժողովածուն կարևոր նշանակություն ունի բանահյուսական թանկարժեք նմուշները պահպանելու, ինչպես նաև հայկական մշակույթն առաջավորասիական ընդհանուր քաղաքակրթական համատեքստում դիտարկելու առումով:

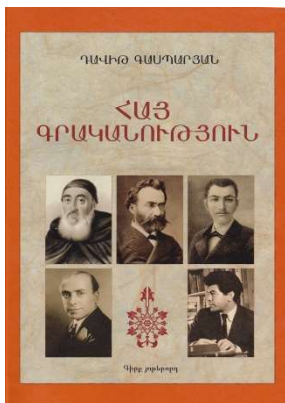
ԼՈՒՍԻՆԵ ՂՈՒԵՋՅԱՆ

Ք. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանագիտության բաժնի գիտաշխատող, Գավառի պետական համալսարանի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ժողովրդական ասոյթաբանության հմայական բանաձևերի հիմնապետակներ: Հեղինակ է 1 գրքի և շուրջ 50 հոդվածի: ORCID: 0000-0001-8755-3967. ghrejan76@mail.ru

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ. Հայ գրականություն, գիրք յոթերորդ, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2023, 580 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Դավիթ Գասպարյան, հայ գրականություն, գրական քննադատություն, ուսումնասիրություն, Րաֆֆի, Դուրյան, Համասարեղ, Սևակ, սրախնյան բռնություն, հայկական վերածնունդ:

Դավիթ Գասպարյանն ահա արդեն հինգ տասնամյակից ավելի իրեն դրսևորում է գրականագիտության տարբեր բնագավառներում՝ որպես գրականության պատմաբան, գրական քննադատ, տեսաբան, աղբյուրագետ:

Դրա վկայությունը նրա բազմաթիվ գրքերն են՝ մենագրություններ, գրականության պատմություններ, տեսական հիմնահարցեր, դասական գրողների անտիպ ժառանգության, նրանց նվիրված անտիպ հուշերի հրապարակումներ, որոնք ընդունվել են որպես հայագիտության այդ բնագավառի հաստատուն հենակետեր:

Ահա լույս է տեսել նրա «Հայ գրականություն» մատենաշարի յոթերորդ գիրքը: Սա լուրջ ու ծանրակշիռ վաստակ է՝ հագեցած նորանոր գրականագիտական պրպտումներով, որոնք էլ Դ. Գասպարյանի վերլուծականները դարձնում են թարմ ու հետաքրքրական:

Ստեղծագործական աշխատանքի բնույթը, մտածողության ձևը, շարադրանքի լեզուն համատեղ ձևավորում են նրա գրականագիտական ոճը: Այդ ոճի գլխավոր բաղադրիչը նյութի համակարգային ու համադրական ամբողջական քննությունն է՝ լինի ծավալուն ուսումնասիրություն թե համեմատաբար փոքր հոդված: Այստեղ և՛ ուսումնասիրվող հեղինակի կենսագրությունն է ու ժամանակը, և՛ վերլուծվող երկի ստեղծագործական պատմությունն ու լրացուցիչ հանգամանքները, և՛ մամուլի ու արխիվային նյութերի տվյալները, և՛ հուշերն ու այլապես վկայություններ, և՛ նախորդող վերլուծականները, գրքերը, վեճերն ու բանավեճերը: Ոչ մի մանրամասն չի անտեսվում, ամեն ինչ նպաստում է գրականագետի հիմնադրույթների հաստատմանն ու վերլուծվող նյութի լիարժեք բացահայտմանը: Համակարգային ու համադրական վերլուծության մեթոդը բերում է ներքին կապակցումների բացահայտման մեծ հնարավորություն, ընդ որում՝ ոչ միայն տեքստային, այլև արտատեքստային, որով շրջանակված է հեղինակի կյանքն ու գործը:

* Ներկայացվել է 03. III. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

Գասպարյանի ոճի կարևոր բաղադրիչներից է խոսքի սեղմությունը, որը գալիս է մտածողության արագությունից ու համադրականությունից, կարևորն ու լրացուցիչը առանձնացնելու և ամեն ինչ իր տեղում ամբողջությամբ բացահայտելու հմտությունից: Այստեղ և՛ արագությանը նպաստող թռիչքաձև մտածողությունն է, և՛ աննկատ մնացած մանրամասների գեղեցկությունը:

Այս ամենը պահանջում է նյութի համակողմանի իմացություն, որը գրադարաններում, արխիվներում ու թանգարաններում ձեռք է բերվում դժվար աշխատանքով: Դա նաև պայմանավորված է նրանով, որ, ըստ Գասպարյանի, ինչ պահանջ գրականագետը դնում է գրողի առջև, նույնը պետք է պահանջի նաև իրենից՝ սկսած լեզվից ու արդիական մտածողությունից մինչև նյութին տիրապետելու լիարժեք կարողությունը: Եվ իրավացի է հետազոտողը, երբ աշխույժ ու պատկերավոր կենդանի լեզուն տարբերակում է եզրույթներով խեղդված սխեմատիկ և ըստ ամենայնի մեռած լեզվից: Գասպարյանի ոճի գրավչությունը պայմանավորված է այդ կենդանի լեզվով:

Որպես գրականագետ՝ նա ստեղծում է տվյալ հեղինակի կենդանի կերպարը, գեղարվեստական երկի բացահայտման բնական միջավայրը: Իսկ այս ամենի հիմքում պատմականությունն է, պատմական հայացքը, ինչն էլ խորքից կարգավորում է վերլուծվող նյութի ներքին ճարտարապետությունը:

Ինչպես գրախոսվող գիրքը, այնպես և նախորդները ունեն ընդգրկված ուսումնասիրությունների ու հոդվածների խմբավորման ընդհանուր առմամբ միանման կառուցվածք՝ «Գրականության պատմություն», «Պատմություն և արդիականություն», «Տեսական-գեղագիտական հարցադրումներ», «Գրական քննադատություն», «Դիմանկարներ և ուրվագծեր», «Ետադարձ հայացք», «Բաց պատուհան», «Հարցեր և պատասխաններ»: Առկա է նաև «Հավելված» բաժինը՝ աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող բնագրերի հրապարակումներով: Այստեղ «Պարույր Սևակի կյանքն ու մահը» փաստական կարևոր նշանակություն ունեցող հուշագրությունն է:

Առանձին երկերի ուսումնասիրությամբ գրքում ներկայացված են Ռաֆֆին, Պ. Դուրյանը, Համաստեղը: Ի դեպ, նախորդ հատորներում այս շարքում են Լ. Շանթը, Հ. Օշականը, Կ. Ջարյանը, Ռենը (Ռուբեն Վարդանյան), Վ. Սարոյանը, Ե. Չարենցը, Ա. Բակունցը (գիրք I), Սայաթ-Նովան, Պ. Դուրյանը, Վ. Թեքեյանը, Ռ. Սևակը, Մ. Ջարիֆյանը, Հ. Թումանյանը, Ե. Չարենցը, Ա. Բակունցը, Գ. Մահարին, Խ. Դաշտենցը, Լ.-Ջ. Սյուրմեյանը, Հ. Շիրազը, Հ. Սահյանը, Հ. Կարապետցը, Ա. Կիրակոսյանը, Մ. Գալշոյանը, Ռ. Դավոյանը, Ջ. Գազանճյանը, Մ. Պաքսյանը, իրանահայ բանաստեղծները, օտարագիր հայ գրողները, Ա. Հարությունյանը, Ա. Համբարձումյանը (գիրք II), Կարա-Դարվիշը, Լեռ Կամսարը, Հ. Սահյանը, Պ. Սևակը, Ա. Ալիքյանը, Գ. Էմինը, ժամանակակից բանաստեղծներն ու արձակագիրները (գիրք III), Խ. Աբովյանը, Ջիվանին, Սիամանթոն, Դ. Վարուժանը, Վ. Տերյանը, Լեռ Կամսարը, Հ. Կոստանդյանը, Գ. Մահարին, Պ. Սևակը, Մ. Սարգսյանը, Սոնա Վանը (գիրք IV), Յ. Իսանգադյանը, Մ. Պաքսյանը, ժամանակակից գրողները (գիրք V), Վ. Տերյանը, Ե. Չարենցը, Ա. Բակունցը, Ն. Ջարյանը, Հ. Սահյանը, Հ. Մաթևոսյանը և 1960 ականների մյուս արձակագիրները (գիրք VI):

Նորից հանդիպող հեղինակները ներկայացվում են միանգամայն նոր բացահայտումներով, կրկնությունը բացառվում է: Անունների այս փունջը թեև դեռևս ամբողջը չէ, բայց տպավորիչ մի շարք է, որ սերունդներ կարող է կրթել, տալ գրականության իմացություն և ճաշակ, սովորեցնել երկն ընկալելու ու վերլուծելու արվեստը, այսինքն՝ ամբողջական կերպարով ճանաչել գրողին:

Գրախոսվող գրքում առանձին քննության նյութ են դարձել հայկական վերածննդի ու կլասիցիզմի, ստալինյան բռնությունների ու հայ գրողների ճակատագրի, Հայրենական պատերազմի տարիներին ստեղծված գրականության հարցերը:

Առանձնահատուկ պետք է անդրադառնալ ստալինյան բռնությունների և հայ գրողների ճակատագրերի մասին հողվածներին: Դ. Գասպարյանն առաջինն էր, որ դեռևս 1980-ական թվականների վերջերին, այսպես կոչված, հրապարակաչնության ու ազատամտության առաջին իսկ տարիներին, արխիվներից հանեց և ժողովրդի սեփականությունը դարձրեց բազմաթիվ վավերագրեր, որոնք լույս սփռեցին պատմության մութ ծայքերի վրա և բացահայտեցին հայ գրողներին վիճակված այդ նոր դժոխքի իրական պատկերը: Նա հայտնաբերեց և հրապարակեց ոչ միայն վավերագրեր, այլև գեղարվեստական անտիպ ժառանգություն, որոնք էպպես փոխեցին պատկերացումները ժամանակի և ժամանակակիցների վերաբերյալ: Այդ նյութերի հրապարակումից ու հանրայնացումից հետո տարբեր մտավոր ժամանակներ են և այլևս անհնար է առաջնորդվել հին պատկերացումներով: Իսկ դա նշանակում է, որ ընձեռված նոր հնարավորությունները ճիշտ օգտագործելով՝ Դ. Գասպարյանը մտավոր հեղաշրջում կատարեց, և սա երբեք պետք չէ մոռանալ:

Դեռևս 1988-ից հրապարակված հողվածներից հետո՝ 1994-ին, նա հրատարակեց «Փակ դռների գաղտնիքը» գիրքը, որի հարցադրումները, ահա, շարունակում ու լրացնում են այս գրքում զետեղված «Ստալինյան բռնաճնշումները և հայ գրողների ճակատագիրը», «Չարենցը, Բակունցը և մյուսները», «Ստալինը վերադառնում է» հողվածները:

Ինչպես նախորդ, այնպես և այս գրքում Գասպարյանի գլխավոր «գրական հերոսը» Եղիշե Չարենցն է: Գնահատելով գրականագիտության նախկին ձեռքբերումները՝ անվանի ուսումնասիրողը չարենցագիտությունը դուրս բերեց միանգամայն նոր ասպարեզ, որը պայմանավորված է ինչպես արխիվային նոր նյութերի հայտնաբերմամբ, այնպես և Չարենցի խորքային ստեղծագործությունների նոր ընթերցումով: Վեցերորդ գրքում մանրակրկիտ քննությամբ նա ցույց տվեց, որ «Ամբոխները խելագարված» և «Սոմա» պոեմները ոչ թե սոսկ հեղափոխության երգեր են, այլև Հայաստանի պետականության վերականգնման օրհներգեր, «Չարենց նամե», «Ստամբոլ» պոեմում բացահայտեց ռուս-թուրքական դաշինքի ամբողջ կործանարարությունը հայ ժողովրդի համար: Այս վերլուծումներից հետո կոպիտ սխալ է կառչած մնալ խորհրդային տարիներին շրջանառության մեջ դրված ձևակերպումներին: Եվ լավ է, որ Գասպարյանն է խմբագրում Չարենցի գիտական հրատարակության նոր հատորաշարը:

Գրախոսվող գրքում նոր հարցադրումներ են պարունակում «Գրական Երևան. 1910-1930-ական թվականներ», «Խորհրդային Հայաստանի պետական-պաշտոնական հյուրերը» ուսումնասիրությունները:

Հետաքրքրական են ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ գրքերում տեղային նշանակությամբ ի մի բերված նյութերը. «Գրական Երևան»-ն ու «Գրական Արցախ»-ը, «Գրական Սյունիք»-ն ու «Գրական Վան-Վասպուրական»-ը: Սա էլ գրական նյութը ներկայացնելու մի նոր դիտակետ է: Այստեղ առանձնահատուկը նյութն է, բարբառն է, բնաշխարհն է, պատմության հետազիծն է: Հետաքրքրական կլինի այս տեսանկյունով գրել նաև «Գրական Թիֆլիս», «Գրական Կոստանդնուպոլիս», «Գրական Բեյրութ» ուսումնասիրությունները և սեղմ ուրվագծերով ցույց տալ այդ բնակավայրերի գրական քարտեզը:

«Բաց պատուհան» խորագրի ներքո հեղինակն առանձնացնում է դասական ու ժամանակակից արտասահմանյան գրականությանը նվիրված հետազոտությունները: Այստեղ գետնդրված են հետևյալները՝ «Արվեստի փառքը», «Հավերժական շարժիչ» (Զիակունո Կազանովայի «Իմ կյանքի պատմությունը» հուշավեպը), «Դավիթ Խրոյանի կյանքի գլխավոր գործը» (նվիրված անգլիագիր հայ գրողի «Ճանապարհ տնից» վեպին), «Մահվան ֆուգա» (Գաբրիել Գարսիա Մարկեսի «Նահապետի աշունը» վեպը), «Բատյայի կրտսեր որդին» (ուկրաինացի այլախոհ Վասիլ Ստուսի պոեզիան), «Արաբական աշխարհի վեպը» (եգիպտացի գրող Ալասա ալ-Ասուանիի «Յակոբյան շենքը» վեպը): Այս վերլուծականները նվիրված են նշված գրողների համապատասխան երկերի հայերեն թարգմանություններին: Հեղինակը քննում է նաև արվեստի հարցեր:

«Հայ գրականություն» գրքի յոթերորդ հատորը բավականին հարուստ գեղարվեստական մի աշխարհի շատ անհրաժեշտ ու խոր անդրադարձ է, որին զուգահեռ հայ գրականությունը երևում է իր կապերով ու ազդեցություններով, ընդհանրություններով ու ձեռքբերումներով: Այս բնույթի վերլուծականներում նաև պարզվում է հայ գրականության պատկերը համաշխարհային գեղարվեստական մարտահրավերների տեսադաշտում: Այստեղ և՛ ավանդույթի ձգողական ուժն է, և՛ նորարարության գայթակղությունը, որոնց արդյունավետ համադրումն էլ նորոգում է ազգային գրականությունների գեղարվեստական ընթացքը:

Տպավորիչ է Մարկեսի վեպերի վերլուծությունը մոզական ռեալիզմի հոչակված գեղարվեստական մեթոդի գործադրմամբ: Հարակից կոլումբիացի գրողի տեսական դատողություններն են, իր կենսագրական փաստերի մանրամասները, որոնք ամբողջությամբ հյուսում են համաշխարհային փառքի հասած այդ ինքնատիպ գրողի կերպարը: Բացահայտվում է մոզական ռեալիզմի մոզականության գաղտնիքը, որի հիմքը չափազանցությունն է, առասպելաբանությունն ու հեքիաթը: Իսկ շարադրանքին թև տվողը պատկերավոր խոսքն է, Կարիբյան ավազանի բնիկների ու եկվորների կենսաբանության իմաստությունն է: Պատումի գրավչությունը նաև կենցաղի ու սովորույթների վառ նկարագրությունն է: Գրականագետն ահա այսպես հմտորեն բացահայտում է լատինաամերիկյան գեղարվեստական այս նոր ալիքի տեսական-գեղագիտական առանձնահատկությունները, որոնք հեղաշրջիչ նշանակություն ունեցան համաշխարհային գրականության

մեջ՝ ասպարեզ հանելով Նորբեյյան մրցանակակիր մի քանի գրողների և հաստատելով լատինաամերիկյան վեպի երևույթը:

Անկախ տվյալ հոդվածի հարցադրումների նպատակային ուղղվածությունից՝ Դ. Գասպարյանը միշտ առաջնային է համարում բարձր արվեստի պահանջը, որն էլ հենց արվեստի գոյության նախապայմանն է: Այս դիրքորոշումով են գրված գրախոսվող գրքի «Ետադարձ հայացք», «Մարդը», «Հանրակրթություն և ազգային վիճակ», «Հողմաշունչ ժամանակներ», «Ժամանակի ձայնը. անդրադարձներ» բաժինների նյութերը:

Նախ՝ չափանիշը, ապա՝ միայն գնահատությունը. այդպե՛ս, որովհետև հակառակ դեպքում թույլ ու երկրորդական գեղարվեստական երկն անգամ կարելի է քննել և ներկայացնել այնպես, որ գրավի առաջինի տեղը: Վերջին տասնամյակների մեր գրական կյանքում այդպիսի օրինակները շատ են, որով և պայմանավորված է գրական ընթացքի խառնաշփոթը: Գասպարյանն այս հարցերը սուր ընկալմամբ է բացահայտում, որովհետև շատ կարևորում է արվեստի, այս դեպքում՝ բարձր գրականության հոգեկերտիչ դերը:

Այս դիրքորոշմամբ անվանի գիտնականը իր երևացող տեղն ունի ժամանակակից գրական ընթացքի մեջ: Գրականությանն առնչվող իր սկզբունքները պաշտպանելու նպատակով նա բազմիցս մտել է բանավեճերի մեջ. մեկ քննարկվել են ժամանակակից արձակի ու պոեզիայի հարցերը, մեկ տարբեր տեսանկյուններից լուսաբանվել է գրողի առանձին գրական մի ստեղծագործություն կամ գիրք, մեկ ճշգրտվել է մոտակա պատմական անցյալի նկատմամբ ժամանակակից հայացքը, մեկ հերթական անգամ քննվել է գրական քննադատության տեղի ու դերի հարցը: Առանձին հոդվածներով դրանք կամ դրանց արձագանքները կան նաև ներկայացվող գրքում («Մոլախոտը շատ է», «Մտավոր դեղնախտ», «Վրիպակի հերթական զոհը» և այլն):

Արագ զարգացումների մեր այս զարմանալի դարում կայուն են մնում միայն հոգևոր ու պատմական հաստատուն արժեքները, որոնցով էլ պահպանվում ու զարգանում է ազգային հոգեկերտվածքը: Այս հարցերի քննարկումների ժամանակ Գասպարյանը միշտ հեռու է եղել ձևից ու ձևականությունից և հարցերին տվել է միմիայն գեղարվեստական զարգացման պատմական տրամաբանությունից բխող հիմնավոր պատասխաններ:

Ահա այս ամենով ստեղծվում է քննադատի գրական կերպարը: Բուն քննադատությամբ զբաղվողներից պատմական ոչ հեռու ժամանակի մեջ տեսնում եմ Նիկոլ Աղբալյանին, Հարություն Սուրխաթյանին, Պողոս Մակինցյանին, Հակոբ Օշականին, Պողոս Մնայանին: Մոտիկ տարածության վրա Գասպարյանի անմիջական նախորդներն են ... Գասպարյանը շարունակում է նրանց լավագույն ավանդույթները, որը առաջին հերթին ուսումնասիրվող հեղինակի կյանքի ու գործի համակողմանի հետազոտական բնույթն է, ծայրահեղ ուշադրությունը տողի ու բառի հանդեպ: Անպայման նաև խորապես արդիական հայացքը, որ պայմանավորվում է գիտության զարգացմամբ, մարդու իմացության և դրանով պայմանավորված՝ մտածողության թարմությամբ:

Թեև մեր իրականության մեջ քննադատի վաստակն այնպես չի գնահատվում, ինչպես գրողինը, որովհետև քննադատից միայն պահանջում են ու նաև դժգոհում, թե ինչու իրենց չի անդրադառնում, ինչու մեկին գնահատեց, իսկ իրենց՝ ոչ, բայց, թեկուզ այդ տեսադաշտում, ներքին լուռ գնահատությունն առկա է և լավ գիտեն, թե ով է նա իր ասպարեզում: Դ. Գասպարյանն այդ լուռ գնահատվածներից է, որի շենքուշնորհքով քննադատությունը վերջնականապես դարձրեց լինել որպես գրականության հավելված և գրական կյանքում պահպանեց մասնագիտական իր բարձր արժանապատվությունը:

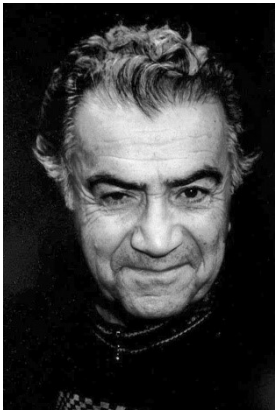
Այդ առջև ստեղծագործական բուռն ու հարուստ ճանապարհ անցած գրականագետ Դավիթ Գասպարյանի «Հայ գրականություն» մատենաշարի հերթական՝ յոթերորդ գիրքն է՝ որպես հերթական հաջողություն:

ԹԱՄԱՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*Բ. գ. թ.: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Վահան Թեքեյան, արևմտահայ պոեզիա, արվեստագիտություն: Հեղինակ է 6 գրքի և շուրջ 100 հոդվածի:
tamara2cthis@gmail.com, tamara@collectors-galleries.com*

ԲԱԳՐԱՏ ՌԻԼՈՒԲԱԲՅԱՆ
(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*

2025 թ. դեկտեմբերի 9-ին լրացավ Բագրատ Ուլուբաբյանի ծննդյան 100-ամյակը: Աստված շոպյաշատ է եղել հասարակական, քաղաքական, պետական գործչի, գրողի և մեծ գիտնականի հանդեպ: Նրա մեջ այդ ամենը փոխլրացնող ու ներդաշնակ էին: Բ.

Ուլուբաբյանի անունը անխզելիորեն կապված է հայ ժողովրդի, Հայաստանի, մասնավորապես, Արցախի հետ. գիտնականի ստեղծագործությունների առանցքային թեման հանդիսացել է հայրենի հողը, իր ծննդավայրի անկրկնելի բնաշխարհն ու մարդիկ:

Ծնվել է 1925 թ. դեկտեմբերի 9-ին Մեծ Հայքի տասներորդ նահանգում՝ Արցախ աշխարհի Մուշկապատ գյուղում: Նա հետաքրքիր, փորձություններով առլեցուն, բայց բովանդակալից կյանք է ունեցել: Ընտանիքի միակ զավակն է եղել և սիրված՝ Ուլուբաբյան գերդաստանի բոլոր անդամների կողմից: Սկզբում սովորել է ծննդավայրի յոթնամյա, այնուհետև՝ հարևան Հաղորտի գյուղի միջնակարգ դպրոցում: Շուտով ուշիմ պատանին հասավ Շուշի, որտեղ իրենց նախնական կրթությունն էին ստացել գիտության ու մշակույթի հայազգի մեծերից, հասարակական-քաղաքական, պետական կյանքին նոր լիցք հաղորդած գործիչներից շատերը: Շուշիի երկամյա ուսուցչական ինստիտուտի շրջանավարտը հետագայում պետք է լրացներ հայ մեծերի պատվավոր շարքը: 1944 թ. նա դառնում է Բաքվի հայկական մանկավարժական ինստիտուտի բանասիրական ֆակուլտետի ուսանող: Ինստիտուտն ավարտելուց հետո աշխատանքային գործունեությունն սկսել է Մուշկապատի հարևանությամբ գտնվող Մարտունու շրջանի Գիշի գյուղի միջնակարգ դպրոցում:

Շուտով բանիմաց ու ստեղծագործական միտք ունեցող մտավորականի կարիքը զգացվեց մարզկենտրոնում, որտեղ գործում էր Շուշիից Ստեփանակերտ տեղափոխված ուսուցչական երկամյա ինստիտուտը: 1949 թ. Բ. Ուլուբաբյանը վերոհիշյալ ուսումնական հաստատության հայոց լեզվի և գրականության դասախոսն էր: Կարճ ժամանակահատվածում նա դարձավ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (ԼՂԻՄ) գրական, իրավամբ հզոր, ընտանիքի կարևոր դեմքերից մեկը: Սկզբում նրա բանաստեղծությունները տեղ էին գտնում թերթերում, իսկ բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն՝ «Երգեր աշխա-

* Ներկայացվել է 18. XII. 2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

տանքի և խաղաղության» խորագրով, 1952 թ. տպագրվել է Բաքվում: Բանաստեղծությունների երկրորդ ժողովածուն՝ «Այս առավոտ» վերնագրով, 1956 թ. հրատարակվեց Երևանում:

Բեղուն էր նաև Բ. Ուլուբաբյանի գրիչը արձակի ասպարեզում: 1959 թ. Երևանում տպագրվեց «Հայրենի հող» վեպը, իսկ 1960 թ. Բաքվում՝ «Այգեստան» վիպակը: Արդեն հանրային ընկալում և մեծ ճանաչում ունեցող գրողի ստեղծագործությունների ժողովածուն ռուսերեն՝ «В горах Карабаха» վերնագրով, 1962 թ. տպագրվեց Մոսկվայում:

Վերոհիշյալ աշխատանքները հայտ էին հետագայում նոր, առավել արժեքավոր գործեր ստեղծելու համար: 1963 թ. Բաքվում լույս տեսավ «Մարդը» վեպը, նույն թվականին Երևանում՝ «Թարթառ» վերտառությամբ վիպակը: Ստեղծագործական բուռն վերելքի պայմաններում մեկը մյուսի հետևից 1966 թ. Բաքվում տպագրվեց «Լեռնաստան», իսկ 1967 թ. Երևանում՝ «Հատիկը չի մահանում» վիպակների և պատմվածքների ժողովածուները: Պատահական չէ, որ նրան վստահեցին գրողների միության մարզային բաժանմունքի ղեկավարի, «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի, այնուհետև Կուլտուրայի մարզային վարչության պետի պաշտոնները: Շուտով նրան նշանակեցին մարզգործկոմի նախագահի տեղակալ: Նա համակարգում էր մարզի մշակութային ոլորտի աշխատանքները: Բ. Ուլուբաբյանի գեղարվեստական գործերի թեման Արցախն էր, իսկ գործող կենտրոնական դեմքերը՝ արցախցիները:

Ադրբեջանի բռնատիրական վարչակարգի ճնշումների պայմաններում նա կատարեց անհնարինը՝ գրական-մշակութային կամուրջ կապելով ՀԽՍՀ այդ ոլորտի նշանավոր դեմքերի հետ: Ավետիք Իսահակյանի, Պարույր Սևակի, Համո Սահյանի, Սերո Խանզադյանի և մյուս մեծերի ամեն մի այցը Արցախ երևույթ էր ու մի նոր երանգ էր ավելացնում երկրամասի հայկական կերպարին: ԽՍՀՄ տարածքում հայկական ազգային-պետական երկու միավորները միասնական դարձնելու ապագային միտված տեսլականը խանդավառում և նոր լիցք էր հաղորդում ժողովրդին:

1968 թ. տեղափոխվելով Երևան՝ նա շարունակեց ստեղծել գեղարվեստական նոր գործեր, մասնավորապես՝ «Կանթեղ» խորագրով (Երևան, 1976 թ.) պատմվածքների և վիպակների ժողովածուն: Հերթական գործերում Բ. Ուլուբաբյանն արդեն գեղարվեստական խոսքի ուժով ներկայացրեց հայոց պատմության բախտորոշ անցքերը: Նա ընթերցողի սեղանին դրեց «Իսրայել Օրի» կինովիպակը: Առավել տպավորիչ էր նրա «Սարդարապատ» պատմավեպը, որը 1987 թ. առաջին անգամ տպագրվեց Բեյրութում, իսկ 1988 թ.՝ Երևանում: Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարական հիմնավորման տեսանկյունից այն անչափ կարևոր էր: Բ. Ուլուբաբյանն իր ուժերը փորձեց նաև թատերագիտության ասպարեզում և հաջողեց. «Հողի լեզուն», «Ու՛մ հետ ես դու» դրամաների թեմաները նորից հողի, հայրենիքի նկատմամբ մարդու պատասխանատվությունից բխող հարցերն էին:

Ստեփանակերտում Բ. Ուլուբաբյանի՝ որպես գրողի, ԼՂԻՄ-ում գրական, մշակութային կյանքի կազմակերպչի կայացման ժամանակաշրջանը համապատասխանեց երկրամասում ազգային-ազատագրական պայքարի նոր խմորումների:

1960-ական թվականների սկզբներին տեղական բնույթի դժգոհությունները ահագնանալով վեր էին ածվում համաժողովրդական շարժման: 1963 թ. Ստեփանակերտի ավտոտնտեսության 300 աշխատակիցներ բողոք-նամակ հղեցին ԽՍՀՄ ղեկավարությանը: Նույն թվականին ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Իրուշչովին հասցեագրված նամակի տակ այս անգամ արդեն կար 2500 ստորագրություն¹: 1965 թ. հունիսի սկզբին ԼՂԻՄ-ի 13 ղեկավար աշխատողներ ու մտավորականներ Բ. Ուլուբաբյանի ղեկավարությամբ առավել հանգամանալից նամակ հղեցին ԽՄԿԿ Կենտկոմի, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի, Մինիստրների խորհրդի ղեկավարությանը: Նամակում տարաբնույթ փաստերով ներկայացված էր մարզի գաղութային վիճակը և, հատկապես, ցույց էր տրված Ադրբեջանի ղեկավարության վերաբերմունքը ԼՂԻՄ-ի նկատմամբ²: Արցախահայությանը հուզող հարցերը քննարկելու նպատակով Բ. Ուլուբաբյանը հանդիպել է Լ. Բրեժնևի և Ա. Միկոյանի օգնականների ու Կենտկոմի համապատասխան բաժինների պատասխանատուների հետ, ովքեր խոստացել են անհապաղ միջոցառումներ ձեռնարկել՝ մարզում սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունը շտկելու և հայության համար բարվոք վիճակ ստեղծելու համար: «Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիացնելու առաջարկության վերաբերյալ էլ նրանք ասել են, որ դա միանգամայն իրավացի է ու արդար, սակայն կուսակցության Կենտկոմը առայժմ չի կարող նման հարց լուծել, քանի որ տերիտորիալ նույնպիսի կնճիռներ կան նաև ուրիշ հանրապետությունների միջև, և Ղարաբաղի մասին որոշում հանելը կնշանակի կրքեր բորբոքել այդ հանրապետություններում»³, – հետագայում իր հուշերում գրել է Բ. Ուլուբաբյանը:

Հարցը փակուղի մտցնելու նպատակով նամակը քննարկվում է ԱԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նիստում, և մարզի սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքի վերափոխման մասին 42 կետից բաղկացած որոշում ընդունվում⁴: Դրանից հետո նամակի հեղինակներից չորսը՝ Բ. Ուլուբաբյանը, Ս. Շաքարյանը, Լ. Գասպարյանը և Գ. Ստեփանյանը, 1965 թ. սեպտեմբերի 22-ին նոր նամակ են հղում ԽՄԿԿ Կենտկոմի նախագահություն⁵:

ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինների թողտվության պայմաններում Ադրբեջանի ղեկավարությունը սկսեց ճնշումներ գործադրել ազատագրական շարժման ղեկավարների նկատմամբ. Բ. Ուլուբաբյանին, Ս. Շաքարյանին, Ա. Մանուչարյանին, Յա. Բաբայանին, Բ. Ջանյանին, Ժ. Անդրյանին արտաքսեցին ԼՂԻՄ-ից:

¹ Վ. Բ ա լ ա յ ա ն. Ազատագրության և պետականության համար պայքարի պատմական ու գաղափարական դրսևորումներն Արցախում (XVII երկրորդ կես – 2021 թ.), Երևան, 2022, էջ 260:

² Բ. Ուլուբաբյան. Արցախի պատմություն, Երևան, 1994, էջ 260:

³ Բ. Ուլուբաբյան. Փորձության օրերի խորհուրդը, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 77:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Բ. Ուլուբաբյան. Արցախի պատմություն, էջ 261:

Փաստորեն, այդ օրերից սկսած Բ. Ուլուբաբյանը դարձավ արցախյան ազատագրական շարժման հոգևոր առաջնորդն ու ժողովրդի հիշողության մեջ մնաց որպես անձնվեր մաքառումների խորհրդանիշ:

Երևան տեղափոխվելուց հետո էլ նա շարունակեց նվիրված մնալ Արցախի ազատագրության գործին: Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանի հանձնարարությամբ Բ. Ուլուբաբյանը 1975 թ. մարտի վերջին արցախյան հիմնահարցի և ԼՂԻՄ-ում տիրող իրավիճակի մասին հանգամանալից տեղեկանք պատրաստեց⁶: Չնայած 1988 թ. նա արդեն վատառողջ էր, բայց և այնպես կանգնած էր ազատագրական շարժման առաջնորդների կողքին:

1968 թ. Բ. Ուլուբաբյանի՝ արդեն որպես պատմաբանի կյանքի և գործունեության հետազոտության ուղին կապվում է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտական միջավայրի հետ: Այդ օրերին Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը նույնպես մտահոգ էր Արցախի ճակատագրով: Հայկական երկրամասի իրական պատմությունը ինչպես հայ, այնպես էլ օտար ընթերցողներին ծանոթացնելու նկատառումով՝ ՀԽՍՀ Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Անտոն Քոչինյանի հորդորով Բ. Ուլուբաբյանը գրում է «Արցախի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 10-րդ դարը» աշխատությունը: 1969 թ. նույն վերնագրով պաշտպանում է թեկնածուական ատենախոսություն:

Պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան ստանալուց հետո նա առավել մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղավ պատմագիտական նոր գործերի ստեղծմանը: 1973 թ. պաշտպանեց «Խաչենի իշխանությունը 10–16-րդ դարերում» խորագրով դոկտորական ատենախոսությունը: Այդ ուսումնասիրությամբ նա փաստերով ցույց տվեց միջնադարյան Արցախի վերաբերյալ ադրբեջանական պատմագիտության մեջ ձևավորված թեզերի սնանկությունը: Ստեղծված իրավիճակից ելք որոնելու նպատակով՝ Խորհրդային Ադրբեջանի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Հ. Ալիևը, ով մեծ ազդեցություն ուներ Մոսկվայում, պահանջեց ատենախոսության նոր պաշտպանություն կազմակերպել:

Չնայած ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին կից գործող բարձրագույն ատեստացիոն հանձնաժողովի գործունեության շրջանակներում վերոնշյալ միջադեպը աննախադեպ էր ու եզակի, այնուամենայնիվ, Քաղբյուրոյի անդամության թեկնածուի ճնշման տակ հինգ տարի անց՝ 1978 թ., Մոսկվայում ադրբեջանցի «մասնագետների» ներկայությամբ ու ակտիվ մասնակցությամբ անվանի գիտնականը տառացիորեն հողմացրիվ արեց վերջիններիս կեղծ փաստերն ու շինծու թեզերը: Բարձրագույն ատեստացիոն հանձնաժողովին այլ բան չէր մնում, քան նորից վավերացնել Բ. Ուլուբաբյանի՝ մինչ այդ օրինական կերպով ստացած պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանը: Դոկտորականի պաշտպանության ձգձգված գործընթացը քննության առնելով՝ ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ Մորուս Հասրաբյանը իրավացիորեն նկատել է. «... իբրև դոկտորական դիսերտացիա, Բագրատ Ուլուբաբյանը պաշտպանության էր ներկայացրել «Խաչենի իշխանությունը 10–16-րդ դարերում»: Դոկտորի աստիճանը մեծագույնն է գիտության ասպարեզում և այդ աստիճանին նա

⁶ Բ. Ուլուբաբյան. Արցախյան գոյապայքարը, Երևան, 1994, էջ 287:

արժանի է այս պատմության յուրաքանչյուր գլխով՝ առանձին-առանձին վերցրած: Իսկ գիրքը բաղկացած է վեց մեծադիր գլուխներից: Ուրեմն, մեր դիտերտացիան այս բարձրագույն աստիճանին արժանի է վեցապատիկ»⁷:

Խորհրդային տարիներին ամեն կերպ արգելվում էին հայ պատմաբանների փորձերը՝ զբաղվելու ՀԽՍՀ տարածքից դուրս գտնվող պատմական Հայաստանի անցյալի, ներկա իրավիճակի, սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական, մշակութային ժառանգության, այնտեղ բնակվող հայ ժողովրդի համար կենսական անհրաժեշտություն ներկայացնող բազում այլ հարցերի լուսաբանմամբ: Դրան հակառակ՝ Ադրբեջանում պատմաբանների համար ստեղծվել էր, իսկ այսօր՝ էլ առավել շատ, չափազանց արտոնյալ իրավիճակ: Հաշվի չնստելով պատմական փաստերի և իրողությունների հետ, կեղծելով ու եղծելով պատմությունը իրենց ցանկություններին համապատասխանեցնելու ճանապարհով՝ հորինվեց մի մտացածին վարկած, ըստ որի՝ Մեծ Հայքի մաս կազմող Արցախը, Ուտիքը, Նախիջևանը և Խորհրդային Հայաստանի տարածքի զգալի մասը պատմականորեն Ադրբեջանի բաղկացուցիչ մասերն են: Դեռևս կոմունիստական դիկտատուրայի տարիներին առաջիններից մեկը Բ. Ուլուբաբյանն էր, որ համարձակորեն փորձեց ցրել այդ հեղձուցիչ ու թանձրախիտ մուժը և անհերքելի փաստարկներով ներկայացնել Հայոց արևելից նահանգների իրական պատմությունը:

Բ. Ուլուբաբյանը անհաշտ էր հայոց պատմությունը նենգափոխողների ու, հատկապես, կողոպտողների հետ: Հազար անգամ իրավացի է Համո Սահյանը՝ «Բազրատ Ուլուբաբյանը հայ պատմության աջալուրջ սահմանապահն է»⁸:

Պատմաբանն իր աշխատությունների մեջ անհերքելի փաստերով ցույց է տվել, որ Արցախի և Ուտիքի պատմությունը սերտորեն միահյուսված է հայոց պատմությանը, և այդ տրամաբանության մեջ մասնագետներին ու հանրության լայն շրջանակներին ներկայացրել է Հայոց արևելից նահանգների կենսագրությունը: Նա այդ փաստերի զորությամբ ու տրամաբանությամբ էլ կարողացել է ջարդ ու փշուր անել ադրբեջանական պատմագրության մեջ արմատավորված կեղծ տեսությունները և բացահայտել աղավաղումներն ու խեղաթյուրումները: «Խաչենի իշխանությունը 10–16-րդ դարերում» աշխատությունը մենագրության տեսքով հրատարակվեց 1975 թ. Երևանում: Դա իսկապես նոր խոսք էր Արցախի X–XVI դարերի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքի ուսումնասիրման գործում: Բ. Ուլուբաբյանը, «պեղելով» և պատմական տարաբնույթ սկզբնաղբյուրներից գտնելով հետաքրքիր փաստեր, ստեղծեց քննարկվող ժամանակաշրջանի Հայոց արևելից նահանգների իշխանական տների տոհմաբանությունը: Վերջիններս մեծ մաքառումներով ու զոհաբերություններով կարողացել են պաշտպանել հայոց վտանգված ինքնությունը և պետականության բեկորները: Ընդհանրապես պատմագիտության մեջ տիրական էր այն կարծիքը, որ Բազրատունյաց և Կիլիկյան թագավորությունների անկումից հետո հայ ժողովուրդը կորցրեց իր պետականությունը: Բ. Ուլուբաբյանին հաջողվեց

⁷ Բ. Ուլուբաբյան. Ժամանակի քննությունը, Ստեփանակերտ, 2006, էջ 429–430:

⁸ Նույն տեղում, էջ 431:

աղբյուրների ու համապատասխան գրականության վրա հենվելով ապացուցել, որ դրանից հետո էլ կար հայկական պետականություն՝ մասնավորապես Արցախում: Եվ այդ իշխանությունների հիմքերի վրա ձևավորվեցին մեյիքությունները, որոնք նոր որակ հաղորդեցին հայոց պետական կյանքին:

Վաղ միջնադարից մինչև X դարը Արցախում տեղի ունեցած քաղաքական, տնտեսական, մշակութային զարգացումները բացահայտելու նպատակով Բ. Ուլուբաբյանը 1981 թ. մասնագետների և ընթերցողների լայն շրջանակի սեղանին է դնում տարիների գիտական պրպտումների արդյունքը՝ «Դրվագներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության» մենագրությունը, որը նոր լույս է սփռում Արցախի և Ուտիքի նախարարական-թագավորական տոհմերի գործունեության չբացահայտված էջերի վրա: Գրքում հանգամանորեն քննարկվել են նաև Հայոց արևելից նահանգների վրա քոչվորների՝ հոների, խազարների, Հյուսիսային Կովկասի խառնամբոխ ցեղերի արշավանքների հետ կապված հարցերը: Նույն թվականին հրատարակվում է նաև «Գանձասար» գիրքը: Երբ տակավին նա ուսուցչություն էր անում Գիշիում, մի քանի անգամ այցելելով Գանձասար, ուսումնասիրել է հուշարձանի և տարածքի պատմական գերեզմանների տապանաքարերի վրա եղած արձանագրությունները⁹: Ուսումնասիրության արդյունքում պարզել է, որ նշանավոր վանական համալիրի 1907 թ. վերականգման ժամանակ բազմաթիվ արձանագրություններ ոչնչացվել են: Այդ կապակցությամբ նա գրել է. «Երևում է, որ գործի գլուխ են կանգնած եղել երկրամասի պատմությունն ու նրա հիշատակները չհարգող մարդիկ ...»¹⁰: Հեղինակը հանգամանորեն ներկայացրել է Աղվանից կաթողիկոսների, թերևս, ամենանշանավոր նստավայրի պատմությունը և կառույցի ճարտարապետական նկարագիրը:

Բ. Ուլուբաբյանի գիտական պրպտումների առանցքում են եղել Աղվանքի պատմության հիմնահարցերը¹¹: Տարբեր աղբյուրների հիման վրա տրամաբանական կուռ կտրվածքի մեջ մի կողմից՝ ներկայացրել է բուն Աղվանքի վարչական ու էթնիկ սահմանները, քաղաքական վայրիվերումները, մյուս կողմից՝ հանգամանորեն քննարկել բուն Աղվանքի հետ Հայաստանի ունեցած հյուսիս-արևելյան նահանգների սահմանը, ազգագրական, մշակութային, քաղաքական կացությունը: Բ. Ուլուբաբյանը իրավացիորեն նկատել է, որ Արցախի և Ուտիքի

⁹ Հ. Սիմոնյան. Բ. Ուլուբաբյան (ծննդյան 75 ամյակի առթիվ). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2001, № 1, էջ 262:

¹⁰ Բ. Ուլուբաբյան. Գանձասար, Երևան, 1981, էջ 73:

¹¹ Բ. Ուլուբաբյան. Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 176–187, նույնի՝ «Ալբանիա», «Աղվանք» և «Առան» տեղանունները. – ՊԲՀ, 1971, № 3, էջ 115–126, նույնի՝ Հայոց լեզվի հյուսիս-արևելյան եզրի և հարակից հարցերի մասին. – ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 1, էջ 51–78, նույնի՝ Աղվանից թագավորական տան հարցի շուրջը. – ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1971, № 7, էջ 53–66, նույնի՝ Դադի կամ Խույա վանք. – «Էջմիածին», 1971, № 6, էջ 62–72:

հայրությունը կարևոր դերակատարություն է ունեցել Կուրի ճախափնյակի աղվանական ցեղերի հոգևոր ու մշակութային կյանքի կազմակերպման գործում: Այդ հողավաճներն ինչ-որ ձևով ցրել են այն խառնաշփոթը, որը տասնամյակներ շարունակ ստեղծվել էր «վայ գիտնականների» կողմից, որոնք բուն Աղվանքի մշակութային, քաղաքական կյանքի մեջ կամայականորեն տարրալուծել էին հայ ժողովրդի՝ հայրենիքի մի հատվածում ստեղծվածը: Վերոհիշյալ աշխատությունների մեջ զարմանալի բժախնդրությամբ հեղինակը հետամուտ է եղել ժամանակագրությանը: Ամեն մի նշանավոր անձի՝ թագավորի, իշխանի կամ հազարապետի գահակալությունն աշխատել է որոշել ժամանակագրությամբ: Այստեղ տեղին է հիշել Մ. Խորենացու խոսքերը. «Ո՛չ է պատմություն ճշմարիտ, առանց ժամանակագրության»¹²:

Բազմազան է ու տարաբնույթ Բ. Ուլուբաբյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը: Այն բավականաչափ լայն է ու ընդգրկում է Հայոց պատմության առանցքային հիմնահարցերը: Այդ տեսանկյունից արժեքավոր է 1987 թ. հրատարակված «Ջրուցարան» երկհատոր մենագրությունը: Դրա Ա գրքում հակիրճ ու հանրամատչելի ձևով ներկայացված է հայոց հինգհազարամյա պատմությունը: Բ. Ուլուբաբյանին հաջողվել է փաստերի հիման վրա բացահայտել այն գաղտնիքը, թե ինչպես հայ ժողովուրդը՝ թշնամական երկրներով շրջապատված, կարողացավ պահպանել իր ինքնությունն ու այդ ընթացքում մի քանի անգամ ստեղծել ազգային պետականություն: Իրավացիորեն նկատել է, որ հայկական պետականության հիմքում ի սկզբանե դրված է եղել ազգի ազատության ու անկախության գաղափարը: Եվ ինչպես նա նշում է՝ դա սկսվել է Հայկից: Սակայն դժնդակ դարերում, երբ մեզ քեց ազատության, միասնականության ու պայքարի ոգին, և նիհիլիզմը պաշարեց ժողովրդին, մենք գրկվեցինք ամեն ինչից, անգամ՝ արժանապատվությունից: Այդ տեսանկյունից Բ. Ուլուբաբյանը անզիջում է բոլոր դարերի դավաճանների նկատմամբ, որոնց գործունեությունը կործանարար էր հայ ժողովրդի համար ու դժբախտաբար շարունակում է նաև այդպես մնալ մեր օրերում: Նա անարգանքի սյունին է գամում այդօրինակ մարդկանց: Ըստ էության՝ այդ տեսանկյունից նրա խոսքերը պատգամ էին ապագա սերունդների համար:

«Ջրուցարան»-ի Բ հատորը նվիրված է հայկական բազմադարյան մշակութային առնչվող հարցերին: Բ. Ուլուբաբյանի կարծիքով՝ հայկական ինքնատիպ մշակույթը դարերի հորձանուտում դարձել էր հայկական ինքնության պահպանության հիմնական կռվանն ու զենքը: Տարբեր դարերի հոգևոր-մշակութային գործիչների գործունեությանն անդրադառնալով՝ մեծ գիտնականը նրանց նույնացնում է հայրենի սահմանների պահապան զինվորների հետ: 1991 թ. «Ջրուցարան»-ը լրամշակվեց և մեկ գրքով վերահրատարակվեց՝ դրանով իսկ գիտական տրամաբանությամբ մի ամբողջական շրջայի մեջ ներառելով հայոց հինգհազարամյա կենսագրությունը:

¹² Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե ն ա ց ի. Պատմություն Հայոց, աշխարհաբար թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Բագրատ Ուլուբաբյանի, Երևան, 2003, էջ 31:

1979 թ. Երևանում տպագրված «Ոսկե շրթա» գրքում հետազոտողը քննության նյութ է դարձրել հայ-ռուսական քաղաքական ու մշակութային կապերը:

1991–1994 թթ. Ղարաբաղյան առաջին պատերազմում կերտված փայլուն հաղթանակը և երկրորդ հայկական հանրապետության ծնունդը առավել մեծացրին ինչպես հայ հանրության, այնպես էլ օտարազգի մարդկանց հետաքրքրությունը Արցախի հազարամյակների պատմության առանձին դրվագների, մասնավորապես, վերջին զարգացումների նկատմամբ: Եվ այսպես, մեկը մյուսի հետևից հրատարակվեցին «Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը» (1994), «Արցախյան գոյապայքարը» (1994), «Արցախի գոյապայքարի տարեգրությունը» (1997), «Հայոց արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը» (1998) ստվարածավալ ու արժեքավոր մենագրությունները: Նա, առաջնորդվելով միջնադարյան հայ ժամանակագիրների լավագույն ավանդույթներով, «Արցախի գոյապայքարի տարեգրություն» աշխատության մեջ հանգամանորեն ներկայացրել է 1988 թ. փետրվարի 20-ից մինչև 1994 թ. կեսերը ընկած ժամանակաշրջանի Արցախյան հերոսամարտի մանրամասները: Վերոնշյալ ուսումնասիրությունը սոսկ փաստերի չոր հանրագումար չէ: Այդ ամենին ուղեկցում են հեղինակի խոսքն ու կուռ մեկնաբանությունները, ինչը նյութն ավելի ընկալելի է դարձնում: Շրջանառության մեջ դնելով ոչ միայն հայ, այլ նաև ռուս, ադրբեջանցի ու այլ ազգերի պետական, քաղաքական, կուսակցական գործիչների ելույթները, հարցազրույցները, մի շարք երկրների, միջազգային կառույցների պաշտոնական որոշումներն ու հայտարարությունները՝ աշխատությունն ավելի անաչառ ու շահեկան է դարձնում: Այն հայոց նորագույն շրջանի պատմությունը հետազոտողների համար լավագույն սկզբնաղբյուր է համարվում:

Բ. Ուլուբաբյանի մահվանից հետո հայրենի Ստեփանակերտում հրատարակվել են «Ժամանակի քննությունը» (2006) և «Փորձության օրերի խորհուրդը» (2010) ստվարածավալ ժողովածուները, որտեղ ներկայացված են անվանի գիտնականի անտիպ գործերը: Փաստական հարուստ նյութի օգտագործմամբ վաստակաշատ գիտնականը, վերլուծելով խորհրդային տարիներին ԼՂԻՄ-ի հասարակական, քաղաքական կյանքը, բացահայտել է հայկական երկրամասում Ադրբեջանի իշխանությունների իրականացրած քաղաքականության բուն նպատակը: Նրա կարծիքով՝ հակահայ այդ քաղաքականությանը դիմակայելու նպատակով խորհրդային 70 տարիների ընթացքում արցախահայությունը մի քանի անգամ ընդվզել է Բաքվի ու նրանց աջակցող կենտրոնական իշխանությունների դեմ: Եվ դա է պատճառը, որ 1988 թ. արցախահայությունը նորից ոտքի ելավ՝ պաշտպանելու իր տարրական իրավունքները: Նմանօրինակ հարցեր նա քննարկել է նաև մամուլում տպված հոդվածներում ու հեռուստատեսություններում: Եթե այս ամենին գումարենք նրա թարգմանչական գործունեությունը՝ Բ. Ուլուբաբյանի գիտնականի, գրողի կերպարն ավելի ամբողջական կդառնա: Այդ ասպարեզում նա ոչ միայն հաջողեց, այլ նաև նոր հնարավորություններ ստեղծեց հայոց պատմության հիմնահարցերի ուսումնասիրման ասպարեզում: Պատմաբանը գրաբարից աշխարհաբարի վերածեց ու հրատարակեց Ղազար Փարպեցու «Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին» (1982), Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Համառոտ պատմություն Աղվանից երկրի» (1997) գործերը, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» (2000):

Կարևոր են նաև այլազգի հայտնի գրողների գեղարվեստական ստեղծագործությունների թարգմանությունները, մասնավորապես, Չինգիզ Այթմատովի «Մնաս բարով Գյուլսարի» վիպակը (1968) և Յուրի Բոնդարևի «Տաք ձյուն» (1972) վեպերը: Նվիրյալ հայագետի շատ աշխատանքներ թարգմանվել և առանձին գրքերով լույս են տեսել ռուսերեն, լիտվերեն, չեխերեն, մոլդովերեն:

Բ. Ուլուբաբյանը մեծ ուշադրություն է դարձրել նաև երիտասարդ գիտական կադրերի պատրաստման գործին: Նրա ղեկավարությամբ ու խորհրդատվությամբ պաշտպանվել են ինչպես թեկնածուական, այնպես էլ դոկտորական ատենախոսություններ:

Արցախահայության նորագույն շրջանի ազատագրական պայքարի հոգևոր առաջնորդի, նրա գոյապայքարի տարեգրի վաստակը բարձր է գնահատվել Արցախի Հանրապետության ժողովրդի և իշխանությունների կողմից: 2001 թ. հայկական երկրորդ հանրապետության կառավարության կողմից նա պարգևատրվեց «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանով: Նրա անունով էր կոչվում հայրենի Ստեփանակերտի փողոցներից մեկը:

Բ. Ուլուբաբյանը հայրենասեր է այս բառի ամենաազնիվ նշանակությամբ: Նա ուրախակից է ազգի ուրախություններին, ցավակից է նրա ցավերին: «Ես երջանիկ եմ, որ հայ եմ ծնվել, հայավարի եմ ապրել ու աշխարհին հրաժեշտ պիտի տամ որպես հայ ազգի որդի»¹³, – գրել է մեծ հայորդին:

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ

Պ. գ. դ. պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Արցախի պատմամշակութային ժառանգության և արդի քաղաքական զարգացումների պրոբլեմային գիտական խմբի ղեկավար: Գիտական հեղափոխությունները՝ Հայոց արևելից նահանգների՝ Արցախի և Ուրդիքի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, Հայաստան-Ադվանք հարաբերությունների պատմության հիմնահարցեր: Հեղինակ է 22 գրքի և 128 հոդվածի: ORCID: 0009-0002-5696-9411. vahrambalayan@mail.ru

¹³ Ն. Ալեքսանյան. Նվիրյալը. – «Եղիցի լույս» (Ստեփանակերտ), 2015, № 6–7, էջ 4:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՂԱԶԱԽԵՑՅԱՆ
(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*

Հայաստանի նորագույն շրջանի պատմագիտության զարգացումը սերտորեն առնչվում է այն գիտնականների գործունեությանը, ովքեր, աշխատելով գաղափարական տարբեր համակարգերում, կարողացան պահպանել գիտական ազնվությունն ու աղբյուրագիտական խստապահանջությունը: Այդպիսի բացառիկ կերպարներից է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վլադիմիր Նահապետի Ղազախեցյանը, որի գիտական ժառանգությունը ձևավորվել է խորհրդային պատմագիտության գաղափարական սահմանափակումների և Հայաստանի անկախության շրջանի մեթոդաբանական ազատությունների պայմաններում:

Վ. Ղազախեցյանը ծնվել է 1926 թ. փետրվարի 11-ին Ղարաքիլիսա (ներկայիս՝ Վանաձոր) քաղաքում, ուր նաև ստացել է միջնակարգ կրթությունը: 1944–1949 թթ. սովորել և գերազանցությամբ ավարտել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետը: 1949–1952 թթ. ուսումնառությունն անցել է ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ասպիրանտուրայում՝ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի ղեկավարությամբ: 1953 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1976 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն: Պրոֆեսորի կոչում է ստացել 1982 թ.: Նա իր աշխատանքային գործունեությունը սկսել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում (1953–1959 թթ.)՝ որպես դասախոս: Այնուհետև՝ 1959 թ., աշխատանքի է անցել ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտում՝ սկզբում որպես ավագ գիտաշխատող, հետո, 30 տարի շարունակ (1980–2010 թթ.), որպես Նորագույն պատմության բաժնի վարիչ: Ապա մինչև իր մահը (2015 թ. մարտի 3) զբաղեցրել է գլխավոր գիտաշխատողի պաշտոնը: Այս ընթացքում նա համատեղությամբ դասավանդել է Երևանի գյուղատնտեսական ինստիտուտում, Երևանի «Քվանտ» վարժարանում: Վ. Ղազախեցյանը երկար տարիներ հանդիսացել է Պատմության ինստիտուտի սկզբնական կուսակցական կազմակերպության քարտուղարը:

Վ. Ղազախեցյանի գիտական գործունեության արդյունքներն ամփոփված են երկու տասնյակ գրքերում և շուրջ 100 հոդվածներում: Ընդգծենք, որ գիտնականը մեծ ներդրում ունի ակադեմիական «Հայոց պատմություն» նոր բազմա-

* Ներկայացվել է 17. III. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

հատորյակի չորրորդ հատորի (1918–1991 թթ.) ստեղծման գործում, որի առաջին գրքի խմբագիրը և տեքստերի զգալի մասի հեղինակն է: Ղազախեցյանի գիտական գործունեությանը բնորոշ էր խստապահանջությունը և բարեխիղճ մոտեցումը պատմական ճշմարտությանը: Հրաշալի տիրապետելով արխիվային նյութին՝ նրա գիտական գործերն աչքի են ընկնում աղբյուրագիտական տվյալների հարստությամբ, դրանցից բխող ընդհանրացումներով ու եզրակացություններով:

Վ. Ղազախեցյանի՝ իբրև պատմաբան գիտնականի ձևավորումը տեղի է ունեցել խորհրդային ակադեմիական միջավայրի պայմաններում: Իր բազմաթիվ սերնդակիցների նման նա ևս ստիպված է եղել գիտական աշխատանքով զբաղվել գաղափարական սահմանափակումների պայմաններում, երբ պատմությունը դիտարկվում էր որպես սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացման օրինաչափությունների արտահայտություն, իսկ դասակարգային պայքարը ներկայացվում էր որպես պատմական գործընթացների շարժիչ ուժ: Նա պատմում էր, որ նախապես ցանկացել է զբաղվել XIX դարասկզբի պատմության խնդիրներով, իսկ խորհրդային շրջանի պատմության մեջ մասնագիտացել է հանգամանքների բերումով. միևնույն տարում ՀԽՍՀ ԳԱ ասպիրանտուրա ընդունված ընկերը՝ Համբարձում Նիկոլայի Կարապետյանը (հետագայում՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր), ով բռնադատված հարազատներ ունենալու պատճառով կոմկուսի փաստաթղթերին հասանելիություն չէր կարող ունենալ, առաջարկել է, որ ինքը մասնագիտանա XIX դարի, իսկ Ղազախեցյանը՝ խորհրդային տարիների պատմության խնդիրներում (հետստալինյան շրջանում Հ. Կարապետյանը փոխում է հետազոտական թեմատիկան՝ սկսելով զբաղվել խորհրդային տարիների պատմությամբ):

Շեշտենք, որ Վ. Ղազախեցյանի գիտական ժառանգությունն առանձնահատուկ է ոչ միայն թեմատիկ ընդգրկման ընդարձակությամբ, այլև իր մեթոդաբանական էվոլյուցիայով: Նրա աշխատությունները հնարավորություն են տալիս դիտարկել հայ պատմագիտության անցումը կառուցվածքային-դասակարգային մեկնաբանություններից դեպի բազմագործոն, աղբյուրագիտական քննադատության վրա հիմնված վերլուծության:

Վաստակաշատ պատմաբանի թեկնածուական և դոկտորական ատենախոսությունները նվիրված էին Խորհրդային Հայաստանի գյուղացիության պատմությանը: Խորհրդային պատմագրության մեջ գյուղացիությունը հաճախ ներկայացվում էր որպես կոլեկտիվացման և սոցիալիստական վերափոխումների օբյեկտ: Վ. Ղազախեցյանն իր մենագրություններում¹ փորձեց ընդլայնել խնդրի ուսումնասիրման շրջանակը՝ կիրառելով սոցիալական պատմության տարրեր: Այդ իրողությունն առավել առարկայական դրսևորում ստացավ Հայաստանի անկախության շրջանում հրատարակված «Հողային հարցը և

¹ Վ. Ն. Ղազախեցյան. Սովետական Հայաստանը մեծ բեկման տարում, Երևան, 1962, 184 էջ, ն ույ ն ի՝ Էջմիածնի շրջանի № 3 սովխոզը (1921–1962), Երևան, 1964, 141 էջ, ն ույ ն ի՝ Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920–1929 թթ., Երևան, 1975, 412 էջ, ն ույ ն ի՝ Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիության պատմությունը (1929–1937), Երևան, 1978, 324 էջ:

հողային բարեփոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում» գրքում (2005, 95 էջ): Իր աշխատություններում նա համադրել է արխիվային վավերագրերը, վիճակագրական տվյալները, մամուլը, իրավական ակտերը՝ գյուղացիությանը ներկայացնելով որպես պատմական գործընթացների ակտիվ մասնակից: Խորհրդային պատմագիտության համատեքստում այս մոտեցումը կարելի է դիտարկել որպես ներքին մեթոդաբանական զարգացում: Վ. Ղազախեցյանի աշխատություններում փաստաթղթային հենքը դառնում էր գիտական վերլուծության հիմնական բաղադրիչ: Այս առումով նա պատկանում է այն պատմաբանների թվին, ովքեր, չխախտելով գաղափարական սահմանները, ընդլայնում էին փաստական դաշտը և հիմքեր պատրաստում խորհրդային շրջանի պատմության ապագա վերախմաստավորման համար:

1991 թ. Հայաստանի անկախության վերականգնումից հետո նոր իրավիճակ ստեղծվեց պատմագիտության համար: Արխիվների փակ ֆոնդերի բացումը և գաղափարական վերահսկողության ավարտը պատմաբաններին հնարավորություն տվեցին վերանայել խորհրդային շրջանի պատմությունը: Վ. Ղազախեցյանն այս գործընթացում հանդես եկավ որպես «արխիվային շրջադարձի» հայաստանյան առաջամարտիկներից մեկը: Նա առաջիններից էր, որ նվիրվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության և խորհրդային առաջին տասնամյակների պատմությանն առնչվող նախկինում փակ արխիվային ֆոնդերի փաստաթղթերը ուսումնասիրելուն և գիտական շրջանառության մեջ դնելուն, ինչը մեծապես ավելացրեց պատմական իրականության ճշմարտացի լուսաբանման մակարդակը, ինչպես նաև հանրության հետաքրքրությունը պատմագիտական ուսումնասիրությունների նկատմամբ:

Նորահայտ փաստաթղթերի օգտագործմամբ 2006 թ. նրա հրատարակած «Հայաստանը 1920–1940 թթ.» հիմնարար մենագրությունը (563 էջ) առանձնանում է ոչ միայն ընդգրկված նյութի ծավալով, այլև մեթոդաբանական նոր որակով: Պատմագրական առումով աշխատությունն անցումային կամուրջ է խորհրդային և անկախության շրջանի հայկական պատմագիտության փուլերի միջև ու ամփոփում է նախորդ շրջանի փաստական կուտակումները՝ միաժամանակ դրանք վերախմաստավորելով գիտական նոր հայեցակարգերի լույսի ներքո: Այստեղ հեղինակը կիրառում է բազմագործոն վերլուծություն՝ բացահայտելով քաղաքական իշխանության, տնտեսական վերափոխումների, սոցիալական կառուցվածքի և մշակութային քաղաքականության փոխազդեցությունները: Նա քաղաքական բռնաճնշումները ներկայացնում է ոչ միայն որպես վարչական-քաղաքական գործընթաց, այլև որպես հասարակական ու հոգեբանական երևույթ: Խորհրդային Հայաստանում իրականացված քաղաքական բռնաճնշումներին Վ. Ղազախեցյանը մինչ այդ անդրադարձել էր առանձին գրքույկով² զարգացնելով տոտալիտարիզմի սոցիալական պատմության մոտեցումը: Այստեղ նա կարևորում է անհատի և պետության հարաբերությունների խնդիրը՝ ընդլայնելով բռնաճնշումների պատմության ուսումնասիրման դաշտը: Նորահայտ փաստաթղթերի լայն օգտագործումը գիտ-

² Վ. Ն. Ղազախեցյան. 1937-ը Հայաստանում, Երևան, 2004, 75 էջ:

նականին հնարավորություն տվեց վերանայելու խորհրդային պատմագրության մի շարք կարծրատիպեր և առաջարկելու հավասարակշռված, քննադատական գնահատականներ:

Ի շարս այլ հարցերի՝ Վ. Ղազախեցյանը զբաղվել է նաև հայ ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ ու տեսաբան Գարեգին Նժդեհի գործունեության ուսումնասիրությամբ³, աշխատություններ գրել Երկրորդ աշխարհամարտի տարիների հայ պարտիզանների մասին⁴: Այս ուսումնասիրություններում նա համադրում է ռազմական, քաղաքական ու կենսագրական պատմության մեթոդները: Կարևոր է, որ հետազոտողը խուսափում է բացառապես հերոսապատումային ներկայացումից՝ փորձելով ցույց տալ անհատների ներքին հակասությունները, կազմակերպչական խնդիրները և գաղափարական բազմազանությունը: Այս մոտեցումը համահունչ է սոցիալական պատմության այն ուղղությանը, որը զարգացավ եվրոպական պատմագիտության մեջ XX դարի երկրորդ կեսին՝ ընդգծելով հասարակական խմբերի ներգրավվածությունը պատմական գործընթացներում: Թեև պատմաբանը չի օգտագործում արևմտյան պատմագիտական տերմինաբանություն, այնուհանդերձ նրա գործերում նկատելի է պատմական երևույթների բազմաշերտ ընկալումը:

Վ. Ղազախեցյանը նկատելի ներդրում ունի նաև հայ անվանի գրողներ Ակսել Բակունցի, Եղիշե Չարենցի, Ավետիք Իսահակյանի կյանքի ու գործունեության անհայտ էջերի լուսաբանման բնագավառում⁵: Նրա հրատարակությունները հարուստ փաստական նյութ են գրականագետների համար:

Հետխորհրդային տարածքում պատմագիտությունը հաճախ անցել է գաղափարական հակադարձումների փուլով՝ խորհրդային ժառանգության կտրուկ ժխտմամբ: Ղազախեցյանի մոտեցումը, սակայն, բնութագրվում է քննադատա-

³ Վ. Ն. Ղազախեցյան. Նժդեհը Չանգեզուրում. 1920 թ. վերջ – 1921 թ. հունիս, Երևան, 2001, 109 էջ, Գարեգին Նժդեհ, Նամականի (1920–1921) / հրատ. պատրաստողներ՝ Վ. Ղազախեցյան, Հ. Գևորգյան, Երևան, 2002, 45 էջ, Չանգեզուրի հերոսամարտը հրամաններում (1921 թ.) / կազմողներ՝ Վ. Ղազախեցյան, Հ. Գևորգյան, Երևան, 2008, 110 էջ:

⁴ Վ. Ն. Ղազախեցյան. Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատը, Երևան, 1965, 109 էջ, նույնի՝ Հայ պարտիզանները, Երևան, 2004, 157 էջ:

⁵ Ա. Բակունց. Երկեր չորս հատորով, հ. IV / բնագիրը պատրաստեցին և ծանոթագրեցին Ջ. Ավետիսյանը, Ռ. Իշխանյանը, Պ. Հակոբյանը, Վ. Ղազախեցյանը, Ս. Վարդանյանը, Ի. Վարժապետյանը, Երևան, 1984, 663 էջ, Վ. Ն. Ղազախեցյան. Եղիշե Չարենցը Երևանի ուղղիչ տանը. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1990, № 2, էջ 113–126, նույնի՝ Երկու նամակ Ավետիք Իսահակյանին (Հայաստանի Հանրապետության ժամանակ բանաստեղծի հասարակական-քաղաքական գործունեությունից). – «Նորք» (Երևան), 1997, № 2, էջ 105–109, նույնի՝ Եղիշե Չարենցի կյանքի էջերից (1926–1927 թթ. բանտային օրեր). – «Նորք», 1997, № 4, էջ 62–67, նույնի՝ Ակսել Բակունցը նախախորհրդային մամուլում. – «Նորք», 1999, № 2, էջ 3–33, նույնի՝ Ակսել Բակունցի կուսակցականության հարցի շուրջ. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2004, № 1, էջ 60–75 և այլն:

կան, բայց ոչ հրապարակախոսական շեշտադրումներով: Նա ձգտում էր վերականգնել պատմական իրողությունների ամբողջական պատկերը՝ խուսափելով թե՛ արդարացնող, թե՛ միակողմանի դատապարտող դիրքորոշումներից: Այս մոտեցումը, կարծում ենք, սպասելի պետք է լիներ՝ մանավանդ իր հավասարակշիռ և համեմատաբար մեղմ բնավորության պարագայում: Վ. Ղազախեցյանը հատուկ կարևորում էր անհատի ու պետության հարաբերությունների խնդիրը՝ փորձելով հասկանալ, թե ինչպես էր ամբողջատիրական համակարգը ներթափանցում առօրյա կյանք: Այս տեսանկյունից նրա աշխատությունները երկար ժամանակ պահանջված կմնան. դրանք նպաստում են ոչ միայն քաղաքական, այլև սոցիալական հիշողության ձևավորմանը:

Վ. Ղազախեցյանի գործունեության կարևորագույն ուղղությունը սկզբնաղբյուրների հրատարակությունն էր: Գործընկերների հետ նրա հրատարակած «Նախիջևան–Շարուրը 1918–1921 թթ.» և «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)» փաստաթղթերի ժողովածուները⁶ արժանահավատ աղբյուրներ են Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության ուսումնասիրման համար: Նա իր առջև խնդիր էր դնում փաստերի բազմակողմանի ներկայացմամբ ընթերցողին հնարավորություն տալ առանց ուղղորդման հանգել սեփական գնահատականի: Խորհրդային Հայաստանում Հ. Յ. Դաշնակցության ընդհատակյա գործունեության և կուսակցության անդամների նկատմամբ իրականացված հալածանքների վերաբերյալ գիտության երախտավորի կազմած փաստաթղթերի ժողովածուներն⁷ առաջին անգամ լույս աշխարհ են հանում պաշտոնական գաղտնի փաստաթղթեր՝ բացառելով քաղաքական կամ անձնական մեկնաբանության աղավաղումները: Փաստաթղթերի ընտրության ու ներկայացման նրա մոտեցումը ներառում էր հետևյալ հիմնական սկզբունքները՝ բնագրերի արժանահավատության, հավաստիության ստուգում, պատմական համատեքստի վերականգնում՝ ընդարձակ ծանոթագրությունների միջոցով, մեկնաբանությունների հարցում հավասարակշռվածություն՝ բացառելով քաղաքական-գաղափարական մոտեցումը:

Վ. Ղազախեցյանը մեծ վաստակ ունի Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանի գործիչների (Հովհաննես Քաջազունի, Գարեգին Նժդեհ,

⁶ Նախիջևան–Շարուրը 1918–1921 թթ.: Փաստաթղթեր և նյութեր / կազմողներ՝ Ռ. Ա. Գրիգորյան, Ա. Մ. Կիրիմյան, Վ. Ն. Ղազախեցյան, Հ. Մ. Շաթիրյան, Ա. Ս. Վիրաբյան, խմբագիր՝ Վ. Ն. Ղազախեցյան. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1993, № 1–2, էջ 22–391, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու / կազմողներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Վ. Մելիքյան, Ս. Միրզոյան, Ա. Վիրաբյան, խմբագիրներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 2000, 455 էջ:

⁷ Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու) / պատասխանատու խմբագիր և կազմող՝ Վ. Ն. Ղազախեցյան, Երևան, 1999, 370 էջ, ՀՅ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտնիթերցումներում (1920-ական թվականներ): Փաստաթղթերի ժողովածու / կազմող և խմբագիր՝ Վ. Ղազախեցյան, հրատ. պատրաստեց Հ. Սուքիասյանը, Երևան, 2016, 228 էջ:

Աստվածատուր Խաչատրյան, Միքայել Թումանյան, Ա-Դո) անտիպ աշխատանքների տպագրության պատրաստման գործում⁸: Նշյալ աշխատությունները հրատարակվել են ընդարձակ առաջաբաններով ու մանրամասն ծանոթագրություններով՝ ավելացնելով պատմաբանների ունեցած գիտելիքները հայության համար այդ բախտորոշ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ:

Հայաստանի անկախացումից հետո Վ. Ղազախեցյանը կարևոր դերակատարություն է ունեցել հանրակրթական դպրոցների՝ Հայոց պատմության դասագրքերի ստեղծման գործում՝ հատկապես ուշադրություն դարձնելով նորագույն պատմության գիտական ու հավասարակշռված ներկայացմանը: Անկախ Հայաստանում նա առաջին է դպրոցական դասագրքերի համար շարադրել Հայաստանի առաջին Հանրապետության և Խորհրդային Հայաստանի առաջին տասնամյակների պատմությունը՝ ներկայացնելով պետականաշինության, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական գործընթացների համակարգված վերլուծություն⁹: Հիմնվելով արխիվային աշխատանքի փորձառության վրա և ընտրելով հիմնարար փաստական նյութեր՝ պատմաբանն ստեղծել է գիտականորեն ճշգրիտ և դյուրընկալելի տեքստեր՝ աշակերտներին և ընթերցող լայն հանրությանը հնարավորություն ընձեռելով պատկերացում կազմել մինչ այդ «տաբու» համարվող բազմաթիվ հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Դասագրքերի համար նրա գրած տեքստերը հետագայում որոշ խմբագրումներով մի քանի անգամ վերահրատարակվել են:

Երեք տասնամյակ ղեկավարելով Պատմության ինստիտուտի նորագույն պատմության բաժինը՝ Վ. Ղազախեցյանը մեծ ներդրում է ունեցել պատմաբան մասնագետների պատրաստման բնագավառում: Նրա ղեկավարությամբ պաշտպանվել են բազմաթիվ ատենախոսություններ, երկար տարիներ հանդիսացել է ինստիտուտի գիտական խորհրդի և գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտական խորհրդի անդամ: Նա բաժնի ասպիրանտներին և երիտասարդ գործընկերներին փոխանցում էր ոչ միայն գիտելիք, այլև գիտական էթիկա՝

⁸ Յ. Ք ա ջ ա զ ն ու ի. Հայաստանի Հանրապետություն / հրատ. պատրաստող՝ Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 1993, 31 էջ, Գ. Ն ժ դ ե հ. Նամականի (1920–1921) / հրատ. պատրաստողներ՝ Վ. Ղազախեցյան, Հ. Գևորգյան, Երևան, 2002, 45 էջ, Ա. Խ ա չ ա տ ը յ ա ն. Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները / կազմողներ և խմբագիրներ՝ Վ. Ղազախեցյան, Ա. Վիրաբյան, Ս. Միրզոյան, Երևան, 2010, 287 էջ, Մ. Կ ա ղ ա յ ա ն. Дипломатическая история Республики Армения 1918–1920 гг. / подготовили к изданию А. Вирабян, В. Казахецян, С. Мирзоян. Ереван, 2012, 473 с.; Ա-Դո (Տ ե ը -Մ ա ը ի ը ո յ ա ն Հ ո վ հ ա ն ն ե ս). Հայության երկունքը / հրատ. պատր.՝ Վ. Ղազախեցյան, Ռ. Գասպարյան, Ռ. Սահակյան, Հ. Սուքիասյան, Երևան, 2019, 765 էջ:

⁹ Հ. Ա. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն, Վ. Ն. Ղ ա զ ա խ ե ջ ա ն, Ռ. Հ. Գ ա ս պ ա ը յ ա ն, Ռ. Օ. Ս ա հ ա կ յ ա ն, Հայոց պատմություն. 1900–1939 թթ. (նյութեր 9-րդ դասարանի համար), Երևան, 1993, 272 էջ, Պ. Ա. Չ ո բ ա ն յ ա ն, Վ. Բ. Բ ա ը ի ո ղ ա ը յ ա ն, Ա. Ս. Հ ա մ բ ա ը յ ա ն, Դ. Ա. Մ ո ը ը ա ղ յ ա ն, Ռ. Օ. Ս ա հ ա կ յ ա ն, Հ. Ա. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն, Վ. Ն. Ղ ա զ ա խ ե ջ ա ն, Գ. Մ. Գ ե ղ ա մ յ ա ն, Ռ. Լ. Ա զ ի զ բ ե կ յ ա ն, Կ. Ս. Խ ո ղ ա վ ե ը ը յ ա ն. Հայոց պատմություն. դասագիրք միջնակարգ դպրոցի 7–8-րդ դասարանների համար, Երևան, 1994, 463 էջ:

փաստի նկատմամբ պատասխանատվություն և քննադատական մտածողություն: Հայտնի իրողություն է, որ անցումային շրջաններում գիտական դպրոցների շարունակականությունը հաճախ խաթարվել է գաղափարական և ինստիտուցիոնալ փոփոխությունների պատճառով: Վ. Ղազախեցյանի պարագայում կարելի է խոսել սերնդափոխության հաջողված մոդելի մասին, որտեղ պահպանվում է ավանդույթի և նորարարության հավասարակշռությունը:

Վ. Ղազախեցյանի գիտական ժառանգությունը հայկական պատմագիտության ընդհանուր համակարգում զբաղեցնում է միջանկյալ, բայց առանցքային տեղ: Նա հանդես եկավ որպես կամուրջ խորհրդային և անկախության շրջանի պատմագրական ավանդույթների միջև: Վաստակաշատ հայագետի գործունեությունն արտացոլում է XX դարի երկրորդ կեսի և XXI դարասկզբի հայաստանյան պատմագիտության զարգացման հիմնական միտումները: Նրա աշխատանքները նպաստեցին հայ պատմագիտության վերազինմանը՝ փաստաթղթային հիմքի ընդլայնման և գաղափարական կաղապարներից աստիճանական ձերբազատման միջոցով: Անվանի մասնագետը կարողացավ միավորել խորհրդային պատմագիտական դպրոցի խստապահանջությունը և անկախության շրջանի նոր հնարավորությունները:

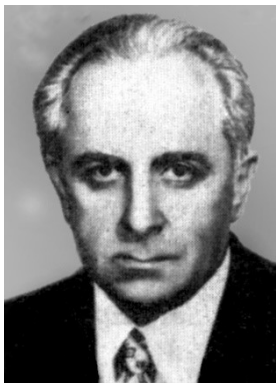
Վ. Ղազախեցյանը ոչ միայն վաստակաշատ գիտնական էր, այլև մարդկային ու գիտական պարկեշտությունը համատեղող պարզ ու բարի անհատ: Նրա թողած պատկառելի գիտական ժառանգությունը շարունակում է ծառայել հայկական պատմագիտությանը՝ ամուր գիտական հիմք ապահովելով Հայաստանի XX դարի պատմության հետագա ուսումնասիրությունների համար:

ՀԱՄՈ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

Պ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրենի ժամանակավոր պաշտոնակատար: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայաստանի XIX–XX դարերի պատմության խնդիրներ: Հեղինակ է 18 գրքի և շուրջ 120 հոդվածի:
ORCID: 0009-0009-3062-2285. hamosukiasyan@gmail.com

ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
(Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*

Հայագիտության և հայ արևելագիտության անվիճելի առաջատարներից մեկը՝ ականավոր գիտնական, ակադեմիկոս Գագիկ Խորենի Սարգսյանը, կյանքից հեռացավ անժամանակ. մի մարդ, ով դեռ լեցուն էր գիտական և գիտակազմակերպական գործունեության ոլորտներում խոշոր ծրագրերով, ով վայելում էր հայաստանյան և արտերկրի մասնագետների անվերապահ հարգանքը:

Գ. Սարգսյանը ծնվել է 1926 թ. ապրիլի 6-ին Երևանում՝ անվանի գրականագետ, բ. գ. դ., պրոֆ., ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Խորեն Սարգսյանի ընտանիքում: Սովորել է Երևանի Ն. Կրուպսկայայի անվան միջնակարգ դպրոցում: Այնուհետև ընդունվել է Լենինգրադի (այժմ՝ Սանկտ-Պետերբուրգ) համալսարանի պատմության ֆակուլտետ, որն ավարտելուց հետո՝ 1951–1954 թթ., եղել է ԽՍՀՄ ԳԱ Լենինգրադի բաժանմունքի ասպիրանտ:

Այստեղ էր, որ Գ. Սարգսյանը ձևավորվեց որպես գիտնական՝ ժամանակի խոշորագույն արևելագետների անմիջական ղեկավարությամբ (Վ. Ստրովե, Ի. Մեչչանինով, Ի. Դյակոնով և այլք), որոնց հետ նրա մշտական շփումները և իր անհատական որակները սկիզբ դրեցին հայաստանյան հայագիտության վերընթաց զարգացմանը: Նա հաղթահարեց մի շարք հին լեզուներ՝ հին հունարեն, լատիներեն, աքքադերեն, որոնք թույլ տվեցին անկաշկանդ մուտք գործել հնագույն և վաղ միջնադարյան Հայաստանի պատմության ոլորտը, ինչն իր ժամանակ հասու էր միայն առանձին հայագետների: Անկասկած, հին և ժամանակակից լեզուների իմացությունն ու մեծ էրուդիցիան այն գրավականներն էին, որոնք Գ. Սարգսյանին իրավամբ դասում են խոշորագույն հայագետներ Ն. Ադոնցի և Հ. Մանանդյանի արժանի հետևորդների շարքում:

Լենինգրադում նա պաշտպանելով թեկնածուականատենախոսությունը [«Հին Հայաստանի քաղաքը» (ռուսերեն), 1954]՝ վերադարձավ Հայաստան և աշխատանքի անցավ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում: 1967 թ. պաշտպանեց դոկտորականատենախոսություն՝ «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին» թեմայով (որպես գիրք լույս էր տեսել 1966 թվականին): Այդուհետ նրա գիտական ու գիտակազ-

* Ներկայացվել է 19. III. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

մակերազական ողջ գործունեությունը ծավալվեց հայաստանյան գիտության կաճառում: Հենց գիտակազմակերպչական մեծ ունակություններն էին, որ նկատվեցին Ակադեմիայի ղեկավարության կողմից: Գ. Սարգսյանն այդ համակարգում վարեց պատասխանատու պաշտոններ. աշխատեց որպես Ակադեմիայի հասարակագիտական բաժանմունքի գիտական քարտուղար, ապա՝ Պատմության ինստիտուտի տնօրենի՝ գիտական հարցերի գծով փոխտնօրեն:

Սակայն Գ. Սարգսյանի գիտական և գիտակազմակերպչական գործունեության բարձրակետը դարձավ 1971 թ., երբ նշանակվեց Ակադեմիայի նորաստեղծ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն: Այնուհետև՝ 1988–1990 թթ., վարեց ԳԱ փոխնախագահի, 1994–1998 թթ.՝ Հասարակագիտական բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղարի պաշտոնները:

1974 թ. նա ընտրվեց ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, իսկ 1986-ին՝ իսկական անդամ: 1984 թվականից եղել է ԽՍՀՄ արևելագետների միության ՀԽՍՀ մասնաճյուղի նախագահը: 1985 թ. արժանացել է ՀԽՍՀ պետական մրցանակի՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն» ութհատորյակի կազմմանը մասնակցելու համար:

Արևելագետ-հայագետ ակադեմիկոսը պատկանում էր այն գիտնականների թվին, որոնց ուսումնասիրությունները չէին սահմանափակվում մասնավոր խնդիրներով: Փայլուն կրթությունը, անձնական որակները, լայն մտահորիզոնը և լայնախոհությունն այն գրավականներն էին, որոնք թույլ տվեցին նրան ժամանակի ընթացքում վերածվելու հայագիտության ոլորտում անվերապահ հեղինակության:

Գ. Սարգսյանի աշխատություններում դասական հայագիտությունը չի սահմանափակվում այս կամ այն դարաշրջանի իրողությունների մեխանիկական վերականգմամբ: Յուրաքանչյուր քննարկվող հիմնախնդիր դիտարկվում էր համաաշխարհային պատմության համաժամանակյա իրողությունների և գործընթացների լայն ետնախորքի վրա, և այդ ամենը՝ տեսական խոր գիտելիքների կիրառմամբ: Նա հեռու էր գավառական նեղ մտայնությունից և գտնում էր, որ հայագիտությունը չի կարող գոյատևել միայն ազգային շրջանակներում: Համոզված և հետևողականորեն իրականացնում էր հայ արևելագիտության ու մասնավորապես հայագիտության միջազգայնացման ծրագիրը: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էին իրենց մասնագիտությանը և արևելյան ու եվրոպական լեզուներին լավ տիրապետող գիտական կադրեր, ովքեր կարող էին հայաստանյան գիտությունը դուրս բերել միջազգային լայն ասպարեզ: Եվ նա այդ ուղղությամբ իրականացրեց հայագետների ու մասնավորապես արևելագետների կադրային բազան ընդլայնելու և որակապես ամրապնդելու հեռահար քաղաքականությունը:

Անվիճելի է Գ. Սարգսյանի ներդրումը հայ արևելագիտության ոլորտում: Նրա և իր համախոհների (Հ. Ինճիկյան, Ն. Հովհաննիսյան, Ն. Հարությունյան, Պ. Մուրադյան) ջանքերով սկսվեց արևելագիտության տարբեր բնագավառների գծով որակյալ մասնագիտական կադրերի պատրաստումը, որի նպատակով ԽՍՀՄ առաջատար գիտական կենտրոններ (Մոսկվա, Լենինգրադ, Թբիլիսի) ուղարկվեցին եվրոպական լեզուների գիտակ տասնյակ երիտասարդներ, ովքեր վերադառնալով՝ Հայաստանում դրեցին դասական արևելագիտության հիմքերը: Գ. Սարգսյանի նպատակը տեղում գիտական ինքնուրույն դպրոցի ստեղծումն էր, որը կապահովեր գիտնականների հաջորդ սերունդների պատրաստումը: Այդ քաղաքականությունը շուտով տվեց իր ցանկալի

արդյունքը. կայացավ հայ արևելագիտական դպրոցը, որը ժամանակի ընթացքում ինքը սկսեց պատրաստել սեփական կադրեր:

Գիտնականի անմիջական նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ Արևելագիտության ինստիտուտում ստեղծվեցին նախկինում Հայաստանում միայն առանձին անհատներով ներկայացված գիտական մի շարք ուղղություններ՝ սեպագրագիտություն, կովկասագիտություն, արևելյան աղբյուրագիտություն: Դրա վկայությունը նշված ուղղություններին նվիրված պարբերականների («Հին Արևելք», «Կովկաս և Բյուզանդիա», «Արևելյան աղբյուրագիտություն»), ինչպես նաև «Խորհրդեր և ուրարտներ» վերտառությամբ շարքի հրատարակություններն էին:

Հայագիտական ու արևելագիտական կադրերի մասնագիտական գիտելիքների և ունակությունների ամրապնդման նպատակով նրա նախաձեռնությամբ ավելի քան երբևէ ընդլայնվեցին արտերկրի մասնագետների հետ անմիջական շփումները: Արևելագիտության ինստիտուտի աշխատակիցները պարբերաբար մասնակցում էին արտերկրում և Հայաստանում կազմակերպվող միջազգային գիտաժողովներին, հրատարակվում էին արտասահմանյան գիտական պարբերականներում: Գ. Սարգսյանի անձի՝ որպես գիտնականի կարևորագույն առանձնահատկությունը գիտական և գիտակազմակերպչական գործունեության օրգանական համադրումն էր: Նրա գիտահետազոտական գործունեության կարևոր առանձնահատկությունը սկզբունքայնությունն էր: Ակադեմիկոսը վերին աստիճանի սկզբունքային էր գիտական հարցերում և երբեք չէր առաջնորդվում պահի թելադրանքով կամ փոխում իր տեսակետները ճնշման տակ: Նրան բնորոշ էր մշտական պայքարը մակերեսայնության և հատկապես գավառականության դեմ: Գ. Սարգսյանը մարմնավորում էր գիտնական-քաղաքացու կերպարը, ով փորձում էր պահպանել գիտության մաքրությունը և այն զերծ պահել սիրողական մակարդակի ոտնձգություններից:

Ակադեմիկոսն այն եզակի մասնագետներից էր, ում գիտական հետաքրքրությունները զուգահեռաբար ընդգրկում էին հայագիտության գրեթե բոլոր հիմնական ոլորտները, ինչպես նաև ասուրագիտությունը, ընդ որում՝ հավասար համամասնությամբ: Դրանք ներառում էին հայագիտության բազմաթիվ խնդիրներ՝ 1. հինարևելյան քաղաքային համայնք, 2. հելլենիստական դարաշրջանի Միջագետքի սոցիալ-քաղաքական կյանք, 3. ուշբաբելոնյան և հելլենիստական դարաշրջանների սեպագիր տեքստերի հրատարակություն և ուսումնասիրություն, 4. հին Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական պատմություն, 5. Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության ժամանակագրություն և պատմագիտական առանցքազաղափար, 6. Ուրարտու-Հայաստան և հայ ժողովրդի կազմավորման խնդիրներ:

Գ. Սարգսյանի ուսումնասիրություններին հատուկ էր յուրաքանչյուր պատմական իրադարձության կամ երևույթի հետազոտությունը պատմական լայն ետնախորքի լույսի ներքո: Դրա վառ օրինակը հին Հայաստանի քաղաքների ու քաղաքային մշակույթի ուսումնասիրությունն էր հելլենիստական պոլիսի և Բաբելոնիայի «քաղաքացիական-տաճարային համայնքի» հետ զուգահեռ հետազոտության միջոցով: Հենց շնորհիվ այդպիսի մոտեցման նա պարզեց, որ Հայաստանի քաղաքներն իրենցից ներկայացնում էին հելլենիստական աշխարհին բնորոշ կիսանկախ քաղաքային համայնքներ («Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин», Москва, 1960): Առաջնորդվելով

Գ. Սարգսյանն իր ուսումնասիրություններում անդրադարձել է նաև Ուրարտու-Հայաստան խնդրին⁴: Այստեղ նա փորձել է հանգամանորեն վերլուծել հայոց ծագումնաբանության ժամանակագրական և աշխարհագրական հիմնախնդիրները, դրան մասնակից էթնիկ խմբերի տեղաշարժերն ու դրանց փոխհարաբերությունները:

Գ. Սարգսյանի գիտական գործունեության անվիճելի լուսապսակը Պատմահայր Մովսես Խորենացուն նվիրված հետազոտություններն են: Այստեղ է, որ լիովի դրսևորվում է նրա ստեղծագործական ողջ ավյունը, լայնախոհությունը, գիտության մեջ գերիշխող կարծրատիպերից հրաժարումը: Խորենացուն նվիրված բազմաթիվ մենագրություններում և հոդվածներում նա մատենագրի Պատմությունն արժևորեց այնպիսի խորությամբ, որ այսօր դժվար է պատկերացնել ավելի ամբողջական մեկնաբանություն: Շնորհիվ Գ. Սարգսյանի՝ Մովսես Խորենացին հառնում է որպես հայ հոգևոր մշակույթի ու հայոց պետականության հենասյուները կերտող իսկական հայրենասեր անձնավորություն, ում անմահ աշխատությունը դաստիարակել է բազմաթիվ սերունդներ ու այդպիսին կմնա նաև հետագայում:

Մովսես Խորենացու Պատմության ուսումնասիրությունը Գ. Սարգսյանը իրականացրեց ամենայն բարեխղճությամբ՝ առաջարկելով այն դիտարկել որպես մեկ միասնական համակարգ, որտեղ թե՛ փաստերը, թե՛ ժամանակագրությունը և թե՛ հեղինակի կողմից մշակված աշխատության առանցքագաղափարը եզակի տեղ ունեին հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ: Ասվածը վերաբերում է հատկապես Պատմահոր օգտագործած սկզբնաղբյուրներին և դրանց ընտրությանը: Դրանց շարքում նա առանձնահատուկ նշանակություն տվեց բանավոր աղբյուրներին (առասպելներ, ավանդազրույցներ, երգեր), ինչպես նաև նյութական մշակույթի հուշարձաններին (քաղաքներ, ամրոցներ, տաճարներ, ջրանցքներ), որոնց նկարագրությունը պահպանվել էր նրա երկասիրության մեջ: Կարևոր նշանակություն ունեին նաև լեզվական աղբյուրները՝ հատուկ անունների ստուգաբանությունը, որոնք թույլ տվեցին Գ. Սարգսյանին վերականգնել Խորենացու կողմից ներկայացվող հոգևոր աշխարհը⁵:

Գ. Սարգսյանի ուսումնասիրությունների խորենացիական շարքի կարևոր ներդրումը արևմտյան մասնագիտական շրջանակներում գերիշխող գերքննադատական մոտեցման ժխտումն էր, ըստ որի՝ Պատմահոր աշխատությունը չէր կարող ստեղծվել V դարում, բացի այդ՝ չի կարող հավաստի պատմական սկզբնաղբյուր լինել: Հայագետ-ակադեմիկոսը բազմիցս անդրադարձել է այդ խնդիրներին և հենց հիմնականում նրա շնորհիվ հակախորենացիական դիրքորոշման հեղինակները տեղի տվեցին: Նրա մեկնաբանմամբ՝

⁴ Գ. Սարգսյան. Ուրարտական տերությունը և հայերը, Երևան, 1988, էջ 47–126, նույն ի՝ Նախահայրենիքի, ժողովրդի կազմավորման և Ուրարտուի մասին. – ՊԲՀ, 1990, № 1, էջ 23–40:

⁵ Գ. Սարգսյան. Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունը, Երևան, 1991, նույն ի՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները (Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականության և զարգացման փուլերի խնդիրները). – ՊԲՀ, 1992, № 2–3, էջ 27–50, նույն ի՝ Մովսես Խորենացու նախարարական տոհմերի ցանկը. – ՊԲՀ, 1996, № 1–2, էջ 73–90:

Խորենացու աշխատության արժևորումը հնարավոր է միայն Պատմահոր աշխատանքային լաբորատորիան ընկալելու դեպքում, ինչը Գ. Սարգսյանն ավելի քան համոզիչ վերականգնեց և ամբողջացրեց:

Ի հավելումն իր հիմնարար ուսումնասիրությունների՝ Գ. Սարգսյանը զգալի ավանդ ունի հայագիտության երախտավորների գիտական ժառանգության պահպանման և արժևորման գործում: Նա խմբագրեց ու հրատարակության պատրաստեց Ն. Ադոնցի, Հ. Մանանդյանի, Թ. Ավդալբեգյանի, Ե. Տեր-Մինայանի աշխատությունները:

Հայագիտական հետազոտություններին զուգահեռ Գ. Սարգսյանը զբաղվում էր նաև հելլենիստական դարաշրջանի միջագետքյան սեպագրական տեքստերով: Նրա գրչին են պատկանում այդ տեքստերի գիտական հրատարակությունները և ուսումնասիրությունները⁶:

Վերոգրյալ աշխատությունները մեկ անգամ ևս ցուցադրում են Գ. Սարգսյանի խորագիտակությունը հինարևելյան և հունական քաղաքակրթական իրողություններում:

Գ. Սարգսյանը մահացել է 1998 թ. օգոստոսի 25-ին Մոսկվայում: Երջանկահիշատակ ակադեմիկոսը հեռացավ կյանքից գիտական և գիտակազմակերպչական մեծ ու հեռահար ծրագրերի իրականացման փուլում, սակայն այն, ինչ նա հասցրեց անել հայ արևելագիտության և հայագիտության համար անզնահատելի է: Գ. Սարգսյանի հիշատակը միշտ վառ կմնա նրա հետ անձամբ շփված մասնագետների սրտերում:

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

*Պ. Գ. դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հին Արևելքի քաղաքակրթությունների պատմություն: Հեղինակ է 10 գրքի և շուրջ 100 հոդվածի:
ORCID: 0000-0003-2475-7115. aramkosyan@yahoo.com*

⁶ New Cuneiform Texts from Uruk of the Seleucid Period in the Staatliche Museen zu Berlin, Staatliche Museen zu Berlin. Forschungen und Berichte. Archäologische Beiträge, 1975, Bd. 16; Bruchstücke von seleukidischen Wirtschaftstexten aus Uruk in den Staatlichen Museen zu Berlin, Altorientalische Forschungen, 1977, 5 և այլն), ինչպես նաև դրանց ուսումնասիրությունը (City Land in Seleucid Babylonia, Ancient Mesopotamia. Moscow, 1969; Greek Personal Names in Uruk and the Graeco-Babyloniaca Problem, Acta Antiqua Acad. Scient. Hungaricae, T. 22. Budapest, 1974, p. 495–501; Греческая ономастика в Уруке и проблема Граeco-Babyloniaca. – «Древний Восток» (Ереван), 2, 1976, с. 181–217; Довольство-išqu в городе древней Вавилонии – аналог полисных раздач. – «Древний Восток», 3, 1978, с. 88–92; Манумиссии в селевкидско-аршакидском Уруке. – «Древний Восток», 5, с. 41–56 և այլն):

ՀՏԴ:947.925 Մելքոնյան

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.1-294

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
(Ծննդյան 65-ամյակի առթիվ)*

Լրացավ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Պատմության ինստիտուտի երկարամյա տնօրեն, «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի խմբագրական խորհրդի նախագահ Աշոտ Աղասու Մելքոնյանի ծննդյան 65-ամյակը: Հայագետի վաստակաշատ անունն ուղեկցում է նրան աշխատանքային առաջին իսկ քայլերից, ով իր ճանապարհն անցել է Պատմության ինստիտուտում:

Աշոտ Մելքոնյանը ծնվել է 1961 թ. փետրվարի 16-ին Ախալքալաքում: 1977 թ. ոսկե մեդալով ավարտել է տեղի Դերենիկ Դեմիրճյանի անվան թիվ 4 հայկական միջնակարգ դպրոցը և ընդունվել Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետ: Ուսումնառության տարիներին գերազանց առաջադիմության համար ստացել է Հակոբ Մանանդյանի անվան

կրթաթոշակ: 1982 թ. գերազանցության դիպլոմով ավարտելով բուհը մինչև 1985 թ. եղել է ԵՊՀ-ի հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ: 1989 թ. Ա. Մելքոնյանը պաշտպանել է թեկնածուականատենախոսություն «Արևմտյան Հայաստանի Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին» թեմայով՝ ստանալով պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

1986 թ. հոկտեմբերից Ա. Մելքոնյանն աշխատանքի է անցել Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում, նախ՝ որպես լաբորանտ, ապա՝ գիտաշխատող, գիտական քարտուղար և գիտական հարցերով փոխտնօրեն: 2002 թ. պաշտպանել է դոկտորականատենախոսություն՝ «Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին» թեմայով: Նույն թվականին ընտրվել է ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն: 2004 թ. ստացել է պրոֆեսորի գիտական կոչում: 2006 թ. ընտրվել է ԳԱԱ թղթակից անդամ, 2014 թ.՝ ԳԱԱ ակադեմիկոս:

Ա. Մելքոնյանի կենսագործունեության ոլորտը լայն է և ընդգրկուն. փայլուն հետազոտող է, հմուտ գիտակազմակերպիչ, մանկավարժ, մեր երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքի ակտիվ ու սկզբունքային մասնակից: Եվ այս ամենի համար նախևառաջ պարտական է հայրական՝ մանկավարժ, վաստակավոր ժուռնալիստ Աղասի Հարությունի Մելքոնյանի օջախին:

* Ներկայացվել է 23. II. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

Որպես հետազոտող ու գիտության կազմակերպիչ Ա. Մելքոնյանն իրավամբ մեծ հեղինակություն է վայելում ինչպես հայրենական և արտերկրի հայագիտական ու հասարակագիտական շրջաններում, այնպես էլ ընթերցող լայն հասարակայնության միջավայրում: Արտակարգ աշխատասիրությունը և գիտական հետաքրքրությունների ընդարձակ շառավիղը՝ Արևմտյան Հայաստանի պատմական ժողովրդագրություն, Հայկական հարց, Հայոց ցեղասպանություն, Ջավախքի պատմություն, հայ-վրացական, հայ-թուրքական հարաբերություններ, Հայաստանի պետականության պատմություն և այլն, նրան հնարավորություն է տվել հեղինակել 20 գիրք և շուրջ 500 գիտական հոդված: Դրանց հրատարակության աշխարհագրական սահմանները շատ լայն են՝ լույս են տեսել ոչ միայն մեզանում, այլև Ռուսաստանում, ԱՄՆ-ում, Մեծ Բրիտանիայում, Ֆրանսիայում, Վրաստանում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Իրանում, Արգենտինայում, Հունգարիայում, Լեհաստանում:

Ա. Մելքոնյանի մենագրական առաջին երախայրիքը 1994 թ. լույս տեսած «Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)» աշխատությունն է: Ինչպես հայտնի է, թուրքական պատմագիտությունը ազգայնական ու պանթուրքիստական դիրքերից տասնամյակներ շարունակ այն միտքն է զարգացնում, թե պատմական բոլոր ժամանակներում Արևմտյան Հայաստանում կամ, ինչպես իրենք են գրում, Արևելյան Անատոլիայում, չի եղել մի վարչամիավոր, որտեղ հայերը կազմեին բնակչության մեծամասնություն: Հեռուն գնացող մի կեղծիք, որի նպատակն այդ տարածքների նկատմամբ մեր ժողովրդի իրավունքի ժխտումն է: Թուրքերի այս պնդումների մերկացման տեսակետից խիստ արժեքավոր է Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը կազմող Էրզրումի նահանգի պատմաժողովրդագրական խնդիրների ուսումնասիրության ուղղությամբ Ա. Մելքոնյանի տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ ստեղծված այս մենագրությունը: Ուսումնասիրություն, որը լույս է սփռում ժողովրդագրական բուռն գործընթացներով անցնող ընկնող մի ժամանակահատվածի՝ XIX դ. առաջին երեսնամյակի պատմական բազմաթիվ անցուդարձերի վրա: «Մելքոնյանի մենագրության հաջողությունը պայմանավորված է եղել երկու էական հանգամանքով, – այս գրքի մասին գրած «Արժեքավոր աշխատություն Կարնո նահանգի մասին» վերնագրով գրախոսականում մասնավորապես նշել է ԳԱԱ թղթակից անդամ Հ. Բարթիկյանը: – Առաջին՝ հեղինակը օգտագործել և շրջանառության մեջ է դրել բազմաբնույթ և հարուստ աղբյուրագիտական նյութ: Օգտագործվել են ինչպես Երևանի (հատկապես Մատենադարանի մի շարք ֆոնդեր), այնպես էլ Մոսկվայի և Թբիլիսիի տարբեր արխիվների նյութեր: ... Երկրորդ՝ մանրակրկիտ համատեղվել է հավաքված հարուստ նյութը և Կարնո նահանգի 16 գավառների ժողովրդագրության, նրանցում ազատագրական շարժումների, սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերաբերյալ ստեղծվել է աշխատությունների մի ինքնատիպ շարք:

Հեղինակի ուշադրության կենտրոնում են այնպիսի կարևոր հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են նահանգի բնակավայրերի տեղագրությունը, ազգաբնակչության թվաքանակը, ազգային կազմը, էթնիկական տեղաշարժերը, դրանց սոցիալ-քաղաքական նախադրյալների բացահայտումը և այլն» («Հայաստանի Հանրապետություն», 22. XI. 1994):

Իր այս աշխատությամբ, փաստորեն, Ա. Մելքոնյանը հայ պատմագիտության ասպարեզում միանգամայն նոր բնագավառի՝ Հայաստանի շրջանների ժողովրդագրական հետազոտության սկիզբ է դրել՝ խիստ կարևորելով դրա հրատապությունն ու քաղաքական նշանակությունը:

Այս մենագրության տրամաբանական շարունակությունը կարելի է համարել Ա. Մելքոնյանի «Ջավախք. պատմության ուրվագծեր» (1999) և «Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին» (2003) աշխատությունները, քանզի ջավախահայերի մեծ մասի նախնիները տեղափոխվել էին Էրզրումի նահանգից 1829-1830 թթ.: Նշված գրքերից երկրորդը ներառում է հետազոտական իմաստով տարողունակ ժամանակաշրջան ու նվիրված է հայ պատմագրության մեջ սակավ ուսումնասիրված, բայց մեծ կարևորություն ներկայացնող բնագավառներից մեկին՝ Հյուսիսային Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության խնդիրներին, որոնք, պայմանավորված ներկա ժամանակաշրջանում տարածաշրջանային նոր զարգացումներով, զուտ գիտական նշանակությունից բացի, ձեռք են բերում նաև քաղաքական, գործնական, այժմեական հնչեղություն ու կարող են ուղեցույց լինել քաղաքագետների, ռազմավարությամբ զբաղվող մեր պետական, քաղաքական գործիչների համար: Մենագրությունն ընդգրկում է Ջավախքի քաղաքական պատմության, պատմական աշխարհագրության, Հայ առաքելական եկեղեցու պատմության, երկրագիտության ու քարտեզագրության, մշակութաբանության, վիճակագրության բնագավառները իրենց ամբողջության մեջ: Արդեն իսկ նկատվել է, որ չնայած գրքի վերնագրին՝ այն ավելի ընդգրկում է և շոշափում է բազմաթիվ ու բազմապիսի հարցեր: Գիտական շրջանառության մեջ դնելով արխիվային հարուստ նյութեր՝ այն խիստ օգտակար է ինչպես Ջավախքի, այնպես էլ հարևան Ախալցխայի, Ասպինձայի, Ծալկայի և այլ գավառների, առհասարակ հայ-վրացական հարաբերությունների ու ողջ տարածաշրջանի պատմության ուսումնասիրության համար: «Ա. Մելքոնյանն ընտրել է թեմայի բազմաքանակ ու բազմաբնույթ, հաճախ խճողված հարցերը քննարկելու և լուսաբանելու միանգամայն ճիշտ ու արդարացված եղանակ՝ պատմաքննական մեթոդը, – նկատել է ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանը՝ գրախոսելով սույն գիրքը: – Շնորհիվ լեզուների և առաջին հերթին վրացերենի իմացության, բոլոր անհրաժեշտ սկզբնաղբյուրների ու գրականության նյութը ներառելու և պատմագիտական հիմնավոր պատրաստվածության՝ Աշոտ Մելքոնյանը ստեղծել է բարձրարժեք ու մնայուն աշխատություն: Տեսական լավ պատրաստվածությունը, պատմական աշխարհագրության և ժողովրդագրության՝ հեղինակի մասնագիտական իմացությունները մեծապես նպաստել են հաջողված մենագրություն ստեղծելուն: Հաջողության գրավականներից մեկն էլ եղել է այն, որ հետազոտողը պատմական երկարատև ժամանակաշրջանում իրեն զբաղեցնող հիմնահարցերը քննարկել է Անդրկովկասի և Ռուսաստանի պատմության ընդհանուր հետնախորքի վրա: Մենագրության ընդհանրացումներն ու եզրահանգումները փաստագրված են ու համոզիչ» (ՊԲՀ, 2003, № 2, էջ 297):

Ա. Մելքոնյանի գրչին է պատկանում նաև «Նյութեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի դարոցների պատմությունից (19-րդ դար – 20-րդ դարի սկիզբ)» (2005) աշխատությունը, որտեղ եկեղեցու թեմական կառույցների ընդհանուր հենքի վրա նկարագրվում են հիշյալ երկու գավառների հոգևոր-կրթական կյանքը, 1829 թ.

Ռուսաստանին միացումից հետո Սամցխե-Ջավախքում հայ քաղաքական ու հոգևոր-կրթական կյանքի աշխուժացման միտումները, երբ ծխական, մասնավոր ու պետական հարյուրավոր դպրոցներ էին բացվել տարածաշրջանում: Աշխատությունը համալրված է արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթերով՝ որպես առարկայական հետազոտվող նյութ:

Ի մի բերելով իր բազում հոդվածները՝ Ա. Մեքոնյանը 2011 թ. հրապարակ է հանել «Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր (հոդվածների ժողովածու)» գիրքը: Այդ նույն թվականին ծննդյան 50-ամյակի առթիվ լրյս է տեսնում նրա կենսամատենագիտությունը: Գրքույկն ամփոփում է անվանի պատմաբանի 25-ամյա գիտահասարակական գործունեության ամբողջական պատկերը՝ անչափ խոսուն լուսանկարների մի խմբաքանակով:

Բացի մենագրական աշխատանքներից՝ Ա. Մեքոնյանը նաև կոլեկտիվ աշխատանքի ջատագով է. այսպես՝ Վ. Ղազախեցյանի հետ կազմել ու խմբագրել է «Հայաստանը պետական գաղտնի փաստաթղթերում (1922–1929 թթ.)» (2008) ժողովածուն, Է. Լ. Դանիելյանի համահեղինակությամբ գրել է «Հայոց պատմություն. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» (2008) գիրքը:

Հարկ է առանձնահատուկ նշել պատմաբանի հայրդու քաղաքացիական հստակ ու սթափ դիրքորոշումը մեր ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող հարցերի, մասնավորապես Հայկական հարցին, Հայոց ցեղասպանությանը, հայ-թուրքական արձանագրություններին, հայ-վրացական փոխհարաբերություններին վերաբերող հիմնախնդիրների հրապարակային քննարկումների ժամանակ: Այդ հարցերին են նվիրված «Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները» (2013) և «Յեղասպանություն և հայրենագրկում. ճանաչումից հատուցում (հոդվածներ և հարցազրույցներ)» (2015) ժողովածուները: Դրանցից երկրորդում տեղ են գտել նաև Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ տարբեր լեզուներով հեղինակի ինչպես հրատարակված, այնպես էլ անտիպ հոդվածները, զեկուցումները և հարցազրույցները: Հայոց Մեծ եղեռնի հետևանքների վերացման, այն է՝ հատուցման հասնելու տեսանկյունից կարևորվում է միջազգային օրենսդրության մեջ հայրենագրկում հասկացության ձևակերպման անհրաժեշտությունը, այդ հարցում համահայկական և պետական հայեցակարգի ստեղծումը (ժողովածուի մասին պ. գ. թ. Արմեն Կարապետյանի գրախոսականը տե՛ս ՊԲՀ, 2016, № 1, էջ 224–227):

Ակադեմիկոս Ա. Մեքոնյանի գիտակազմակերպչական գործունեության մասին մեր խոսքը թերի կլինի, եթե հատուկ չնշվի նրա տքնաջան աշխատանքը «Հայոց պատմություն» ակադեմիական նոր բազմահատորյակի հրատարակության պատրաստման ու տպագրության հարցում: Նկատենք, որ նրա տնօրինության օրոք Պատմության ինստիտուտում հիմնվեց «Մեսրոպ արք. Աշճյան» գիտական կենտրոնը, արքեպիսկոպոսի անունը կրող մատենաշարը, սկսեցին պարբերաբար հրատարակվել «Հայոց պատմության հարցեր» տարեկան ժողովածուները, ստեղծվեց ինստիտուտի գիտահրատարակչական-տպագրական բազան: Գնահատելի է Ա. Մեքոնյանի նախաձեռնությունը Մուղնիի դպրոցն անվանի հոգևորական Մեսրոպ արք. Աշճյանի անվամբ կոչելու և Սրբազանի արձանը տեղադրելու գործում:

Ա. Մելքոնյանն իր գիտական եզրակացություններն ու մտորումները տարիներ ի վեր ներկայացրել է ու այսօր էլ շարունակում է այդ արդյունավետ շփումը լսարանների հետ տարբեր գիտաժողովներում, նաև դասախոսություններով ու ելույթներով հանդես է գալիս ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտերկրում՝ իր ծանրակշիռ խոսքն ուղղելով սփյուռքահայ և օտարազգի ունկնդիրներին՝ Ուկրաինայում, Գերմանիայում, Վրաստանում, ԱՄՆ-ում, Թուրքիայում, Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Եգիպտոսում, Շվեդիայում, Իրանում, Իսպանիայում, Լիբանանում, Հունաստանում, Շվեյցարիայում, Հունգարիայում, Սիրիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Կիպրոսում, Մոլդովայում:

Գիտավարչական աշխատանքին զուգահեռ ակադեմիկոսը վարում է նաև մանկավարժական եռանդուն գործունեություն, դասավանդում է Երևանի պետական համալսարանում, ԳԱԱ միջազգային գիտակրթական կենտրոնում, 2004–2006 թթ. զբաղեցրել է Երևանի Մխիթար Հերացու անվան բժշկական համալսարանի հասարակական գիտությունների ամբիոնի վարիչի պաշտոնը: Դասախոսական աշխատանքը նպաստել է, որ նա ստեղծի նաև բուհական ու դպրոցական մի շարք դասագրքեր: Բազմիցս եղել է տարբեր բուհերի (Երևանի պետական, Ի. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական, Արցախի պետական համալսարաններ, Գյումրիի մանկավարժական ինստիտուտ) պատմության ֆակուլտետների պետական քննական հանձնաժողովների նախագահ:

Ա. Մելքոնյանը գլխավորում է Պատմության ինստիտուտի գիտական ու նույն ինստիտուտում գործող 004 Հայոց պատմության մասնագիտական խորհուրդները, ԵՊՀ խորհրդի, Պատմության ֆակուլտետի, Արևելագիտության ինստիտուտի, Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի գիտական խորհուրդների անդամ է: Գիտական մի քանի հանդեսների ու տարեգրքի [«Հայոց պատմության հարցեր» (խմբագիր), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «Պատմաբանասիրական հանդեսի», «Բանբեր հայագիտության», «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», «Կանթեղ», «Վէմ», «Պատմություն և մշակույթ», «Պատմություն և հասարակագիտություն», «Вестник гуманитарных и юридических наук (Ставрополь, Северокавказский федеральный университет)» և այլն] խմբագրական խորհուրդների անդամ է:

Ա. Մելքոնյանը գրասենյակային գիտնական չէ. հետազոտական, գիտավարչական ու մանկավարժական աշխատանքով տարիներ շարունակ (սկսած 1997 թ.) ծանրաբեռնված լինելով՝ մեկնել է Արևմտյան Հայաստան, շրջել մեր Հայրենիքի տարածքներով, ապա աշխատություններով ու տեսաֆիլմերով իր տպավորությունները կիսել հայրենակիցների հետ: Այդ ուխտագնացությունների արդյունք է «Կարոտի Էրգիր» (2006) ֆիլմը: 2007 թ. օգոստոսի 10-ին՝ հայ ժողովրդի համար բախտորոշ Սևրի դաշնագրի ստորագրման օրը, նա բարձրացել է Արարատ լեռան գագաթը և դրա հիման վրա ստեղծել «Արարատ. Հայոց անմահության խորհուրդը» գիտահանրամատչելի աշխատությունն ու պատմավավերագրական համանուն ֆիլմը (2008)՝ նվիրված հայ նոր գրականության հիմնադիր, մեծ լուսավորիչ Իսախանուր Աբովյանի ծննդյան 200-ամյակին (1809 թ.) և Դորպատի համալսարանի պրոֆ. Ֆրիդրիխ Պարրոտի հետ Ի. Աբովյանի Արարատի գագաթը բարձրանալու 180-ամյակին (1829 թ.): Գրքի և ֆիլմի պատմափաստագրական, պատմաճանաչողական, գաղափարադաստիարակչական, ազգային-

հայրենասիրական կողմնորոշիչների մասին բովանդակալից գրախոսությամբ հանդես է եկել պ. գ. թ. Քնարիկ Ավագյանը (տե՛ս «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2009, № 1, էջ 252-257):

Ա. Մելքոնյանը բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել իբրև ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն: Նրա շնորհիվ սոցիալ-տնտեսական աննպաստ պայմաններում հնարավոր եղավ պահպանել ինստիտուտի գիտական ներուժը, ստեղծել աշխատանքային բարենպաստ միջավայր: Զգալի է նաև հոբելյարի ներդրումը գիտական երիտասարդ կադրերի պատրաստման ասպարեզում: Նրա ղեկավարությամբ պաշտպանվել է 21 թեկնածուական ատենախոսություն, որոնք նվիրված են եղել Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության, ցեղասպանության և այլ թեմաներին: Նա եղել է մի շարք ատենախոսությունների ընդդիմախոս: Իսմբագրել է բազմաթիվ գիտական աշխատություններ:

Ա. Մելքոնյանի ղեկավարության տարիներին ինստիտուտն արձանագրել է լուրջ ձեռքբերումներ. ակտիվացրել գործակցությունն ինչպես Սփյուռքի մեր հայրենակիցների, այնպես էլ արտասահմանյան գիտական շրջանակների հետ:

Օրինակելի է գիտությունը հասարակական-քաղաքական գործունեությանը շաղկապելու նրա մեծ հմտությունը: Ա. Մելքոնյանը մշտապես մտահոգված է մեր երկրի հոգսերով, իրականացրել և իրականացնում է հասարակական-քաղաքական արդյունավետ գործունեություն:

Աշխարհով մեկ սփռված հայությունը քաջածանոթ է հայ-թուրքական հարաբերությունների և նախաստորագրված արձանագրությունների վերաբերյալ Ա. Մելքոնյանի դիրքորոշմանը: Քաղաքացիական արիության ու սեփական հավատամքին անդավաճան մնալու վառ օրինակ է ՀՀ Ազգային ժողովում «Նախաստորագրված արձանագրությունները և Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կարգավորման գործընթացը» թեմայով 2009 թ. հոկտեմբերի 1-ին խորհրդարանական լուսններին նրա համարձակ ելույթը:

2010 թ. ՀՀ պաշտպանության նախարարին կից հասարակական խորհրդի նախաձեռնած «Պատմության և մշակույթի էջեր» ծրագրի շրջանակներում հանրապետության այլ գիտնականների, մտավորականների հետ մեր հոբելյարը հայրենասիրական դասախոսություններ է կարդացել Հայոց բանակում՝ նպաստելով ինչպես զինվորների ռազմահայրենասիրական ոգու, այնպես էլ պատմաճանաչողական կարողությունների բարձրացմանը:

Անվանի պատմաբանն իր գիտավարչական, մանկավարժական ու հասարակական ակտիվ գործունեության համար արժանացել է մի շարք մրցանակների ու պարգևների: Այսպես՝ նրա «Էրզրում» մենագրությունը և Էրզրումի նահանգի գավառների պատմությանը նվիրված շուրջ 30 հոդվածներն արժանացել են «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի կազմակերպած «Երիտասարդ գիտնական-94» մրցույթի գլխավոր մրցանակին, իսկ «Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին» աշխատությունը՝ «Գուրգեն Մելիքյանի Քաջաթաղի բազմազավակ ընտանիքների» հիմնադրամի դրամաշնորհին և Թեքեյան մշակութային միության «Հայկաշեն Ուզունյան» մրցանակին (2004 թ.): Նա պարգևատրվել է Հայաստանի և Արցախի հանրապետությունների կառավարական բարձր պարգևներով: Այսպես՝ Երևանի բժշկական համալսարանի «Ու-

կե» (2005թ.), «Ֆրիտյոֆ Նանսեն» (2010թ.), ԵՊՀ-ի և «Մանկավարժական Համալսարան» ոսկե (2011 թ.), ՀՀ ՊՆ «Գարեգին Նժդեհ» (2011 թ.) մեդալներով: Պատմագիտության բնագավառում ձեռք բերած ակնառու հաջողությունների համար Ա. Մեքոնյանը 2003 թ. պարգևատրվել է «Մովսես Խորենացի», իսկ 2005 թ. Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցի միջոցառումներին ակտիվորեն մասնակցելու համար՝ ՀՀ վարչապետի մեդալներով, նաև «ԼՂՀ ազգային-ազատագրական պայքարի 25-ամյակի առթիվ» հուշամեդալով (2013 թ.), «Անդրանիկ Օզանյան» (2013 թ.), «Արգիշտի Առաջին» (2014 թ.), «Վաչագան Բարեպաշտ» (2018 թ.) մեդալներով:

Ակադեմիկոս Ա. Մեքոնյանին՝ ներքին ազատություն ունեցող, համարձակ, կամեցող մարդուն, մաղթում ենք երկար տարիների կյանք ու բազմաթիվ աշխատություններ՝ ի մարմնավորումն իր գիտական անսպառ մտահղացումների և երիտասարդական ավյունի:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Իմբագրության կողմից

Հանդեսի խմբագրական խորհրդի հետ ի սրտե շնորհավորում ենք անվանի գիտնականին, նրան մաղթում քաջառողջություն և գիտական ասպարեզում նորանոր ձեռքբերումներ:

ՌՌԻԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ
(Ծննդյան 70-րդ տարեդարձի և գիտամանկավարժական
գործունեության 45-ամյակի առթիվ)*

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, հասարակական գործիչ Ռուբեն Արամի Սաֆրաստյանը 70 տարեկան է:

Վաստակաշատ գիտնականն արժանի տեղ է զբաղեցնում հայաստանյան արևելագիտական դպրոցի ճանաչված անունների շարքում ոչ միայն իբրև այդ դպրոցի ավանդույթի շարունակող, այլև Հայաստանում արևելագիտության, մասնավորապես թուրքագիտության զարգացման գործում ունեցած իր անուրանալի ներդրման համար: Լեզվագիտական ու պատմագիտական խոր գիտելիքները և բարձր պատրաստվածությունը, հետազոտական ու վերլուծական անվիճելի կարողությունները թույլ են տվել նրան հայ արևելագիտական դպրոցը պատվով

ներկայացնել արտերկրի գիտակրթական տարբեր շրջանակներում: Ռ. Սաֆրաստյանն անցել է գիտական-ստեղծագործական բովանդակալից ուղի, որը շաղկապված է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական հարուստ գործունեությանը:

Ռուբեն Սաֆրաստյանը ծնվել է 1955 թ. հոկտեմբերի 5-ին Երևան քաղաքում՝ հայտնի թուրքագետ-արևելագետ և քաղաքական գործիչ Արամ Սաֆրաստյանի ընտանիքում: Շարունակելով ընտանեկան ավանդույթը՝ նա ևս ընտրում է արևելագետի մասնագիտությունը: 1977 թ. ավարտում է Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի թուրքագիտության բաժինը, այնուհետև՝ 1980 թ.՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտի ասպիրանտուրան: 1981 թ. աշխատանքի է անցնում Գիտությունների ակադեմիայի համակարգում նախ՝ որպես Արևելագիտության ինստիտուտի կրտսեր, ապա՝ ավագ, առաջատար գիտաշխատող: 1998 թվականից ղեկավարել է ինստիտուտի Թուրքիայի բաժինը: 2006–2020 թթ. եղել է Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն. այժմ ինստիտուտի տնօրենի խորհրդականն է:

Գիտական գործունեությանը զուգահեռ Ռ. Սաֆրաստյանը 1988–1991 թթ. աշխատել է նաև որպես Գիտությունների ակադեմիայի Սփյուռքի և Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման գիտական կենտրոնի փոխտնօրեն:

* Ներկայացվել է 04. III. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

1983 թ. Ռ. Սաֆրաստյանը դարձել է պատմական գիտությունների թեկնածու, 2009-ին՝ պատմական գիտությունների դոկտոր: Գիտամանկավարժական արդյունավետ գործունեության համար 2007 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի գիտական կոչում: 2010 թ. անվանի արևելագետն ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, 2014 թ.՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս:

Ավելի քան չորս տասնամյակ է, ինչ Ռ. Սաֆրաստյանն ակտիվ գիտամանկավարժական գործունեություն է ծավալում Երևանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում՝ Երևանի պետական համալսարանում, Հայաստանի ամերիկյան համալսարանում, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում, Ռուս-հայկական համալսարանում, ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնում, Գեղարվեստաթատերական ինստիտուտում, «Հրաչյա Աճառյան» համալսարանում: 2015–2020 թթ. ղեկավարել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնը: Նրա հմուտ ղեկավարության ներքո բազմաթիվ երիտասարդներ ստացել են գիտական աստիճաններ և ներկայումս կարևոր դիրքեր են զբաղեցնում հայրենի գիտության տարբեր ոլորտներում:

Ռ. Սաֆրաստյանն այսօր էլ շարունակում է մանկավարժական-դասախոսական ակտիվ գործունեությունը՝ թուրքագիտության, ցեղասպանագիտության, Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության վերաբերյալ մասնագիտական հարուստ գիտելիքներն ու փորձը փոխանցելով երիտասարդ սերնդին:

Գիտնական-արևելագետ Ռ. Սաֆրաստյանին բնորոշ է ինքնազարգացման, ինքնակատարելագործման մղումը: Դրա շնորհիվ է, որ 1999–2002 թթ. նա հաջորդաբար հաղթող է ճանաչվում Հումբոլդտի (Գերմանիա), ապա Ֆուլբրայթի անվան (ԱՄՆ), այնուհետև Կենտրոնական եվրոպական համալսարանի (Հունգարիա) միջազգային գիտական մրցույթներում և մեկական տարի տևողությամբ հաջորդաբար գիտահետազոտական աշխատանք կատարում նախ Բոխում քաղաքի համալսարանում, ապա՝ Կալիֆոռնիայի Բըրքլի համալսարանում, այնուհետև Բուդապեշտի համալսարանի քաղաքականության ուսումնասիրման կենտրոնում և ամբողջացնում հայ-թուրքական հարաբերությունների, Օսմանյան կայսրության ու հանրապետական Թուրքիայի վերաբերյալ ուսումնասիրությունների արդյունքները: Նրա արտերկրյա գիտական գործուղումների շարքն ընդգրկում է երկու տասնյակից ավելի երկրներ:

Ծանրաբեռնված գիտամանկավարժական ու վարչական աշխատանքով՝ Ռ. Սաֆրաստյանը հիմնադրել և խմբագրել է գիտական մի շարք պարբերականներ՝ «Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», «Ժամանակակից Եվրասիա», նաև, Վարշավայի համալսարանի ներկայացուցիչների հետ, պատմության, իրավունքի, քաղաքագիտության հարցերի ուսումնասիրմանը նվիրված «Հայ-լեհական տարեգիրքը»: Նրա նախաձեռնությամբ և խմբագրությամբ լույս է տեսել «Արևելագիտությունը Հայաստանում» գիտական մատենաշարը:

Բացի այդ, Ռ. Սաֆրաստյանը նաև Հայաստանում և արտերկրում հրատարակվող մի շարք հեղինակավոր գիտական պարբերականների խմբագրական խորհուրդների, ինչպես նաև գիտական կենտրոնների խորհուրդների անդամ է:

Ռ. Սաֆրաստյանի գիտական հետաքրքրությունների ոլորտում են Թուրքիայի նոր ու նորագույն պատմության, արտաքին քաղաքականության, աշխարհաքաղաքականության, ինչպես նաև Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերը: Նա հեղինակ է ավելի քան երկու հարյուր հրատարակումների, որոնք լույս են տեսել ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտերկրում՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իսպաներեն, պորտուգալերեն, թուրքերեն և այլ լեզուներով: Համահեղինակ է բուհական և դպրոցական դասագրքերի:

Վաստակաշատ թուրքագետի՝ տասնամյակների տքնաջան գիտական պրատումների համապարփակ արդյունքն է «Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876–1920 թթ.)» մենագրությունը (2009), որը լույս է ընծայվել նաև անգլերեն ու ֆրանսերեն: 2025 թ. Մոսկվայում լույս տեսավ այդ մենագրության վերամշակված հրատարակությունը՝ ռուսերեն: Աշխատությունը հաջողված փորձ է հայեցակարգային մակարդակով պարզաբանելու Օսմանյան կայսրության պատմության վերաբերյալ գիտաքաղաքական կարևորություն ունեցող բազմաթիվ հիմնահարցեր, մասնավորապես այդ տերության կառավարող շրջանակներում թուրքահպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանության բարդ ու հակասական խնդիրը: Աշխատությունն ուշագրավ է իր կառուցվածքով, պատմական նյութի քննական համակողմանի վերլուծությամբ, շարադրանքի ոճով: Այն ծանրակշիռ ներդրում է Հայկական հարցի ու Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հայեցակարգային մոտեցումների ձևավորման ուղղությամբ:

Ռ. Սաֆրաստյանի գիտական կարևոր աշխատություններից է նաև «Մուսթաֆա Քեմալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919–1921 թթ.)» գիրքը (2019): Ռ. Սաֆրաստյանի գիտական աշխատությունները լայն արձագանք են գտել ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտերկրում:

Ռ. Սաֆրաստյանն ունի նաև պետական կառավարման բարձրագույն մարմիններում միջազգայնագետ-վերլուծաբանի, ինչպես նաև դիվանագիտական աշխատանքի փորձառություն. 1991–1992 թթ. եղել է Հայաստանի Գերագույն խորհրդի միջազգային հարաբերությունների գծով ավագ փորձագետ, 1992–1996 թթ.՝ ՀՀ նախագահի աշխատակազմի վերլուծական բաժնի վարիչի տեղակալ: 1996–1997 թթ. կատարել է դիվանագիտական աշխատանք. Գերմանիայում եղել է ՀՀ դեսպանատան խորհրդական: Մասնակցել է մի շարք կարևոր բանակցային գործընթացների: Աշխարհաքաղաքական հարափոփոխ իրադարձությունների դարաշրջանում խիստ կարևորվում է ճշգրիտ վերլուծությունների ու գնահատականի անհրաժեշտությունը, ըստ այդմ՝ դասախոսություններով պարբերաբար հանդես է գալիս ՀՀ ԱԳ նախարարության դիվանագիտական դպրոցի ունկնդիրների առջև:

Ռ. Սաֆրաստյանը 2009–2018 թթ. և 2025 թվականից ՀՀ Հանրային խորհրդի անդամ է: Որպես փորձագետ ակտիվորեն արձագանքում է միջազգային հարաբերություններին և աշխարհաքաղաքական գործընթացներին՝ հաճախակի հանդես գալով վերլուծություններով ինչպես հայաստանյան, այնպես էլ արտերկրի ՉԼՄ-ում:

Գիտահասարակական բեղուն գործունեության համար Ռ. Սաֆրաստյանը պարգևատրվել է «Մովսես Խորենացի» (2008 թ.) և Պաշտպանության նախարարության «Գարեգին Նժդեհ» (2010 թ.) մեդալներով, ՀՀ Ազգային ժողովի պատվոգրով: 2021 թ. արժանացել է Պաշտպանության նախարարության պատվոգրի՝ «Արցախի Հանրապետությունում ծավալված պատերազմական գործողությունների ընթացքում Պաշտպանության նախարարությանը ցուցաբերած աջակցության համար»: Ֆրանսիական “Le dictionnaire biographique: Arméniens d’hier et d’aujourd’hui” հրատարակությունը 2021 թ. նրան ընդգրկել է պատմության ականավոր 3200 հայերի ցանկի մեջ:

Բազմաշնորհ գիտնական, խորաթափանց հետազոտող, գիտամանկավարժական ու պետական-վարչական աշխատանքի տարիների ահռելի փորձառություն ունեցող ակադեմիկոս Ռ. Սաֆրաստյանին մաղթում ենք արևշատություն, կյանքի երկար տարիներ, անձնական հաջողություններ և ստեղծագործական նորանոր ձեռքբերումներ:

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

ԱԼԵՔՍԱՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ
(Ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)*

Մեր ժամանակի ճանաչված պատմաբաններից մեկը՝ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի երկարամյա աշխատակից, Քրիստոնյա Արևելքի բաժնի վարիչ, պ. գ. դ. Ալեքսան Հակոբի Հակոբյանը, դարձել է 70 տարեկան:

Ծնվել է 1955 թ. հոկտեմբերի 11-ին՝ Երևանում՝ ինժեներ-կոնստրուկտորի և հաշվապահի ընտանիքում: 1962–1972 թթ. սովորել է թիվ 46 և 144 միջնակարգ դպրոցներում՝ 7 և 3 տարի: 1972–1973 թթ. աշխատել է Երևանի «Հայգորգ» ֆիրմայում՝ որպես օժանդակ բանվոր: 1973–1978 թթ. ուսանել է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետում և ստացել ավարտական կարմիր դիպլոմ՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն» մասնագիտացմամբ: Նրա դիպլոմա-

լին աշխատանքը, որը ղեկավարել էր հետագայում ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Բաբկեն Հարությունյանը (1941–2013)՝ նվիրված էր Բ. հ. 62 թ. Հռանդեայի հայ-հռոմեական պայմանագրին: Ի դեպ, ուսանողական տարիներին մեր հորեղբայրը «Ղարաբաղ» կոմիտեի ապագա անդամ, անկախ Հայաստանի մայրաքաղաքի առաջին քաղաքապետ Համբարձում Գալստյանի (1955–1994) հետ հրատարակել է հումորային բազմամյա պատի թերթ՝ «Ուտենի»:

1978 թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին Ա. Հակոբյանը հետբուհական ճամբարային զինվորական ծառայություն է անցել Սովետաշենի (ներկայիս՝ Նուբարաշեն) գնդում և ստացել կրտսեր սպայական կոչում: 1978 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին աշխատել է Հայաստանի ազգագրության նորաստեղծ թանգարանում (Սարդարապատ)՝ որպես գիտաշխատող: Իսկ նոյեմբերից մինչև 1981 թ. դեկտեմբեր ուսանել է ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադի (ներկայիս՝ Սանկտ Պետերբուրգ) բաժանմունքի ասպիրանտուրայում ու ավարտել այն «Աղբյուրագիտություն և պատմագրություն» մասնագիտացմամբ: Այստեղ նրա երկրորդ ղեկավարն է դարձել անվանի հայագետ-բյուզանդագետ, պ. գ. դ. Կարեն Յուզբաշյանը (1927–2009):

1982–1990 թթ. Ա. Հակոբյանն աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտում՝ որպես Կովկասագիտության և բյուզանդագիտության բաժնի ավագ

* Ներկայացվել է 13. III. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

լաբորանտ, ապա՝ կրտսեր գիտաշխատող, գիտաշխատող և ավագ գիտաշխատող (այդ բաժինը, որը 1990-ականներին վերանվանվեց Քրիստոնյա Արևելքի բաժին, ստեղծել և ղեկավարում էր մեր հոբեյարի երրորդ ուսուցիչը՝ ճանաչված հայագետ-կովկասագետ, պ. գ. դ. Պարույր Մուրադյանը): 1985 թ. հունվարին նա Երևանում՝ Պատմության ինստիտուտում, պաշտպանել է «Աղուանք» և «աղուաններ» եզրույթները հունա-լատինական և հայկական աղբյուրներում (սեմանտիկ վերլուծություն)» (ռուսերեն) գիտական թեզը և ստացել պատմական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: Պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսությունը՝ «Բուն Աղուանքի և Հայոց Արևելից կողմանց իշխանատոհմերը և արքայատոհմերը Թ-ԺԳ դարերում (պատմա-աղբյուրագիտական քննություն)» թեմայով, 2014 թ. սեպտեմբերին հաջողությամբ պաշտպանել է իր հարազատ Արևելագիտության ինստիտուտում:

1988–1990 թթ. Արցախյան համազգային շարժման տարիներին Ա. Հակոբյանը դարձել էր նրա ղեկավարներից մեկը՝ որպես «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ: Իբրև այդպիսին՝ 1988-ի դեկտեմբերից մինչև 1989-ի ապրիլի վերջ խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների կողմից բանտարկվեց Սովետաշենի և Մոսկվայի («Մատրոսսկայա տիշինա») բանտերում: Ազատվելուց հետո մասնակցել է նաև մարտական գործողությունների՝ Քյարքիի (Տիգրանաշեն) օպերացիային, Գետաշենի ենթաշրջանի պաշտպանության կազմակերպմանը և այլն: 1990 թ. սեպտեմբերին համազգային շարժման մյուս առաջնորդների հետ ընտրվել է ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր: Եղել է ՀՀ Ազգային ժողովի I և II գումարումների (1995 և 1999 թթ.) պատգամավոր: Խորհրդարանում եղել է Անկախ պետականության հաստատման և ազգային քաղաքականության հարցերի, ապա՝ Պաշտպանության, ներքին գործերի և ազգային անվտանգության մշտական հանձնաժողովների անդամ: 1990–1991 թթ., համատեղությամբ աշխատել է ՀՀ կառավարությանն առընթեր փախստականների պետական կոմիտեի նախագահ, ապա, կարճ ժամանակով՝ ՀՀ նորընտիր նախագահի խորհրդական: 1993-ի դեկտեմբերի սկզբից մինչև 2004 թ. վերջ համատեղությամբ աշխատել է նաև Արցախում որպես ԼՂՀ նորաստեղծ Քաշաթաղի շրջանի վարչակազմի հիմնադիր-ղեկավար:

2005 թ. հունվարից մեր հոբեյարը կրկին աշխատում է Արևելագիտության ինստիտուտի Քրիստոնյա Արևելքի բաժնում՝ սկզբում որպես ավագ գիտաշխատող, փետրվարից՝ վարիչ: Անցած երկու տասնամյակների ընթացքում նա դարձել է հայագիտության տվյալ բնագավառի ճանաչված մասնագետներից մեկը: Ընդամին՝ կատարել է «Մատենագիրք Հայոց» մատենաշարի Գ-Ե հատորների գլխավոր խմբագրի պարտականությունները, խմբագրել նաև շուրջ երեք տասնյակ գիտական մենագրություններ և ժողովածուներ, այդ թվում՝ հրատարակելով իր լուսահոգի ավագ գործընկերների (Վարագ Առաքելյան, Կարեն Յուզբաշյան, Հովհաննես Կարապոյան, Հայրապետ Մարգարյան, Սեդրակ Բարխուդարյան և այլն) ձեռագիր մնացած գործերը: Մասնակցել է մեկ տասնյակից ավելի հանրապետական ու միջազգային գիտաժողովների կազմակերպմանը: Ղեկավարել է թեկնածուական ատենախոսություն պաշտպանած երեք ասպիրանտների:

2012–2016 թթ. համատեղության կարգով դասավանդել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի կովկասագիտության հոսքի մագիստրատուրայում:

Ա. Հակոբյանը հրատարակել է շուրջ հարյուր հիսուն գիտական հոդվածներ և մենագրական աշխատանքներ՝ այդ թվում՝ 1987 թվականին՝ «Ալբանիա-Ադուանքը հունա-լատինական և հայկական աղբյուրներում»՝ ռուսերեն (2022-ին լույս տեսավ դրա երկրորդ՝ լրամշակված հրատարակությունը), 2009-ին՝ «Պատմա-աշխարհագրական և վիճակագրական հետազոտություններ (Արցախ և Ուտիք)» (Վիեննայի Մխիթարյանների «Ազգային գրադարան» մատենաշարի թիվ 241), 2020-ին՝ «Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Ադուանքում և Հայոց Արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար (պատմա-աղբյուրագիտական քննություն)» («Ուտենի» հայագիտական մատենաշարի թիվ 2) մենագրությունները: Նա մասնակցել է մոտ մեկ տասնյակ կոլեկտիվ մենագրությունների առանձին բաժինների պատրաստմանը: Հրատարակել է նաև մոտ երեք տասնյակ հայ մատենագրական երկերի գիտաքննական բնագրեր: Դրանց թվում են. Հովհան Մամիկոնեանի «Պատմություն Տարանոյ», Անանուն Կաղանկատուացու «Պատմություն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց», Ղևոնդ Վարդապետի «Պատմաբանություն», Փիլոն Տիրակացու «Ժամանակագրություն», Անանուն մատենագիրների՝ «Վաչագանի վեպ», «684 թուականի պատմություն», «Աշխարհացոյց» երկերը, Մաշտոց Եղիվարդեցու կորած համարվող «Պատմություն»-ը, «Կանոնագիրք Հայոց»-ի բազմաթիվ կանոնախմբեր, վաղ միջնադարի կարևորագույն վավերագրեր «Ձորանամակ»-ը և «Գահնամակ»-ը, թղթագրական ժանրի մի քանի, այդ թվում՝ նորահայտ նմուշներ և այլն:

Հեղինակի գիտական հոդվածները և հայ մատենագիրների գիտաքննական բնագրերը հրատարակվել են Հայաստանի և արտերկրի մի շարք պարբերականներում, ժողովածուներում, մի քանի տոնագրերում, «Մատենագիրք Հայոց» մատենաշարում: Տիրապետելով եվրոպական լեզուների (լատիներեն, հին հունարեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն)՝ Ա. Հակոբյանը մասնակցել է մի շարք միջազգային գիտաժողովների Երևանում, Մոսկվայում (1981, 2008, 2015, 2018, 2022–2025), Սանկտ Պետերբուրգում (1983, 1996, 2001, 2018), Թբիլիսիում (1987), Քեմբրիջում (2005), Ստեփանակերտում (2002–2022), Փարիզում (2008, 2009), Աշգաբադում (2007, 2013), Մայնի Ֆրանկֆուրտում (2016):

Արժե նշել նաև, որ մեր հոբելյարն ունի պետական պարգևներ՝ «Մարտական խաչ» առաջին աստիճանի շքանշան և «Մխիթար Գոշ» մեդալ, պարգևատրվել է նաև Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի «Ջալալեան բարեպաշտ իշխանի» շքանշանով և ՀՀ ԳԱԱ նախագահության պատվոգրերով:

Ա. Հակոբյանը ամուսնացած է, ունի 4 երեխա և 9 թոռ:

Գիտական գործունեության 45 տարիների ընթացքում Ալեքսան Հակոբյանի համար ամենից հարազատը եղել է Բուն Աղվանքի պատմության և մշակույթի՝ յուրահատուկ պլեմեականություն ունեցող թեմատիկան: Սկսած իր թեկնածուական և դոկտորական ատենախոսություններից մինչև հրատարակված երկու հիմնարար գրքերն ու բազմաթիվ հոդվածները նա մեզանում և արտերկրում հետևողականորեն փաստարկում ու խորացնում է XX դարի երկրորդ կեսի հայագետ-

աղվանագետների (Հակոբ Անասյան, Ասատուր Մնացականյան, Բագրատ Ուլուբաբյան, Շավարշ Սմբատյան, Բաբկեն Հարությունյան) այն կարևորագույն պարզաբանումը, որ Կուր գետի ի սկզբանե (այսինքն՝ հայ ժողովրդի կազմավորումից՝ էթնոհամախմբումից ի վեր) հայկական աջափնյակը «Աղուանք» է կոչվել միմիայն 428 թվականից հետո, երբ Հայաստանի Արշակունյաց թագավորությունը վերջնականապես կործանած ու այն մարզպանություն վարչամիավորի վերածած Սասանյան Իրանը նրա արևելյան Արցախ և Ուտիք նահանգները մտցրեց հարևան Առան-Աղուանք մարզպանության մեջ: Նախ և առաջ այս իրողությունն են անտեսում ու նենգափոխում ադրբեջանցի պատմակեղծարարները, և պատահական չէ, որ «բունիաթովչինա» կոչված այդ հակազիտական միտումի դեմ են շարունակում ուղղվել Ա. Հակոբյանի նորանոր աշխատանքները:

Երկրորդ հարազատ թեմատիկան հայ մատենագրության հետազոտությունն է ու քննական նոր բնագրերի կազմումն ու հրատարակումը, ապա և՛ արժևորումը: Առանձին հոդվածներով, դասական բնագրերի գիտական առաջաբաններով, հանգամանալից ծանոթագրություններով, ձեռագրական ընթերցումների սպառիչ տողատակերով պարզաբանվել ու ճշգրտվել են վաղ միջնադարի բազմաթիվ պատմաքաղաքական, պատմամշակութային, ժամանակագրական հարցեր. մի շարք դասական բնագրեր էլ թարգմանվել են աշխարհաբար և ռուսերեն: Ի դեպ, նշում են, որ հեղինակի՝ գիտնականին բնորոշ ճշգրտությունն ու հետևողականությունը ակնհայտ է եղել նաև, երբ նա աշխատել է քաղաքական և վարչական բնագավառներում, մասնավորապես՝ Քաշաթաղի շրջանի բնակեցման 12 տարիներին, որտեղ հոգևոր-հումանիտար գործոնը դրված է եղել կարևորագույն դիրքում:

Ա. Հակոբյանի հաջորդ հարազատ թեմատիկան Հայաստանի և հատկապես Արցախ-Ուտիքի ու Սյունիքի վիմագրության, տեղանվանաբանության և պատմական աշխարհագրության հետազոտությունն է (այդ առումով՝ VII դ. «Աշխարհացոյց»-ի հրատարակումը ևս պատահական չէ): Ընթերցվել են նորահայտ մի շարք վիմագրեր, կազմվել են քարտեզներ, կատարվել են բազմաթիվ ստուգաբանական ճշգրտումներ, նահանգների, գավառների սահմանների սրբագրումներ, հին ու նոր աշխարհագրական անունների, ճակատամարտերի և այլ վայրերի համադրումներ (ամենից տպավորիչը, իհարկե, Արտազ գավառում Ավարայրի նշանավոր հերոսամարտի դաշտի վերջնական տեղորոշումն է):

Յուրահատուկ է մեր երկրի հնագույն պատմության, աշխարհագրության և էթնիկ գործընթացների թեմատիկան, որի շրջանակում են հայ էթնոսի կազմավորման ժամանակին ու պատմամշակութային առանձնահատկություններին վերաբերող մի քանի աշխատանքները: Եվ, իհարկե, նշելի են վերջին տարիների մի քանի հոդվածները՝ նվիրված Երևանի հին պատմությանն ու տեղագրությանը: Մասնավորապես, հիշատակելի են 591 թվականին Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո արդի մայրաքաղաքի կենտրոնով անցնող նոր սահմանի երկու կողմում Սասանյանների և բյուզանդացիների՝ իրար դեմ կառուցած զույգ բերդերին վերաբերվող հետազոտությունները, որոնք կարևորագույն նոր հանգամանքներ են պարզաբանում VII դ. 20-ական թվականներին առաջին «Իշխան Հայոց»

Սմբատ Բագրատունու նստավայրը դարձած Երևանի ձևավորման ու ծավալման հարցերում:

Մեր հոբելյարը՝ համակուրսեցիս, սիրում է կրկնել, որ եթե առողջությունը ների, ապա ևս տասը տարվա ստեղծագործական կյանքը բավարար կլինի՝ ավարտելու իր բացահայտած նոր գաղափարների վերածումը հոդվածների ու գրքերի: Իսկ մենք մաղթում ենք նրան շատ ավելի երկար ու բեղուն աշխատանք և ծառայություն՝ ի շահ իր այնքան սիրելի հայագիտության:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

Պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի մշակութային մարդաբանության բաժնի գլխավոր գիտաշխատող, «Յեղասպանագիտական հանդեսի» գլխավոր խմբագիր: Գիտական հեղափոխությունները՝ ցեղասպանության հիշողություն, ազգային ինքնություն, պատկերագրություն, ժամանակակից ազգային շարժումներ: Հեղինակ է 7, համահեղինակ 6 գրքերի ու ավելի քան 150 հոդվածի: ORCID: 0000-0002-9187-623X.

Scopus ID: 54892056100. hmarutyam@yahoo.com

ՀՏԴ: 02(479.25)

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.1-310

ՀՀ ԳԱԱ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ 90 ՏԱՐԵԿԱՆ Է

2025 թ. տարեվերջին ՀՀ ԳԱԱ նախագահության նիստերի դահլիճում տեղի ունեցավ ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի 90-ամյակին նվիրված հոբելյանական միջոցառում, որին մասնակցեցին պետական, դիվանագիտական, գիտակրթական ոլորտների ներկայացուցիչներ:

Մասնակիցներին ողջունեց ՀՀ ԳԱԱ նախագահ ակադեմիկոս *Աշոտ Սաղյանը*: «Գիտությունների ազգային ակադեմիայի հիմնարար գիտական գրադարանը Հայաստանի Հանրապետության ամենախոշոր գիտական, տեղեկատվական կենտրոններից է: Իր հիմնադրման օրվանից այն դարձել է գիտական մտքի պահպանման, փոխանցման և զարգացման հուսալի հենարան՝ պահպանելով եզակի հավաքածուներ, ձևավորելով մասնագիտական հատուկ միջավայր և ժամանակի մարտահրավերներին համընթաց նորացնելով իր գործառույթները: Այստեղ հավաքված են համաշխարհային գիտական ժառանգության ամենաարժեքավոր տպագիր նյութերը: Այսօր, երբ գիտելիքի ստեղծումը և փոխանցումն առավել արագընթաց բնույթ են ստացել, Հիմնարար գիտական գրադարանը հաջողությամբ իրականացնում է նաև թվային մշակույթի զարգացման կարևոր առաքելություն՝ իր էլեկտրոնային հարթակներով և նորարարական ծրագրերով ապահովելով գիտության համար բաց, ժամանակակից և հուսալի միջավայր: Արժևորելով անցած ուղին՝ այսօր կարող ենք միայն շնորհակալություն հայտնել գրադարանի ղեկավարության, աշխատակազմի, գործընկեր կառույցների տարիների նվիրված աշխատանքի համար: Նրանց շնորհիվ գրադարանը պահպանում է իր բարձր կարգավիճակը և շարունակում է մնալ գիտության զարգացման անփոխարինելի հենասյունը», – ասաց ՀՀ ԳԱԱ նախագահը:

Աշոտ Սաղյանը նշեց, որ «Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» ՀՀ օրենքի փոփոխություններից հետո ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանը բացառության կարգով շարունակելու է մնալ ԳԱԱ կազմում: «Վստահ եմ, որ գրադարանը նաև առաջիկա տասնամյակներում կշարունակի իր կարևոր առաքելությունը՝ որպես գիտության հզորացման, կրթության զարգացման և հանրային գիտակցության բարձրացման հուսալի գործընկեր», – նշեց նա:

ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանը համախմբում է շուրջ 3.5 միլիոն միավոր գիտական աշխատություն, հազվագյուտ և արժեքավոր տպագրություն, ձեռագրեր և արխիվային փաստաթղթեր, ժամանակակից էլեկտրոնային ռեսուրսներ: «Այստեղ ձևավորվել, հասակ են առել գիտնականների սերունդներ, ծնվել են գաղափարներ, պահպանվել է ազգային և համամարդկային հիշողությունը: Այսօր գրադարանը միայն գրքերի պահոց չէ. այն կենդանի միջավայր է, որտեղ ձգտում ենք համադրել ազգային ավանդույթը և նոր

տեխնոլոգիաները: Մեր առջև կանգնած Է պատասխանատու, բայց ոգեշնչող առաքելություն՝ պահպանել գիտական ժառանգությունը և գրադարանը դարձնել ժամանակակից գիտական հաղորդակցության կենտրոն», – ասաց ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի տնօրեն Մայա Գրիգորյանը:

Միջոցառման ժամանակ ներկայացվեց գրադարանի պատմությունը, ցուցադրվեցին տպագիր ժառանգության բացառիկ նմուշներ: Շնորհավորական ելույթներով հանդես եկան գործընկեր կառույցների ղեկավարներ, գիտակրթական ոլորտի ներկայացուցիչներ:

Աշոտ Սաղյանը ՀՀ ԳԱԱ նախագահության պատվոգրերով պարգևատրեց գրադարանի բազմամյա աշխատանքային գործունեություն ծավալած աշխատակիցներին:

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ», № 1-2, ՓԵՏՐՎԱՐ, 2026

ՀՏԴ: 929:72(479.25)Հասրաթյան

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.1-312

ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան և ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտը, ծանր ու անդառնալի կորուստ կրեցին:

2026 թ. հունվարի 15-ին 91 տարեկան հասակում կյանքից հեռացավ հայ ճարտարապետագիտության պատրիարք, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Արվեստի ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական, Ճարտարապետության բաժնի երկարամյա վարիչ, ՀՀ վաստակավոր ճարտարապետ, ՀՀ պետական մրցանակի դափնեկիր, ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր Մուրադ Մարգարի (Մորուսի) Հասրաթյանը:

Մ. Հասրաթյանը ծնվել է 1935 թ. հունիսի 20-ին Երևանում, անվանի պատմաբան-բանասեր, ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, ՀՍՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Մարգար Հասրաթյանի և ՀՍՍՀ վաստակավոր ուսուցչուհի Սիրանուշ Մարտիրոսյան-Հասրաթյանի ընտանիքում: 1952-ին ոսկե մեդալով ավարտելով Երևանի Խ. Աբովյանի անվան արական միջնակարգ դպրոցը՝ Մ. Հասրաթյանն ընդունվել է Երևանի Կ. Մարքսի անվան պոլիտեխնիկական ինստիտուտի շինարարական ֆակուլտետի ճարտարապետության բաժանմունք, որը գերազանցությամբ ավարտել է 1958-ին և որպես ավագ ճարտարապետ աշխատանքի անցել նորաբաց «Երևաննախագիծ» ինստիտուտի Գևորգ Թամանյանի արվեստանոցում: Նրա նախագծերով Երևանում կառուցվել են բնակելի և վարչական շենքեր, դպրոցներ, հեղինակել է Լուկաշինի անվան սովետտեսության և Քանաքեռ ՀԷԿ-ի բնակելի ավանների հատակագծերը: Երիտասարդական կառույցների նախագծման համար 1970-ին ճարտարապետն արժանացել է ՀԼԿԵՄ մրցանակի, իսկ տասնամյակներ անց՝ 2007-ին՝ ՀՀ վաստակավոր ճարտարապետի պատվավոր կոչման:

1964 թ. Մ. Հասրաթյանն աշխատանքի է անցել ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտում որպես կրտսեր գիտաշխատող, 1971–1976 թթ. եղել է գիտքարտուղար, 1979–1985 թթ. ղեկավարել է պատմության և մշակույթի հուշարձանների համահավաքի նորաստեղծ բաժինը, իսկ 1988–2025 թթ.՝ ճարտարապետության բաժինը: 2026 թ. Մ. Հասրաթյանը նշանակվել է Արվեստի ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական:

1969 թ. Մ. Հասրաթյանը պաշտպանել է ատենախոսություն՝ «Սյունիքի XVII–XVIII դդ. ճարտարապետական համալիրները» թեմայով (առանց գիտական դեկավարի) և ստացել ճարտարապետության թեկնածուի գիտական աստիճան: 1973 թ. ԽՍՀՄ բարձրագույն որակավորման հանձնաժողովի կողմից Հասրաթյանն ստացել է ավագ գիտական աշխատողի կոչում՝ «Ճարտարապետության տեսություն և պատմություն» մասնագիտության գծով:

1993-ին Մ. Հասրաթյանը պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հայաստանի XV–XIX դ. սկզբի ճարտարապետությունը» թեմայով և ստացել Ռուսաստանի Դաշնության ճարտարապետության դոկտորի գիտական աստիճան: 2003-ին հայագետին շնորհվել է «Ճարտարապետություն» մասնագիտությամբ պրոֆեսորի գիտական կոչում: Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի առաջադրմամբ՝ 2006-ին նա ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ: Դրանից մեկ տարի առաջ՝ 2005-ին, Մ. Հասրաթյանի ծննդյան 70-ամյակի կապակցությամբ Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ լույս է տեսել «Հայ արվեստաբանների կենսամատենագիտություն» շարքի 2-րդ համարը՝ «Մուրադ Հասրաթյան», որի լրամշակված տարբերակը հրատարակվեց 2015-ին՝ գիտնականի ծննդյան 80-ամյակի կապակցությամբ:

Անվանի գիտնականի շուրջ երկու տասնյակ գրքերը, բազմաթիվ գրքույկներն ու հարյուրավոր գիտական հոդվածները լույս են տեսել Երևանում, Մոսկվայում, Կիևում, Թբիլիսիում, Փարիզում, Լիոնում, Վիեննայում, Լիսաբոնում, Հռոմում, Վենետիկում, Միլանում, Բոլոնիայում, Նեապոլում, Քյոլնում, Հալլեում, Լեյդենում, Չամոստյեում, Բեյրութում, Հալեպում, Տոկիոյում, Մոնրեալում, Անկարայում, Վարշավայում:

Մ. Հասրաթյանը ճարտարապետության այն եզակի պատմաբանն է, որն ուսումնասիրել և հրատարակել է հայ ճարտարապետության ամբողջական պատմությունը՝ սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը, ընդ որում՝ ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն ու ֆրանսերեն՝ օտարալեզու ընթերցողի համար: 1985-ին Մոսկվայում լույս տեսած «Ակնարկ հայ ճարտարապետության» («Очерк армянской архитектуры», “Essai sur l’architecture arménienne”) մենագրության մեջ նա առաջին անգամ ներկայացրել է հայ ճարտարապետության անցած ուղին իր սկզբնավորումից մինչև XX դարը, իսկ 2010-ին Լիոնում ֆրանսերեն հրատարակվեց «Հայ ճարտարապետության պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը» աշխատությունը (“Histoire de l’architecture arménienne des origines à nos jours”): «Հայ արվեստի պատմություն» աշխատության համար, որտեղ Մ. Հասրաթյանը հեղինակել է հայ ճարտարապետության պատմությանը նվիրված բաժինները, 2009 թ. արժանացել է ՀՀ պետական մրցանակի: Գիտնականն է հեղինակել «Հայոց պատմություն» քառահատորի՝ հայկական ճարտարապետության վերաբերյալ բոլոր հոդվածները:

Ծանրակշիռ է Մ. Հասրաթյանի ներդրումը հատկապես ուշ միջնադարի՝ (XV–XVIII դդ.) հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրության գործում: Մինչև նրա աշխատությունները՝ հայ ճարտարապետության պատմության մեջ հայկա-

կան ուշ միջնադարյան (XVII–XVIII դդ.) հուշարձանները սակավ էին շրջանառվում: Նա առաջինն է լայնամասշտաբ և համակողմանիորեն հետազոտել ու ներկայացրել այդ շրջանի ճարտարապետությունը: 1973-ին ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչությունը լույս է ընծայել «Սյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները» աշխատությունը, որտեղ հեղինակը, առաջին անգամ ուսումնասիրելով և չափագրելով ուշ միջնադարի ուշագրավ հուշարձանները՝ Տաթևի Մեծ անապատի, Շատին վանքի, Հարանց, Շնհերի Կուսանաց, Բեխի անապատների, Հալիձորի, Մեղրու բերդերի և այլ համալիրներ, բացահայտել է «վանք» և «անապատ» կրոնական հաստատությունների գործառական նշանակությունը ուշ միջնադարում, մեկնաբանել դրանց ճարտարապետական լուծումների տարբերություններն ու առանձնահատկությունները:

Գիտնականի հետաքրքրությունների առանցքում հարատև գտնվել է Արցախի ճարտարապետության ուսումնասիրությունը: 1964-ին նա առաջին անգամ այցելել է Ղարաբաղ՝ դառնալով Արցախի ճարտարապետության առաջին հայ պատմաբանը: Հասրաթյանն է չափագրել Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի հայկական միջնադարյան ճարտարապետության արժեքավոր հուշարձանախմբերը՝ Ամարասի վանքը, Դադիվանքը, Խաթրավանքը, Գանձասարի համալիրը, Գոչավանքը, բազմաթիվ եկեղեցիներ, այդ թվում՝ Շուշիի նշանավոր Ղազանչեցոցը: Հետագայում իր ուսումնասիրությունները հրատարակել է տարբեր լեզուներով՝ գրքույկների և հոդվածների տեսքով: Այդ տևական ուսումնասիրությունների հանրագումարը դարձավ «Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը» (1992) մենագրությունը:

Նախիջևանում Մ. Հասրաթյանը չափագրել, վերլուծել ու գիտական շրջանառության մեջ է դրել բազմաթիվ հուշարձաններ, որոնց թվում՝ Աստապատի Կարմիր վանքը, որը դրանից ոչ շատ ժամանակ անց քանդվեց և այժմ իր գոյությունը շարունակում է Մ. Հասրաթյանի չափագրություններում ու նկարագրություններում: Անվանի գիտնականը հետազոտել է նաև Ագուլիսի ճարտարապետական հուշարձանները և ուսումնասիրություն հրատարակել Ջուղայի խաչքարային դպրոցի առանձնահատկությունների մասին:

Մ. Հասրաթյանն իր աշխատություններում կարևորել է հատկապես վաղ միջնադարյան հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրությունը, քանի որ հայկական ճարտարապետությունը ձևավորվել է վաղ միջնադարում: Նա տարիների ընթացքում հավաքել է փաստական մեծածավալ նյութ, չափագրել մասնագետների ուշադրությունից դուրս մնացած բազմաթիվ հուշարձաններ, արել դրանց գծագրերը և լուսանկարները:

2000-ին Մոսկվայում լույս է տեսել Մ. Հասրաթյանի «Армянская архитектура раннего христианства» հիմնարար աշխատությունը «Early Cristian Architecture of Armenia»)՝ հարուստ փաստական նյութով, բոլոր հուշարձանների լուսանկարներով և գծագրերով: Հետագայում նա գիրքը թարգմանել է հայերեն և 2010-ին հրատարակել Մոսկվայում («Հայկական վաղքրիստոնեական ճարտարապե-

տությունը»): Աշխատության մեջ հեղինակը ներկայացրել է IV–VII դդ. հայ ճարտարապետության հիմնական հուշարձանները՝ Հայաստանի շինարարական արվեստի բազմադարյան պատմության մեջ կարևորելով հատկապես վաղմիջնադարյան փուլը, երբ ձևավորվեց հայկական ճարտարապետության ազգային նկարագիրը:

Գիտնականը զբաղվել է նաև այնպիսի նշանակալից և քիչ ուսումնասիրված բնագավառով, ինչպիսին ճարտարապետական առնչությունների հիմնահարցն է: Նա ուսումնասիրել է հայ-բյուզանդական, հայ-սիրիական, հայ-իրանական, հայ-վրացական ճարտարապետական կապերը:

Նշանակալի է Մ. Հասրաթյանի ավանդը Արվեստի ինստիտուտի՝ հայ արվեստին նվիրված միջազգային գիտաժողովների (1975, 1978, 1981, 1985, 1988) կազմակերպման գործում: Նա նաև հայկական ճարտարապետությունը ներկայացրել է աշխարհի տարբեր երկրներում կայացած միջազգային բազմաթիվ գիտաժողովներում:

Ճարտարապետության վաստակաշատ պատմաբանի գիտական ու գիտակազմակերպական աշխատանքը հաջողությամբ զուգակցվել է մանկավարժական ու հասարակական ակտիվ գործունեության հետ: Պրոֆեսոր Հասրաթյանը տարիներ շարունակ դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում, Երևանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայում, Երևանի ճարտարապետության և շինարարության ազգային համալսարանում՝ իր հարուստ փորձն ու գիտելիքները փոխանցելով ապագա ճարտարապետներին ու մշակութաբաններին: 2000 թ. հրավիրվել է Սորբոնի համալսարան և մեկ ամիս ֆրանսերեն դասախոսություններ կարդացել հայկական միջնադարյան ճարտարապետության վերաբերյալ:

1962-ից Մ. Հասրաթյանը Հայաստանի ճարտարապետների միության անդամ էր, ընտրվել է վարչության անդամ, ղեկավարել ճարտարապետության պատմության մասնաճյուղը: Երկար տարիներ եղել է «Պատմաբանասիրական հանդես» գիտական պարբերականի խմբագրական խորհրդի անդամ:

Տասնամյակներ շարունակ Արվեստի ինստիտուտի ճարտարապետության բաժինը հայկական ճարտարապետության պատմագիտության առաջատարի ղեկավարությամբ գրել է իր տարեգրության հարուստ էջերը: 1996-ին Արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ լույս է տեսել «Հայկական ճարտարապետության պատմություն» վեցհատորյակի առաջին հատորը, որն ընդգրկում է Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետական մշակույթը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև վաղ միջնադար: Իսկ «Հայկական ճարտարապետության պատմություն» վեցհատորյակի՝ հարուստ պատկերազարդված երկրորդ (2002) և երրորդ (2004) հատորները լույս տեսան Մ. Հասրաթյանի խմբագրությամբ: Վերջին տարիներին լույս տեսան ավստրիացի ականավոր արվեստաբան Յոզեֆ Սորժիգովսկու «Հայերի ճարտարապետությունը և Եվրոպան» գերմաներեն գրքի ռուսերեն թարգմանության 1-ին (2011) և 2-րդ (2018) հատորները, որոնց պատասխանատու խմբագիրներն էին Մ. Հասրաթյանն ու Ա. Աղայանը:

2010-ին Մ. Հասրաթյանն արժանացավ ՀՀ ԳԱԱ Թորոս Թորամանյանի անվան մրցանակին՝ իր արժանի տեղը զբաղեցնելով հայ ճարտարապետության անխոնջ ուսումնասիրողներ՝ այդ մրցանակի դափնեկիրներ Նիկոլայ Տոկարսկու, Վարազդատ Հարությունյանի, Հովհաննես Էսալփախյանի, Ալեքսանդր Սահինյանի, Պաոլո Կունեոյի և Ադրիանո Ալպագո Նովելլոյի կողքին:

Գիտական և գիտակազմակերպական ծանրակշիռ վաստակի համար Մ. Հասրաթյանը պարգևատրվել է ՀՀ ԳԱԱ վաստակագրով, ՀՀ մշակույթի նախարարության «Ոսկե մեդալով», ՀՀ ԿԳՄՍՆ «Ոսկե հուշամեդալով», ՀՀ վարչապետի հուշամեդալով, արժանացել ՀՀ վաստակավոր ճարտարապետի պատվավոր կոչման:

Մեծ գիտնականի, ազնիվ մտավորականի և լուսավոր մարդու պայծառ հիշատակը միշտ վառ կմնա նրան ճանաչողների սրտում:

ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ
ՀՀ ԳԱԱ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Աշոտ Սարգսյան – Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» ստեղծման
ազգային-կրոնական միջավայրը և քաղաքական նպատակը3

Քնարիկ Ավագյան – Հայաստանում սիրիահայ երեխաների և
երիտասարդների համար իրականացված ինտեգրման ծրագրերը
(2012 – 2018 թթ.) (անգ.)26

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՏՈՒԱՆ-ԺԱՆ ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 235-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Աելիտա Դոլուխանյան – Անտուան-ժան Սեն-Մարտենի հայագիտական
ժառանգության արդիական արժեքը49

ԲԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սամվել Ռամազյան – Հայոց թագավորի կերպարը «Օղուզ-Նամե»-ում
(ռուս.)67

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՒԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՅՈՒ
ԾՆՆԴՅԱՆ 350-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Թաթուլ Ասոյան – Մխիթարյան միաբանության ռահվիրան. Մխիթար
Սերաստացի82

ԱՐՍԵՆ ԱՅՏԸՆՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 200-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Վազգեն Համբարձումյան – Արսեն Այտընյանի հայերենագիտական
ժառանգությունը106

ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Վիկտոր Կատվայան – Հրաչյա Աճառյան. կյանքը և գիտական սխրանքը	126
Շողեր Մինասյան, Արմեն Սարգսյան – Ռուսերեն փոխառյալ բաղադրիչով դարձվածները Ղարաբաղի բարբառում	144

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԻԿՈԼ ԳԱԼԱՆԴԵՐՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 145-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Աննա Ասատրյան, Լիլիթ Հակոբյան – Նիկոլ Գալանդերյանի «Փարվանա» օպերան. հայկական ռոմանտիզմի մոռացված արձագանքը (անգ.)	161
Անուշավան Զաքարյան – Յուրի Վեսելովսկին հայ թատրոնի և թատերական գործիչների մասին	180

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գարեգին Թումանյան – Ննջեցյալի գլխի պաշտպանությունը չարխափան միջոցներով (ակնարկներ նախապատմական ժամանակաշրջանից) (անգ.)	212
Անի Պետրոսյան – Ոռոգման մասին պատմական խոսույթի ձևավորումը Խորհրդային Հայաստանում	229

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գայանե Գևորգյան – Վիկտոր Կատվայան. Հայոց լեզվի բարբառագիտական ատլաս. պրակ Ա, Գեղարքունիքի մարզ	246
Աննա Ասատրյան – Արարատ Աղասյան. Հայ կերպարվեստը «Արաքս» հանդեսի էջերում (Սանկտ Պետերբուրգ, 1887–1898)	251
Հասմիկ Աբրահամյան – Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ. 6	256
Լուսինե Ղոնջյան – Առաջավորասիական պատմավիպական կերպարները հայ բանահյուսության մեջ. գիրք Ա	263
Թամար Հովհաննիսյան – Դավիթ Գասպարյան. Հայ գրականություն. գիրք յոթերորդ	266

ՄԵՐ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

Վահրամ Բալայան – Բագրատ Ոլոբաբյան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)	272
Համո Սուքիասյան – Վլադիմիր Ղազախեցյան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ) ...	281

Արամ Քոսյան – Գագիկ Սարգսյան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)288

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Անուշավան Զաքարյան – Աշոտ Մելքոնյան (ծննդյան 65-ամյակի առթիվ)294

Աշոտ Մելքոնյան – Ռուբեն Սաֆրաստյան (ծննդյան 70-րդ տարեդարձի և
գիտամանկավարժական գործունեության 45-ամյակի առթիվ)301

Հարություն Մարության – Ալեքսան Հակոբյան (ծննդյան 70-ամյակի առթիվ) ...305

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանը 90 տարեկան է310

ԼՐԱՏՈՒ

Մուրադ Հասրաթյան312

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Ашот Саргсян – Национально-религиозная среда и политическая цель
создания «Истории Армении» Агатангелоса3

Кнарик Авакян – Интеграционные программы, реализованные в Армении
для армянских детей и молодежи из Сирии (2012 – 2018 гг.)
(на англ. яз)26

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

К 235-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
АНТУАНА-ЖАНА СЕН-МАРТЕНА

Аэлига Долуханян – Актуальная ценность арменоведческого наследия
Антуана-Жана Сен-Мартена49

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Самвел Рамазян – Образ армянского царя в «Огуз-Наме» (на русск. яз.) ..67

ЛИНГВИСТИКА

К 350-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
МХИТАРА СЕБАСТАЦИ

Татул Асоян – Основатель конгрегации Мхитаристов: Мхитар Себастанци82

К 200-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
АРСЕНА АЙТЫНЯНА

Вазген Амбарцумян – Арменоведческое наследие Арсена Айтыняна106

К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
РАЧИЯ АЧАРЯНА

Виктор Катвалян – Рачия Ачарян: жизнь и научный подвиг126

Шогер Минасян, Армен Саргсян – Фразеологизмы с русским
заимствованным компонентом в Карабахском диалекте144

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

К 145-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
НИКОЛА ГАЛАНДЕРЯНА

Анна Асатрян, Лилит Акопян – Опера Никола Галандеряна «Парвана»:
забытое эхо армянского романтизма (на англ. яз)161

Анушаван Закарян – Юрий Веселовский об армянском театре и
театральных деятелях180

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Гарегин Туманян – Защита головы усопшего апотропеическими
средствами (очерки доисторического периода) (на англ. яз)212

Ани Петросян – Формирование исторического нарратива об ирригации
в Советской Армении229

РЕЦЕНЗИИ

Гаяне Геворгян – Виктор Катвалян. Диалектический атлас армянского языка,
том А, Гегаркуникский регион246

Анна Асатрян – Арарат Агасян. Армянское изобразительное искусство
на страницах журнала «Аракс» (Санкт-Петербург, 1887–1898)251

Асмик Абрамян – Труды Института археологии и этнографии, 6256

Лусине Греджян – Переднеазиатские историко-эпические персонажи в армянском фольклоре, книга А	263
Тамар Ованнисян – Давид Гаспарян. Армянская литература, книга седьмая ...	266

НАШИ ЗАСЛУЖЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ

Ваграм Балаян – Баграт Улубабян (к 100-летию со дня рождения)	272
Амо Сукиасян – Владимир Казахецян (к 100-летию со дня рождения)	281
Арам Косян – Гагик Саргсян (к 100-летию со дня рождения)	288

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Анушаван Закарян – Ашот Мелконян (к 65-летию со дня рождения)	294
Ашот Мелконян – Рубен Сафрастян (к 70-летию со дня рождения и 45-летию научно-педагогической деятельности)	301
Арутюн Марутян – Алексан Акопян (к 70-летию со дня рождения)	305

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Фундаментальной научной библиотеке НАН РА 90 лет	310
--	-----

ХРОНИКА

Мурад Асратян	312
----------------------------	-----

CONTENTS

HISTORY

Ashot Sargsyan – National-Religious Context and the Political Purpose Behind the Creation of “History of Armenia” by Agathangelos	3
Knarik Avagyan – Integration Programs Implemented for Syrian–Armenian Children and Youth in Armenia (2012 – 2018) (in Eng.)	26

LITERARY STUDIES

TO THE 235TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF ANTOINE-JEAN SAINT-MARTIN

Aelita Dolukhanyan – Significance of Saint-Martin’s Valuable Legacy in Armenian Studies	49
--	----

FOLKLORE STUDIES

- Samvel Ramazyan** – The Image of the Armenian King in “Oghuz-Nameh”
(in Russ)67

LINGUISTICS

TO THE 350TH ANNIVERSARY
OF THE BIRTH OF MKHITAR SEBASTATSI

- Tatoul Asoyan** – Founder of the Mekhitarist Congregation: Mkhitar Sebastatsi ..82

TO THE 200TH ANNIVERSARY
OF THE BIRTH OF ARSEN AYTINIAN

- Vazgen Hambardzumyan** – Armenological Inheritance of Arsen Aytinian106

TO THE 150TH ANNIVERSARY
OF THE BIRTH OF HRACHYA ACHARYAN

- Viktor Katvalyan** – Hrachya Acharyan: Life and Scientific Achievement126

- Shogher Minasyan, ArmeN Sargsyan** – Russian-Derived Phraseological
Units in the Karabakh Dialect144

ARTS

TO THE 145TH ANNIVERSARY
OF THE BIRTH OF NIKOL GALANDERYAN

- Anna Asatryan, Lilit Hakobyan** – The opera “Parvana” by Nikol Galanderyan:
the Forgotten Echo of Armenian Romanticism (in Eng.)161

- Anushavan Zakaryan** – Yuri Veselovsky on Armenian Theater and Theatrical
Figures180

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

- Garegin Tumanyan** – Protecting the Head of the Deceased by Apotropaic
Means (Gleanings from Prehistoric Period) (in Eng.)212

- Ani Petrosyan** – Formation of the Historical Narrative on Irrigation in the
Soviet Armenia229

PUBLICATIONS

Gayane Gevorgyan – Victor Katvalyan. Dialectological Atlas of the Armenian Language, Volume A, Gegharkunik Region	246
Anna Asatryan – Ararat Aghasyan. Armenian Fine Arts on the Pages of the “Araks” Journal (St. Petersburg, 1887–1898)	251
Hasmik Abrahamyan – Works of the Institute of Archaeology and Ethnography, 6	256
Lusine Ghrejian – Middle Eastern Historical-Epic Characters in the Armenian Folklore, Book A	263
Tamar Hovhannisyán – David Gasparyan. Armenian Literature, Book Seven	266

OUR HONOURED SCHOLARS

Vahram Balayan – Bagrat Ulubabyan (on the occasion of his 100th birthday) ...	272
Hamo Sukiasyan – Vladimir Ghazakhetsyan (on the occasion of his 100th birthday)	281
Aram Kosyan – Gagik Sargsyan (on the occasion of his 100th birthday)	288

OUR JUBILEES

Anushavan Zakaryan – Ashot Melkonyan (on the occasion of his 65th birthday)	294
Ashot Melkonyan – Ruben Safrastyan (on the occasion of his 70th birthday and on the occasion of the 45th anniversary of his scientific and pedagogical activity)	301
Harutyun Marutyan – Alexan Hakobyan (on the occasion of his 70th birthday)	305

SCIENTIFIC LIFE

The Fundamental Scientific Library of NAS RA is 90 years old	310
--	-----

NEWS

Murad Hasratyan	312
------------------------------	-----

Հայերեն բաժնի խմբագիրներ

Հայերեն բաժնի սրբագրիչ
Ռուսերեն բաժնի խմբագիր
Անգլերեն բաժնի խմբագիր
Համակարգչային ձևավորում և էջադրում

Редакторы армянского отдела

Корректор армянского отдела
Редактор русского отдела
Редактор английского отдела
Компьютерный дизайн и пагинация

Editors of Armenian segment

Proofreader of Armenian segment
Editor of Russian segment
Editor of English segment
Computer design and pagination

Սոնա Գասպարյան
Հրաչյա Բալոյան
Աղավնի Շահինյան
Գայանե Հարությունյան
Մարինե Ժամկոչյան
Գոհար Հովհաննիսյան

Сона Гаспарян
Рачья Балоян
Агавни Шагинян
Гаянэ Арутюнян
Марине Жамкочан
Гоар Оганнисян

Sona Gasparyan
Hrachya Baloyan
Aghavni Shahinyan
Gayane Harutyunyan
Marine Zhamkochyan
Gohar Hovhannisyan

Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան-19, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24-գ, հեռ. (010)581872

Адрес редакции: 0019, Ереван-19, пр. Маршала Баграмяна, 24 г, тел. (010)581872

Address: 24G Marshal Baghramyan av., 0019, Yerevan, Armenia, tel. (010)581872

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջեր՝ <https://patmabanasirakanhandes.sci.am> / <https://pbh.sci.am>
<http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>

Официальный сайты журнала: <https://patmabanasirakanhandes.sci.am> / <https://pbh.sci.am>
<http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>

Official sites of the journal: <https://patmabanasirakanhandes.sci.am> / <https://pbh.sci.am>
<http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ info@pbh.sci.am

Электронная почта журнала: info@pbh.sci.am

E-mail of the journal: info@pbh.sci.am

Հրատ. պատվեր № 1440
Ստորագրված է տպագրության 08. 04. 2026 թ.:
Տպագրական 20,5 մանուկ: Թուղթ № 1, 70x100:
Տպաքանակը՝ 150:

ՀՀ ԳԱԱ տպարան, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան պող. 24:

Изд. заказ № 1440
Подписано к печати 08. 04. 2026 г.
Печ. 20,5 л. Бумага № 1, 70x100.
Тираж –150.

Типография НАН РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.